

Срібний ПТАХ

Хрестоматія з української літератури
для 11 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Частина II

Упорядники *Григорій Семенюк,
Микола Ткачук,
Анатолій Гуляк*

*Рекомендовано Міністерством
освіти і науки України*

Київ «Освіта» 2006

ББК 83.34 УКР6я721

С75

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Лист Міністерства освіти і науки України
№ 1/11-130 від 15. 01. 2004 р.)*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Упорядники: доктор філологічних наук, професор *Г. Ф. Семенюк*,
доктор філологічних наук, член Національної спілки письменників
України, професор *М. П. Ткачук*, доктор філологічних наук,
професор *А. Б. Гуляк*

Рецензенти: доктор філологічних наук *М. М. Сулима*, вчитель-
методист ЗНЗ № 80 *О. В. Шевченко*

Срібний птах: Хрестоматія з української літератури
С75 для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. — Част. II./Упоряд.
Г. Ф. Семенюк, М. П. Ткачук, А. Б. Гуляк. — 2-ге вид. —
К.: Освіта, 2006. — 576 с.
ISBN 966-04-0531-6.

ББК 83.34 УКР6я721

ISBN 966-04-0531-6

© Г. Ф. Семенюк, М. П. Ткачук,
А. Б. Гуляк, упорядкування,
2004, 2006

© Видавництво «Освіта», художнє
оформлення, 2004, 2006

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ПЕРШОГО ПОВОЄННОГО ДЕСЯТИЛІТТЯ

Олександр Довженко

(1894—1956)

Митець всебічного обдаровання, широкої й сміливої творчої думки і невпинних пошуків. У світовій культурі відомий як геніальний кінорежисер-новатор, один із фундаторів українського кіно, талановитий письменник і художник. Знаний також як визначний педагог і мислитель, публіцист і мистецтвознавець, основоположник нової форми прози — кіноповісті.

Олександр Петрович Довженко народився 10 вересня 1894 року в с. Сосниця на Чернігівщині у селянській родині. Після навчання в Сосницькій школі вступив до Глухівського учительського інституту, який закінчив у 1914 році. Учителював у Житомирі, протягом 1917—1919 років навчався в Київському комерційному інституті й відвідував лекції на правах вільного слухача в Академії мистецтв. Брав участь у національно-визвольних змаганнях 1917—1920 років, за що був двічі заарештований органами ЧК. Лише завдяки зусиллям Василя Еллана-Блакитного майбутній митець був урятований від загибелі.

У 1921—1923 роках перебував на дипломатичній службі за кордоном. Повернувшись в Україну, брав активну участь у літературно-мистецькому житті: працював у газеті «Вісті ВУЦВК», належав до «Гарту» і ВАПЛІТЕ. Переїхавши 1926 року до Одеси, назавжди пов'язав свою долю з кінемато-

графом. Після дебютних фільмів «Вася-реформатор», «Ягідка-кохання» і «Сумка дипкур'єра» Довженко створив визначні кінополотна «Звенигора» (1928), «Арсенал» (1929), «Земля» (1930), започаткувавши українське поетичне кіно. Його письменницький талант яскраво виявився у роки Другої світової війни, що засвідчили оповідання «Мати», «Воля до життя», «Незабутнє», «Ніч перед боєм» та інші. 1942 року митець розпочав роботу над кіноповістю «Зачарована Десна», завершену в 1956 році. 1943 року Довженко написав кіноповість «Україна в огні», невдовзі заборонену цензурою. Така ж доля спіткала і «Повість полум'яних літ» (1944). Лише після смерті автора згадані кіноповіді екранізували.

Після війни Довженко створив п'єси «Життя в цвіту» (1948), «Потомки запорожців» (1953) та кіноповість «Поема про море» (1956). Вагоме місце в духовній спадщині національного генія посідають його «Записні книжки» (1941—1956), що склали «Щоденник». У цих сповідях розкривається особиста життєва і творча драма митця, його вболівання за долю нації, естетичні погляди, філософські роздуми про природу мистецтва. Помер Довженко 25 листопада 1956 року, похований у Москві. З ім'ям кіномитця й письменника-новатора пов'язана ціла епоха розвитку української культури.

ЗАЧАРОВАНА ДЕСНА

(Уривки з кіноповісті)

До чого ж гарно й весело було в нашому горіді! Ото як вийти з сіней та подивитись навколо — геть-чисто все зелене та буйне. А сад, було, зацвіте весною! А що робилось на початку літа — огірки цвітуть, гарбузи цвітуть, картопля цвіте. Цвіте малина, смородина, тютюн, квасоля. А соняшника, а маку, буряків, лободи, кропу, моркви! Чого тільки не насадить наша невгамовна мати.

— Нічого в світі так я не люблю, як саджати що-небудь у землю, щоб проізрастало. Коли вилізає саме з землі всяка рослиночка, ото мені радість, — любила проказувати вона.

Город до того переповнявся рослинами, що десь серед літа вони вже не вмещалися в ньому. Вони лізли одна на одну, переплітались, душилися, дерлися на хлів, на стріху, повзли на тин, а гарбузи звисали з тину прямо на вулицю.

А малини — красної, білої! А вишень, а груш солодких було як наїсія — цілий день живіт як бубон. І росло ще, пригадую, багато тютюну, в якому ми, маленькі, ходили, мов у лісі, в якому пізнали перші мозолі на дитячих руках. А вздовж тину, за старою повіткою, росли великі кущі смородини, бузини і ще якихось невідомих рослин. Там неслися кури нишком од

матері. Туди ми рідко лазили. Там було темно, навіть удень, і ми боялись гадюки. Хто з нас у дитинстві не боявся гадюки, так за все життя і не побачивши її ніде?

Коло хати, що стояла в саду, цвіли квіти, а за хатою, проти сінешніх дверей, коло вишень, — поросла полином стара погребня з одкритою лядою, звідки завжди пахло цвіллю. Там, у льоху, в присмерку плигали жаби. Напевно, там водилися й гадюки.

На погребні любив спати дід. У нас був дід дуже схожий на Бога. Коли я молився Богу, я завжди бачив на покуті портрет діда в старих срібнофольгових шатах, а сам дід лежав на печі і тихо кашляв, слухаючи моїх молитов.

У неділю перед богами горіла маленька синенька лампадка, в яку завжди набиралось повно мух. Образ святого Миколая також був схожий на діда, особливо коли дід часом підстригав собі бороду і випивав перед обідом чарку горілки з перцем, і мати не лаялась. Святий Федосій більше скидався на батька. Федосію я не молився, в нього була ще темна борода, а в руці гирлига, одягнена чомусь у білу хустку. А от Бог, схожий на діда, той тримав в одній руці круглу сільничку, а трьома пучками другої неначе збирався взяти зубок часнику.

Звали нашого діда, як я вже потім довідався, Семеном. Він був високий і худий, і чоло в нього високе, хвилясте довге волосся сиве, а борода біла. І була в нього велика грижа ще з молодих чумацьких літ. Пахнув дід теплою землею і трохи млином. Він був письменним по-церковному і в неділю любив урочисто читати Псалтир. Ні дід, ні ми не розуміли прочитаного, і це завжди хвилювало нас, як дивна таємниця, що надавала прочитаному особливого, небуденного смислу.

Мати ненавиділа діда і вважала його за чорнокнижника. Ми не вірили матері і захищали діда од її нападів, бо Псалтир всередині був не чорний, а білий, а товста шкіряна палітурка — коричнева, як гречаний мед чи стара халява. Зрештою, мати крадькома таки знищила Псалтир. Вона спалила його в печі по одному листочку, боячись палити зразу весь, щоб він часом не вибухнув і не розніс печі.

Любив дід гарну бесіду й добре слово. Часом по дорозі на луг, коли хто питав у нього дорогу на Борзну чи на Батурин, він довго стояв посеред шляху і, махаючи пужалном, гукав услід подорожньому:

— Прямо, та й прямо, та й прямо, та й нікуди ж не звертайте!.. Добра людина поїхала, дай їй Бог здоров'я, — зітхав він лагідно, коли подорожній, нарешті, зникав у кущах.

— А хто вона, діду, людина ота? Звідки вона?

— А Бог її знає, хіба я знаю... Ну, чого стоїш як укопаний? — звертався дід до коня, сідаючи на воза. — Но, трогай!

Він був наш добрий дух лугу і риби. Гриби і ягоди збирав

він у лісі краще за нас усіх і розмовляв з кіньми, з телятами, з травами, з старою грушею і дубом — з усім живим, що росло і рухалось навколо.

А коли ми ото часом наловимо волоком чи топчійкою риби і принесемо до куреня, він, усміхаючись, докірливо хитав головою і промовляв з почуттям тонкого жалю і примиренності з бігом часу.

— А-а, хіба це риба! Казна-що, не риба. От колись була риба, щоб ви знали. Ото з покійним Назаром, хай царствує, як підемо було...

Тут дід заводив нас у такі казкові нетрі старовини, що ми переставали дихати і бити комарів на жижках і на шиї, і тоді вже комарі нас поїдом їли, пили нашу кров, насолоджуючись, і вже давно вечір надходив, і великі соми вже скидались у Десні між зірками, а ми все слухали, розкривши широко очі, поки не засинали в запашному сіні під дубами над зачарованою річкою Десною.

Найкращою рибою дід вважав линину. Він не ловив линів у озерах ні волоком, ні топчійкою, а якось неначе брав їх з води прямо руками, як китайський фокусник. Вони ніби самі пливали до його рук. Казали, він знав таке слово.

Влітку дід частенько лежав на погребні ближче до сонця, особливо в полудень, коли сонце припікало так, що всі ми, й наш кіт, і собака, і кури ховалися під любисток, порічки чи в тютюн. Тоді йому була найбільша втіха.

Більш за все на світі любив він сонце. Він прожив під сонцем коло ста літ, ніколи не ховаючись у холодок. Так під сонцем на погребні, коло яблуні, він і помер, коли прийшов час...

Погулявши коло бджіл і наївшись огіркових пуп'янків, потрапив я на моркву. Більш за все чомусь любив я моркву. Вона росла в нас рівними кучерявими рядочками скрізь поміж огірків. Я оглянувся, чи не дивиться хто. Ніхто не дививсь. Навколо тільки дрімучий тютюн, та мак, та кукурудзяні тополі й соняшники. Чисте полуденне небо, і тихо-тихо, немовби все заснуло. Одні тільки бджоли гудуть та десь з-за тютюну, від погребні, доносивсь дідів кашель. Тут ми з Піратом і кинулись до моркви. Вириваю одну — мала. Гичка велика, а сама морквина дрібненька, біла і зовсім не солодка. Я за другу — ще тонша. Третю — тонка. А моркви захотілось, аж тремчу весь! Перебрав я цілий ряд, так і не знайшов ні одної. Оглянувся, — що робить? Тоді я посадив усю моркву назад, хай, думаю, доростає, а сам подався далі шукати смачного.

Довго щось ходив я по городу. Після моркви я ще висмоктавав мед з тютюнових квітів і з квітів гарбузових, що росли попід тином, пробував зелені калачики і білий, ще в молоці, мак, покуштував вишневого клею з вишень, понадкушував на

яблуні з десяток зелених кислих яблук і хотів уже йти до хати. Коли ж дивлюсь, — баба снує коло моркви, дідова мати. Я — бігом. А вона — зирк, та за мною. А я тоді, — куди його тікати? — та повалив соняшника одного, другого.

— Куди ти, бодай би тобі ноги повсихали!

Я — в тютюн. «Побіжу, — думаю, — в малину, та рачки попід тютюном». Пірат за мною.

— Куди ти тютюн ламаєш, бодай тобі руки і ноги поламало! А бодай би ти не виліз з того тютюну до другого прищестя! Щоб ти зів'яв був, невігласе, як ота морковочка зів'яла від твоїх шибенних рук!

Не вдаючись глибоко в історичний аналіз деяких культурних пережитків, слід сказати, що у нас на Україні прості люди в Бога не дуже вірили. Персонально вірили більш у Матір Божу і святих — Миколая-угодника, Петра, Іллю, Пантелеймона. Вірили також в нечисту силу. Самого ж Бога не те щоб не визнавали, а просто з делікатності не наважувались утруждати безпосередньо. Повсякденні свої інтереси прості люди хорошого виховання, до яких належала і наша сім'я, вважали по скромності недостойними божественного втручання. Тому з молитвами звертались до дрібніших інстанцій, до того ж Миколая, Петра та інших. У жінок була своя стежка: вони довіряли свої скарги Матері Божій, а та вже передавала Сину чи Святому Духу-голубу.

Вірили в свята. Пригадую, баба часто казала мені: «А щоб тебе побило святе Різдво» або «Побий його свята Паска».

Отже, кинувшись через тютюн в сад, прабаба бухнулась з розгону на коліна. Отак як дід любив сонце, так його мати, що її, як я теж уже аж потім довідався, звали Марусиною, любила прокльони. Вона проклинала все, що попадалось їй на очі, — свиней, курей, поросят, щоб не скугикали, Пірата, щоб не гавкав і не гидив, дітей, сусідів. Кота вона проклинала щодня по два-три рази, так що він трохи згодом був якось захворів, аж поки не здох десь у тютюні.

Вона була малесенька й така прудка, і очі мала такі видющі й гострі, що сховатись од неї не могло ніщо в світі. Їй можна було по три дні не давати їсти. Але без прокльонів вона не могла прожити й дня. Вони були її духовною їжею. Вони лились з її вуст потоком, як вірші з натхненного поета, з найменшого приводу. У неї тоді блищали очі й червоніли щоки. Це була творчість її палкої, темної, престарілої душі.

— Мати Божа, Царице небесна, — гукала баба в саме небо, — голубонько моя, святая Великомученице, побий його, невігласа, святим Твоїм омофором! Як повисмикував він із сирі землі оту морковочку, повисмикуй йому, Царице милосердна, і повикручуй йому ручечки й ніжечки, поламай йому,

свята Владичице, пальчики й суставчики. Царице небесна, заступнице моя милостива, заступись за мене, за мої молитви, щоб ріс він не вгору, а вниз, і щоб не почув він ні зозулі святої, ні Божого грому. Миколаю-угоднику, скорий помочнику, святий Юрію, святий Григорію на білому коні, на білому сідлі, покарайте його своєю десницею, щоб не їв він тієї морковочки, та бодай його пранці та болячки з'їли, та бодай його шашіль поточила...

Баба хрестилася в небо з такою пристрастю, аж торохтіла вся од хрестів.

У малині лежав повержений з небес маленький ангел і плакав без сліз. З безхмарного блакитного неба якось несподівано упав він на землю і поламав свої тоненькі крила коло моркви. Це був я. Причаївшись у малині за смородиною, я слухав бабині молитви, як заворожений. Я боявсь поворухнути пальцем, щоб часом Мати Божа не бачила з неба, що я тут у малині. Навіть Пірат, і той дивився з-під смородини на бабу з переляком.

...От тоді-то вперше в житті і вирішив я творити добрі діла. «Не буду, — думаю, — їсти скоромного цілий тиждень! Носитиму дідові воду на погребню, скільки він схоче, і почну ходити до церкви». Далі, дивлячись на ластівок, я подумав: «От, коли б повипадали з кубла ластовенята! Я зараз же нагодував би їх мухами й хлібом, аби тільки ластівка бачила, на які діла я здатний, і розказала Йсусу Христу». Але ластовенята не падали. Пороззявлявши роти, вони жалібно пищали, а навколо кубла наді мною їхні батьки невпинно снували й носили їм комах.

«Що ж його ще зробить?» — думав я, залишивши ластівок. — Піду на вулицю шанувати великих людей. Дід казав, що за це прощається багато всіляких гріхів на тім світі. Піду знімати перед ними шапку й казати «здрастуйте». Шапка якраз валялась у човні. Це була старенька дідова шапка. Тепер уже нема таких шапок. Не шують, та й колодок таких вже нема. Вона була товста і своїм виглядом дуже нагадувала мідний казан. І важка теж була, як добрий казанок.

Спочатку вона довго лежала в сінях під ступою. Кішка виводила в ній кошенят, а зараз кошенят баба потопила в копанці і шапку викинула в човен, тому і пахла вона вже не дідом, а котами. Проте розбиратись ніколи було. Аби було що зняти з голови для пошани. Я надів шапку по самий рот і вийшов за ворота.

Вулиця була порожня. Всі великі люди працювали в полі. Тільки коло крамниці, на ганку, якраз проти колодязного журавля, сидів у чорному сурдуті крамар Масій, дуже схожий на ластівку. Але перед Масієм я не хотів знімати дідової шапки. Дід казав, що у Масія не було душі, а тільки сама пара, тому

він і обдурював усіх, хто тільки до нього не заходив. За це Бог справедливо покарав його, повелівши злодіям своїм обікрасти його крамничку карбованців, казали, на десять, після чого жінка й діти його довго верещали й плакали і сам він голосно кричав од бідності і накликав на всіх холеру. Наш батько хоч і сміявся з Масія, як з блазня, проте жалів і в лиху годину завжди допомагав йому і ні разу не зачепив, навіть нетверезий.

Де ж його найти людину для пошани? Обійшовши в розпуці чимало безлюдних провулків, я нарешті збагнув, що треба зразу починати від старого сусіда Захарка. Він-то вже напевно сидить коло хати.

Дід Захарко був коваль, хоч я ніколи не бачив, аби він щось кував. Все моє життя він ходив повз нашу хату з цілим снопом довгих вудок і так гупав чобітьми, що ми прокидались вночі, як од грому, коли він повертався часом з риби. В нього були великі чоботи і такі важкі ноги, що під ними неначе згиналась земля. І ходив він трохи неначе присідаючи, як на сіні чи на ступі. Борода в нього була, як і в нашого діда, зовсім уже сива, тільки посередині, там, де був рот, наче ткнуло щось рудим квачем.

Після риби дід Захарко запалював цигарку і довго сидів біля хати на колодці, дивлячись в одну точку, немовби на поплаві. Курив він такий лютий тютюн, що коло нього ніхто не міг стояти близько. Його обходили кури й поросята, собаки оббігали городами, а невістка Галька спала в коморі і часто плакалась нашій матері, що дід її задушить своїм тютюном, і викидала його свитку надвір. Казали, що дідового Захаркового запаху боялась навіть риба і погано в нього клювала. Його здалека було чути нюхом. Коли він проходив повз нашу хату, над вулицею довго висів його тютюновий слід. Сей тютюновий слід висітиме ще колись в моїх картинах про рідну Землю, де складе мій предок востаннє всі свої мозолі поверх білої сорочки під яблунею серед яблук і груш, і морква житиме в картинах, і гріх, і бабині прокляття, а тим часом іду я, засмучений хлопчик, до старого коваля спокутувати перший гріх.

— Здрастуйте, діду! — сказав я, знявши обома руками шапку, і швидко пішов далі.

Одповіді не було. Дід мене не помітив.

«Мабуть, не почув, — подумав я. — Треба вернутись назад і сказати ще раз, голосніше».

— Здрастуйте, діду! — промовив я ще раз тремтячим голосом, скинувши оту важку шапку, і став прислухатись, чи не скаже дід чого, чи не одпуститься мені хоч трохи гріха. Але дід не подав голосу. Що його робити? Куди податись?

Я вийшов з провулка на вулицю в надії, чи не йде ще хто-небудь, кого б я міг вшанувати. Вулиця була порожня. Навіть

Масій, і той кудись щез. У мене защеміло в горлі, якась нудьга взяла, а тут ще шия почала боліти од шапки. Я постояв трохи і цішов ще раз до діда творити добрі діла.

— Діду, здрастуйте! — сказав я йому, спинившись.

— Та йди ти під три чорти! Не дратуй мене, крутишся тут, нечистий вас носить! — розгнівався дід.

Почувши отакі слова, я з переляку аж підскочив і, в розпачі, забувши вмить про порятунок грішної душі, прудко дременув додому. Проскочивши тихенько через двір у клуню, я знов ліг у човні на дідове хутро й подумав: «Засну. Засну і виросту уві сні. Дід сказав, що я у сні расту».

Отак міркуючи, поплакав я трохи, згадавши Страшний суд, подивився на ластовенят і, згорнувшись у бубличок, жалібно зітхнув: «Ой-ой-ой, і нащо я народився на світ, не треба було рождатись». Який маленький лежу я в дідовому човні і стільки вже знаю неприємних і прикрих речей. Як неприємно, коли баба клене або коли довго йде дощ і не вщухає. Неприємно, коли п'явка впивається в жижку, чи коли гавкають на тебе чужі пси, або гуска сичить коло ніг і червоним дзьобом скубе за штани. А як неприємно в одній руці нести велике відро води чи полоть і пасинкувати тютюн. Неприємно ходити босому по стерні або сміятись у церкві, коли зробиться смішно. І їхати на возі з сіном неприємно, коли віз ось-ось перекинеться в річку. Неприємно дивитись на великий вогонь, а от на малий — приємно. І приємно обнімати лоша. Або прокинутись удосвіта і побачити в хаті теля, що найшлося вночі. Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу, чи ловити щучок руками, скаламутивши воду, або дивитись, як тягнуть волока. Приємно знайти в траві пташине кубло. Приємно їсти паску і крашанки. Приємно, коли весною вода заливає хату й сіни і всі бродять по воді. Приємно спати в човні, в житі, в просі, в ячмені, у всякому насінні на печі. І запах всякого насіння приємний. Приємно тягати копиці до стогу й ходити навколо стогів по насінню. Приємно, коли яблуко, про яке ми думали, що кисле, виявляється солодким. Приємно, коли позіхає дід і коли дзвонять до вечерні літом. І ще приємно, і дуже любив я, коли дід розмовляв з конем і лошам, як з чоловіками. Любив я, коли хтось на дорозі незнайомий, проходячи повз, казав до нас: «Здрастуйте». І любив, коли дід одказував: «Дай Бог здрастувать». Любив, коли скидалась велика риба в озері чи в Десні на захід сонця. Любив, їдучи на возі з лугу, дивитися лежачи на зоряне небо. Любив засинати на возі і любив, коли віз спинявся коло хати в дворі і мене переносили, сонного, в хату. Любив скрип коліс під важкими возами в жнива. Любив пташиний щебет у саду і в полі. Ластівок любив у клуні, деркачів — у лузі. Любив

плескіт води весняної. І жаб'яче ніжно-журливе кумкання в болоті, як спадала вода весняна. Любив співи дівочі, колядки, щедрівки, веснянки, обжинки. Любив гупання яблук в саду вечором у присмерку, коли падають вони несподівано, нишком додолу в траву. Якась тайна, і сум, і вічна неухильність закону почувалися завжди в цьому падінні плоду. І грім, хоч мати і лякалась його, любив я з дощем і вітром за його подарунки в саду.

Але більш за все в світі любив я музику. Коли б спитав мене хто-небудь, яку я музику любив у ранньому дитинстві, який інструмент, яких музик, я б сказав, що більш за все я любив слухати клепання коси. Коли тихого вечора, десь перед Петром і Павлом, починав наш батько клепати косу під хатою в саду, ото й була для мене найчарівніша музика. Я любив її так і так жадав, як хіба ангели жадають церковного дзвону на Паску, прости, Господи, за порівняння. Часом і досі ще здається мені, що й зараз поклепай хто-небудь косу під моїм вікном, я зразу помолодшав би, подобрішав і кинувсь до роботи. Високий, чистий дзвін коси передвіщав мені радість і втіху — косовицю. Я пам'ятаю його з самого малечку.

— Цить, Сашко, не плач, — приказував мені прадід Тарас, коли я починав чогось там ревити, — не плач, дурачок. Поклепаємо косу, та поїдемо на сінокіс на Десну, та накосимо сіна, та наловимо риби, та наваримо каші.

І я примовкав, а Тарас тоді, дідів батько, брав мене на руки і розповідав про Десну, про трави, про таємничі озера — Дзюбине, Церковне, Тихе, про Сейм. А голос у нього був такий добрий, і погляд очей, і величезні, мов коріння, волохаті руки були такі ніжні, що, напевно, нікому й ніколи не заподіяли зла на землі, не вкрали, не вбили, не одняли, не пролили крові. Знали труд і мир, щедроти й добро.

— Напораєм сіна та наваримо каші. Не плач, хлопчику.

І я примовкав тоді, потім тихенько, самими кінчиками пальців, одривавсь од землі і зразу ж опинявся на Тихому, на Церковному, на Сеймі. Це були найкращі в світі озера й річки. Таких більш нема й не буде ніколи ніде.

Отож, кажу, міркуючи собі в човні на кожусі, поволі затулив я очі. Мені не стало темно в голові. Заплющуючи очі, й по цей день я ще не маю темряви в душі. Ще світить мозок мій невпинно і ясно, освітлюючи видиме і невидиме без всякого числа і часом без порядку в безмежній череді картин. Картини пливуть, линуць води Дунаєм, Десною, весняна вода на Десні, Дунаї. Хмари по небу пливуть вибагливо й вільно і, пливучи в просторах голубих, вчиняють битви і змагання в такому числі, що коли б одну тисячну долю судилось приборкати і поставити в ясний книжковий чи картинний ряд, не даром жив би я на світі і отягчав начальників і соглядатаїв своїх не даром.

Чого тільки не бачив я на самому лише небі! Хмарний світ був переповнений велетнями і пророками. Велетні і пророки невпинно змагались у битвах, і дитяча душа моя не приймала їх, впадаючи в смуток.

Неспокій, рух і боротьбу я бачив скрізь — в дубовій, вербовій корі, в старих пеньках, у дуплах, в болотній воді, на поколупаних стінах. На чому б не спинилось моє око, скрізь і завжди я бачу щось подібне до людей, коней, вовків, гадюк, святих; щось схоже на війну, пожар, бійку чи потоп. Все жило в моїх очах двоїстим життям. Все кликало на порівняння, все було до чогось подібне, давно десь бачене, уявлене й пережите.

Ну що ж це я роблю? Мені треба писати про човен, а я забув і пишу про хмари. Про старий отой човен у клуні в засторонку, про човничок отой...

Отак міркуючи собі, поволі затулив, кажу я, очі і вже почав рости. Аж ось потроху, тихо-тихо, човен наче захитався під мною і поплив з клуні в сад по траві поміж деревами й кущами повз погребню й любисток, проплив повз діда. Дід чомусь став маленький, меншенький від мене. Він сидів у баби на руках у білій сорочці і лагідно всміхався мені вслід. А човен понесло й понесло через сад, пастівник — на Заріччя, з Заріччя мимо хуторів — на Десну.

Заграй, музика, заспівайте, ангели в небі, пташки в лісі, жабоньки попід берегами, дівчаточка під вербами. Я пливу за водою, і світ пливе наді мною, пливуть хмари весняні — весело змагаються в небі, понід хмарами лине перелітнептаство — качки, чайки, журавлі. Летять чорногузи, як чоловіки у сні. І плав пливе. Пропливають лози, верби, в'язи, тополі у воді, зелені острови.

Отак, ну так щось гарне приснилось у човні. Забув. А може, й не снилось, мо', й справді було на Десні? Було-таки й справді, та вельми давно вже минуло й розгубилось на шляхах, і вже ніколи не вернеться святість босоногого дитинства. І тю-тюн уже не зацвіте для мене поповими ризами, і не злякає мене Страшний Божий суд, якщо вже не злякав людський.

Повечорів мій день, туман поле ясне укриває, і я дивлюсь, хвилюючись, навколо, — треба мені поспішати. Гості пливуть на вербових човнах, хвиля хвилю з-за Десни доганяє, гості думи з далекого теплого краю везуть мені... Чого тобі? Що тобі?..

...Багато бачив я гарних людей, ну такого, як батько, не бачив. Голова в нього була темноволоса, велика і великі розумні сірі очі, тільки в очах чомусь завжди було повно смутку: тяжкі кайдани неписьменності і несвободи. Весь в полоні у сумного, і весь в той же час з якоюсь внутрішньою високою культурою думок і почуттів.

Скільки він землі виорав, скільки хліба накосив! Як вправно робив, який був дужий і чистий. Тіло біле, без єдиної точечки, волосся блискуче, хвилясте, руки широкі, щедрі. Як гарно ложку ніс до рота, підтримуючи знизу шкоринкою хліба, щоб не покrapать рядно над самою Десною на траві. Жарт любив, точене, влучне слово! Такт розумів і шанобливість. Зневажав начальство і царя. Цар ображав його гідність миршавою рудою борідкою, нікчемною постаттю і що нібито мав чин нижче за генерала. Одне, що в батька було некрасиве, — одяг. Ну такий носив одяг негарний, такий безбарвний, убогий! Неначе нелюди зухвалі, аби зневажити образ людини, античну статую укрили брудом і рванням. Іде, було, з шинку додому, плете ногами, дивлячись у землю в темнім смутку, аж плакати хотілось мені, сховавшись в малині з Піратом. І все одно був красивий, — стільки крилося в ньому багатства. Косив він чи сіяв, гукав на матір чи на діда, чи посміхався до дітей, чи бив коня, чи самого нещадно били поліцаї, — однаково. Коли, покинутий всіма на світі вісімдесятилітній старик, стояв він на майданах безпритульний у фашистській неволі і люди вже за старця його приймали, подаючи йому копійки, він і тоді був прекрасний. З нього можна було писати лицарів, богів, апостолів, великих учених чи сіячів — він годивсь на все. Багато наробив він хліба, багатьох нагодував, урятував од води, багато землі переорав, поки не звільнився від свого смутку.

У виконання вічного закону життя, схиливши сиву голову під північним небом, шапку знявши і освятивши мислі мовчанням, повертаю я прибитий журбою талант до нього, нехай сам продиктує мені свій заповіт. Ось він стоїть передо мною далеко на київських горах. Прекрасне лице його посиніло від німецьких побоїв. Руки й ноги спухли, і туга залила йому очі слізьми, і голос уже однімає востаннє, навіки. І я ледве чую оте далеке його: «Діточки мої, соловейки...»

...А чи не занадто вже я славословлю старих своїх коней, і село, і стару свою хату? Чи не помиляюсь я в спогадах і почуттях?

Ні. Я не приверженець ні старого села, ні старих людей, ні старовини в цілому. Я син свого часу і весь належу сучасникам своїм. Коли ж обертаюсь я часом до криниці, з якої пив колись воду, і до моєї білої привітної хатини і посилаю їм у далеке минуле своє благословення, я роблю ту лише «помилку», яку роблять і робитимуть, скільки й світ стоятиме, душі народні живі всіх епох і народів, згадуючи про незабутні чари дитинства. Світ одкривається перед ясними очима перших літ пізнавання, всі враження буття зливаються в невмирущу гармонію, людяну, дорогоцінну. Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява, коли, обертаючись до найдорожчих джерел дитинства та

отроцтва, нічого не бачить вона дорогого, небуденного, ніщо не гріє її, не будить радості ані людяного суму. Безбарвна людина ота, яку посаду не посідала б вона, і труд її, не зігрітий теплим промінням часу, безбарвний.

Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє. Чому ж я мушу зневажати все минуле? Невже для того, щоб навчити онуків ненавидіти колись дороге й святе моє сучасне, що стане теж для них колись минулим у велику добу комунізму!

Було в минулому житті моїх батьків багато неладу, плачу, темряви й жалю. Неясні надії й марні сподівання знаходили собі могилу в горілці й сварах. А найбільш, чого їм відпустила доля, — роботи, тяжкої праці. Всі прожили свій вік нещасливо, кожен по-своєму — і прадід, і дід, і батько з матір'ю. Так ніби всі були народжені для любові і мали всі талант до неї. Таж, певно, не знайшли одне одного чи не доглянули, і гнів і ненависть, які були огидні їм ціле життя, підкинула їм ворожка-чарівниця, і все життя облудні примари невпинно турбували їх і бентежили марно. І все життя їх було скорботним, як життя стародавніх. Вони не знали, як змінити його, і, віддаючи перевагу тому, чого не судила їм доба, не порадувались.

Тільки було це так давно, що майже все вже розтануло в далекому мареві часу, як сон, і потонуло. Одна лише Десна зосталася нетлінною у стомленій уяві. Свята чиста ріка моїх дитячих незабутніх літ і мрій.

Нема тепер таких річок, як ти була колись, Десно, нема. Нема ні таємниць на річках, ні спокою. Ясно скрізь. Нема ні Бога, ані чорта, і жаль мене чомусь бере, що вже нема в річках русалок і водяних-мірошників нема. Зате багато дачників тепер купається в трусах на зло робочим людям, в гарячий літній час і, очевидно, на досаду, бо чого ж мені й досі так соромно відпочивати там, де працюють люди?

Тоді Десна була глибокою і бистрою рікою. У ній тоді ще не купавсь ніхто, і на пісках її майже ніхто ще не валявся голий. Ще ніколи було усім. Були ми всі тоді трудящі чи малі. Дівчата не купались навіть у свято, соромлячись скидати сорочки. Чоловікам з давніх-давен не личило купатись за звичаєм. Жінки ж боялися водою змити здоров'я. Купались тільки ми, малі. Була тоді ще дівкою Десна, а я — здивованим маленьким хлопчиком із широко розкритими зеленими очима.

Благословенна будь, моя незаймана дівце Десно, що, згадуючи тебе вже много літ, я завжди добрішав, почував себе невичерпно багатим і щедрим. Так багато дала ти мені подарунків на все життя.

Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав рибальських

розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що лічив у тобі зорі на перекинутому небі, що й досі, дивлячись часом униз, не втратив щастя бачити оті зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах.]

УКРАЇНА В ОГНІ

(Уривки з кіноповісті)

У садочку біля чистої хатини, серед квітів, бджіл, дітвори та домашнього птаства, за столом у тихий літній день сиділа, мов на картині, родина колгоспника Лавріна Запорожця і тихо співала «Ой піду я до роду гуляти». Це була пісня матрина. Пісня була весела і журна одночасово, як і життя людське. Мати Тетяна Запорожчиха любила її співати раз чи два на рік, коли по великих трудах і повсякденних турботах десь було з якоїсь гарної нагоди доводилося пригублювати чарчину. Діти дивилися на свою добру матір і величали її.

Шумить, гуде Тополівка.

До Лавріна Запорожця приїхали гості.

«Ой, у мене увесь рід багатий. А у мене увесь рід багатий. Сюди-туди — он куди, увесь рід багатий», — співала Тетяна, зворушливо хитаючи головою у такт своїй пісні.

Один — Роман Запорожець.

«Сюди-туди — он куди, увесь рід багатий», — співає молодий лейтенант прикордонних військ Роман Запорожець з великою шаблею і заслугою на грудях.

Другий — Іван, воїн.

«Буде мене часто частувати. Буде мене часто частувати», — співає, притулившись до матриноного плеча, артилерист Іван з прикордону.

Третій — славний чорноморець Савка Запорожець.

«Сюди-туди — он куди, часто частувати», — співає вдвох із батьком третій Запорожченко, Савка-чорноморець. А над ними сяє божественна біда борода діда Демида, що теж був колись чорноморцем, та вже не співає, а тільки похитує головою й плаче од зворушення і глибоких своїх нужденних і злиденних літ.

Хочеться діду Демиду осідлати коня вороного, хочеться їхати в чисте поле літа доганяти. Та не вернуться вже літа, не доженуть коні.

Четвертий — Григорій, майстер урожаю.

Агроном Григорій Лаврінович Запорожець у гарному цивільному вбранні. Окуляри на носі, «Знак Пошани» на грудях, у руці стеблина — знак влади над всім, що росте.

У п'ятого сина діточки зелені.

Співає, легко посміхаючись, п'ятий Запорожець, Тро-

хим, обнімаючи трьох маленьких дітей — двох хлопчиків і одну дівчинку, — та у жінки двоє.

І дочка Олеся — всьому роду втіха.

Тиха, без єдиної хмаринки на чолі, майстриця квітів, чарівних вишивок і пісень. Всі співали. Багато думок промайнуло у матері. Усе життя ніби проплило перед очима. І материнське горе, і радість, і турботи, і невпинна праця на велику родину з дрібними діточками, на громаду, на державу. Та повиростали непомітно сини, порозліталися на всі сторони, добра слава пішла по світу про синів, що показали себе і в зброї, і в науці, і в звичайних трудах над землею. І ось з'їхались нарешті вони до рідної хати, щоб ушанувати її материнську старість — п'ятдесят та ще й п'ять років! Зворушена до краю своїм оцим дорогим святом, піснями і всіма плодами свого простого робочого життя, добра і щедра мати, взявши чарчину, що легенько тремтіла в її маленькій сухій руці, подивилася на своїх дітей:

— Спасибі вам, діточки, що побачила вас укупі хоч раз за стільки літ. Все ніколи та ніколи, широкий світ настав. Пошли ж вам, Боже, щасливу долю та сили в руки, щоб виповнити свій довг перед миром, щоб возвеличити трудами красну землю нашу українську, аби цвіла вона багатствами і згодою...

— Синочки мої, сини! Діточки мої! А Боже мій, Боже мій! Ой, прощавайте, діти мої...

Ще якісь жалібні слова промовляла Тетяна, біжучи за синами, та вже не було її чути. Уже потонули слова її в морі людського плачу й скорбот, у розлуках, у реві моторів. Множество людей виходило з села на війну.

Одірваввся Трохим Запорожець од жінки. Плаче жінка гіркими сльозами, плачуть діти в ногах: «Ой тату, тату!» Побіг Трохим за братами. Повіз старий Запорожець п'ять синів на війну.

Від'їжджають по шляху на схід грузовики з множеством далекого старого й молодого закуреного жіноцтва, дітей, ветхих дідів і баб, всіляких речей і деяких військових чи не військових, хто їх знає. Вони оглядаються назад на захід у тривозі, їм хочеться їхати все швидше й швидше.

Олеся дивилась на шлях. Вона не була звичайною дівчиною. Вона була красива і чепурна. Олесею пишалася вся округа. Бувало, після роботи, вечорами, вона, як птиця, ну так же багато співала коло хати на все село, так голосно і так прекрасно, як, мабуть, і не снилося ні одній припудреній артистці з орденами. А вишивки Олесі висіли на стінах під склом в європейських музеях: в Лондоні, в музеї Альберт-Вікторія, в Парижі, в Мюнхені і Нью-Йорку, хоч вона про це й не знала. Учила її мати всьому. Була Олеся тонкою, обдарованою натурою,

тактовною, доброю, роботящою і бездоганно вихованою хорошим чесним родом. Легковажні хлопці трохи соромились Олесі, вважаючи її за горду і неприступну...

Пили бійці воду і похмуро проходили далі. Вона вже ні про що не питала їх. Вона жадібно вдивлялась в кожне лице і в кожних очах читала сум. Величезне, значно більше, ніж може вмістити людська душа, горе упало на народ, придушило його, погнало.

— Будь здорова, дівчино. Бувай щаслива, — сказали їй троє утомлених артилеристів і пішли од криниці. На Олесю нахлинула хвиля такого гострого болючого жалю до себе, що в неї нестерпно защеміло в горлі. Олеся глянула назад. Людей поменшало. Де-не-де людина.

«Останні йдуть, — подумала Олеся. — Невже останні?». І рішилася вона на крок нечуваний, небачений ні в її селі ніколи, ні в усім її народі. На вчинок надзвичайний, від одної згадки про який у неї захолонуло і спинилося серце. На вчинок грізний, що підказав їй грізний, надзвичайний час. Що кинуло її на цей учинок? Що наштовхнуло? Глибина інстинкту роду, підсвідома мудрість, що з'являються на допомогу людині в грізні часи, коли розум холоне і не встигає усвідомити небезпеку, і спитати нікого, і грізний час летить лавиною згори.

До Олесі підійшов один з останніх бійців, танкіст Василь Кравчина, аж з-під Кам'янця-Подільського, і пожадливо припав до відра. Був він добрий кремезний юнак. Одежа вся в пилу і поті. На рукаві й спині пропалена сорочка на пожарах. Здорові темні руки, патьоки на шиї і скронях і зморшки на чолі також не по літах.

— Спасибі, дівчино. Прощай, — промовив він, одриваючись од відра.

— Щаслива путь... постій... Слухай, — сказала Олеся тихо, дивлячись на танкіста глибокими скорбними очима. — Я тебе щось попрошу.

— Мене? Що мене просити? — поглянув на неї танкіст, і надзвичайний вигляд Олесі прикував його на мить до себе. — Що ти, дівчино?

— Слухай, — сказала Олеся, — переночуй зі мною. Вже настає ніч... коли ще можна, чуєш?.. — Вона поставила відро і підійшла до нього: — Я дівчина. Я знаю, прийдуть німці завтра чи післязавтра, замучать мене, поругаються наді мною. А я так цього боюсь, прошу тебе, нехай ти... переночуй зі мною... — При останніх словах голос Олесі затремтів і неначе погас.

— Я не можу ночувати з тобою, — сказав Кравчина чесно і одверто. — Я в танку горів позавчора під бомбами. Я не герой.

— Ти наш... Я хочу згадувати тебе усе життя, а не отих мерців, що вже пливуть Десною. Останься, правда!

Олеся дивилася на нього з такою довірою, з такою болючою мольбою, що він умовк і не зводив з неї очей. Він дивився на неї, чужу, невідому, випадкову, аби ніколи вже потім ні на одну годину ніде не забути її, аби понести її, оцю дівчину, в своєму серці через усі бої, через усі вогні.

— Ну, як же? Ну, добре...

— Ото моя хата.

— А де твої батьки? — раптом збагнув він.

— Батько братів повіз, а мати поранена в лікарні.

Якусь хвилину вони стояли одне перед одним у хатньому присмерку мовчки і не знали, куди рухатись. Вони були незаймані обоє.

— Сідай, посидь у мене за столом, — сказала Олеся тихо і взяла його обома руками за руку. — Їсти хочеш? Ну, хоч трошки, прошу тебе... Може, помиєшся з дороги, помийся?

Вона подала йому чистий рушник. Василь скинув сорочку і став митися над шапликом. Олеся злила йому холодної води на руки, потім на голову. Він затулив очі. Він почував, як спливала з нього дорожня курява і піт.

Потім він роззувся і, добре помивши ноги, присів на лавку край стола. Якийсь хвилюючий сором все ж таки сковував і не покидав його, а її неначе ні. Вона і соромилась, і ні. Вона ходила по хаті, носила йому до столу страви. Вона сповняла свій, одній лиш їй начертаний начебто закон.

Вони щось їли удвох і уникали читати бажання одне у одного в очах, та чи й було воно, і говорили все про те про се, соромлячись мовчання. Часом вони стрічалися очима, коли рвалася нитка розмови, і тоді вони переставали дихати й жувати їжу. Вони ніби кам'яніли обоє і вдивлялися одне в одного до дна. Коли отак їм стало нічим дихать раз, Олеся застогнала вся і притулила руки до грудей.

— Ой Боже мій! Що ж воно буде з нами?

Коли у хаті стало темно, вона зважилась перша. Підійшла до полу і довго-довго слала мовчки чисту полотняну постіль. Вона виймала з матеріної скрині нові рядна, напірначі, рушник, поклала дві подушки рядом, задумавшись на мить, і принесла знадвору квітів.

Тихо було в хаті. Тільки далеко десь гупали важкі гармати та часом торохтів у небі далекий чужий самолёт.

— Не дивись на мене, — попросила Олеся і, важко зітхаючи, одягла нову сорочку. Василь чув, як стугоніло його серце.

— Як у мене б'ється серце...

— І у мене, — сказала тихо Олеся. — Ой... Іди сюди.

Вона стояла коло ліжка у довгій мережаній сорочці. Місяць освітлював її з вікна.

— Як тебе звуть?

— Василь.

— А мене Олеся. Дай руку.

Вона притулила його руку до свого серця.

— Я ніколи тебе не забуду, — сказала вона журно і строго і поцілувала Василя в щоку коротким холодним, немов дитячим, поцілунком.

— Скажи і ти оці слова.

Василь повторив слова і сам не пізнав свого голосу, такий він був низький і урочистий. Василь прозвучав увесь, усім своїм єством, як дзвін.

Раптом задзеленчали шибки. Низько над самою хатою проревла страшним ревом велика зграя ворожих літаків. Загриміли бомби на шляху за селом.

— Прощайте! — лунав десь здалека голос парубка.

— Ой діточки ж мої, діточки... — жалібно голосила понад шляхом розлука.

Вони довго лежали мовчки, прислухаючись мимоволі до криків. Потім Олеся розказала Василю, що це плаче її тітка Мотря, у якої забрано вже до армії чотирьох синів.

— А це вже п'ятий прощається, Іван, — останній.

— Так, — зітхнув Василь, — як гарно ти пахнеш любистком.

— А ти пахнеш огірками, огірковим листом...

Хтось стукав у двері сусідньої хати.

— Хто тут? — почувся глухий голос.

— Це ми, тату, ми! — стогнуть сини під дверима. Прочинилися двері. На порозі літній чоловік Купріян Хуторний.

— Захитники отечества?

— Все пропало, тату. Пустіть.

— Не пущу. Я царя захищав, не тікав. А ви свою владу одстояти не можете.

— Броня тонка, тату!

— Брешете, дезертири! — І Купріян грюкнув дверима.

Упав тоді один на призьбу під вікно і гірко заривав.

А другий під дверима:

— У нас, тату, генерал пропав. Застрелився, бодай його сира земля не прийняла. Розгубились ми.

— Ідіть до полковника!

— Не знаємо, де він, чорт би його душу забрав нехай.

— Ідіть, доганяйте.

— Мости, тату, зірвані. Плавати не вмієм.

...Вони вдивлялися одне в одного широко розчиненими очима:

— Так тебе зовуть Василь?

— Так.

— Василь, Василик, а я Олеся. Поцілуй мене, Васиliku. Я така щаслива.

Минали дні, минали ночі в загравах пожеж. Минуло літо. Мокра осінь. Розбухли холодні болота у дрібних дощах. Горіло. Над очеретами туман і дим. Крякали міни у багновищах серед людей. У гнилицях потопало юнацтво.

— Рятуйте! Ой ряту-у-у...

— Тихо!

По шию, по рот у холодній воді брели болотами на схід многі тисячі бездоганних героїв-страдальців, немов розкидані негодою величезні журавлині ключі. Піднімали над мокрими головами рідну свою зброю, партійні квитки, все, що було дорогого, виносили віру в серцях, і болотна брудна гнила вода нагрівалася од гарячої невмирущої людської віри в перемогу і од крові, вічної світлої пам'яті героїв.

Не раз і не два гомоніли вони з ворогами в гучних кривавих бесідах. Багато ворожих кладовищ лишали вони за собою і самі полягали в великому числі, прийнявши чесно труд і страх боїв і саму смерть.

По всіх роздоріжжях чули люди вночі, як стогнала в журбі земля, як вили пси свою собачу тугу і плакали вдови.

О українська земле, як укривавилась ти! Ріки кров'ю поналивано, озера слізьми та жалем. Байраки й переправи трупом запалися. Степи гнівом утоптано, та прокляттям, та тугою і жалем.

Василь Кравчина, поранений в руку, одступав по дорозі з групою добре озброєних бійців, і тяжкий сором і гнів розтинали його душу. Він почував себе винуватим перед людьми, що дивились на нього з вікон і тротуарів маленького міста. В їх очах він читав мовчазний гіркий докір, і смуток, і страх. Це саме почували й бійці. Виснажені обличчя їх були злі і похмурі. Довгі відходи, сум і горе важких утрат пригнобило всіх. Трудно було одрізнити бійця од командира.

— Скажіть мені, товаришу, чому ми такі оце, га? — звернувся до Кравчини молодий боєць. — Що це таке? Підвезіть ранених, сволочі!

— Вперед! — весело махали руками воєнторгівці. Вони були раді, що від'їжджають з небезпечного міста на схід ще за одну ріку. Душі у людей були малесенькі, кишенькові, портативні, зовсім не пристосовані до великого горя. Вони вирости в атмосфері легкого успіху і радощів. Сувора, мужня доба необхідності давно вже здавалася їм закінченою, перейденою, і вони плавали вже кілька літ в царстві свободи, мов рибки в тихій неглибокій річечці, де було завжди видне і дно, і небо, і лататтячко, й омутець.

— Гляньте, котяться, сволочі! Ранених кидають! Що це?

— Не знаю. Я сам така ж сволоч, — відповів машинально Кравчина.

— Га?

— Я жінку кинув.

— Ну? А я кинув батька, матір і сестру. Олеся сестра! — сказав Іван Запорожець.

— Дивно. І жінка моя Олеся. Олеся...

— Де?

— Коло перелазу кинув... Ах, убити б мене треба!.. — гірко зітхнув Кравчина.

— Не знаю я, товариш командир, що воно й до чого, ну почуваю отут, — Іван Запорожець постукав себе кулаком у груди, — не вміли ми жити як слід. Ні, ні...

В районному місті, серед метушні й зловісної розгубленості, вбігають до голови Н. Лиманчука дві красиві дівчини.

— Що вам треба?

— Ми вчительки, комсомолки... Ми боїмося! Чи буде наше місто здаватися ворогу? Може б, ми втекли.

— Як ви смієте? Хто вас прислав? Паніку сіяти!.. Вийдіть зараз же з кабінету, щоб я вас тут не бачив! Це місто ніколи не буде зайняте!

— Неправда. Не слухайте його, товаришки, — сказав Василь Кравчина, увійшовши до кабінету. Він чув лише останні вигуки голови, але йому зараз вже була ясна вся картина розмови цього отця міста з своїми нещасливими громадянками.

— Неправда. Це місто ми покидаємо. Тікайте, дівчата. Поки не пізно — тікайте, бо горе вам буде.

— Ви хто такий? Як ви смієте? Ви знаєте, що за це?.. — хорхорився голова, рвучи на дрібні шматочки якісь секретні папери. Він був великим любителем різних секретних паперів, секретних справ, секретних інструкцій, постанов, рішень. Це возвишало його в очах громадян міста і надавало йому досить довгі роки особливої респектабельності. Він засекретив ними свою провінціальну дурість і глибоку байдужість до людини. Він був позбавлений уяви, як і всяка людина з сонним в'ялим серцем. Він звик до своєї посади. Йому ні разу не приходило в голову, що, по суті кажучи, єдине, що він засекречував, це була його засекречена таким чином дурість.

— Що ти мелеш оцим комсомолкам?

Во ім'я чого ти брешеш, гад? — Василь Кравчина був темний як ніч. Непоправимий промах, навіть злочин, що заподіяв він Олесі, не забравши її силою з собою, мучив його і не давав йому покою ні вдень ні вночі. Спантеличений і приспаний отакими холодними молодцями, що вигукували в кожному місті, мов папуги: «Ніколи враг не пройде», він кинув при битій до-

розі дорогоцінну свою долю — Олесю — і тільки зараз на довгих важких шляхах відступу, оглядаючись на всіх перехрестях, чи не летить десь до нього казковою птицею рідна його доля, тільки зараз відчув він уповні своє горе.

— Тікайте, сестри мої, тікайте. Бо прийдуть німці, понівечать вас, заразять хворобами, поженуть у неволю, а цей незгораємий шкаф, — показав Василь на голову, — що збирається тікати, повернеться потім та й судитиме вас за розпусту.

— Я вас заарештую! Алло! Алло! — загукав голова Лиманчук, смикаючи телефонну шворку і дмухаючи в телефон, мов у самоварну трубу. — Мене партія поставила!..

...Відходили бійці по брудному шляху, оглядаючись на захід в тяжкому смутку. І, проклинаючи свої недоліки, які здавалися їм справжньою причиною відступу на схід, не знали вони, як багато великих діл судилося їм звершити, як багато судилося пролити крові на безкрайній своїй землі і які холодні калькулятори дозуватимуть їхню кров у заморських кабінетах.

...Німці відступали через село, кидаючи на шляху побиті гармати, машини. Люди ховалися в льохи.

— Поможи вам, Господи!

Матері молилися в ямах за синів своїх, визволителів.

— Прилітайте, синочки, рятуйте нас!

Простягали з ям руки до неба. Материнські очі світилися сльозами надії. А хто не встиг сховатися, того німці заганяли в грузовики і вивозили.

Уже підпалювали хати палії. У хатах-дзотах одстрілювались кулеметники і артилеристи. Смертники-німці метушились біля гармат, стримуючи наступ, поки не знищили їх рідні наші танки разом з хатинами.

Військо входило, в'їжджало в село і мчало далі вперед. Бійці пролітали на танках, машинах чи просто бігли, гаряче і голосно дихаючи. Вони ще не вийшли з бою, очі їх дивились далеко вперед і горіли лютим огнем. Всі вони ще були в тому несамовитому стані готовності щохвилини забити ворога чи впасти мертвими, коли людина ще не цілком при собі. Вони були немов у якомусь жару. Але радість перемоги почала потроху прояснювати людські чола. Бійці вже привіталися з народом і помагали вилізати з погребів і ям. Неначе мертві воскресали і виникали з землі. Плакали командири, не соромлячись своїх сліз. Плакав і Василь Кравчина.

...Роман Запорожець з батьком в'їжджали в рідне спалене село. За ними тягнувся обоз, поранені кричали «ура» на підводах і плакали від радості. Радість поверталась на землю.

Як величали бійці артилеристів Кравчини, цього передати не можна. Вони були в ранах усі, крім Недригайла й Лободи, яким од цього було навіть ніяково, і вони голосно божились на всі боки, що їм так на роду написано, ворожки казали. Всі їм повірили. Всі були такі щасливі, що забули про свої рани. Товариші обережно несли їх на плечах чи на руках, радіючи і зворушливо посміхаючись.

Вони возсідали і возлежали на гарячих плечах своїх бойових братів, і на численні привітні їх усмішки й запитання відповідали достойно і скромно...

Вечоріло. Бійці розташувались у селі, на горі понад річкою, на старому сільському кладовищі.

З гори розкривався далекий рідний простір.

Товариші сиділи після бою здивовані й ніжні. Вони зворушливо казали один одному «ви» і гладили один одного по голові і по плечах. Деякі тут же падали і вмить засипали, проваляючись у сон, і, здавалося, у сні ще догравали страшну свою гру, здригаючись і кидаючись. І глибоко приховане страждання виривалося з їх сонних грудей глухими стогонами і палало на лицях тривожними блискавками далеких громів.

Люди являли собою ніби якийсь геологічний шар. Велетенськими катастрофічними силами його зрушено з свого місця, але невідомо, чи він спинивсь на новій основі. Все ще обсипалось з нього, падало, і навколо повно валунів, пилу, щебеню, лому — слідів катастрофи і пахощів шаленого тертя і вибухів.

Олеся стояла біля криниці з відрами.

Проходило військо на захід. Пили воду, зовсім вже інакше — весело.

— Спасибі, рідна!

— Спасибі, серденько!

— Здрастуй, дівчино!

Подяка, привіти й обіцянки звучали в молодих голосах.

Проходили бійці. Олеся дивилась навколо у великій тривозі. Їй хотілося вже кинути криницю, бігти, шукати, питати, та дівоче передчуття радості не пускало її од криниці. «Він прийде, прийде Василь!» — кричало в ній усе.

І ось він прийшов.

Спочатку капітан Василь Кравчина підійшов до перелазу. Потім швидко через сад, через спалений двір він вибіг на вулицю, до криниці. Його вже впізнали бійці. Вони почали кричати йому «ура»!

Олеся оглянулася — Василь! Це був він і не він. Він був інший, і не тому, що був поранений у голову і руку. Щось було в ньому інше, щось незмірне, невимовне. Вона перелякалася.

Потім вона заплакала, як хвора, і поцілувала його поранену руку.

— Що ж ми скажем одне одному, Василю? — тихо промовила Олеся.

— Скажемо здрастуй, Олесю, — сказав Василь, вражений її зміною.

— Здрастуй!..

— Яка ти красива, — сказав Василь тихо і ласкаво. — Дивись — сива! Ти стала ще кращою. Тобі, видно, гірко жилося...

— Я вірила. Пам'ятаєш? Часом ні. А ти?

— І я.

— Ти багато їх убив?

— Множество.

Потім вони обнялись. Він поцілував її руки і лице. І вона. Потім все сталося як у казці. Прийшов батько Лаврін, брат Роман, прийшов Іван Запорожець, що теж оказався братом. І хоча всі вони були поранені, а матері, діда Демида, Савки і Григорія уже не було і хата була спалена, стали укупі коло печища і в честь матері заспівали:

Ой, піду я до роду гуляти,
Таж у мене увесь рід багатий.

Був вечір. І була ніч. А рано-вранці Олеся знов проводжала на війну весь свій рід, аби ніколи не подумали лихі люди, що не був він щедрим на кров і вогонь, послані йому ганебною історією Європи...

ІЗ ЩОДЕННИКОВИХ ЗАПИСІВ

1941—1954 роки

10/IV.1942

Часто думаю собі, як марно пропало моє життя. Яку велику помилку зробив я, пішовши працювати в кінематографію. Шістнадцять літ кінокаторги... Я в міщанському смітнику з обов'язком співжиття і співробітництва з мізерними людцями, що ненавидять мене і що я їх глибоко презираю, як недолюдків, некваліфікованих, аморальних, без крихітки святого людців, що ненавидять мій народ і роблять його нещасним. Скільки погублено здоров'я, життя з людьми, з якими я не хотів би ніколи бачитися. Скільки марно витрачено духовних сил і часу! Коли б усю силу, і пристрасть, і спрямованість за ці шістнадцять років я застосував до письменства, було б уже в мене добрих десять-дванадцять томів справжньої літератури. А так лежать мої ненаписані твори, як ненароджені діти. І великий жаль бере, що вже, мо', й не народяться вони, не житимуть сотень літ, а лишаться як плани, а через три роки не буде

ні одного мого фільму. Поб'ють безбатченки плівку, а самого виженуть на вулицю... за непотрібністю, ще й ім'я моє понівечать як-небудь огидною... брехнею і злом, що є основою їхньої душі.

4/V

У Києві зірвано Печерську лавру. Уже ніколи над Києвом не підноситиметься у блакитну височінь прекрасна золота голова. Перед смертю попрошу поховати мене десь на лаврських старовинних горах, що їх любив я більш за все на світі, щоб з них я милувався, дивлячись на свою рідну чернігівську землю...

21/VI

...Народ мій український чесний, тихий і роботящий, що ніколи в житті не зазіхав на чуже, потерпає і гине, спантеличений, обездолений, в арійській катівні. Болить у мене серце день і ніч.

2/VII

...Чи ж народ безсмертний? Чи невмирущий він в конечності своєї долі? Смертний, як і все, що живе. Все йде, все минає. А невмирання наше довге українське, чи ж є воно життя, чи тільки кволе жалюгідне існування?

Нас, кажуть, більше за добру європейську державу. Ми є і нас нема. Де ми?

7/VIII

Багата держава, яку утворюють бідні люди, — абсурд! Держава не може будувати свій добробут на бідності і обдертості своїх громадян...

Багатство — сила. Бідність — слабкість. Ми виховували слабкість. І вона обернулася до нас своїм страшним боком.

14/VIII

Мине ще рік війни. Найстрашніший, найкривавіший і голодний. Загине німецький фашизм, завоювавши всю Європу і нас, аж до Кавказу. Світ буде здивований нашою силою, і міццю, і героїзмом.

І самі ми забудемо своє страшне, безсоромне і огидне безладдя, і невміння, і свої зайві бездарні витрати через дурість, темноту, сатрапію і підлабузництво лукаве, і, випнувши груди, на кістках мільйонів погублених нами наших людей будемо вірити, і хвастатись, і підводити під усе вигідну діалектичну причинну базу, і буде все у нас по-старому, бо ми ж бо самі є давно вже не нові. Інерція висить на нас, як хвіст у крокодила, і двоєдушність, і брехолубіє, і величезна відсутність смаку, і підлабузництво потворне.

Сьогодні я знову в Москві. Привіз з Києва стареньку свою матір. Сьогодні ж узнав од Большакова і тяжку новину: моя повість «Україна в огні» не вподобалася Сталіну, і він її заборонив для друку і для постановки.

Що його робити, ще не знаю. Тяжко на душі і тоскно. І не тому тяжко, що пропало марно більше року роботи, і не тому, що возрадуються вразі і дрібні чиновники, перелякаються мене і стануть зневажати. Мені важко од свідомості, що «Україна в огні» — це правда. Прикрита і замкнена моя правда про народ і його лихо. Значить, нікому, отже, вона не потрібна і ніщо не потрібно, крім панегірика.

Звужується життєве коло. Я почуваю себе ізольованим і самотнім. Очевидно, хтось добре попрацював над моєю ізоляцією.

6/XII

Україна поруйнована, як ні одна країна в світі. Поруйновані й пограбовані всі міста. У нас нема ні шкіл, ні інститутів, ні музеїв, ні бібліотек. Загинули наші історичні архіви, малярство, скульптура, архітектура. Поруйновані всі мости, шляхи, розорила війна народне господарство, понищила людей, побила, повішала, розігнала в неволю. У нас немає майже вчених, обмаль митців...

І коли я чую обвинувачення «України в огні» в націоналізмі, як же гірко, як тоскно мені робиться на душі. Боже мій, доки ти будеш боятися мене? Адже я майже смертельно хворий, у мене поламано всі сугуби, з мене давно вже витекла трохи не вся кров. Я вже не стою на ногах, я грамоту забув, я німію, а ти й ще боїшся мене! Не бійся, нічого мені од Тебе вже не треба. Все буде не так, як я хочу, а як Ти хотів, хочеш, хотітимеш.

11/XII

...Сьогодні знову записував материні пісні. Записав кілька чудесних веснянок і звичайних старовинних пісень. Усього записав двадцять чотири чи двадцять шість пісень. Мати співала тихесенько і часом приплакувала.

Заходив Остап Вишня, що повернувся з десятилітньої «командировки». Схуд, постарів. Було сумно. Трудно, очевидно, йому буде входити знову в життя. Десять років — це ціле життя, ціла ера, складна і велика...

7/I.1944

У хвилини душевного занепаду і слабості думаю: нащо я так убиваюся за долею українського народу, чого оплакую його, чого боюсь за його долю, кричу про його труднощі й страждання? Може, їх нема. Може, все, що діється навколо мене, є звичайний, нормальний життєвий процес. Може, народ не потребує

мого клопоту, до речі, і не знає нічого про його існування. Чи не є я звичайний Дон Кіхот з видуманими химерними мріями? Чи не вигадав я в хоробливій своїй уяві всі оці страхіття, що про них пишу я у своїх, нікому не потрібних книжечках? Чи не збожеволів я? Чи не впав у гординю, в манію величі і месіянства? Чи не затулило хоробливе реагування моє на зло добра в житті народів? Чи жах трагедій і руйнацій не затулив мені очей на велич подій і благородство жертв і героїзму руського і українського народів? Чи не Дон Кіхот я, не дріб'язковий плакальщик над непотрібним? Не знаю. Може, й так. Може, моя «Україна в огні» є витвором донкіхотства мого? Прости мені, світе милий. Одне скажу на свій захист: нікому не бажав я зла. І, може, всі мої химери і привиди, мо', хоч частиночка їх, бодай найменшенька, колись у тиху і щасливу добу натхнуть поета молодого чи незлобливу душу дослідника чернеток епохи на добру думку і на слово тепле. І, мо', тоді крупиночка моїх скорбот і жалів заблимає, як найменша зірка в небі, як іскра в полі при дорозі хоч на хвилиночку тихесеньким світлом...

30/І

Якщо вибирати між красою і правдою, я вибираю красу. У ній більш глибокої істини, ніж у одній лише голій правді. Істинне те, що прекрасне. І коли ми не постигнемо краси, ми ніколи не зрозуміємо правди ні в минулому, ні в сучаснім, ні в майбутньому. Краса нас всьому вчить. Ся проста істина лишилася, проте, не визнаною, особливо ворогами високих мислей і почуттів. Краса — верховний учитель. Доказ цьому мистецтво — малярі, скульптори, архітектори, поети. Що б нам лишилося од Риму, од Ренесансу, коли б їх не було?

У всьому людському я хочу шукати красу, себто істину.

(З Анатолія Франса)

19/VI

Жахливі речі творяться в мені.

Я не можу писати статей. У мене в голові ніби обірвались усі абсолютно проводи, і жодна думка не може вилетіти з неї, не може ширяти, не може линути на крилах до читача. Що сталося зі мною? Мені здається, що читач не читає мене, ненавидить і не довіряє мені в великі часи Вітчизняної війни. Керівництво навіяло йому думку, що я ворог народу, небезпечна і шкідлива людина, націоналіст, контрреволюціонер, поплічник Гітлера і диявола. Я душевно захворів. Те, що зі мною вчинили, не треба було чинити. Мене знищив великий маршал, бажати мені, очевидно, лишилось одного: якось померти й фізично. Кажуть, я героїчно переносу біди. Ні, я її не перенесу. Мені хочеться вмерти. Ночами мені сняться дивовижні сни. Ангели zostавили мою душу, покинули й полетіли безповоротно.

10/IX. Москва

Сьогодні мені сповнилось п'ятдесят років. Коли б я вірив у Бога, я попросив, помолився б Йому, аби послав Він мені ясного розуму на десять літ, щоб зробити щось добре для свого народу, і більш нічого б не просив.

Живу в Москві, зневажений убогими властями і друзями при владі України, що загубила у війну половину своїх синів.

Велика Вдовиця.

31/I.1945

Сьогодні роковини моєї смерті.

Тридцять першого січня 1944 року мене було привезено в Кремль. Там мене було порубано на шмаття і окривавлені частини моєї душі було розкидано на ганьбу й поталу на всіх зборищах. Все, що було злого, недоброго, мстивого, все топтало й поганило мене.

Я тримався рік і впав. Моє серце не витримало тягара неправди й зла.

Я народився і жив для добра і любові. Мене вбила ненависть великих якраз у момент їхньої малості.

3/VIII

...Не хочу я мучитись! Не хочу оплакувати своє вигнання з України. Не хочу хоронити себе на чужині. Чому мізерність духовна українського уряду і ЦК партії України мусять стукаати мене по голові могильними цвяхами? Нащо я мучу, оплакую себе, навіщо стогну в розлуці з народом? Чому кривоухість хитренького Хрущова в'ялить мою душу і терзає її гнівом образи і обурення?

Я не Хрущову належу. Я не його прикріплений. І не Україні одній я належу. Я належу людству як художник і йому я служу, а не кон'юктурним намісникам України моєї і їх лизоблюдам і гайдукам п'яненьким.

Мистецтво моє — мистецтво всесвітнє. Буду творити в ньому, скільки вистачить сил і таланту. Буду, хочу жити добром і любов'ю до людства, до найдорожчого й великого, що створило життя, — до людини, до Леніна. І де я вмру, однаково мені. Якщо сьогодні я не можу знайти в Києві могили замученого мого батька, — однаково мені.

15/IX

Я жорстоко ображений і розорений війною.

Вона одняла в мене честь, дорогого мого батька, розорила мене, пограбувала мій дім доценту, бібліотеку мою знищила і вигнала мене з батьківщини. Вона одняла в мене щастя життя з моїм народом. Тому до самої смерті душа моя буде з тими, кого розорила й обездолила війна.

...Я вмру в Москві, так і не побачивши України. Перед смертю я попрошу Сталіна, аби перед тим, як спалити мене в крематорії, з грудей моїх вийняли серце і закопали його в рідну землю у Києві десь над Дніпром на горі. Пошли, доле, щастя людям на поруйнованій скривавленій землі! Зникни, зненависть! Щезни, убозтво!

2/1.1946

Я почав молитися Богу. Я не молився Йому тридцять сім років, майже не згадував Його. Я одкинув Його. Я сам був бог, богочоловік. Зараз я постиг невеличку краплину своєї облуди. Ні, не той я, за якого приймав себе. Коли посивіла моя голова, і вщухли пристрасті, і день повечорів, і пройдено, здавалося, такий великий шлях, тепер на самоті отут в пустині, кинутий людьми, відчув до глибини душі своєї, що «слаб і немоцнен є чоловік, і все життя людське скорбне є». І коли я відчув і збагнув малість і мізерність великих людей, і жорстокість, в обійми якої нас кинуто навіки, мов у смрадну яму, і мізерну переходящість слави, пошани, здоров'я, сили і права, я подумав, що всі помилялись. Помилявся Шевченко, Франко, великі руські мислителі. Шевченко, здається мені, через брак культури. «Немає Господа на небі». Звичайно, нема. І Матері Божої нема. Він не існує. Він є.

Бог в людині. Він є або нема. Але повна Його відсутність — се великий крок назад і вниз. В майбутньому люди прийдуть до Нього. Не до попа, звичайно, не до приходу. До божественного в собі. До прекрасного. До безсмертного. І тоді не буде гнітючої сірої нудьги, звірожорстокого, тупого і скучного безрадісного будня.

31/XII. Вечір

Кінчається день і рік. Темніє. Сиджу похилий, втомлений, притягшись з невеселої, недоброї роботи і, замість радості відпочинку, новорічного святого спокою і душевного миру, хочеться мені плакати. Живу я в невеселому, позбавленому миру домі, у злі, серед бруталного і невеселого народу. Хочеться плакати мені, хочеться бігти кудись, щоб кликати, когось доганяти. Ні, не побіжу. Вже мені не бігати. Вже мертвий і забутий я, уже мене немає на Україні. Україно, рідна моя нещаслива земле. Що мені зосталось на світі? Тільки плач та ще хіба робота, яку так зараз всі ненавидять навколо мене. Та спогади про тебе і прокляття твоїм ворогам. Що принесе мені новий наступний рік? Байдуже.

Пошли ж, Боже, тобі щастя, рідна, дорога, незабутня Вдова-батьківщино... Щастя тобі, земле рідна, матінко моя.

ДЕЩО ПРО ПРОЗУ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

...Перші Довженкові оповідання «Відступник», «На колючому дроті» датуються 1942 роком. Далі йдуть теж на тему війни, як і названі, оповідання «Ніч перед боєм», «Перемога», «Тризна», «Федорченко» та ін. Усього Довженко залишив нам два десятки оповідань, повісти «Україна в огні», «Повість полум'яних літ», «Зачарована Десна», «Поема про море»; п'єсу «Потомки запорожців». Крім того, велике значення для розуміння Довженкової творчості мають суворо цензуровані й лише частково опубліковані його записні книжки й щоденники. Працюючи за методом заготовлі окремих фрагментів та епізодів до майбутніх творів, Довженко десь з перших тижнів 1942 року розпочав першу записну книжку. За 1942—1943 роки постали три такі книжки, як підготовні матеріяли до повісти «Україна в огні» і шість книжок за 1952—1956 роки з чернетками до «Поєми про море»...

Відмінний Довженко в літературі тим, що він єдиний серед українських письменників мав сміливість піднести голос на оборону свого народу не лише перед німецькою навалою, а й перед поверненням російсько-більшовицького терору після перемоги над німцями...

Уже в перших оповіданнях воєнного часу Довженко прозоро ставив під наголос трагічну долю українського народу, приреченого переходити з-під однієї окупації під другу («На колючому дроті»).

...Уже тоді Довженко працював над повістю «Україна в огні». Він поспішав, бо треба було, щоб повість вийшла одночасно українською й російською мовами ще перед тим, як ті, що «повертаються», розпочнуть криваву розправу над Україною. Сенс повісти був у тому, що коли народ опиняється під чужою окупацією, він мусить перетривати її й жити.

«Україна в огні» має великої сили картини поневіряння народу під німецькою окупацією, але так само образи народного страху перед червоною навалою, яка поверталася разом з фронтом зі сходу. Образи такої сміливості, на яку не зважився жоден письменник не тільки в українській, а й у всій радянській літературі. Скористаюся лише одним прикладом: діалогом селян, які, орючи землю за наказом німецького коменданта, самі позапрягавшись в плуг, міркують, що їх чекає після повернення червоних:

Т о в ч е н и к. — А що ти думаєш? Не буде вже, мабуть, ні вчителів, ні техніків, ні агрономів. Війна витовче. Одні тільки слідувачі та судді остануться. Та здорові, як ведмеді, та напрахтиковані повернуться!

Чубенко. — А повернуться?

Товченик. — Повернуться, ось побачите. Та ще допитуватимуться, що робив, як німцям служив. Ну? А ти думав? Та за шию...

Є в «Україні в огні» вже й «судді» та «слідувателі», які з'являлися на парашутах у німецьке запілля, ще заки фронт дійшов до України. Один з таких, прибувши сюди чинити суд і розправу, «побачив, що люди не сидять, не перебувають в окупації взагалі, як страждальці в чеканні визволення, що многі з них служать у німців, працюють на них, виконують якісь їх завдання...» Він готовий був спалити по секрету все це зло на священному вогні своєї чистоти, так і не подумавши ні разу, що завтра ж німці заберуть нових нещасних людей для цих огидних функцій. У нього не було любови до людей. Він любив себе й інструкції. Він був самий розумний з людей, яких він знав.

Нечувана Довженкова сміливість у зображенні карателів, що повернулися з советською армією на Україну, дивувала навіть пізніших відважних, що після нового посилення терору з другої половини шістдесятих років, уже за Брежнєва, самі пішли в ув'язнення за оборону української культури. Один з них, Євген Сверстюк, у самвидавному діялозі «Слідами казки про Іванову молодість» писав про «Україну в огні», що вона була «зовсім не сумірна з руслом, виструганим для літератури того часу». І ще далі: «Що йому продиктувало цей твір? Чи дитяча безпосередність, чи високий драматизм роздумів на рідних руїнах, чи, може, просто його людська масштабність позбавляла його почуття реальности». Словом, практичні бачили в цьому творі крок до самогубства автора.

Передбачаючи труднощі з надрукуванням повісти, Довженко вирішив піти з нею до самого Сталіна. Як і слід було очікувати, Сталін заборонив «Україну в огні», і на Довженка кинуте не вперше і не востаннє обвинувачення в українському націоналізмі...

Попри безнастанні переслідування, й розчарування, і важку хворобу серця, Довженко дивував сучасників дивовижною працездатністю...

Замість забороненої «України в огні», він вирішив написати щось таке, що дозволять надрукувати. Це була «Повість полум'яних літ», як і слід було сподіватися, через самообмеження автора слабший варіант забороненої. Інша фабула й інші дійові особи, але те саме місце дії — Україна, і той самий час. І руїна, і страждання людей. Тільки тут Довженко оминув те, що в «Україні в огні» було поціноване як український націоналізм.

Попри обережність Довженка, доля «Повісти полум'яних літ» була та сама, що й «України в огні»: вона підпала під заборону й була надрукована щойно по смерті автора.

Найменше потерпіла від руки цензорів автобіографічна повість «Зачарована Десна», але й про неї відомо, що редактор журналу «Дніпро», в якому повість уперше була надрукована, Підсуха, їздив кілька разів у Москву до Довженка, щоб намовити його (і домігся свого) пом'якшити гостро сатиричні вислови про советських цензорів.

«Зачарована Десна» — це поетична розповідь письменника про своє дитинство з описами чарівної природи й людей українського села з неторкненою ще тоді советськими реформами його духовною культурою. Щирий ліризм і лагідний гумор, який у згадках про сучасне переростає в гостру сатиру, ставлять цю повість на рівень майстерности Гоголя доби «Вечорів на хуторі біля Диканьки» й «Миргорода». «Зачарована Десна», либонь, найкращий літературний шедевр в українській радянській літературі за всі роки її існування, і вона увійде в історію як пам'ятник, здвигнений на славу поруйнованого советськими експериментами українського села.

Слово.— 1983.— № 10.

Олександр Ковальчук

ДО ПРОБЛЕМИ ГЛИБИНИ ЕСТЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ ТВОРУ

(«Зачарована Десна» О. Довженка)

...Чому Л. Новиченко у свій час зауважував: «Зачарована Десна» — це «своєрідне «Минуле і думи» українського ... митця, яке хвилює і вражає часом не менш за класичне творіння Герцена...»?

Відповідь проста: Довженко зумів осмислити життя на такому рівні і з такою глибиною, що зримо постала його складність, окреслився невидимий раніше прихований зміст буття.

Головний нерв життя — с т р а ж д а н н я. На особливій ролі страждання в житті людини наголошував К'єркегор. Шпенглер розглядав страждання як «критерій і зміст справжньої духовності», Ніцше цінував страждання, бо воно розкриває «велич душі». Ще точніше про роль страждання в житті людства сказав М. Бердяєв: «У стражданні розкривається таємниця буття». Хоч не зайве при цьому пам'ятати, що надмір страждань може не лише спотворити людину (це художньо проникливо показав О. Гончар у романі «Циклон»), а й зламати, знищити її.

...Біль, нещастя, втрати, несправедливість, зрада завдають людині страждань. У супроводі страждань проходить її життя. Звідси такий інтерес філософів (особливо християнських) до розгадки таємниці страждання як духовного феномену. До-

вженко має свій погляд: страждання — це потрясіння. Причому «сила страждання вимірюється не так гнітом зовнішніх обставин, як глибиною потрясіння». Потрясіння — особливий стан: у цей момент посиленої роботи душі зриваються покрови буденності, відкриваються приховані закони життя.

Особливе співвідношення страждання із часовими категоріями. Для малого Сашка ще невтямки, що час загоює рани і в минуле відходить навіть найсильніше страждання. Тому категоричний присуд учителя «Н е р а з в и т ы й !» (а це перепиняє шлях до школи) вражає в саме серце і викликає неймовірне страждання.

Однак час не лише загоює рани. Він несе й нові випробування, а отже, й нові страждання. Підтвердження цього часто знаходимо в повісті «Зачарована Десна».

Дія твору охоплює три часові пласти: золотий вік майже міфічного минулого, коли, за спогадами діда, «річки й озера були глибші, риба більша й смачніша,.. ліси були густіші, трави — вуж не пролізе»; дитинство Сашка і, зрештою, час нинішній, прозаїчний, коли вже нема утаємниченої природи...

Жоден з цих часових відтинків не позбавлений гіркоти страждань, навіть легендарний час дідової молодості, «казкові нетрі старовини»...

Життєвий обрій людини то затягується грозовими хмарами страждань, то очищається до дзвінкої радості. Але тут немає принципу маятника. Людина, якщо це справді особистість, сходить на вершину людського духу і в своєму сходженні, у прагненні поліпшити життя дедалі частіше й частіше проходить через страждання в ім'я того, щоб, зрештою, самих страждань було якомога менше.

Духовний рух за певним маршрутом дець починається, але цей початок не ідентичний фізичному народженню. Чому в повісті «Зачарована Десна» так багато уваги приділяється одному, досить таки буденному епізоду з морквою, такому характерному для дитячих років? Бо саме в цей момент народжується особистість. Згадаймо, що митцем, коли він повертався думками у роки дитинства, рухало «непереможне бажання... усвідомити свою природу на ранній досвітній зорі коло самих її первісних джерел».

Прокляття баби руйнує ангелоподібний статус героя. Власне, тим самим знищується увесь усталений макросвіт, чітко ієрархізований за принципом: с в я т е — г р і ш н е. Це уявна «картина світу» — маленький ангел серед великих грішників-родичів. Вона має і свою матеріальну проекцію (своєрідне подвоєння) на картині «Страшного суду», де у згоді з дитячими візіями баба за лихослів'я лиже язиком гарячу сковорідку, чорти наливають батькові у рот гарячу смолу, щоб «не пив

горілки і не бив матері», дід як чорнокнижник прирекає
бути вічним грішником, і навіть мати з її претензіями
святість урешті-решт потрапляє до пекла. Лише Сашко та
сидить «комітет» святих.

Втрата ангелоподібності — катастрофа для хлопця. Все
нення відновити усталений світопорядок надовго визначає
роздуми дитини. Хоч спершу він відпрацьовує «систему» Т
ронних засобів: втеча («Я — в тютюн. «Побіжу, — думаю, ви
малину...»); думки про смерть як засіб помсти (одразу ви
дується типологічно подібна поведінка дитини в оповідач
С. Васильченка); спроба вшанувати «великих людей»; за й
тою, сон — а він, за Фрейдом, є здійсненням бажань. Ви
казав, що я уві сні расту», — говорить малий Сашко. Та в сві
довсім сон тут відображає часовий і просторовий рух: основа
мотив сну — просторове дистанціювання — «А човен по як
й понесло через сад, пастівник — на Заріччя, а Заріччя на
хуторів — на Десну».

Але не система охоронних засобів найголовніше, хо
цікаво спостерігати, як шукає вихід із складної ситуації д
ча свідомість. Формується кілька ключових понять, іуй
становлять підґрунтя духовного світу майбутньої доро
людини. Насамперед це — святість і добро. Пізніше до
додається краса.

Святість — фундаментальна цінність (недаремно в дитяч...
світі саме своєю святістю Сашко відділив себе від індою
родичів: «Фактично святим був на всю хату один я»). Охочин
ючи спершу релігійну сферу, поняття святості надалі попов
рюється на людей, природу, історію. Зрештою, автор спо
говорить і про «святість босоногого дитинства».

Поняття святості не виникає само по собі. Усвідомлен
ролі і значення її сприяє розуміння гріха. Малий Сашко щ
знає, що гріх — це беззаконня, що «кожен, хто чинить г
той раб гріха» (Іоан; 8:34), але відчуває — гріх руйнує підва
ни світу. Тим-то й лякає його те, що в момент, коли він ви
вав моркву, народилася «свіжа грішна душа».

До святості можна йти лише одним шляхом — добра
Дитина інтуїтивно обирає цей магістральний шлях, шукаю
нові способи творення добра:

Заліз я хутко в старий човен... і почав думати, що мені робити
поновлення святості. От тоді-то вперше в житті і вирішив я твори
добрі діла. «Не буду, — думаю, — їсти скоромного цілий тижд
Носитиму дідові воду на погребню, скільки він схоче, і почну ход
до церкви».

Минає дитинство, лишаються позаду дрібніші й значні
справи, з'являються і зникають звички та пристрасті. Цть у

рекає минуше, зостається тільки те, на чому сформувався
і характер. У житті героя «Зачарованої Десни» це передовсім
то: «Вельми давно все минуло й розгубилось на шляхах...
тільки бажання творити добрі діла й zostались при мені
і. Все життя». Зрештою, добро було і є вирішальним кри-
изм оцінки людини. На цьому акцентується в розповіді про
у Тараса: «Голос у нього був такий добрий, і погляд очей,
ачезні, мов коріння, волохаті руки були такі ніжні, що,
зувно, нікому й ніколи не заподіяли зла на землі, не вкрали,
дабили, не одняли, не пролили крові. Знали труд і мир, щед-
за й добро».

Виростаючи в любові до добра, герой неодмінно мав прийти
а свідомлення визначальної ролі краси в житті людини, бо
оса найповніше виражає світ. У цьому ще раз переконуєшся,
омаючи навколишній світ очима героя повісті «Зачарована
на». Він бачить дивовижно прекрасну землю, здатну до
мовірної концентрації краси навіть на маленькому клапти-
окультуреного простору. Це «дуже мальовнича хата», го-
д, сад, особливо навесні та на початку літа, коли «все зелене
... іуйне».

А над усе — красиві люди. Повість вражає всепроникаю-
о і інтересом до людини. Не до людини взагалі, абстрактної
виняткової, а до звичайної.

...Окрім любові, диктувалося це й концептуальною наста-
вою художника, який був упевнений, що практично кожна
дина обдарована талантом, а тому й цікава. Згадаймо його
повідь про дядька Самійла:

Дядько Самійло не був ні професором, ні лікарем, ні інженером.
був він... ні суддею, ні справником, ні попом. Він нездатний був на
окі посади. Він навіть не був добрим хліборобом... Його розумових
ностей не вистачало на сю складну і мудру професію. Але, як
жна людина, він мав свій талант і знайшов себе в ньому. Він був
ар. Він був... великий косар...

Дивом є не лише внутрішній світ людини, а й природна
аса. Людина, за Довженком, справді диво: «Багато бачив я
рних людей, але такого, як батько, не бачив... З нього можна
ло писати лицарів, богів, апостолів, великих учених чи
ителів, — він годивсь на все».

Ще дивовижнішою є казкова природа, яка живе своїм
аємниченієм життям: небо, зорі, річка, ліс («Прокидаюсь я
березі Десни під дубом... Пахне в'ялою травою, квітами. А
Десні краса!»).

Для «ясних очей перших літ пізнання» відкрити красу не
ановить труднощів. Юна душа пластична, її уява легко вхо-
ть у казковий світ, бо й сама здатна творити красу. Не спо-

живачем, а зачарованим мандрівником входить дитина в дивосвіт природи, який задовольняє найхімерніші її бажання. Це незрозуміле людині без уяви або людині, яка ніколи не переживала чогось подібного. Скільки критичних стріл було пущено в один з епізодів повісті, а він і без реалістичного мотивування переконує найвищою художньою правдою:

Вода тиха, небо зоряне, і так мені хороше плисти за водою, так легко, немов я не пливу, а лину в синьому просторі. Дивлюсь у воду — місяць у воді сміється. «Скинься, рибо», — думаю, — скидається риба. Гляну на небо: «Зірко, покотися», — котиться. Пахнуть трави над водою. Я до трав: «Дайте голос, трави», — гукають перепілки.

З віком світ буденнішає, втрачає яскравість барв, незвичність і казковість форм. Він обертається іншою — утилітарною, ужитковою стороною. Не нарівні веде доросла людина діалог з природою, дивиться на неї самовпевнено, прагматично — як на поле для реалізації своїх корисливих задумів, як на річ, дану для перетворень або практичного вжитку. Не чує її голосу, не бачить живих нервів землі, тому й перекроєє її по своєму, роблячи з квітучого оазису пустелю, або навпаки — у пісках — непрохідні болота.

Холоне серце, притупляється гострота зору. Тому не бачить доросла людина того, що спостерігає день у день малий Сашко: як тютюн цвіте «поповими ризами», а чорногузи летять, як «чоловіки у сні».

Тим паче не бачить заклопотана буднями людина в падінні плоду певну філософію — в цьому дійстві приховані «якась тайна, і сум, і вічна неухильність закону».

Отож висновок: треба повернути людині здатність бачити красу. Горе, якщо в неї «висихає і сліпне уява». Тому від одухотворення краси, глибокого сприйняття її герой «Зачарованої Десни», зустрівши на своєму життєвому шляху цілий «фронт» отупілих душ, усвідомлює, що найвище призначення митця — будити в людині високе, повертати їй первісну гармонію зі світом: «митці покликані народом для того, аби показувати світові насамперед, що життя прекрасне».

Так формується в повісті великий духовний сюжет, в основі якого — розповідь про те, як герой, розбуджений стражданнями, через святість і добро приходить до розуміння життєдайної ролі краси. Без неї немає людини, а відтак — немає світу, немає життя.

Дивослово. — 2002. — № 6.

? У чому Олександр Довженко вбачав найвище призначення митця? Розкрийте феномен унікальності «Зачарованої Десни» серед інших автобіографічних творів про дитинство.

Чому філософи розглядають страждання як критерій і зміст духовності, ключ до розгадки таємниці буття? Як цю категорію трактував Довженко?

У чому, на думку тогочасної влади, полягала «крамола» кіноповісті «Україна в огні»? Чим цей твір відрізнявся від інших художніх творів про Велику Вітчизняну війну?

Записи якого характеру, на вашу думку, є у «Щоденнику» найціннішими для читача? Схарактеризуйте «Щоденник» як промовистий документ жахливої доби тоталітаризму.

Іван Багряний

(1906—1963)

Своєрідний поет, романіст, драматург, публіцист. У його прозових творах органічно поєдналися епічна глибина в змальюванні буття людини ХХ століття з романтикою, ліризмом і драматизмом. Його герої змагаються з антигуманним світом, повстають проти чи то фашистської, чи то радянської ідеології. Сюжети його творів динамічні, охоплюють панорамно складні події минулого століття. Особливою популярністю користується в читачів багатьох країн світу пригодницький роман «Тигролови». Народився Іван Багряний (справжнє прізвище — Іван Павлович Лозов'ягін) 19 вересня 1906 року в с. Куземин Охтирського району на Сумщині в родині муляра. 1926 року закінчив Київський художній інститут. У 20-х роках увійшов до літературного об'єднання «Марс» («Майстерня революційного слова»). Автор поем «Монголія» (1927), «Ave, Maria» (1929), збірки віршів «До меж заказаних» (1929), історичного роману у віршах «Скелька» (1929), збірки оповідань «Крокви над табором» (1931). 1932 року був репресований і засуджений до п'яти років заслання і вивезений на Далекий Схід. У роки Другої світової війни видавав українську газету «Голос Охтирки». Після війни жив у Німеччині, належав до літературної організації «МУР», заснував газету «Українські вісті». 1944 року опублікував у Львові роман «Звіролови», у 1946 доопрацював і перевидав його під назвою «Тигролови». В еміграції видано памфлет «Чому я не хочу вертатись до СРСР?», збірку поезій «Золотий бумеранг» (1946), романи «Сад Гетсиманський» (1950), «Буйний вітер» (1957), «Людина біжить над прірвою» (1965), повість «Огненне коло» (1953), створив драматичні твори «Розгром» (1945), «Морітурі» (1947), «Генерал» (1948). В Україні вийшли книги «Публіцистика» (1996), двотомник «Листування» (2002), перевидуються його твори. Помер 25 серпня 1963 року в Німеччині. Іван Багряний збагатив українську літературу новою проблематикою, образами, жанровими формами.

ТИГРОЛОВИ (Уривки з роману)

ЧАСТИНА ПЕРША

Дракон

...Вирячивши вогненні очі, дихаючи полум'ям і димом, потрясаючи ревом пустелі і нетра і вогненным хвостом замітаючи слід, летів дракон. Не з китайських казок і не з пагод Тибету — він знявся десь з громохкого центру країни «чудес», вилетів з чорного пекла землі людоловів і гнав над просторами... Над безмежжям Уралу... Через хащі Сибіру... Через грізний, понурий Байкал... Через дикі кряжі Забайкалля... Через Становий хребет, — звивався над ним межі скель і шпилів... Пролітав із свистом спіраллю над диким бескиддям і нагло зникав десь у надрах землі — занурювався, як вогненноокий хробак, зі скреготом і хряском у груди скелястих гір, свердлов їх з блискавичною швидкістю, розсипаючи іскри. Зникав... І раптом вилітав з-під землі далеко, мов пекельна потвора, потрясаючи реготом ніч. Пряв вогненними очима, зойкав несамовито і, вихаючи хвостом, як комета, летів і летів...

І розступалися скелі, маючи тіннями. І розбігалися злякано сосни й смереки, кидаючись урозтіч. Заскочений нагло сохатий прикипав на галявині, спаралізований жахом, а далі зривався й, ламаючи ноги та обдираючи шкіру, гнав скільки духу у безвість. І гнали у безвість луни, мов духи гірські, — розлітались по горах, стрибали в провалля, ховалися в нетрях... За ними летів дракон. То не фіктивна потвора з наївних китайських казок і не легендарний дракон Далай-лами. Ні, то реальний, то єдино реальний, справжній дракон, найбільший і найстрашніший з усіх драконів. Ані Микита Кожум'яка, ані сам Юрій Переможець не в силі його подолати. На сталевих лапах, з вогненным черевом, з залізною пащею жахкотів він, немов щойно вилетів з пекла.

Шістдесят коробок-вагонів — шістдесят суглобів у Дракона. Спереду вогненноока голова — велетенський двоокий циклоп — надпотужний паротяг «Й.С.» (Йосиф Сталін). Ззаду — такий же надпотужний паротяг «Ф.Д.» (Фелікс Дзержинський). На тендері прожектор — довгий вогненний хвіст. Біля кожного вагона — щетина багнетів. Наїжився ними дракон, мов їжак... Ні, мов дракон! І гнався зі скреготом. Шістдесят суглобів у дракона — то шістдесят рудих домовин, і в кожній з них повно живих мертвяків. Крізь заґратовані діри дивилися тоскно грона мерехтливих очей, — дивились крізь темряву десь на утрачений світ, десь туди, де лишилась країна, осяяна сонцем, де лишилась Вітчизна, озвучена сміхом дитинства

і юності рано одятої, де лишилася мати... родина... дружина... Мерехтіли грона очей і летіли десь у темряву чорну, у прірву. Ними натоптане черево вщерть у дракона. І тягне їх циклопічний «Й. С.», і підпихає їх демон «Ф.Д.».

В цілому ж — то є етап, то є «ешелон смерті», — етапний ешелон ОГПУ-НКВД. Дракон. І мчить він без зупинки, хряскотить залізними лапами, несе в собі приречених, безнадійних, змордованих, — хоче замчати їх у безвість, щоб не знав ніхто де і куди, — за тридев'ять земель, на край світу, мчить їх у небуття. І нема того Кожум'яки... І ніхто-ніхто їх не визволить і вже не врятує, і ніхто навіть нічого не знатиме й не почує про них. Ніч. Чорна, безмежна ніч. І відсахуються смереки, кидаючись врозтіч. А дракон пожирає очима все перед себе і мете услід вогненным хвостом — фосфорить ним по шпалах, по нетрях, обмацує слід за собою, — чи не тікає хто?

Іноді бахає постріл... другий... То вартовому ввижається зрада чи втеча, і він несамовито, пронизливо кричить і стріляє навмання у метушливі тіні смerek і стовпів. І хоч ніхто при такому скаженому леті не зміг би зіскочити живий, і хоч ніхто при такій охороні та при таких запорах не зміг би видертись геть, але... Вартовий мусить бути пильний, «бдільний». Тобто є його «дело честі, дело слави, дело доблесті і героїства». А може, йому самому страшно, може, йому моторошно на хвості цієї диявольської комети, і він підбадьорює себе пострілами у чорну зрадливу ніч, в фосфоричні блиски позаду, в веремію рухливих тіней і плям.

Утікають кілометри — десятки... сотні... тисячі... Утікають назад ліси, і пустелі, і пасма гір, і безліч рік та тьмяних озер. Пролітають з грукотом мости, семафори, тунелі, — все утікає назад. А дракон все летить і летить — у невідоме, вперед, у чорну сибірську ніч, на край світу. Перетинає меридіани. Описує гігантську параболу десь по сорок дев'ятій паралелі, карбує її вогненным приском, гейби комета. Б'є по чорній імлі вогненным хвостом, зіходить ідучим димом та смородом і реве, реве...

Так не ходить жоден експрес, так ходить лише цей етап, цей дивовижний ешелон смерті, — спецешелон ОГПУ-НКВД. Він — один з багатьох таких ешелонів; женуть вони отак божевільним темпом через глуху ніч і крізь ще глухіший Сибір, оповиті таємницею... Не просто таємницею, а таємницею державною оповиті вони. Обставлені багнетами, устатковані прожекторами, женуть вони десь у таємницю ж, непроглядну, як сам Сибір чи як тая сибірська ніч. Фантастичні і реальні, дивовижні аксесуари нерозшифрованої жаскої легенди — таємничої легенди про зникнення душі.

На окремих пунктах ешелон зупиняється. На мить, на коротку мить. Тоді по нім біжать аргати, біжать по дахах,

жива
восві
Це н
пере
пуце
вува

Вс
легко
місяц
риба.
над вс

З
звичн
тарно
діалог
но —
річ, д
голос!
своєм
піскал

Хо
доросл
як тю
«чоло
Ти
плоду
тайна,
От
красу.
хотвор
Десни
отупіл
будити
світом
світові

Так
якого -
ми, чер
ролі кі
має жи
Див

? У час
Розі
інших а

перестрибуючи з вагона на вагон, і стукають палками залізо — чи не проломлено де?! Чи немає диверсій?! І так біжать аргати по боках ешелону, перестукуючи стіни — чи зрушена дошка десь?! Чи не замірився ворог з нутра на диву, закон і порядок, рятуючись від того закону втечею!? Б «дело слави, дело чести» довести цей етап до призначення, тієї прірви, що десь утворилася і що її від років уже вигачу людськими кістками та душами і не можуть ніяк загатити.

І тоді ж так само вздовж ешелону пробігає начальник етапу. Він вибігає десь від «Й.С.» і, задерши голову, стурбовано мчить очима від вагона до вагона, — чогось шукає. Так він дого жене попри низку понурих, герметично закритих, рудих робок і нарешті коло середнього вагона зупиняється. Відпуктується якусь мить. А тоді, задерши голову до загратованих діри, владно гукає в гроно мерехтливих очей і блідих обличчя, що попримлипали, мов паперові, до ґрат.

— Многогрішний!!

Обличчя зникають. Гроно мерехтливих крапок розпадається. Натомість з'являється одна пара таких же самісіньких з глибини вагона наближається до ґрат, а голос понуро, ніби з могили, відповідає:

— Я...

— Звать!?

Павза. І повільно, тяжко й так само понуро:

— Григорій!..

Начальник якусь мить мовчки вдивляється в дві мерехтливі цятки. Потім, заспокоєний, обертається і йде назад. Дві цятки наближаються до ґрат і миготять, проводжаючи. Бліде обличчя прикипає до заліза. А голос, виходячи десь з нутра, десь з пекельного клетоту серця, вибухає крізь зціплені зуби:

— Бережеш-ш-ш?! С-с-собака!..

Другий голос десь з глибини вагона глухо, насмішкувато:

— Оттак!.. Ти, браток, як генерал! Великої честі доскочив. Сам великий начальник не їсть і не спить — все прибіг з поклоном...

Третій понурий голос, потішаючи:

— Нічого... Одбудеш всі свої двадцять п'ять — станеш маляш шалом. Ех-х!.. — і раптом вибухає зливою страшних, нестерпимих прокльонів, — у закон, у світ, пекло і в самісіньке небо...

Ешелон зривається і летить далі. В грюкоті коліс зринувиві цятки і здушене, щодалі, то розпучливішим гнівом наснажується з одного голосу — з того голосу, що говорив: «Я... Григорій!..». Понурий і глибокий, він починає пісню, ніби віддир

раючи стьожку від серця: «Та забіліли сніжки... Забіліли білі... Ще й дівровонька...» Кінчаючи рядок, мелодія замирає, губиться в грохоті коліс, ось-ось загубиться. Тоді другий

голос, як побратим, враз підхоплює її, міцно, дерзко: «Ще дівровонька!...» І разом з першим на повні груди: «Та й забіліло тіло бурлацьке біле... ще й голівонька...»

Пісня б'ється, як птах у домовині. А далі, вириваючись з тієї домовини, з того черева драконового, покриваючи люк і вищання коліс, тая пісня здіймається на крила, літає назовні і летить слідом, шугає і б'є крильми над спиною дракона.

Вартовий оскаженіло б'є колбою в стіну вагона:

— Адставіть песні!!!

«...Ще й голівонька... та ніхто не заплаче по білому плу...»

Вартовий перестає бити у стінку, не в силі обірвати пісню. Мелодія все більше стає потужною, кипить, вирує... Поїзд гудить зі скреготом і гулом, і, може, то не пісня вже, може, тому в цім вирі скреготу і шалу мерещиться вже колись чути, може, колись і самим співане; може, то поїзд свистить і гуде, може, грюкотять і клекочуть колеса; може, то вітер сибірський гуде стоголосо... Вартовий обійняв рушницю і так стоїть, жорстко спершись спиною об стінку...

«Ой, брате мій, брате, — товаришу рідний... може, я й умру... Може, я й умру...» Повінь незміряної туги, чи гніву, а чи понурого смутку... В'ється та пісня над драконом, стелиться над торами, б'є крилом під колесами. А він її ріже, він її чавить, він її роздирає на шмаття, замітає рештки вогненным свистом і летить, летить.

Приамурські нетрі... Блокпости і станції. Запобігливі семафори ще здалеку підіймали руки і злякано брали «на караю». — йде етап! І ще здалеку дзеленчали попередливі сигнали блокпостях:

— Йде етап!..

Все розступалося, і він пролітав зі свистом і ревом, цей припад.

По якомусь часі ешелон знову зупинився... Знову бігли аргати по дахах вагонів... І знову біг начальник етапу й спинявся для середнього вагона, задерши голову:

— Многогрішний!! Звать?!

— Григорій!..

Начальник вертався назад, а його проводжали дві мерехтливі цятки і здушене, щодалі, то розпучливішим гнівом наснажується з одного голосу — з того голосу, що говорив: «Я... Григорій!..». Понурий і глибокий, він починає пісню, ніби віддир

— Бережеш-ш-ш?! С-с-собака!..

Так повторювалося на кожній черговій зупинці. І після кожної нової зупинки в начальника було все менше хапливості, а в його тоні все менше тривоги. Він уже запитував насмішкувато, а наостанку ще й додавав глузливо: «Маладец!»

Ешелон-бо доходив своєї мети. І так само з кожною новою зупинкою все більше було розпуки і гніву в отім: «Бережеш-ш!?» і все більше сарказму та пекельної ненависті в отім: «С-с-собака!». Все більше було туги і безоглядної рішеності на щось надзвичайне у власника того понурого голосу і тих мерехтливих очей. Клекіт зборканої, але не зламаної і не упокореної волі, що проривався зі стиснених щелеп, не віщував нічого доброго.

Тим часом ешелон доходив своєї мети. Він уже мчав по інших широтах, круто повернувши на південь і прогрімівши над широченним Амуром. Він ішов туди, де кінчається земля. Днями було видно, як красувалась і цвіла земля, розливаючись морем квітів. По них блукали розпучливо очі тих, що мали щастя припасти до ґрат... Обрії були заставлені сизими, фіалковими, синіми пасмами гір та гребенястих лісів. Блакитні широкі долини розстелялись і крутились казково, вкриті буйними травами, квітами, свічадами озер... Дивна якась, небезпечна, фантастична країна. Та не сюди, не в цю дивну країну мчав їх дракон. Пориваючись до волі, приречені крізь ґрати просували руки, пхали в них очі і лиця, втискалися в залізо, — тоді вздовж ешелону лунали постріли. Та ніхто на них не зважав, лише поїзд припускав ще дужче, ще скаженіше. Не сюди, не сюди везе він вантаж, він його мчить до іншої мети. Вночі мерехтіли зорі — мільйони зір, змішуючись з іскрами від скаженого поїзда, а від насипу розбігались дерева й квіти і збігалися знову в химернім танку за драконом, і вогненні віяла прожектора крутили з них веремію.

На п'ятнадцятій добі шаленого гону раптом земля обірвалася. Ешелон вилетів до синього моря і зі скреготом став. Тяжко випустив рештки диму і пари. Ешелон дійшов до своєї мети. Важко дихаючи і відсапуючись на кінцевій станції Океанській, він став витрушувати з себе вантаж — викидати з черева те, що привіз, з усіх своїх шістдесяти суглобів.

Дивно! Скільки могло вміститися люду в цих брудних, рудих коробках! І як вони витримали! Як не розпалися?!

Тисячі! Тисячі обірваних, брудних, зарослих, як пращури, і худих, як скелети, людей! І хоч серед них багатьом по 20—25 років лише, але всі вони гейби діди. Тисячі завинених у дрантя і коци і так — напівголих, викинутих з вітчизни, з родини, з спільноти, погноблених, безправних, приречених на загин, десь там, куди ще вони не дійшли. Вони купчилися отарами, зігнані в великі купи, мов вівці, і, оточені шпалерами варті, тупо дивилися вперед — на сиву пустелю, в заткане легким туманом безмежжя.

Туди стелився їм шлях — через те море Японське та й через той океан Тихий безмежний. Етап іде на Магадан. Це ще тисячі кілометрів водяною пустелею до понурої, невідомої Колими.

Та ніщо їх не зворушувало і ніщо їх не лякало. Вони були байдужі, виснажені... Кияни, полтавчани, кубанці, херсонці... — діти іншої, сонячної землі й іншого, сонячного моря.

Варта розігнала всіх цивільних зі станції і оточила місцевість, — пильнувала, тримаючи рушниці і псів-вовчурів напоготові. А з вагонів вилазили все нові й нові арештанти. Інших тримали попід руки... Коли всі вилізли і стояли вже на землі, начальник повів очима по масі людей, а тоді прожогом побіг до вагона, до того середнього вагона:

— Многогрішний!!!

Мовчанка. Ніхто не відповідав: «Я» і ніхто не відповідав: «Григорій». Мов ужалений, начальник підскочив, вихопив пістоля і стрибнув до вагона, — порожньо. Вибіг перед велетенський людський натовп і зарепетував:

— Ложись!!! — і закипів брудною, скаженою лайкою. Юрба апатично лягла в пилюку ниць.

— Многогрішний!!!

Начальників крик звучав люто і водночас благально, — не то він погрожував, не то він кликав, просив. Нема... На команду варта заметушилась навколо порожнього ешелону і по всій території. Зі станції задзвонили телефони... Стрільці та їхні пси обшукали всі кутки, всі діри й закапелки на станції та навколо, — нема. Нарешті було знайдено «секрет». Та не знайдено самого збігця. Всіх лежачих перерахували — всі є. Нема лише одного. А виявлений «секрет» був такий: у вагоні, у тім, середнім, тридцять другим, знайдено сліди диверсії — чотири дошки були двічі перерізані ножем упоперек. Над буфером. Саме там, де того найменше можна було сподіватися. Тільки арештант, тільки той, хто має надлюдське терпіння і надзвичайну волю, може проробити таку роботу. Тож на те пішло багато ночей. Тож різано, либонь, від самого Уралу і пильно масковано вдень. Потім війнято... Ясно! Той божевільний, той маніяк вистрибнув... Так, вистрибнув на ходу поїзда. Стрибнув у певну смерть, але не здався. 99 шансів проти одного було за те, що від нього залишаться самі шматки, але стрибнув.

— Диявол!.. Диявол!!! — кипів начальник етапу; беріг він — і не вберіг, пильнував, як ока, — і марно. І душила його скажена лють. Ще одне йому було зрозуміло: хтось допомагав, хтось заклав знову діру і замаскував пильно.

— Встать! — гримнув начальник. Всі встали. Всі стояли, похиливши голови, намагаючись не дивитися на начальство, щоб не показати очей, так раптом і так дивно змінених.

— Хто допомагав?!

Мовчанка.

— Тридцять другий вагон!.. Згною!.. Роздавлю!.. Хто допомагав!?

Тихо. Тридцять другий вагон відокремили. Біля 60 людей стало окремою купкою.

— Хто спільник?!

Люди стояли понуро, схиливши голови. Мовчали. Але в кожного тіпалося серце. Не від страху, ні, від буйної радості. Від злобної радості та й від гордості за того «диявола», за того сміливця. Вони знали, як і де він стрибнув. Далеко звідси. Викинувся вночі зі скаженого поїзда. Але ніхто не пустив і пари з вуст. Є така солідарність, є такий закон неписаний, є така арештантська мораль, що подібної до неї більше немає у світі, — мораль упосліджених, святиня арештантської дружби. Люди стояли байдужі. А рука не в одного тяглася до шапки, щоб стягти її до сирої землі: «Земля тобі пером, безумний сміливцю!»

Пригадувались слова, кинені якимось ним у темряві ночі зі стогоном: «Ліпше вмирати біжучи, ніж жити гниючи!» Та з розпукою крізь стиснені щелепи:

«Жить! Відплатить!!..» ...Або вмерти.

По цілій масі змарнованих, знеосіблених людей ніби хто струм пропустив. Геть скільки їх тут стояло — в кожного сколихнулося серце. Давно розчавлена людська гідність підводилась рвучко... Лиця обертались туди, назад, і виростали крила у тих, хто був заломився вже зовсім. А серця калатали в схудлих, вимучених грудях, прориваючись геть. Шепіт летів по юрбі.

— Утік!..

У смерть, але втік!..

Начальник, відчуваючи недобре, розмахував пістолем — квапив тих, що йшли до арешту за кару. Решту теж погнали до порту. А вже як повантажились на пароплав, як уже всі знали подробиці про того «диявола», про того юнака, на двадцять п'ять літ каторги приреченого, що переступив «трибунал» і вистрибнув у смерть зі скаженого поїзда, — люди, відпливаючи в сиву пустелю, обертались обличчям на захід — дивились-дивились широко відкритими очима...

Прощались із землею, прощались із усім. А ввіччю, либонь, стояв відтворений образ того, хто не здався, хто лишився таки там. Образ, як символ непокірної і гордої молодості, символ тієї волелюбної і сплюндрованої за те Вітчизни...

Пароплав канув у сивім тумані. А за ним поснувалася легенда про гордого сокола, про безумного сміливця... Недосказана легенда про гордого нащадка першого каторжанина Сибіру, про правнука гетьмана Дем'яна Многогрішного.

Тим часом по всій Транссибірській магістралі і по всіх прикордонних заставах летіла телеграма-блискавка про втечу і розшук страшного державного злочинця, з підкресленням

важливих прикмет: «Юнак — 25 літ, русявий, атлет, авіатор тчк... Суджений на 25 років тчк... На ймення — Григорій Многрішний».

Світ на колесах

У салон-вагоні залишився сам майор. Він ще довго сидів і пив коньяк. Тер скроні і ніяк не міг загальмувати навали тривожних спогадів, що враз завирували в ньому, зв'язані з тим проклятим іменем... Це ж той диявол... Це ж той, що він з ним негоден був дати ради і що стоятиме йому ввіччю все життя, либонь.

...Він пригадує ту виняткову епопею веденого ним слідства над одним бортмеханіком та авіаконструктором, приятелем літуна Чухновського, — над тим зоологічним націоналістом, над тим дияволом в образі людини. Що він з ним не робив!.. Він йому виламував ребра в скаженій люті. Він йому повивертав суглоби... Він уже домагався не зізнань, ні, він добивався, щоб той чорт хоч заскавчав і почав ридати та благати його, як то роблять всі... Авжеж! Дивиться виряченими очима — і тільки. Як каменяка. Спершу зухвало і скажено відбивався, вибухав прокльонами й сарказмом, плював в обличчя йому — слідчому, а потім лише хекав крізь зуби і мовчав, розчавлений, але завзятий. Мовчав презирливо... Його вже носили на рядні, бо негоден був ходити... Він уже конав — але ні пари з уст.

А ті очі, очі!.. Вони йому отруїли спокій і сон, отруїли все життя. З краплинами крові на віях, вони горять на смертельно-блідому обличчі хворобливим вогнем невимовленої, безмежної, тваринячої зненависті і дивляться просто в саму душу, пламеніють не кліпаючи... Розп'яли б! Роздерли б! Він бив межі ті очі, намагаючись їх геть повибивати. Він уже хотів був їх повиштрикувати, та не подужав сам, бо той диявол мав голіафську силу, навіть підпливлий кров'ю, навіть у рядні ношений. Перше вони могли повалити його лише вчотирьох, але виштрикувати очі при свідках... Та й не вистачало в нього на те нервів. Ні таки! Треба було їх повиштрикувати! Бо ось так дивитимуться все життя...

Це ж він сказав був напочатку: «Я тебе переслідуватиму все твоє життя. І всі ми, що тут пройшли... Ми тебе переслідуватимемо все життя і проведжатимемо тебе до могили, — тисячі нас замучених, закатованих... Ти лягатимеш спати — і не зможеш заснути: ми кричатимемо... Ти голубитимеш дружину — і раптом будеш схоплюватися, як божевільний, від нашого лементу... Ти матимеш діти, але не матимеш радості, — з дитячих очей дивитимемось ми. І ніде ти від нас не втечеш...»

«Диявол! Чаклун!.. Сволоч!..» Майор рипів зубами. Може, від зайвого хмелю, а може, від нервового тремтіння, що йшло,

як мороз, поза шкірою. То знайоме йому, відколи він попсував собі нерви на тій роботі... Наврочив диявол! Він пригадує ті задушливі безсонні ночі, що тільки йому одному відомі. І маячіння в них... Він боявся, нарешті, сам спати — і одружився. А одружившись, утікав геть на люди, боявся ночувати вдома... А особливо, як той маніяк утік з божевільні, куди його було запроторено внаслідок доконаного над ним слідства. Не дочекався й трибуналу — збожеволів; і то було приємно — то був би кінець. І він, майор (а тодішній слідчий), мав би собі спокій: з божевільні-бо є лише один вихід — у могилу. Так ні — втік! Той маніяк втік!.. Він був зовсім не божевільний.

Потім його спіймано. І знову він — майор уже — вів слідство; сам напросився. Хоч і був уже великим начальником, але цю справу взяв сам до своїх рук, бо відчував, що поки той житиме на світі, він не матиме спокою. І от — трибунал припечатав!!. Здавалось, тепер уже крапка. І на тобі — маєш!.. Це ж він утік десь тут, де і його доля кидає...

Навзаводи із смертю

Першу ніч спав просто на величезнім поваленім стовбурі, розпластавшись уздовж, і прокинувся вранці від холодної роси, що капала з високих віт йому на обличчя. Другу ніч — десь у ямі, а коли прокинувся, дивився зачудовано на страхітну брилу, що нависала над ним; вона стояла руба на 5 метрів заввишки, — ціла стіна коріння велетенського дерева, вивернутого з землею і камінням. Коріння так міцно сплелось, що тримало тую землю й каміння мертвим похватом, а коли б воно випустило хоч один такий камінь, то його б стало на те, щоб прибити вола. Шукав води, пив і йшов далі. Третьої ночі звалився в купу сухої трави та бур'яну, кимсь зібрану в улоговині. Звідти щось вискочило з гуркотом і ухканням і подалось геть, ламаючи суччя; він збагнув, що потрапив до лігва якогось страхітнього звіра, але не додумав цієї думки до краю, як уже спав.

Втома. Він почав розуміти, що таке втома. Досі ніколи її не знав, буди живучим і витривалим на диво. Спочатку він не думав про їжу. Потім прийшов голод. Раптовий і лютий, він вимагав удоволення, він вимагав за сьогодні і за пропущені дні. Зразу думалось, що це найпростіша річ в такому дивнім і буйнім царстві рослин і звірин, риб і птахів. Потім закрався острах. Він не міг знайти нічого такого, що можна було б з'їсти. Даремно він нишпорив з пильністю вченого і з відчаєм голодного. Ні ягоди, ні якогось овоча, крім гадючих грибів. Ніякої риби в струмках, ніякого звіра, ніяких пташок у тих нетрях. Скільки він ішов — жодної живої істоти не бачив, тільки іноді гадюка шелесне з осяяного сонцем гниляка чи каменя.

Прокляття! Проте відчай не брався його. Дуже-бо багато він перетерпів, щоб ще впадати в відчай. Він уже мав нагоду безліч разів умерти, і це велике щастя, що він іде цим зеленим, безмежним океаном. Коли б трішки, хоч трішки поїсти, і він був би щасливий! Ішов би, плив би цим морем весело і радів би буйно, як радіє все живе на цій землі, як ті кедри, що вигналися геть під хмари. Його гнала вперед надзвичайна впертість, сто разів випробувана і загартована мужність. Вперед, наперекір всьому! Щось у ньому люто поривалося з самої глибини і підкочувалося до горла клубком. Провів язиком по кривавих, зашерхлих губах. В голові паморочилось. Потім розплющив очі. Спокійні й ясні, вони якийсь час дивились просто себе, дивились байдуже. І враз здивувався: навпрост сидів смугастий звірок. Теж витріщив очі і теж дивився на гостя пильно і з цікавістю. Цикнув, кивнув хвостиком. Схилив голівку набік і цикнув ще раз. «Не ворухиться». Тоді скікнув униз і зашарудів десь у бур'яні. По хвилі вискочив знову на дерево, вмотився зручно на гілці навпочіпки, сів, як татарин, ще й в строкатім халатику,— виштовхнув з рота горішок і почав його пильно розглядати, тримаючи передніми лапками. Переконавшись, що горішок путній, почав швидко гризти, розглядаючи тим часом гостя. Швидко-швидко точив щелепками, кумедно випльовував лушпиння і розгладжував, витирав об лапки вуса.

Мандрівник помалу, тихенько звівся. Не спускаючи очей із звірка, хижих, запалених раптовим вогнем лютого голоду, почав ледве помітно підкрадатись. «Піймати». Ним заволоділо непереможне бажання піїмати цей живий шматочок крові і м'яса. Це ж у ньому його порятунок! Поволеньки, як неживий, приплющивши очі, він посувався дедалі ближче, ближче... Звірок гриз свій горішок і ніби не помічав нічого... Почав зводити руку. Ближче. Ближче... Уже лишилось тільки рвучко зімкнути пальці,— як звірка враз ніби вітром здмухнуло. Він зіскочив у траву, впустивши горішок, і подався, перелякано цикаючи. Мисливець стрибав незграбно за ним, намагаючись притоптати, привалити його травою. Звірок добіг і гулькнув у дупло велетенської колоди. Сховався. Сидів там мовчки. Мисливець почав люто бити босою ногою в колоду. Вона дудніла гнилою порожнявою, проте не піддавалась. Тоді він захопив дебелого замашного сука і почав гатити. Проломив в однім, у другім місці — нема... Він навіть не помітив, як звірок давно вже вискочив з протилежного кінця колоди, вигнався на височезне дерево і перелякано визирав з-за стовбура; почував себе в безпеці, але йому було страшно за домівку. А домівка тріщала під шаленими ударами. Кинувши сук, мисливець почав мацати руками в проломинах. Загріб, витяг... Горіхи! Цілі. Прекрасні. І як їх багато! Цілий скарб — з добру миску горіхів. Бу-

рундучок з жалем і страхом дивився, як двоногий розбійник грабував його комору, і не міг зарадити. А розбійник, розтросивши колоду, відійшов геть, сів на кедрині і смакував горіхи. Він їх нищив з блискавичною швидкістю... Помітив збоку якусь чудну рослину, вирвав, — ніби часничина. Понюхав — часничина! Покуштував. Здорово! Він зсипав горіхи на купу і облазив увесь бур'ян навколо. Назбирав кілька таких часничин. І тоді взявся до горіхів, додаючи чудернацький часник. Чудесно! Горіхи з часником! Він їв, і обдурений голод помалу вщухав. Повертався спокій. Поверталась потроху сила. І не так від горіхів, як від надії, від очевидного доказу, що ще не так кепсько.

Бурундучок наблизився до колоди, побачив зблизька, яка страшна руїна упала на його дім, і, жалібно цікаючи, сів засмучений на гілці, повернувся до напасника: «Цик-цик-цик!» — скаржився комусь.

— Диверсія, братку! Грабунок!..

Мандрівникові повернувся його добрий гумор, і він, дивлячись на пограбованого, співчував йому: «Грабунок, братку, каюсь. Але що зробиш? Могло бути гірше, адже правда? Але знай, — з усіх злочинів, сотворених мною за життя, — це найбільший...»

Довго ще йшов тайгою. Йому здавалось, що швидко йде, але насправді посувався, мов тінь, хитаючись. Аби не лежачи помирати. Ніж більше не ставав у пригоді. Спершу він стинав ним гілочки знічев'я, а потім засунув у піхви і не виймав. В руці не вистачало сили. А надвечір сили зовсім покинули його. Ліг голічерева під височеними кедрами, тягуче-важко і глибоко зітхнув, ніби випустив дух, поклавши голову на корінь, і так лежав. Не хотілось рухати ні рукою, ні ногою. Не хотілось думати. Хотілось лежати. Вічність лежати так. І хай шумлять високі кедри. І нехай розповідають під синім небом хмаркам удень і зорям уночі, як один хоробрий і сміливий п'ять разів перемиг смерть, видерся з пащі дракона і, гнаний буйною радістю, доніс свою голову аж сюди, доганяючи щастя, а знайшов — смерть...

Раптом — що це?! Він розплющив очі. Стукіт?.. Постріл! Він зводиться на руках. Млосно йому й паморочливо, але хтось непокірний у нім підводить його. В вухах дзвенить. Знову постріл! І враз крик. Жахливий, нелюдський крик, дитячий чи дівочий:

— Грицьку!!!

Він шпарко схоплюється на ноги. А Боже мій! Мерщій!.. Кидається чимдуж, точачись, плутаючись у бур'яні, поспішає. Знову крик. Близько... Напружуючи рештки сил, він виламується на галявину. Ось!.. Величезний чорний ведмідь, став-

ши на задні ноги, намагається схопити пащею людину, що, забившись у розколину межі камінням, люто відбивалась прикладом рушниці. Пожираючи потвору гарячковими очима і нічого не бачачи, як маніяк, пішов на неї всторч, рука намацувала ніж... Ведмідь хапнув повітря, кинув жертву і, ревнувши, повернувся на нового ворога всією тушею, посунувся на нього білою плямою «нашийника»...

Людина в розколині тихо, по-дитячому, скрикнула... Ніж з диявольською силою пірнув у білу пляму, в самісіньку горлянку і повернувся там упоперек. Мандрівникові очі, тріумфуючи, бачили лише, як чвиркнула на всі боки кров, заливаючи біле, і ще бачили (коротка блискавична мить), як тая людина вистрибнула з розколини, струнка, в чуднім одягу звіролова, простоволоса, і кинулась до нього... Це останнє, що його погляд встиг побачити. Мить і сили враз залишили його, в очах потемніло, і він повалився на землю під волохатою, чорною масою, як ніч накрила його...

Родина тигроловів

Врятувавши Наталку, Григорій Многогрішний потрапляє в родину Сірків, своїх земляків, які живуть у тайзі і займаються мисливством.

...— У всіх наших селах тутешніх хати білені зокола, як на Україні. З нас за це всі тут сміялись, що от, мовляв, скільки лісу, а «хохли» хати з глини ліплять та білять. Ні, тут хати зовсім такі, як на Україні. А не раз і кращі, бо на дощанім помості і криті здебільша цинковою бляхою. Колись, до революції, здорово жили тут наші люди. Довго борюкались із злиднями, але ж потім і жили добре. Тут край працю любить та й винагороджує її щедро. Ця хата була збудована для промислу. Мисливці наші виходили сюди на осінь та на зиму і тут отаборювались. І ми жили добре... А сім'я у нашого діда була велика... Понад п'ятдесят чоловік сімейка! Синів сім мав, женив — не відділяв. Дочок заміж віддавав — на сторону не відпускав, зятів у прийоми брав. Двір у нього був — не двір, «економія». Сірків куток — то ціле село. Весело жилося. Коней мав старий Сірко — він їм ліку не знав, і корів, і свиней... Пасіка була великів з двісті... Трудилися щиро, то й мали. І те сказати — було що робити і де заробляти: хліб сіяли, промишляли звірину, ходили з хурами в Маньчжурію і в Китай, копали золото, ловили рибу, брали ягоди та кедрові горіхи, ловили звіря живцем, «пантували»... А які рушниці та всіляке начиння наші хлопці добували!.. Жили ми тут ліпше, як дома. Це була наша друга Україна, нова Україна, синку, але щасливіша. І назви наші люди подавали тут свої, сумуючи іноді за рідним краєм: Київ,

Чернігівка, Полтавка, Україна, Катеринославка, Переяславка тощо. По всіх Уссурі і по всьому Амуру, як дома... Але це там, де все люди наші осіли понад річками, де можна сіяти хліб. Жили ми, синку!.. Ну, а потім пішло все шкереберть... Десь прогнівили Бога. Нові часи, нові порядки. І настало таке, що люди за голови хапаються. Прийшла совєтська власть і все перевернула.

Перевелись люди, і звелось життя нінащо... Вже немає Сіркової держави, гай-гай... А ми плюнули на все та й перебрались сюди, щоб і не чути, не бачити, та щоб по-своєму таки віку доживати. Це далеко. Сюди й ворон не часто залітає. По-тутешньому, то воно близько, якихось п'ятсот верстов... Але людей тут мало, і власть не так чіпляється. ... Оце вже років з десять, як оселились ми тут зовсім.

Григорій слухав лагідну, спокійну мову цієї жінки, і було йому дивно приємно. Аж наче кров швидше пульсувала, коли слухав цю матір: така вона, як і там, на Україні, і не така. Розборкана — он яка. Скільки тієї мужності простої, скільки тієї певності, може, неусвідомленої, а звичайної, стихійної. І скільки тієї гордості волелюбної, природної, як могутні кряжі гір! Тому в неї і Наталка така дика та горда.

— А за Україною ви й не скучаєте? Та ви її й не пам'ятаєте, мабуть?

— Чому ж? Пам'ятаю, але... Ти колись розкажеш, синку, як матимеш охоту, про тую Україну, як там живуть тепер. Дуже цікаво мені послухати. Я часто згадую своє дитинство і рідну землю. А надто, було, мати моя. Дуже вона тужила за рідною стороною та з того, мабуть, і померла. Все мріяла і просила, щоб її відвезли вмирати додому, на рідну землю, на кладовище до батьків. Іноді й на мене наводить туга, особливо, як згадаю матір. Але я й цю землю люблю. Тут зросла, діток породила, та в цій землі чотирьох і поховала. І матір, і батька поховала тут. Ні, від цієї землі вже несила відірватись. Але й туди тягне. Як згадаю материні розмови, тії сади вишневі, тії степи широкі, ріки тихі, ночі ясні, зоряні і все, про що мати розповідала, та й сама бачила, хоч малою була... От я; тут живу вік, а волошок тут не бачила. А там я з них, та барвінку, та з чорнобривців вінки на Купала плела. Нема їх тут. І васильків нема тут... Зберігся пучечок, з України завезений — якось нові переселенці подарували, — і пахнуть вони рідним краєм, тією Україною... Як напосядуть згадки про край той рідний, сонячний і тихий, — далебі, журба бере, так би й полетіла туди...

Григорієві серце стискалось. Хотілось йому сказати цій матері, що немає вже того тихого краю, України тієї, ясної,

сонячної. Що садки вишневі повирубувані, ріки збаламучені, степи сльозами обпоєні, і небо ясне людям потемніло... Але він мовчав. Нехай. Нехай любить її такою, якою пам'ятає...

«В пралісах Сіхоте-Аліня»¹

Другого дня, як сонце оббило трохи росу і як «увесь звір, мовляв старий Сірко, уже заднював», посідляли коней і всі четверо виїхали на оглядини. Перед тим пильно помили коней від решток дьогтю, почистились самі. Григорій хотів наквацювати ічаги дьогтем, але Наталка суворо заборонила, а батько пояснив:

— Звір полохається. Треба, щоб поменше непевних запахів. Це ж пантовка², дітки. Не зіпсуйте каші! Особливо звір чуйний до запахів людини та запаху пороху.

Через те пильно почистили зброю і не пішки пішли, а поїхали верхи, щоб не «слідити». Собак залишили вдома, поприв'язувавши. Григорій хвилювався, як справжній мисливець, та ще перед таким невідомим полюванням. Проте полювання вдень ніякого не було. Вони в дорозі виполохали двійко вепрів. Іншим часом жоден би не втік, а зараз ніхто й не здумав зняти рушницю. Потім бачили сохатого, що по шию стояв у воді. Старий Сірко зупинив коня в гущавині, і всі також. Почекали, поки сохатий десь пішов собі. Так проїхали кілометрів з вісім, здебільша мовчки. І приїхали на солонець.

Солонець, як побачив Григорій, — це низове узбіччя голої сопки, подекуди покрите буйною травою, а як де — мочарами. Вгорі непрохідні нетрі, а внизу схил переходив у болотяну низину, там текла річка, уतिकана камінням. На самий солонець не виїздили, оглядали його по черзі в бінокль. Перший оглянув батько і задоволено повів бровами. Потім їхали довго річкою вбрід і оглянули другий солонець, кілометрів за три далі; оглянули так само оддалік і так само батько їздив сам ще. А вже по тому повернулись назад, так само тихо. Лише аж близько табору старий підбив наслідки огляду.

— Мабуть, таки ми не дарма приїхали. Це, мабуть, ти, козаке (до Григорія), щасливий такий. Дай Боже!

Дома метали жереб, кому починати пантовку, кому першому йти на цю ніч. Чи батькові з Григорієм, чи Наталці з Грицьком. Так вони завжди робили, вірячи в Провидіння, — це було традицією. Жереб випав батькові з Григорієм.

¹ С і х о т е - А л і н ь — гірське пасмо, що тягнеться вздовж узбережжя через увесь Уссурійський край.

² П а н т о в к а — полювання на оленів для добування пантів (молодих рогів).

Як сонце похилило на захід, Григорій з батьком вирядились і пішли, захопивши бінокль, сітки проти мошки, сокиру й зброю. Рушаючи, батько зняв кашкета і перехрестився. Перші кілометри батько читав новакові «інструкцію» щодо пантовки.

А як сонечко спускалось за кряж, вони вже сиділи в халупі, заправили заздалегідь вінчестер та гвинтівку і поклали у дві маленькі амбразури. Це щоб потім не клацати. Вечоріло швидко, як взагалі в горах та в нетрях. Не встигло сонечко зникнути, як уже посутеніло та запала темрява. В малесенькій тісній халупці було вогко і трохи душно. Почали докучати комарі і дрібнюсінька мошка. Понадівали сітки, але це мало рятувало. Час тягнувся мляво, без краю.

В нетрях почався рух. Трісне гілка, зашарудить лист. Час плине вже, як кров у висках, відбиваючи шалений ритм. Григорій тримав гвинтівку, вдивлявся напружено в темряву і нічого не бачив... Ось! Вийшли! На блідім тлі неба попливли тіні, стали, задравши голови. Чути, як чмихтять ніздрями.

Але дід сидів нерухомо і дивився в бінокль. Чи й він так хвилюється? Григорій знав, що в нього вінчестер наготові. Навіть рука на руків'ї. У нього прекрасний цейсівський бінокль, наведений ще завидна як слід, і він тепер лише робить маленькі поправки одним пальцем.

Потім вийшла якась здоровенна звірюка і стала ступнів за двадцять, піднісши рогату голову. Григорій так захвилювався, що мало не пальнув, мало не скрикнув: «Та стріляйте ж, батьку». Але роздивився — роги, як лопати, такі характерні для сохатого. Пішов, чути, як гребе. Секунди бігли. Мошка розправлялась з нерухомою жертвою як хотіла, але Григорій не помічав. О, йому не вперше годувати хижаків! ... І прогнати не можна, щоб не видати себе. Втягуй лиш голову в комір.

Аж ось щось задудніло. Щось іде стежкою звідти, звідки й вони прийшли. Ішло, йшло — стало. Близько десь. Ось скоро вийде з-за халупи. А воно десь стоїть не рухається. Довго. Григорій вже думав, що йому почулось. Коли це як не чмихне, як не затупотить, затріщить... Подалось геть десь.

— А, ідолова душа! — не втерпів, зашипів дід: — Ах ти ж враг такий! Зрозумів...

Тварини, що були на солонці, нашорошилися і теж зникли.

Довго по тому вони ще сиділи. Вранці покинули тихенько халупу і пішли геть, на табір. Дід пильно обдивився стежку біля халупи, куці. Ішов стежкою і приглядався. Приблизно за кілометр став і показав на слід, що виходив з тайги на стежку... А вже як було далеко від солонця, старий Сірко заговорив:

— От лиха личина. Ну, то ж і пантач був! Та хитрий же! Ото вийшов на стежку і нашим слідом-слідом... поки не захопив духу, де був слід свіжіший... Ну, ми його все одно обдуримо.

Дома їх узяли на киїни. Обличчя у Григорія розпухло, аж собаки не впізнали. Це й було приводом для сміху. І Наталка теж посміювалася. Глузливо, либонь. Григорій півдня кис у воді, — одтухав. Потім ліг спати, але коли встав і з'явився перед світлі Грицькові очі — той аж присідав з реготу:

— Як китаєць, ха-ха-ха!

— Нічого, козаче, — потішав дід. — Подивимось, які вони завтра прийдуть...

— Е, в мене вже шкіра як у вола. Не протнуть!

Під вечір пішли Грицько з Наталкою, їм батько звелів іти на другий солонець.

Старий Сірко звечора довго дослухався і вночі часто виходив. Вийде, стане, послухає, — чи не стрельне... І знову укладався спати.

Вранці повернулись мисливці теж ні з чим. Така ніч. Багато звіра ходить, але путнього не трапилось. Було два прекрасних пантачі, так ще панти «зеленуваті».

Старий Сірко вислухав звіт і похвалив невідомо кого:

— Добре, дуже добре...

І Грицько, й Наталка — обоє були забрьохані, мокрі, як хлюща, по самі вуха, невиспані і покусані, але не пухлі. І дивно — Григорієві не було прикро, а, навпаки, він радів, коли вглядів ще здалеку нормальне, таке строге і воднораз ніжне дівоче обличчя. У самого в нього за ніч пухлина майже зникла, лише нестерпно свербіло.

Знову була їхня черга з старим. Тепер вони повелись хитро. Не дійшовши за три кілометри до місця, зупинились, пороззувались і пішли брідма річкою. Аж до самої халуни. А потім, не взуваючись, зайшли збоку і забрались у халупу.

— От тепер подивимось, — бурчав Сірко, — хто хитріший.

Повзувались, налаштувались і стали чекати знову, як і перше. Знову були кози, потім ще якісь тині, але далеко, не видко. Але то було щось цікаве — дід нетерпляче почав йорзати.

Коли десь опівночі затупало знову на стежці і водночас десь збоку ще — не одно! Те, що на стежці, зупинилось. А збоку повз хатку навкіс пройшла самиця. За нею самець. Стали, слухають, гребуть. Коли це з-за хатки попри саму стіну пройшло, вийшло наперед і стало ось тут, ступнів за п'ятнадцять. Видно проти неба, як ворухить головою, чітко вимальовуються роги, можна навіть перелічити кінці на них... Григорій навів мушку під пахву і чекав... Вічність... Тоді натиснув собачку... Блиснуло! Бахнуло!.. Звір стрибонув... В цю мить вистрілив і дід, але кудись у другий бік, а тоді пошепки:

— Та-ак. Добре, синку. Ну, а тепер давай спати. Тихо лиш, — звір пострілу не боїться, людей боїться.

І вони полягали спати на купі сухого бур'яну. Але яке вже

там спання! Григорій повертається з боку на бік. Його пік сором,— він бачив-бо, як звір утік. «Партач!» «Прийшов п а н т а ч, стріляв п а р т а ч, і вийшов пшик».

А як засіріло, вони вийшли. Оддалік, там, де стрельнув дід, лежала рудувата велика тварина, одкинувши горду голову. Спить. Туди не кинулись, а зразу до місця, де стрелив Григорій. Пусто.

— Добре, добре,— бурчав дід.

І пішов уперед, придивляючись до рудих краплинок на траві.

— В пахву битий... Здоровий, ірод...

Вони пройшли з кілометр. Дід радісно кивнув головою.

— Он! Ну, слава Богу.

На самім березі коло річки лежав боком велетень, красень-ізюбр¹. Хотів напитись води, та так і заляк. Голова у воді.

— Добре! От добре! — радів дід Сірко.— Умочив панти, мов знарошне, щоб не подряпати, не поламати. Молодець.

Григорієві було шкода таку прегарну тварину, почував себе, як убивець. Але це мить. Здушив у собі це почуття. Дід урочисто зняв кашкет, перехрестився на схід сонця і взяв сокирку:

— А держи отак.

Сперш ножем провів по шкурі, зробивши велике коло круг рогів, а тоді по-мистецькому вирубав їх.

— Ох і ловкі ж! Оце фарт тобі! На. Держи.

Григорій узяв. Так оце-о панти? Отакі вони! Роги — не роги, якісь гумові цурпалки. А таки роги, але молоді, по три пагінці лише пустили кожен. Не роги, а сама шкура, чимсь налята, а зверху аж мерехтить, вилискує шерсть густа та коротенька, що нею ті панти покриті.

Тим часом старий вправно і швидко оббілував тушу. Дав усьому лад. М'ясо вже порубане склав на траву і так накрив шкурою. Те саме зробили й з другим. Це був молодший самець, але панти мав не гірші, менші, але красивіші, повніші і такі симетричні, як близнята.

— А це,— розповідав Сірко,— найбільше ціниться. Упоравшись із другим, стали чекати. Дід гомонів:

— Колись за такі рівненькі панти китайці платили золотом удвоє проти ваги, тоді як за звичайні лише половину, а то й менше, і то за не попсовані. А як попсовані, то, бувало, й зовсім дешево. Бачиш, панти у китайців — це перші ліки проти всяких хвороб. Тебе ми теж лікували ними. Атож. Через те вони й ціняться так. Я децю у китайців вивчився. А маленькі, кажуть, ось чим дорогі: як вельможа вельможі дає хабара, то

¹ І з ю б р — олень з породи шляхетних. Цінний своїми пантами.

за найліпший хабар вважають панти. Ото з рукава й підсуне йому нишком. А поспробуй ти великі панти сховати в рукав. Та й сили у молодших більше. Колись китайці скуповували їх самі тут і навіть полювати ходили, поки наші не віднадили. А тепер власть заготовляє їх організовано та й збуває в Китай за золото...

ЧАСТИНА ДРУГА

На кішку

На ніч отаборювались просто на снігу, намету не хотіли розв'язувати і ночували так, нагрівши в один бік з-під вітру велику купу снігу. Насупроти розкладали багаття, а посередині намощували гілок з ялини та з смеречини. Було сухо і тепло. Тут сушилися, пили чай. Трапилось так, що не знайшли чай, чи було ліньки шукати, то старий Сірко заварив мисливський — зломив гілочку ліщини з сухим брунатним¹ листом і опустив в окріп. Чай вийшов не гірший за китайський.

Вранці рушили далі. Сліпуче сонце і вітерець засмалювали обличчя, шкіра робилась бронзовою. На річці Бікіні бачили диво-дивнеє: при височенному, крутому урвищі, при горі, мерехтів крижаний водоспад. Метрів на шістдесят угору. Стояв він крижаною стіною і переливався усіма барвами. Мерехтів на сонці, наче рухався, тік. Прийшли морози і устругнули штуку: вода тече, а вони її приморожують. Так і наморозили цеє диво — від низу, від річки і геть до найвищого потічка, що ліг угорі рудими візерунками. Отак розписаний, та ще підправлений небесною блакиттю та бірюзою криги, стояв і мерехтів дивний водоспад. Григорій бачив таке диво вперше і дивувався.

В однім місці, проїжджаючи кедрачі, захотіли горіхів. Але бирки, котрі додолу впали — заметені снігом, не знайдеш. А котрі не впали — ті на височенних кедрах бовваніли поза можливістю їх дістати. Але вийшли з труднощів просто: збивали їх з рушниць. Старий Сірко бурчав, але не забороняв, бурчав так, для годиться. Колись і сам так дурів. Та і вправа стрілецька ніколи не шкодить, — це вже його правило. Бирок назбивали небагато, зате горіхи були дуже смачні і багато їх у кожній бирці. Бирка тая — добрий жовтяк-огірок завбільшки і луска, як у соснової бирки, а під кожною лускою, як під покришкою, горіх завбільшки з квасолину.

Так виїхали на Іман-річку. Замерзла і заметена снігом, лежала вона нерухомо, ця, така буйна і бистра улітку, річка. Сніг був чистий, нерушений. Лише посередині, під свіжим ша-

¹ Брунатний — коричневий, темно-жовтий.

ром снігу пробивалися, як жилки під шкірою, смуги мало їждженої дороги, а по чистому снігу вилися дві нові смужечки від полозків. Межи ними ж — ямки від копит. Щось проїхало вчора двома підводами. З ширини полоззя старий Сірко виснував, що це старовіри. Проїхали вгору. А раз так, то вони їхали вниз до останнього снігопаду, а це вертались — значить, були в Імані. Вони теж повернули вгору за слідом.

Тут Григорій мав нагоду прочитати тайгову газету — часопис пралісів. Але те, що він прочитав, зробило на нього сильніше вражіння, ніж цілі томи Бальзака чи Стендаля, що їх він колись теж перечитував, та за останні роки забув, здичавів.

На снігу великими літерами, либонь, за допомогою пальця було написано лише чотири слова: «ФІЙОНА МЕДВИНУ ПРИВІТ ПЕРЕДАВАЛА».

І так, наче хто кулаком по уху торохнув. Що таке? Якому Медвину?! Невже?.. Та ні, не може бути!

«Фійона — це жінка тунгуза на прізвище Дядоров, краля писана. Росіянка. З старовірів. І дало ж йому зв'язати своє життя з чужинкою, та ще з такою! Та ба: вона — красуня, чиста тобі дворянка, як пава, — ну і погнався. І він її любив, Богу на неї молився, упадав біля неї, а вона... Ну, сказано, не пара. А вона до інших їрже, до своїх. До неї ж охочих — Боже мій! Гарна. Всі начальники, які в тих місцях бувають — чи то різні уповноважені, чи міліція, чи НКВД — всі там пасуться. А Дядоров місяцями дома не буває — промишляє все, трудиться. А як узнав, хотів її порубати. І начальників порубати. Забрали його, подержали і пустили настрашивши...»

Медвин — це ж прізвище його колишнього ката. Так, це було прізвище слідчого, а потім начальника відділу одного управління НКВД. О, це прізвище стрясло ним до останнього м'язка. Одно лише прізвище. Але ні, не може бути. Це ж за десять тисяч кілометрів. Явна невідповідність. Це просто випадковість. Прізвище зовсім іншої людини. Який старовір! І хоч це був незаперечний факт, що випадковість, проте серце не могло довго вгамуватись. Прокляте прізвище викликало зливу страхітних спогадів, приспаного гніву, пекельної, непримиренної, вічної ненависті.

Всі йшли і не помічали, що робиться з ним. Вони прочитали, посміялись, погомоніли і пішли собі далі. Та й з Григорієм, власне, зовні нічого не робилось. Хіба той біль, ту гіркоту за зламане життя, за скалічену і навіки зіпсовану молодість видно зокола, та ще на такому бронзовому обличчі? Щелени йому зімкнулись, як вовча пастка.

За кілька кілометрів — знову те ж повідомлення: «ФІЙОНА МЕДВИНУ ПРИВІТ ПЕРЕДАВАЛА». І знову серце загуготіло

попри всю явну випадковість такого прізвища тут. І так разів з чотири.

Григорій похмуро вигнався наперед і йшов перший, а збаламучена думка, занепокоєна, снувалась химерно. То припускала найнеможливіше, то пригадувала чуте, теж варте уваги.

Що по тайзі останнім часом проїжджали, або якась військова дослідна комісія, або начальство з НКВД, чи міліція, про це було відомо. Мали щось десь будувати, чи, може, «очищати тил від ворогів народу». А може, те й друге. Ось такі химерні думки снувалися в його голові, викликані тим прізвищем. По довгих мандрах перейшли на Зміїну. Тут окремо, як пустельник, жив старий удегєць¹. Сам. В халупі-печері. Роки жив тут, віку доживає. Він уже був майже сліпий, його називали чомусь «Інокентій Петрович, хазяїн Яурина». Мисливив і був повним господарем. А як відкрили там золоті копальні, пішов блукати по нетрях. Переселився сюди... В нього вже не було зубів, а сам він — як сухенький зморщений грибок. Жив він з того, що ловив рибу, ловив сільцями птицю, а іноді і вивірку. За рік він добував хутра на махорку, на чай та сірники. Тим задовольнявся і так, у мовчанні, жив тут, споглядав і чекав смерти. Але добрі люди його не забували. Хоч зрідка та добивались сюди мисливці і лишали йому то се, то те. Іноді і спиртом частували. Так він і жив, як бурундучок малий. Та все куричлюльку, заплющившись. А колись він був у свого племені шаманом. Гай-гай... Та зате він ще й тепер умів з богами ладити, тож вони його і захищали, і заступали.

Яке було його власне, справжнє прізвище, — ніхто не знає. Він — Інокентій Петрович. З цим прізвищем і увесь такий, як він є — це красномовний показник, символ всього його племені — уже напівміфічного племені удеге, що отак-о доходить краю і стоїть на порозі в небуття. Патріарх, жрець і носій традицій та національної гордості свого племені. Єдине, на що він ще спроможний, — це забитися в недосяжні хащі і там сконати з чужим іменем, як з тавром.

Тут старий Сірко залишив коня. Тут, десь недалеко, на джерелі Урин, бачено кішку. Дали Інокентію Петровичу чаю, тютюну (старий Сірко пам'ятав про Інокентія Петровича ще з дому), і старенький, зморщений, безбородий дідусик, був радий, як маля. Йому вже три чисниці до смерті, і він хоче покурити всмак. Ні слова не тямлячи по-російському ані по-українському, дідусик на мигах дякував, радів і розумів, чого від нього хочуть: доглянути коней.

Тут тигролови вирядились: понадягали шкіряні панцері, —

¹ У д е г е — тубільне плем'я тунгуського кореня. Майже вимерло внаслідок російської колонізації.

дебелі щільні піджаки, цупкі ремузи, шкіряні рукавички... Напакували всі рюкзаки харчами і дрібними необхідними речами. В Грицька упакований намет і кругом пояса міцна товста вірьовка. У Наталки теж вірьовка і за поясом сокира. В Григорія, крім притороченої сокири, вірьовки і набійниці, ще похідний казанок. А старий Сірко довго ходив по хащах — вибирав, облюбовував собі знаряддя. Нарешті вирубав дебелий, рівний, три метри завдовжки, сантиметрів десять у діаметрі дрин. Попробував — добрий. Обтесав трохи нерівності. Є!

Стали на лижви. Перекинули через плечі рушниці. Взяли собак на повідки і пішли помалу. Пішли звичайною, мисливською ходою, не кваплячись, щоб не виснажуватись. До Урину старий Сірко вводив Григорія в курс його майбутньої ролі.

— Не знаю, синку, як там їх ловлять, кішок цих, по книгах, ми їх ловимо по-своєму — голіруч і вчотирьох лише. Ну й собаки, без них не можна. Хоч кішка й велика, і хитра тварина, та людина хитріша. Старої ми, правда, не вловимо, бо її не можна впіймати. Ми її стріляємо, та й усе. А ловимо молодшу. Ну, це така ж завбільшки зростом, тільки що легша — всього пудів на вісім, — молода й дурніша. Вона, правда, доброго лошака візьме в зуби, як мишу, скине собі на хребет та й занесе грець його знає куди. А от, як ми за неї візьмемось, то вже їй нікуди дітись. Головне — сміливість, швидкість і неодмінно крик. Спершу собаки женуть її, не даючи віддихнути. Собаки женуть, поки вже несила їй утікати. Тоді вона забивається десь до скелі, чи до якогось захисту з одного боку і, повернувшись хвостом до захисту, займає позицію. Пси нападають — вона обороняється. А ми тут! Оце коляка — це перше діло. Як «кішка» забачить людину, то враз, забувши про собак, кидається на неї. А я їй коляку вперед! Вона пащею і хапає, що ближче... Головне не злякатись і подати їй зручно. Ми як робили? Я з колякою вперед. Тільки вона вхопила, Микола зверху на неї... та петлю за шию! Як супоню¹, затягне... А я вже коляку геть, та за лапи, щоб вона його не здерла... А Грицько — за задні лапи!.. А Наталка, як дзига, коло Миколи насадає! Ге, брат, це треба швидко... І оком не змигнеш... А головне, треба кричати, скільки духу, скільки снаги, кричати, наче тебе ріжуть. Вона від людського крику дерев'яніє, її трясця б'є, нерв у неї не витримує, бач. Губиться і силу свою втрачає... Тож як ми кричатимем, то ти не лякайся, не думай, що це вона черево розпорола комусь (хоч, може, й розпорола), а й сам кричи так, ніби тобі черево розпороли... Втямив? Отож. А головне — не бійся її: вона тільки кішка. Але, борони Боже,

¹ С у п о н я — ремінь, яким стягують хомут, запрягаючи коня.

бити її чим, можна скалічити, і тоді пропаде товар, а значить, пропаде ні за пси труд, бо за калічену і чверті не дадуть...

Тим часом ішли і пильно оглядали всі хащі. Наталка тримала за нашійник Заливая, що поривався вперед, і подавала знаки. Миттю зійшлися до неї. Наталка показувала пальцем на дві смуги на снігу. Дві кішки пройшли глибоким снігом. Старий Сірко пильно обдивлявся.

— Стара і друголіток. Уранішні. Тихо йшли... Не голодні... Десь на лігво...

Нічого собі — аж дві кішки зразу! А собаки!.. Григорій здивувався, побачивши, як вони відмінилися. Нюхали слід, і шерсть на них стала дуба на спинах. Поривались вперед, натягали повідки, але не рвались шалено, — зацитькувані, поглядали на людей запитливо. Вишколені. Власне, по собаках Григорій побачив, що натрапили на тигрів. Заливай тремтів від нападу люті, аж Наталка тримала його за нашійник, не покладаючись на повідок, а він хрипів, не маючи права заревти вголос.

— Головне, розпарувати їх вдало. — Старий Сірко зняв шапку, перехрестився. — Дай же, Боже!..

Сліди знову петляли, водили їх, як і вчора. Там, де снігу було мало, видно було навіть віддряпки пазурів. В однім місці, перед густими заростями, старий раптом впустив ломаку і підкинув вінчестер... Григорій бачив, як у гущавині посунулось щось смугасте... Постріл! Велетенська кішка зробила скажений стрибок угору, як підкинена пружиною. В ту ж мить і туди ж стрелив і Григорій по ній. І ззаду пролунали постріли. А старий, пронизливо і моторошно крикнувши, як це роблять татари або чеченці, і раз у раз стріляючи вгору, пустився чимдуж стороною навздогін за другою, що десь мелькнула і щезла. Собачий лемент пішов по нетрях... Далі, все далі... Вирував, клекотів, віддаляючись. Григорій налягав на лижви, закинув уже, як і старий, рушницю за плечі, не відстаючи, готовий до всього.

А Наталка, обернувшись на ході і ще раз стреливши в велетенську потвору, що, перекинувшись у снігу, біла лапами в повітря, — випередила брата і благально:

— Грицю! Братуку! Я буду за ним!.. Я буду третя. Бережи хвіст.

То була божевільна, шалена гонитва. Годину... Дві... Три... Безконечно... Аж очі вивертало на лоба. Григорій боявся тільки, щоб не спасувати, щоб стало сили, щоб витримати. Собак було весь час чути. Іноді розтиналось коротке скавуління чи виття.

— Наддай!.. — гукав Сірко і лементував ще пронизливіше, ще шаленіше. — Пропадуть собаки! Подере.

Де вони гнали, як вони крутились та петляли, — не було видно. Суччя било в обличчя, обдираючи шкіру.

Ось лемент — рев собачий — близько. Зовсім близько. Миттю старий одстебнув геть лижви і, наставивши коляку, як спис, гайнув уперед. Григорій нагнувся на півсекунди до лижв... Мимо пролетіла Наталка, бачив лише, як її лижви шугнули вбік. Він таки перший опинився біля батька. Вир... Несамовитий галас, — людський, собачий, тигрячий... Він затягнув петлю, як супоню, і вмить опинився під сподом, вчепившись потворі в карк за шкіру... Все качалось клубком, галасувало на нім... Здається, і він галасував... Сніг набивався в очі і в рот...

Це тривало десять секунд, але, здавалось, — це тривало вічність... Страшний галасливий клубок розпався, і його витягали, затоптаного в кучугуру снігу. Тільки тепер Григорій побачив, що він голими руками вп'явся в рудий загривок та так і заляк... Його звільнили з-під снігу, і секунди переляку загального перетворилися в дружній регіт. Так його забило снігом — повно в носі, і в вухах, і геть світу білого не видно. Але все ціле, нічого не поламано і не поодкушувано. Треба бачити ці славні, хороші обличчя! Допіру лише зосереджені і суворі, а тепер такі смішліві — розкудовчені, спітнілі, замурзані і веселі. На розметанім снігу лежала здоровенна, смугаста, кішка, зв'язана по ногах, а тоді ще обидві пари ніг докупи, шия затягнута петлею, на морді дідова шапка... Сірко підійшов до вже майже нерухомої кішки і розпустив петлю на шиї. Радісно бурчав:

— Оце фарт! Хтось серед нас щасливий!..

Потім знайшов свою коляку і просунув кішці межі зв'язаними ногами. А тоді взявся майструвати клітку.

Тим часом зв'язана кішка помалу очунювала. Старий поглядав на неї і поспішав. Ось клітка готова зовсім.

Смеркало. Назад рушати пізно. Тут і ночували... Коло скель було затишно. Розгребли сніг, розклали ще одно велике вогнище, — було тепло, спалося міцніше, ліпше, аніж на печі.

Уранці вони рушили до покинутої ще вчора домівки, до намету. На чотири пари лижв, мистецьки зв'язаних і налаштованих так, як сани, поставили клітку з живою кішкою. Так і допхались до намету в обідню пору.

Намет стояв цілий-цілісінький і чекав господарів. А коли підійшли — здивувалися. Намет цілий і порожній, але хтось ночував. Унизу, на льоду, либонь, стояли коні — натрушено сіна і кінський послід. Випито весь спирт з бляшанки, ще й узято одну баклажку.

— А де ж соболь?! — кинулась Наталка.

— Нема!.. І однієї сокири нема, що тут лишали.

— Хтось нетутешній, — буркнув старий крізь зуби. — Іч, іроди! Двоє, видать, були. Не тайгові, — тайгові не порушать закону.

Пішли всі на лід, розглядаючи сліди — куди рушили і коли рушили. Недавно рушили і вниз до Іману. А Григорій розглядавсь біля шатра. На снігу недопалок — мундштук дорогої цигарки «Золота марка»... Григорієві серце чомусь нагло затіпалось. Такі цигарки завжди курила одна людина... Він мовчки, поки всі були на льоду, швиденько визволив свої лижви з-під клітки, став на них і, нікому не сказавши, подався... На ходу заклав обойму в гвинтівку. Подався швидко через нетрі. Коли йти навпростець, то можна випередити. Григорій гнав, як вчора за тигром. По якімсь часі шаленого ходу нарешті вискочив з розгону на річку, на лід, — нема. Послухав — не чути. Ось! Миттю зірвав гвинтівку з шиї...

З-за повороту мчала паровиця. Вітер дув Григорієві в спину. Ще зовсім недавно він тягав і мертвого, і живого тигра, — на нім поналипали шерстинки, на унтах і на руках були плями крові тигрячої... Він пішов назустріч, стискаючи гвинтівку. На санях було дві постаті, завинуті в дохи по самі вуха. Вмить відкинули дохи, — замаячили будьонівка і єжовський кашкет, руки вхопились за зброю. Тут коні захропли, затанцювали і враз мотнули, як навіжені, вбік — вхопили тигрячий дух. Ага!.. Кошівка (такі сани) перекинулася, і обидві постаті випали в сніг. Григорій вп'явся в них очима. Не бачив, як повз нього, божевільно, обминаючи його стороною, мчали коні, б'ючи голоблі та сани, що летіли за ними льотом, перекидались, деренчали... Одна постать схопилась і хотіла кинутись уперек до лісу. Другий шалено, хапливо вибивав сніг з цівки гвинтівки, а далі шарпнув за кобуру пістоля.

— Стій!! — гукнув Григорій. — Зброю геть! Руки вгору! Три ступні вбік! Так стояти!..

Стоять... Григорій підійшов. Серце закалатало йому безумно, шалено. А очі вп'ялись в того, що в кашкеті... І він зареготався страшним, жаским і... радісним реготом.

— Медвин?!

Боже мій! Мить подиву. Мить буйної радості. Є, є Бог на небі! Ось той, з ким їх і Бог не розсудить. А Медвин — бравий герой і грізний суддя та володар душ людців і плюгавий злодюжка, порушник закону нетрів, — стояв і тіпався... Так, тіпався. Губа йому тіпалась, а очі... очі гидкого, сопливого боягуза. Три шпали на ковнірі — як мазки крові.

— Великий начальник?! Так... Поздоровляю...

Другий тихенько відступав назад, непомітно; з однією шпалою — якийсь начрайону. «Чорт його припарував, дурака», — подумав Григорій, а вголос промовив:

— Так... Ну, все, таваріщ следователь! Кінчаю слідство... — І підніс голос, повільно, грізно: — Тут... я тобі... й р е в, тут я

тобі й трибунал! — Підкинув гвинтівку і вистрелив. Аж тому з голови пихнуло.

Другий кинувся упоперек, до лісу. Григорій дивився йому услід, слухав, як у грудях стукає серце, напоєне помстою... Тут утікач обернувся і вистрелив з пістоля. Уже майже видряпався на урвище до лісу. Куля тьохнула десь у сніг.

— Хіба так стріляють? — промовив Григорій задумливо. Пересмикнув закривку і стрельнув.

Постать підкинула руки, майнула ними в повітрі й покотилася з урвища. Мить Григорій стояв нерухомо. Думки летіли вихором... Так. Все. А тепер — в Маньчжурію, в Китай, в Японію, до чорта в зуби. Все відтяв за одним разом — і ворогів, і друзів, і спокій — все...

Стривай! За мої вчинки відповідати ж ніхто не мусить. Подивився на чисту пелену снігу, а тоді написав пальцем великими літерами: «Судив і присуд виконав я — Григорій Многогрішний. А за що — цей пес сам знає». Ще й розписався...

— Так... Куди ж тії бідолашні коні побігли? Загинуть... Шкода... Ну, добре. — Хвилинку постояв. Зітхнув. Потім махнув рукою, почепив гвинтівку на шию і повернувся... На нього дивилась пара очей. Наталка!

— Що ти зробив?

Григорій взяв її за руку і потяг геть за собою. Вона не опиралась — покійно йшла поруч, лише відчував, як її рука тремтіла. А в неї рука тремтіла не з переляку, ні.

— Слухай, Наталко! Те, що я зробив, — те я мусив зробити. Розумієш? Я вбив одного дракона... Це великий собака. Але Бог є на небі! Є! Цей пес відбивав мені печінки, ламав кості, розчавлював мою молодість і намагався подряпати серце, якби дістав. Так довгих-довгих два роки він мене мучив. А потім спровадив до божевільні. І все за те, що я любив свою батьківщину. І я ще тоді поклявся іменем матері моєї, що відірву йому голову. Я втік з божевільні... Потім мене знову піймали і знову мучили такі, як він, — його поплічники... А потім присудили до двадцяти п'яти років каторги. Двадцять п'ять років! А я всіх маю двадцять п'ять. І все тільки за те, що я любив свій нещасний край і народ... Я поклявся, що буду їх вбивати, як скажених собак. І я втік з ешелону. Вони мене везли з України на каторгу, на повільну смерть, і берегли, як пси. А я втік. Вистрибнув на ходу з поїзда... Я потрапив до вас, я мав щастя. Сміливі завжди мають щастя, як казала твоя мати... Обійми її міцно за мене і поцілуй її за мене... сестро. Наталка враз нагло припала до нього і вибухнула буйним плачем. Безпорадно, по-дитячому. Ясно — це розставання. Це навіки. Боже мій! І поцілувала... Ой, як шалено! Все вклала в цей поцілунок, всю душу. А тоді враз відірвалася, зціпила зуби,

відстебнула набійницю, повну набоїв до вінчестера, і ткнула в руки.

— Візьми!

Мовчки взяла його патронташ. Повернулась і пішла. Хутко-хутко... Зупинилась... Завагалась... Зникла... А за хвильку з хащів почувся її голос, суворий, але з зле прихованими слізьми:

— Ітимеш оцією річечкою. Дійдеш до заїмки — візьмеш коня, харчі... сірники... Батько нічого не скажуть, я їм поясню, як приїдемо... Ітимеш далі розпадками на захід... На Уссурі. Й на Маньчжурію...

За слізьми не договорила — подалась. Все. Бідолашна... Горда... Дика... Наївна і... надзвичайна Наталка...

І десь зринула в пам'яті і бриніла в вухах пісня, як кров у висках, бриніла боляче і чітко: «...Цілувалися ми із тобою один раз...»

Серце Григорієве ніби хто поклав у жорстокі лещата. Він стояв, зціпивши зуби до хруску, щоб не ревнути дико, нестямно. А по щоці повзла помалу сльоза. Вирвалась-таки! Так, як вирвався він колись із скаженого поїзда.

Згори почав падати густий лапатий сніг. Засипав сліди. Засипав усе... І сідали рядочком сніжинки, як білі голуби, на сталеву сизу цівку вінчестера...

Навзаводи з щастям

Ще було темно, ще тільки благословилося на світ, а в Сірковій хаті уже горів вогонь. Почувши шерех здалеку, собаки забрекали. Григорій тихо свиснув, і собаки вмить опинилися біля нього, кидались під ноги, радісно лащились. Нюхали вінчестер і дуріли з радощів.

На сніг лягла смуга світла. Рано повставали Сірки, як і завжди. Старий Сірко, похиливши голову, сидів насуплений на лежанці, одягнений, і ніби роздумував, що його одягати ще — чи доху, чи козляк, сідлати гнідого чи буланого. Наталка, така ж насуплена, як і батько, заломивши брови, стиснувши уста, шила унти... Ізюбрині, лапчаті... Гаптувала їх білими пушинками... Суворя, трохи зблідла, схиляла голівку то вліво, то вправо — дивлячись на роботу, а думка десь, не тут. Грицько сидів біля груби і відливав картеч, робота щось кепсько йшла. Мати біля затопленої печі перебирала мерзлі брусниці, — розглядала їх, як крапельки крові чи як намисто на долоні.

В хаті була мовчанка гнітюча. Чи то сон недоспаний напосідав, чи то сумно, чи то тужно, як по якійсь утраті, як після похорон. Та сама гнітюча мовчанка, що запанувала серед них зразу, ще в дорозі, після того, як Наталка в кількох словах

розповіла, що сама бачила, що від Григорія почула, та про його намір. Аж приїхали додому, вона, заплакавши, поцілувала матір.

Грицько гнівався на побратима, що той зник і знехтував його приятню, дружбою, — зник, навіть не попрощавшись. Його молоде серце закипіло після сестриної розповіді. Боже! А він і гадки не мав! Зразу був хотів вертати на розшук та збагнув, що це ні до чого, пізно, — і мовчав. Мовчанка — це єдине, що лишилось в ім'я дружби. Так і Наталка, і батько. Наче змовились.

Треба було їхати до міста на базу — відвозити здобич, але старий не квапився. Десь там піймана кішка чекає у клітці, поклавши лапи і гордо піднісши голову, — нерухомо та відчужено дивиться просто себе вогкими великими очима. Не бере їжі. Третій день не бере... Та вона п'ять днів не братиме, але не згине. То горда і живуча тварина... І старому думки химерно блукали межі гордою твариною та...

Раптом у сінях зашелестіло. Клацнула клямка... В розчинені двері увірвалася хмара морозу. Густа та біла... І перетворилася в людину. Так чаклують шамани в гольдів, пускаючи клубками дим. Але такого чуда не втнуть! Зачинивши двері, біля порога стояв Григорій. Вінчестер через плече, в снігу і крижинах попід руки, унти обмерзли, — десь брів по наледі, — набійниці навхрест на грудях, а груди розстебнуті, спітнілі... Завмер нерухомо. Блідий, трохи схудлий, засмалений вітрами, стояв і ніяково, по-дитячому посміхався.

— Не сподівались? — вимовив хрипко.

Брусниці посипались і покотились по підлозі, заторохтіли, як намисто.

— Ох, Боже мій!.. — скрикнула мати і, простягнувши руки, ступила до дверей. — Ой, сину! — І материнські сльози покотились, як тії брусниці розсипані: — Ой, що ж бо ти наробив, соколе нещасливий!?

Григорій стяг шапку і опустився на коліна... Та зміг видушити тільки одне, жалке слово:

— Мамо...

А на закам'янілому обличчі, на щелепах набрякли жили від надмірної напруги.

— Ой, синку, синку!..

І ще буйніше котилися сльози у матері; вона за сльозами його не бачила, простягаючи руки, щоб підвести: — Бог тобі суддя, та й мати Божая. — І витирала буйні сльози, а вони, неслухняні, лилися далі. — І нащо ж ти так?..

— Ну-ну, стара... — закректав старий Сірко вдоволено. — Козакові — козацьке діло!

Як Григорій увійшов, він встав назустріч і стояв так. Григорій звівся, допитливо дивлячись старому в очі. А старий захо-

вав їх під волохаті брови, і вони так посміхалися самі собі під бровами нахмуреними. Стояли так один проти одного. Стояли так, як той Тарас Бульба з Андрієм, тільки це не Андрій, — це Григорій, і голова в нього не схилена погноблено, а гордо піднесена; лише блідий, але затятий. Старий покрутив головою:

— А я й знав, що ти прийдеш, сину, аге ж...

Запанувала мовчанка. А Наталка... Боже мій! Впустивши оторочки і голку, вона стояла край столу, смертельно бліда, не пустила й пари з уст. Якби хто знав, що з нею діялось! Аж помертвіла. Бідолашна дівчина! Припала очима до гостя. Аж Грицько — брат її — подивився на неї, потім на Григорія і відвернувся. Він знав сестру і вгадав, що то значить.

— Мені треба поспішати... Я прийшов попрощатись з вами усіма... Простіть, коли чим завинив, може, вже не побачимось (і посміхнувся), хіба на тім світі... — Обвів усіх очима і зустрівся з Наталчиними.

Дівчина спалахнула. Прочитала в його очах те, що було в його серці. Почервоніла до сліз, та помалу кров відплинула з обличчя, і вона ще більше зблідла. Чула, як крізь завірюху:

— Я мушу поспішати... Простіть і побажайте мені, як бажаю я вам...

Рвучко ступнула, потім враз повернулася і вийшла геть, либонь, до хатини...

— Бог простить, синку, — це мати, витираючи сльози. — Прости ж і ти нас, коли що...

— Щастя тобі Боже, синку! — це батько урочисто. — Шкода, та що ж... Стара, збери на дорогу щось. Не барись, синку, бо скоро світатиме. А ти дорогу знаєш?

— Та знаю... — це Григорій. — Я весь час вивчав...

— Будь же обережний. А в Маньчжурії є наша рідня. Та ти ж, пак, знаєш.

Григорій кивнув головою:

— Спасибі. Гарзд.

— Ну, сядьмо, щоб іще зійтись колись...

І за стародавнім звичаєм вони урочисто сіли. Григорій примостився край лави. Сиділи хвилину мовчки... Потім, як на знак якийсь, звелись. Попрощались. Мати, плачучи, тикала Григорієві до рук набитий рюкзак. Батько застібав корячкуватими пальцями гудзик йому на грудях.

— Бувай же здоров, синку! Патронів досить? Добре...

Тут увійшла Наталка. Пристібаючи на ходу діловито набійницю, вона увійшла виряджена, як на полювання. Брови рішуче зсунені, вуста стиснені. Бліда, як смерть, але спокійна. Стала посеред хати біля Григорія.

— Куди ж це ти, дочко?! — сплеснула мати руками. А батько примружив очі вражено. Наталка ж стала проти Григорія з

тобі й
голови
Дру
услід,
Тут уті
пався і
—
Пересм
Пос
лася з
вихоро
Японік
і друзів
— Стр
дививсь
ми літе
гогрише
— Т
Шкода.
нув рук
дивилас
— Ш
Григ
ралась
тремтіла
— Сл
Розумієт
Бог є на
розчавль
дістав. Т
спровади
батьківш
відірву й
піймали
потім пр
п'ять рок
я любив с
вбивати,
ли з Укра
А я втік.
мав щаст
ти... Обій
талка вра
Безпоради
Боже мій
поцілунок

непокритою головою і мить дивилася йому в вічі з мукою, — щоб ні сили темнії, ні око злеє, ні куля ворожа... питанням... Мить коротку і мить безконечну... І знайшла... Та й не баріться, діти!
відповідь, — у тім погляді — в тій мішанині з любові, жаху, Наталка квапилася. Шалено обіймала батька та матір. розгубленості від свідомості про нездійсненість щастя. Потішала. І гомоніла збираючись:
взяла його за руку, опустила навколішки перед вражень — Не журіться... Та я ж усі шляхи і доріжки знаю... А там батьками... тітка і родичів скільки... Боже... Ми візьмемо Заливайка,

— Ой, Боже мій! — тільки й змогла промовити мати. А як принесе вам вістку, як уже будемо в безпеці... талка дивилася на них мерехтливими очима, запалена і цілувала батьків і брата, щаслива і радісна.
іскринками сліз та безповоротною рішучістю: — І все буде добре, ось побачите. Ми тоді покличемо вас на

— Як уб'ють мене — то я не вернусь. А як судилось мені шлю... Дай Боже, дай Боже, — це мати, підступивши. І висипав... то нехай же я буду, мамо, щаслива! І ви, тату!.. Б... ій з пригорщі в пригорщу дрібнички — дукачі стародавні, словіть!.. зучки, сережки золоті. Потім зняла з себе золотий хрест

Пауза, гнітюча пауза збентеження. Очі Наталки зоручки, сережки золоті. Потім зняла з себе золотий хрест рехтіли слізьми, а брови рішуче заломались: аділа дочці на шию. — Може, здасться, дитино...

— За свої вчинки відповідатиму я... перед людьми і перед Богом. Надворі швидко сіріло. Грицько збирався проважити, але талка заступила дорогу, обхопила руками за шию і, дивля-

Батько суворо, допитливо дивився на Григорія, а той сль... в очі, ніжно, але беззаперечно: шарпнувся був, та Наталка перехопила його рух: — Твій побратим — нехай мені, і я відповідаю за нього

— Григорій не має права говорити! Я знаю, що він скловою. Так? А мати й батько — тобі, і ти відповідаєш за них зовою. Так? Дай же слово, що ти берештимеш їх. І одружив- Але він зрадить сам себе ради вас. — І, заломивши руки: Ась, будеш коло них. Ну ж... — І, тільки доставши слово, мовчала довгі місяці, як камінь. Я змагалась із собою... І, тільки доставши слово, знала, а сьогодні бачу, що я загину. Не губіть же мене! Нехай цілувала й пустила.

буду щасливою! Може ж, я буду щасливою!.. Ще не розвиднилось гаразд, як з Сіркової заїмки в мороз, буду щасливою! Може ж, я буду щасливою!.. стояв туманом, вийшли і попливли помалу по снігу двоє

Старий Сірко бачив, що нічого не вдієш. О, то Сіркова й стояв туманом, вийшли і попливли помалу по снігу двоє заговорила! Начувайся! І він слухав дочку і дивився на Бросних, на лижвах, з рюкзаками за плечима, а за ними горія з-під волохатих брів: «Обоє рябоє». Григорій мовчки шикий якутський пес. Перейшли падь і пірнули в нетрі... стився на коліна поруч, тяжко похиливши голову, як під с Другого дня після приїзду Сірка з Хабаровська, надвечір, ру; бачив, що дівчина може переступити батьківське сибіг Заливай. Нерпа і Рушай зчинили раптом радісну гав- тняву. Старий Сірко відчинив двері... На порозі лежав Зали-

заради нього. й. Схудлий. Здичавілий. Боки йому позападалися. Пес гавкав хрипко і вбіг, ні, вповз до хати. Стара мерщій насипа-

— Отак-то, стара... — це батько. псові їсти, краючи хліб, мовби людині. А Грицько тим часом гавкав хрипко і вбіг, ні, вповз до хати. Стара мерщій насипа- шукав Заливая. І знайшов записку!

А Наталка, ухопивши нотку в його голосі, пошвавіла. То був радісний день у Сірків. Старий розправив тремтячою вас. Але нехай ми будем щасливі, тату! Мамо! кою малесенький шматочок паперу і тримав його, наче боз-

Тут мати не витримала і кризь сльози: яку газету. «Депеша прийшла!» В хаті було темно. Тоді — Чого ж ти мовчиш, батьку?! Твоє ж насіння! світили каганець та й заходились читати.

Але не було в тім докору, лише розгубленість і співчуття. «ЖИВИ. ЗДОРОВІ... ОБІЙМАЄМО ВСІХ. ЦІЛУЄМО. ВЖЕ ПЕ- ВОНА дійшла серцем того, що старий доходив розумом. Сір... ШІШЛИ ДО ТІТКИ!»

почухав голову і зітхнув важко: Старий Сірчиха плакала від зворушення. — Такі часи, бач... Таке життя... Ну, що ж... — Ну, читай же, читай...

Матері тільки цього було й треба. Вмить витерши сльозу, — Але Сірка не треба було змушувати. Він сам, помовчавши вона хутенько зняла ікону — ще своє благословення — і, на- очисто, брався до «депеші» знов. Перечитував її з насолодою.

— Я ж так і знав!.. Таки Бог їх одне для одного сотворив! — Нічого, стара! Бог не без милості, козак не без щастя. Цікавішого чогось в своєму житті Сірко ще не читав, відко- Нехай же шляхи вам будуть рівні, люди привітні і щасливі! був письменний.

Нарешті стара відібрала у діда записку і віднесла до сховку. В хатині поцілувала її нишком, завинула в шовкову хустинку і поклала в скриню на самий спід, де зберігалися всякі дрібнички Наталчині. А потім, вклякнувши на коліна та мерехтячи очима, повними сліз, молилася до старенької Божої Матері. Нишком нимолуючи зовсім-зовсім старенької Божої зустрічі. Бодай наостанку літ.

Гриць прип'яв Заливая, щоб не втік. Так звеліла мати. І вона вже біля нього ходила, як біля дитини. Але Заливай скучав Годувала та доглядала, розмовляла з ним. Але Заливай скучав смертельно. Вірний пес не міг звикнути без веселої своєї господині. На п'ятий день вранці Заливая не дошукались. Віршовка була, а Заливая не було. Зринув десь вночі і втік. Одчайдушний і безмежно вірний пес розумів дружбу по-своєму і зробив так, як веліло йому собаче серце. Подався доганяти без надії догнати. Але — сміливі завжди мають щастя.

Григорій Ключек
РОМАН ІВАНА БАГРЯНОГО «ТИГРОЛОВИ»

Художній світ «Тигроловів» оповитий екзотикою, що надає роману особливої принадності. Уже давно помічено, що книги які розповідають про маловідомі далекі краї, де незвичайна природа і незвичайні люди, викликають підвищений інтерес читачів, особливо молодих. Екзотика — це романтика далеких країв, що так не подібні до звичного краю, у якому живеш. Скільки юних читачів після знайомства зі «Слідопитом Фенімора Купера» починають марити образним світом цього знаменитого роману!

«Тигролови» відкривають нам природу далекого Усурсійського краю з її величними горами, незайнаними пралісами, бурхливими гірськими ріками, незайнаними маїтним тваринним світом. Персонажі роману, незайнаними вільнолюбством, сміливістю, фізичною витривалістю та розсто людською привабливістю, їхні мужні характери гармонюють із суворою та дикою природою.

Ми ще не бачимо Григорія Многогрішного, але вже відчужаємо його людську неординарність. Він виділений серед інших каторжників, що знаходяться в утробі поїзда-дракона Щоразу, на кожній зупинці, сам начальник конвою перевіряє чи не втік він по доразі. Очевидно, тому начальнику перевірзано з особливою пильністю охороняти Многогрішного.

Втеча полоненого зчинила справжній переполох. Всього нищпорили собаки з «сотрудниками». Дарма... Григорій вирізавши ножем кілька дощок у вагоні, вистрибнув т

раніше з поїзда. Всі були переконані, що це був смертстрибок, шансів врятуватись у нього майже не було: поїзд із шаленою швидкістю. Для тисячної юрми арештантів привезли на берег Тихого океану, щоб завантажити у пароплава і відправити подалі на північ, він зразу легендою, символом нескореності. Коли відпливали в прощалися з землею, прощались із усім, перед їхніми «стояв відтворений образ того, хто не здався, хто лишився там. Образ, як символ непокірної і гордої молодості, тієї волелюбної і сплюндрованої за те Вітчизни». Криється один з ключів до розуміння образу Григорія Многогрішного як цілісного естетичного утворення. Він постає як символ — якщо дивитись на нього з певної точки. Але поки що не будемо сприймати його як легенду. наше завдання полягатиме в тому, щоб якомога глибше знати Григорія Многогрішного як конкретно-чуттєвий образ як живу людину, змальовану пензлем художника.

В телеграмі-блискавці, яку чекісти розіслали Транссибірській магістралі і по всіх прикордонних пунктах були заявлені такі прикмети Григорія: «Юнак — 25 років, вий, атлет, авіатор тчк Суджений на 25 років тчк...» У вагоні про зовнішність Григорія складається поступово. Спочатку бачимо в заграбованому вікні вагона дві цятки блискавично очей, а потім — бліде обличчя. Після втечі з поїзда, під час кань у тайзі, бачимо його украй виснаженим, обірваним, але не голеним обличчям. Коли ж погодилися знайти Григорія, же відточеним мисливським ножом і побачив своє відображення у воді, то йому «самому стало себе шкода, шкода того, що молодого веселого обличчя, що колись було веселим дівчат з розуму... З води дивилось суворе, металеве обличчя. Ще молоде, але... І ті прямовисні зморшки межі брови, крилаті брови, заломлені уперто... Великі очі горіли, як божевільного». І той здушений, наснажений гнівом, великі, майже з божевільним блиском очі є наслідком життя вимих для людини фізичних та моральних страждань. Він зазнав у катівнях НКВД.

Трохи пізніше, коли Григорій відтане душею у теплу атмосферу родини Сірків, той божевільний блиск у його очах згасне. Він заспокоїться, ввійде у свій звичний духовний стан. Письменник майже не вдаватиметься до деталей, конкретизувати б його зовнішній вигляд, натомість створюватиме у читача враження від Многогрішного фізично довершеного чоловіка. Так, він справжній герой, ро це зазначалось у чекістській телеграмі. Високий, мускулий. Разом із досвідченими і загартованими у мисленні людьми походах Сірками він витримує важкі фізичні навантаження.

І
н
д

ра
тр

Ро:
Бо:
роз:
діст
спр:
бать
відір
пійм:
потім
п'ять
я люб:
вбивал
ли з У:
А я вт:
мав ща:
ти... Об:
талка в:
Безпора
Боже м:
поцілун:

62

Нарешті стара відібрала у діда записку і віднесла до сховку. В хатині поцілувала її нишком, завинула в шовкову хустинку і поклала в скриню на самий спід, де зберігалися всякі дрібнички Наталчині. А потім, вклякнувши на коліна та мерхтячи очима, повними сліз, молилася до старенької Божої Матері. Нишком вимолюючи зовсім-зовсім небагато — зустрічі. Бодай наостанку літ.

Гриць прип'яв Заливая, щоб не втік. Так звеліла мати. І вона вже біля нього ходила, як біля дитини. Годувала та доглядала, розмовляла з ним. Але Заливай скучав смертельно. Вірний пес не міг звикнути без веселої своєї господині. На п'ятий день вранці Заливая не дошукались. Віршовка була, а Заливая не було. Зринув десь вночі і втік. Одчайдушний і безмежно вірний пес розумів дружбу по-своєму і зробив так, як веліло йому собаче серце. Подався доганяти без надії догнати.

Але — сміливі завжди мають щастя.

Григорій Клочек

РОМАН ІВАНА БАГРЯНОГО «ТИГРОЛОВИ»

Художній світ «Тигроловів» оповитий екзотикою, що надає роману особливої принадності. Вже давно помічено, що книги, які розповідають про маловідомі далекі краї, де незвичайна природа і незвичайні люди, викликають підвищений інтерес у читачів, особливо молодих. Екзотика — це романтика далеких країв, що так не подібні до звичного краю, у якому живеш. Скільки юних читачів після знайомства зі «Слідопитом» Фенімора Купера починають марити образним світом цього знаменитого роману!

«Тигролови» відкривають нам природу далекого Уссурійського краю з її величними горами, незайманими пралісами, бурхливими гірськими ріками, із багатим та розмаїтим тваринним світом. Персонажі роману вражають своїм вільнолюбством, сміливістю, фізичною витривалістю та просто людською привабливістю, їхні мужні характери гармонують із суворою та дикою природою.

Ми ще не бачимо Григорія Многогрішного, але вже відчуваємо його людську неординарність. Він виділений серед сотень каторжників, що знаходяться в утробі поїзда-дракона. Щоразу, на кожній зупинці, сам начальник конвою перевіряє, чи не втік він по дорозі. Очевидно, тому начальнику було наказано з особливою пильністю охороняти Многогрішного.

Втеча полоненого зчинила справжній переполох. Всюди нишпорили собаки з «сотрудниками». Дарма... Григорій, вирізавши ножом кілька дощок у вагоні, вистрибнув ще

раніше з поїзда. Всі були переконані, що це був смертельний стрибок, шансів врятуватись у нього майже не було: поїзд мчав із шаленою швидкістю. Для тисячної юрми арештантів, яких привезли на берег Тихого океану, щоб завантажити у трюми пароплава і відправити подалі на північ, він зразу ж став легендою, символом нескореності. Коли відпливали в океан і прощалися з землею, прощались із усім, перед їхніми очима «стояв відтворений образ того, хто не здався, хто лишився-таки там. Образ, як символ непокірної і гордої молодості, символ тієї волелюбної і сплюндрованої за те Вітчизни». В цьому криється один з ключів до розуміння образу Григорія Многогрішного як цілісного естетичного утворення. Він і справді постає як символ — якщо дивитись на нього з певної віддалі. Але поки що не будемо сприймати його як легенду... Зараз наше завдання полягатиме в тому, щоб якомога глибше досягнути Григорія Многогрішного як конкретно-чуттєвий образ, як живу людину, змальовану пензлем художника.

В телеграмі-блискавці, яку чекісти розіслали по всій Транссибірській магістралі і по всіх прикордонних заставах, були заявлені такі прикмети Григорія: «Юнак — 25 літ, русявий, атлет, авіатор тчк Суджений на 25 років тчк...» Уявлення про зовнішність Григорія складається поступово. Спочатку бачимо в загратованому вікні вагона дві цятки блискучих очей, а потім — бліде обличчя. Після втечі з поїзда, під час блукань у тайзі, бачимо його украй виснаженим, обірваним, з давно не голеним обличчям. Коли ж поголився знайденим і самим же відточеним мисливським ножом і побачив своє відображення у воді, то йому «самому стало себе шкода, шкода того безжурного, молодого веселого обличчя, що колись зводило дівчат з розуму... З води дивилось суворе, металеве обличчя. Ще молоде, але... І ті прямовисні зморшки межі бровами, і крилаті брови, заломлені уперто... Великі очі горіли немов у божевільного». І той здушений, наснажений гнівом голос, і великі, майже з божевільним блиском очі є наслідком немислимих для людини фізичних та моральних страждань, яких він зазнав у катівнях НКВД.

Трохи пізніше, коли Григорій відтане душею у теплій атмосфері родини Сірків, той божевільний блиск у його очах зникне. Він заспокоїться, увійде у свій звичний духовний і фізичний стан. Письменник майже не вдаватиметься до деталей, які конкретизували б його зовнішній вигляд, натомість він уміло створюватиме у читача враження від Многогрішного як від фізично довершеного чоловіка. Так, він справжній атлет, як про це зазначалось у чекістській телеграмі. Високий, статурний. Разом із досвідченими і загартованими у мисливських походах Сірками він витримує важкі фізичні навантаження. Він

влучний стрілець, виявляє прекрасну реакцію під час ловлі тигра — виконав при цьому чи не найвідповідальніше завдання.

Григорій родом з Трипілля — селища, яке асоціюється з назвою прадавньої культури («трипільська культура»). Вона, на думку багатьох учених, передувала українському етносу і певною мірою генетично визначила його культуру. Отже, Григорій Многогрішний походив з краю, саме перебування у якому виховує в людини відчуття причетності, глибинного зв'язку з праісторією свого народу. Інший, не менш важливий чинник його українськості полягає у тому, що він є нащадком українського гетьмана Дем'яна Многогрішного. У Григорія Многогрішного є те, що в радянські часи приховувалось, бо могло серйозно ускладнити будь-яку людську долю, — маємо на увазі шляхетність походження. Серед селянських родин, особливо козацьких, які не зазнали кріпосницької неволі, було багато таких, які зберегли гідність і шанувались по-шляхетному. Його рід не змалоросійщився і міцно тримався своєї українськості. Марення Григорія, викликані крайньою перевтомою, сповнені поетичної українськості: «Він сидить, заплющивши очі, і йому здається, що він на пасіці... Це він, маленький, прийшов до дідуся... Стоять дуплянки, мов козаки в брилях, накриті череп'яними покришками. Спілі шпанки, як дівоче намисто, як дівочі губи, між зеленим листом... Дідусь білий увесь — в білих полотняних штанях і сорочці, з білою бородою, зазирає у вулики, щось ворожить...»

Григорій у юнацькому віці був учасником знаменитого холодноярівського повстання. На жаль, ще далеко не кожен із нас уявляє собі справжню мету і справжні масштаби цього повстання, яке всіляко замовчувалося в радянські часи. Зараз же стає очевидним, що холодноярівська повстанська епопея 1917—1930 років є однією з найвизначніших сторінок української новітньої історії. Повстанські загони, очолювані видатними особистостями, понад десять років вели героїчну боротьбу в районі Холодного Яру з червоноармійськими та чекістськими збройними силами. Мета повстання та рішучість його учасників у її досягненні засвідчені висловом «Воля України або смерть», що був вишитий на прапорі Холодного Яру.

Так, Григорій — людина виняткова. Щоправда, він не так «супермен», «надлюдина», як просто довершена у всіх відношеннях цілісна особистість. (Супермен, як правило, вивищується над іншими людьми, демонструючи при цьому холодно-байдуже ставлення до них). Внутрішня делікатність і скромність Григорія виявлені у стосунках з Наталкою. Іван Багряний вельми детально показує нам історію кохання цих двох молодих людей. І Григорій, і Наталка спочатку приглядалися одне до одного. Взаємозацікавленість переходить у кохання, в якому обоє не хочуть зізнатися. І тільки коли перед

ними постала загроза розстатися назавжди, вони якимось природно взаємоосвідчуються.

В романі є кілька важливих для розкриття образу Григорія епізодів, кожний з яких допомагає нам відкрити щось нове в образі героя. До таких епізодів треба віднести погоню Григорія за своїм кривдником Медвиним. Незважаючи на вроджену делікатність і духовну шляхетність, Григорій не здатний пробачити своїм кривдникам. Більше того — він прагне помсти. Як він мчав на лижах навперейми Медвину! З якою рішучістю він розстріляв свого ворога! Мстив не тільки за себе, за свою покалічену молодість, а й за скривджену Батьківщину. Григорій Многогрішний належить до людей, яких неможливо скорити.

Майстерність письменника у живописанні виявляється в тому, наскільки яскравим та виразним постає зображуваний ним світ у нашій уяві. Один з чинників привабливості роману Багряного криється власне у тому, що витворений у ньому світ природи є екзотичним. І створив цей світ на основі реальних вражень письменник, першим мистецьким захопленням якого був власне живопис: як відомо, Багряний змалку любив малювати, пізніше навчався живописному мистецтву в технікумі та в художньому інституті, працював театральним декоратором... Одне слово, можна легко дійти висновку, що на природу Уссурійського краю Багряний дивився очима живописця — і це виразно позначилося на багатьох пейзажних замальовках, що зустрічаються у романі. Це може бути стежка над урвищем, по якій Сірки ведуть нав'ючених коней. А може бути стежка серед високої та росянистої трави — такої високої і такої росянистої, що Сірки, йдучи по ній, промокли з ніг до голови. Бачимо Голубу падь — розлогу долину, що заросла буйним пралісом. Багряний дуже добре знав рослинний і тваринний світ Уссурійського краю, проте не зловживав детальними описами, бо вони відволікали б увагу від головної сюжетної лінії.

Той великий успіх, яким користувався роман Багряного серед зарубіжних читачів, пояснюється, окрім усього іншого, ще й умілим зображенням у ньому майже незайманої, дикої природи, яка своєю екзотичністю викликала великий інтерес у громадян обжитої та густонаселеної Європи.

К л о ч е к Г р и г о р і й. Романи Івана Багряного «Тигролови» і «Сад Гетсиманський». — Кіровоград, 1998.

? Що символізують образи двох драконів-поїздів, які мчать до Сибіру?

З'ясуйте роль пісні «Забіліли сніги» у житті Григорія Многогрішного і засуджених, яких вивозили до Сибіру на каторгу.

Що означає життєве кредо Многогрішного «Ліпше вмерти біжучи, ніж жити гниючи»? Яке значення для ув'язнених мав героїчний вчинок Григорія — його втеча з «ешелону смерті»?

Які риси характеру виявив Многогрішний під час слідства?
Яким постає Григорій у поєдинку з ведмедем?
Як розкривається в романі тема України?
Схарактеризуйте родину Сірків.
Що приваблює вас в описах полювання Григорія?
Яку роль відіграють пейзажі у творі Івана Багряного?
Поміркуйте, наскільки правдоподібний і типовий образ головного героя роману. Свої висновки аргументуйте.
Визначте ознаки пригодницького (авантюрного) роману. Які з них притаманні творові Івана Багряного?

Андрій Малишко

(1912—1970)

Визначний поет яскраво національного світосприймання, створив чимало неперевершених творів, що стали народними піснями. Андрій Самійлович Малишко народився 14 листопада 1912 року в с. Обухів на Київщині в родині шевця. 1932 року закінчив філологічний факультет Київського інституту народної освіти, вчителював, працював у багатьох газетах і журналах. У роки Другої світової війни редагував журнал «Дніпро». Автор поетичних збірок «Батьківщина» (1936), «Лірика» (1938), «З книги життя» (1938), «Україно моя!» (1942), «Слово о полку» (1943), «Ярославна» (1946), «Весняна книга» (1949), «За синім морем» (1950), «Що записано мною» (1956), «Серце моєї матері» (1959), «Полудень віку» (1960), «Віщий голос» (1961), «Прозорість» (1962), «Дорога під яворами» (1964), «Рута» (1966), «Серпень душі моєї» (1970) та інших. У своїх поезіях Малишко органічно поєднав стихію фольклорних образів з модерним мисленням людини ХХ століття, щирий ліризм, любов до України — з «філософією серця», традиційну для української лірики силаботонічну систему віршування — з класичними формами та модерним образотворенням. Помер 17 лютого 1970 року в Києві.

МАТИ

Чорна хмара вкриває півнеба з дніпрового краю,
Димом віють долини. Спадає остання роса.
Ти виходиш одна, одинока, можливо, я знаю,
Там, де хмара пливе і останній промінчик згаса.

Ти кого ж виглядаєш на кручі найвищій ізрану?
Проса б курям дала. Походила б собі по двору.
Я одразу пізнав би й сорочку грубу, полотняну,
І потерту керсетку, й тернову хустину стару.

Дуже холодно, мамо, не правда? А чоботи збиті,
Руки, бачу, замерзли, ні свити, ані кожушка...

Обіцяв я купити. — Ну що ти, одна я на світі?
Он молодшим купи, а старому зима неважка.

Так і шкрьобала в збитенцях. Мала четверту онуку,
Колискову турчала, агукала. Як там вони?
На високій горі піднімаєш обвітрену руку,
І вуста твої шепчуть: — Сини мої, де ви, сини?

Колисала їх, бавила, мала щоночі мороки,
У турботі, у забавці. Хто ще згадає об тім?
Постаріла сама. Натрудилась за дні і за роки.
Почалася війна. — Так що, мамо, прощайте. Ходім.

Та й пішли в тридцять сьомому. Під Києвом дальня долина
Вся окопами копана, в вибухах небо рясне,
Ну, а мати, звичайно, як мати у кожного сина:
Сяде їсти — не їсть, а приляже — ніяк не засне.

Щонайстаршого просиш: — Заглянь до батьківської хати. —
Середульшого кличеш — у сурми суремить зима;
І не клич наймолодшого, рідна заплакана мати,
Я летів би, як птаха, так сили злетіти нема.

Ти у сонця спитай. Бачиш, сонце звелося над полем,
І зникають сніги, і на бурю гудуть дерева,
Щоб сиnam дати звістку, хлоп'ятam твоїm смаглочолим,
Многострадна моя, синьоока, змарніла, жива!

Поклонися Дніпру, гостював він у морі недавно,
Пошукав би дітей твоїх, радість приніс немало.
І стоїш ти одна, посивіла, стара Ярославно,
На дніпровськїм лужку, на трипільськoму древнїм валу.

ПІСНЯ ПРО РУШНИК

(З кінофільму «Літа молодії»)

Рідна мати моя, ти ночей не доспала
І водила мене у поля край села,
І в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала,
І рушник вишиваний на щастя дала.

І в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала,
І рушник вишиваний на щастя, на долю дала.

Хай на ньому цвіте росяниста доріжка,
І зелені луги, й солов'їні гаї,
І твоя незрадлива материнська ласкава усмішка,
І засмучені очі хороші твої.

І твоя незрадлива материнська ласкава усмішка,
І засмучені очі хороші, блакитні твої.

Я візьму той рушник, простелю, наче долю,
В тихім шелесті трав, в щебетанні дібров.
І на тім рушничкові оживе все знайоме до болю:
І дитинство, й розлука, і вірна любов.

І на тім рушничкові оживе все знайоме до болю:
І дитинство, й розлука, й твоя материнська любов.

УКРАЇНО МОЯ

1

Запалали огні за долиною синьою неба,
Самольоти гудуть, бо на захід фронти і фронти.
Україно моя, мені в світі нічого не треба,
Тільки б голос твій чути і ніжність твою берегти.

Як росли ми ізмалку? Скрипіла у хаті колиска,
Загасав каганець чи горіла воскова свіча.
Ти нам шлях показала, який під зірницями блиска,
І проміння багряне подібне було до меча.

— Люлі-люлі, дитино, засни, мій синочку, нівроку,
Люлі-люлі, засни...— Так співали сиnam матері.
Ми ж виходили в ніч на закурену стежку широку,
І сестра наша, доля, вела од зорі до зорі.

Паровоз прогуде: може, з фронту вертають солдати?
Мо', й житами квітуть? На отаву позве сіножать?
Повертались батьки на хвилину до рідної хати,
Щоб навчити синів, як гвинтівки на бій заряджать.

Журавлі пролетіли: а може, є вісті від брата
Із карпатських долин, з полинових потоптаних меж?
Розкололась земля. Наставала велика розплата.
За лужком-бережком багряніли картини пожеж.

То ішла революція в сірій тужавій шинелі
Із окопів грязьких, із-під куль на ромашковий шлях.
Гомоніли солдати: — Ми з'їли доволі шрапнелі,
Хай ще німець куштує на зритих снарядом полях.

Поминули літа. Зацвітає Шевченкова круча.
Домни плавлять метал. Подніпров'я колише човни.
Україно моя, напливає загрозлива туча
І дзюбаті шуліки з чужої, як смерть, сторони.

В них на крилах не зорі барвисті, веселі, гарячі —
На підкриллі в них бомби і чорні зловісні хрести.

Спостеріг я вночі: загоряються очі юначі
І виходять полки на залізні й дубові мости.

І шуліки ті падають, полум'ям білим повиті,
Танки, димом закутані, трупом залізним лягли.
І трасуючих куль золоті розтікаються ниті.
Смерть за смерть ворогам! На шулік вилітають орли!

Я в Дніпра запитаю:

— Скажи мені, сивий Славуто,
Ти, забомблений сталлю, свинцевого звідав дощу?
І Дніпро заревів:

— Мною кривду стару не забуто,
А нової наруги я вічно катам не прощу!

Та й запінився дужий, і час пригадавши Батиїв,
І німецьких зажер в вісімнадцятім літі, в бою.
— Здрастуй, Києве любий! — І каже, всміхнувшись, Київ:
— Я чекаю на вас, я чекаю, як воїн, стою.

Україно моя, далі, грозами свіжо пропахлі,
Польова моя мрійнице. Крапля у сонці з весла.
Я віддам свою кров, свою силу і ніжність до краплі,
Щоб з пожару ти встала, тополею в небо росла.

То ж палають вогні за долиною синьою неба,
Самольоти гудуть, бо на захід фронти і фронти.
Україно моя, мені в світі нічого не треба,
Тільки б голос твоїй чути і ніжність твою берегти.

2

Ти ізнов мені снився на стежці гіркої розлуки
Синім лугом, ромашкою, птицею з канівських круч.
Так візьми ж мою кров і візьми моє серце у руки,
Тільки снами не муч і невипитим горем не муч.

Має звір собі лігвище, хлопець веселий — коханку,
Мати — сина, дочку; і любов не смішна й не чудна.
Тільки я не засну з опівночі до ясного ранку
І любові не чую, бо ти за полями одна!

Я топтав кілометрів не сто, і не двісті, й не триста,
Все в похід, у похід, в небезпеки на правім краю.
Он зоря вечорова до мене шепоче барвиста:
— Що ж ти став, як німий, надивляйся на землю свою!

Надивляйся на землю, де сизі орли клекотіли
Із могили високої в димнім безмежжі доріг. —

І лежала земля, в попелищі земля чорнотіла,
Я дививсь — і німів, і прощавсь — і прощатись не міг.

3

Знову кличу тебе, чи ти голосу не розпізнала?
Знов прошу: озовись! Молода і далека моя.
Може б, вітром я став, тільки ж хмар натягає навала,
Може б, співом покликать. — так де ж його взять солов'я?

На дніпровській долині ромашка зів'яла побита.
Тополина скрипить. Догоряє мій батьківський дім.
І не хочу я вітром лягати під кінські копита,
Соловейком співати на чорному горі твоїм.

Буду дихати, падать, рости й воювать до загину,
Бо великий наш гнів, бо дорога рівнішою є.
Я візьму твого смутку і горя важку половину
У розтерзане, горде, нескорене серце моє!

І піду, як Микула, пригнуць, потемнію від ноші,
Висхну, спрагою битий, можливо, впаду на сліду,
Але бачити буду: цвіти зацвітають хороші
У твоїм, Україно, зеленім і вічнім саду.

4

Вставай, моя рідна, розлуки доволі,
Які ми з тобою ще будем багаті —
Веселкою в небі, барвінком у полі,
Розплатою-люттям при спаленій хаті.

Торкнусь тебе ніжно — і рук моїх дотик
Забурха вогнем, і я взрю опівночі:
Дитини забитої змучений ротик,
Залізом обпечені очі дівочі,

Дідівську сльозу, закривавлену з жалю,
Сорочку стару на розстрілянім тілі.
Простіть, якщо словом кого запечалю,
Далекі мої, дорогі, помарнілі!

Далекі мої, дорогі і хороші,
Я чую ваш поклик: — До кари! До кари! —
Метуть і метуть зимовії пороші
Сніжком-залежком з посивілої хмари.

Свисти не свисти, проклятуца нагайко,
Не бачив катюга розплати такої:

У димному полі встає Наливайко
І землю стрясає страшною рукою.

І тінь його віща в залізній закові
Випростує плечі під хмари невмиті.
Озброєні діти Залізнякаві,
Ми пройдем шляхами при стиглому житті.

І прийдем до тебе, солдати-звитяжці,
У дружбі великій, в братерстві святому:
Сухар у торбинці, вода у баклажці
І зустріч сестри біля отчого дому.

Моя Україно! Розлуки доволі,
Які ми з тобою ще будем багаті —
Веселкою в небі, барвінком у полі,
Розплатою-люття при спаленій хаті!

5

Не плачте, мамо, не треба, вже не вернути сина.
Он він лежить під тином, скроня злегка в крові.
І меркне зимовий вечір, утіха твоя єдина,
А з лісу ідуть повстанці, закурені в дим, живі.

Чого ти журишся, батьку, що хату спалили кляті?
Брата забили в пута, сивіє, бач, голова.
Пожитки твої хороші, радості небагаті —
Усе димить в попелищі і тліє — не дотліва.

Іржали коні в артілі, ворота скрипіли новії,
Забрали овець і коней — кривавий слід по траві...
І меркне зимовий вечір в далекій сивій завії,
А з лісу ідуть повстанці, закурені в дим, живі.

Он ту яблуневу гілку, де снігу замети білі,
Ти сам щепив із сусідом, цвіти, мій веселий дім!
— Ми знаємо, знаєм, знаєм! — кричать пеньки обгорілі
Із хати, з комори, з клуні в сльозах і в горі твоїм.

Повішених вітер гойдає. Гармата б'є опівночі.
І тліє все в попелищі: і радість, і труд, і піт.
Дивляться зорі з неба, немов замучених очі,
Немов розстріляних очі біля кленових воріт.

Не плачте, мамо, не треба, і ви не журіться, тату.
Друзі ідуть зі сходу, сурма не грає — б'є!
Катів поведуть на страту, на нашу святу розплату,
І в них не вистачить крові за грізне горе твоє!

ПІСНЯ ПРО КИЇВ

(Лірична)

Білі каштани,
Світлі огні,
Де б не бував я,—
Любі мені.

Київські ночі,
Зустрічі в саду —
В серці, куди не піду.

Гори високі,
Синь дніпрова,
Молодість наша
Вічно жива.

Київські ночі,
Зустрічі в саду —
В серці, куди не піду.

Ми покохались
Там, де дуби,
В київському небі
Два голуби

Кружать, здіймають
Крилонька свої,
Наче ми в парі, в сім'ї.

Так воно стане,
Так воно є.
...Білі каштани,
Щастя моє.

Рідна столице —
Ти моя весна,
Світла, погожа, ясна.

Київські ночі,
Зустрічі в саду —
В серці, куди не піду.

МИ ПІДЕМ, ДЕ ТРАВИ ПОХИЛІ

Ми підем, де трави похилі,
Де зорі в ясній далині,
І карії очі, і рученьки білі
Ночами насняться мені.

За річкою за голубою
Дві чайки у хмару зліта,
В краю придніпровському
Ми стрілись з тобою,
Веселко моя золота.

Над полем зарощені віти
Зелене верхів'я звело.
У парі з тобою ми будем любити
Усе, що на душу лягло.

І стеляться обрії милі,
І вечір в ясній далині,
І карії очі, і рученьки білі
Ночами насняться мені.

* * *

Я тебе вимріяв, ніжну й жагучу,
В снах узаконив, пізнав з поцілунку,
Кликну: — Прийди! — І прийдеш неминуче,
Крикну: — Рятуй! — І воскресну в рятунку.

Що в твоїм імені є чарівниче:
Трунок, чи хміль, чи веселкова зваба?
Зірка твоє освітила обличчя
І потемніла — світить не змогла-бо.

Як ти співала в нашій частині,
Очі ясніли, як сині роси,
Знявши пілотку і шинельчину,
Рідна, далека, золотокоса!

Віють вітри перехресні й зустрічні,
Де ми любились, — до саду й до хати.
Є своя радість на віки вічні
В тім, щоб надіятись і виглядати.

ПРАВДА

Мене навчала мати ще колись:
— Як виростеш, моя мала дитино,
То мудрим будь і мужнім будь в житті. —
Скупі два слова. Нелегкі два слова.

У мудрості свої закони є:
І цвіт, і злет, і несходимі пущі.
Пізнай краплину і течіння зір,
Зерно, і камінь, і могутній всесвіт,
А правда лиш одна — вона колюча,
Гірка й жорстока. І завжди в біді.

Тож мужнім будь — оборони її,
Карай себе і серце рви на частки,
Збивай коліна в кров,
Упавши, встань,
І знов іди, і знов шукай її.

Як проклянуть лукаві — проклянися!
Як одречуться друзі — що ж, даремно,
Залишать рідні одного — хай так!
Як треба вмерти — тілом ляж за неї,
Ох, нелегкі два слова.

Нелегкі!

Сонцем зігрітий, дощами січений,
Хлібом годований
Черство-суворим,
Ти між людьми вже давно помічений
Щастям і лихом,
Добром і горем.

Много збулось, що було загадано,
І прилягло у спокійні очі,
Тільки в обличчя тобі покладено
Колір подвійний —
Сонця і ночі;

Колір тривоги
І знак любові,
Відгук шукання
І знак двобою.
Смуток, затаєний десь в розмові,
Сміхом дитячим ходить з тобою.

Кажуть: у нього життя — картиночка,
Кажуть: в сорочці родивсь до тіла!
Тільки не знають,
Що та сорочиночка
В дальній дорозі,
Може, й зітліла.
Як ночував
На людській толоці,
Як припухав
В тридцять третім році.

Годі. Ще рано. Іще рануватенько.
Розсуди потім, бо жде робота.
Літо стоїть,
Як ласкавий батенько,
Світ молодий
Відчиня ворота,
Та над асфальтами і дорогами
Ходять мелодії урочисті,
Та вдалині — золотими прологами
Росяний ранок
Шумить у листі.

РОЗДУМ

Чи встигну я цей камінь обтесати
У дві руки, із молотом одним?

Бо поїзд мій вечірній у долині
Не може довго ждати, в нього свій
Маршрут і обрій. Лінія й робота.

Уже на камені засяли очі
І налились блакиттю, вже на нім
Уста людські жагою затремтіли
І ожили, як небо ожива,

Повинуте грозою. А з путі
Той поїзд кличе в дальню вечорину,
Не може довго ждати, в нього свій
Маршрут і обрій. Лінія й робота.

Різець і молот гупає в граніт,
Щоб викресати слово, хоч єдине,
І вкласти в очі, в губи кам'яні,
Нехай вони б вогнем заговорили

Моєї мови — матері життя,
Від колисання й до твердого ложа.
Ще поїзд жде. І молот мій дзвенить,
І оживає креміль, мов Істота.

Дмитро Павличко

СОНЦЯ І ПРАВДИ СУРМАЧ

На прикладі творчості Андрія Малишка потвердила свою істинність давня теза: великі часи народжують великих поетів. Невтомний трудівник, сказати б точніше, добровільний каторжанин свого жорстокого натхнення, Малишко був людиною вогнистого темпераменту. Ніжність, невичерпні поклади якої йому подарувала природа, була в нього так само з горючого матеріалу. Він не міг написати ні рядка без пожежі в грудях, без клекоту крові в жилах, без вогненного перевтілення в образ чи ідею свого задуму. Кожен раз наново голим нервом сприймав Малишко радощі і печалі людського життя, веселощі і смуток природи, суперечливості нашого машинізованого віку, щоразу по-новому переживаючи муку віднаходження найвідповіднішого слова для свого почуття...

Феномен Малишка буде розглядатися ще не раз у майбутньому, бо він — рідкісне явище. Безсумнівним однак є те, що найкращі твори поета входять до золотого реєстру духовних цінностей, придбаних українським народом.

Образ матері — його улюблений і, можливо, найкращий образ, над яким він трудився все життя. Вже в першій книзі «Батьківщина» символ духовного пристановища, моральне

сонце ліричного героя — це мати... Малишко став поетом материнського смутку і материнської величі, він пережив — і відбив у своєму слові — всі почуття, які йшли материнськими стежками в його душу... Десятки разів Малишко малював матір: він добре розумів, що писати про матір — значить писати про саму суть буття людини і народу.

У Малишка кожен вірш про матір мав якийсь новий відтінок. На відміну від інших постійних тем, тему матері обробляв він як майстер-симфоніст... Здавалося б, невиразні, часто вживані слова входять у тканину... строф, але ж вони, мабуть, завдяки органічному поєднанню з образами «Слова о полку Ігоревім», виблискують сліпучою новизною, затинаються в серце і щемлять, як велике диво любові, в яке прагнемо увійти і пережити його. Вірш «Мати» («Чорна хмара вкриває півнеба...») має всі найважливіші риси поезики Малишка — пісенність, розмовний ритм, новаторську інтерпретацію традиційних національних образів. Його зараховуємо до шедеврів не тільки української, але й світової лірики наших часів.

На війні Малишко вдумується в джерела героїзму людей, просвітляє свою тугу за родиною героїко-патріотичним настроєм і доходить до думки, що мати-Батьківщина в уяві кожного бійця має свої індивідуальні прикмети і разом з тим вона є найдорожчим і спільним для мільйонів емоційно-ідейним осередком людської душі. Відданість Батьківщині освячується вірністю рідній матері.

...У поезії Малишка поважне місце посідає жанр філософського вірша, цебто вірша афористичного, який оперує широкими поняттями, поєднує абстрактні категорії з пластикою конкрету, відверто формулює або подає метафорично різні етичні закони, різноманітні, часто суперечливі істини. Філософський вірш є результатом зіставлень індивідуального досвіду з досвідом колективним. У такому вірші виявляється освіченість автора, масштабність його мислення. Досвід і епоха, в якій він живе та яку життям своїм розпізнає і будує, дозволяють йому звертатися до всього людства, надавати своїм творам загальнолюдського значення...

«Сьогоднішнє в мені живе з віками», — писав Малишко, і це насамперед стосується його філософського «я», в якому обізвалися вікові традиції української філософської лірики. Багато віршів, не обов'язково суто філософських, він підсилює афоризмами, які не вирізняються цілковитою новизною і разом з тим не є цитатами, а — наслідком певного способу розмірковувань: «Мудрість іде без блиску, бездумність — у позолоті», «Хвальба — то є тлінь, а від зради немає поради», «Не забувай за отчий свій поріг... але й кермуй політ за обрії незнані». Тут зринають у пам'яті приповідкові рядки Сковороди

(«Хто серцем чист і душею, не нужна тому броня»), Франків цикл «На старі теми» («Блаженний муж, що йде на суд неправих»), деякі вірші Рильського.

Крім літературної традиції, у філософській ліриці Малишка відбився його фольклорний багаж, який складався не тільки з пісень, а й з багатьох прислів'їв...

Малишко вдумується в так звані вічні поняття і особливо часто прагне розкрити суть правди: «Не досить слова, спраги й джерела, / Не досить сонця у світанок сірий. / Є свій масштаб у кожного крила, / А правді ж як шукать кути і міри?» («Уважувату, грубу простоту...»).

Правду і кривду, працю і науку, пісню і дружбу, вогонь і віру, розлуку і тривогу, мету і розчарування, любов і смерть, мужність і ласку і ще багато подібних категорій Малишко подає не позачасово, а в контексті зі своїми переживаннями, в осучасненій метафорі або з націленим у нинішній день епітетом. Добро і зло, боротьба між ними — відкриття поетів минулого. Малишко відкриває наново цю боротьбу, але його цікавить не так її перебіг, як її результат. Він постійно надихає свої пошуки людського і суспільного ідеалу вірою в перемогу добра над злом. Він вірить у майбутнє, яке починається сьогодні...

Малишко — філософ і в пейзажній ліриці. Природу він бачить то як тло діяння людини, то як подобу людини, то як естетичний взірець, красу, до якої він має непереборний потяг. Не раз він пише про дуже звичайні речі, але саме таким чином відкриває далеко не банальні істини:

А коли зацвітали бузки багаті,
Я маленьким виходив на стежку биту
І найперш помічав стовбурці корчуваті,
Із яких набирались бузки блакиту.
А тепер задивляюсь на цвіт до ночі,
До тремтіння у серці,
До тихої муки.
А бузок піднімає блакитні очі
І вдивляється в мої
Корчуваті руки.
(«А коли зацвітали бузки багаті...»)

Помітити на собі погляд природи, зрозуміти його і замислитись над таємницею буття — вдатність і насолода високого інтелекту. Малишко не лише відчуває погляд природи, він розуміє і її душу. Єдність людини з природою поет малює насамперед як духовну єдність. Тому навіть трава в нього, ота, що «ходить» навколо хати, сильніша за злочинну потугу атома: «Людська сльоза до хмар свої жалоби носить, / І атомне ядро в трави пощади просить» («Так робляться визнання цвіту й повіді...»).

У Малишка даремно шукати змалювання такої перемоги людини над природою, яка «ощасливлює» на день, а потім, буває, десятиліттями мстить і глузує з людини. Зате часто зустрінете одухотворення природи добрими силами, не завжди, одначе, здатної протриматись без людської допомоги. Отож варто підтримувати і виховувати в наші дні ту доброту, з якою слухав Малишко просьби дерева, озера, подніпрового лу-гу — зберегти їм життя. Стихія весни панує в Малишка над усіма іншими порами року. Це відповідає оптимістичній натурі поета... Ось один з найкращих його весняних гімнів:

Задихав березняк зеленими устами,
І перший пролісок, аж білий до нестями,
Тоненьку ніжку звів. І вічно буйний хміль
Напружує тільце, морозний збувши біль.
А сонце міниться і мліє на горбочку,
Стара верба і та вдягла нову сорочку,
Гаптовану блакиттю. Дітлахи,
Рожеві ротики розкривши, як птахи,
З колісок зводяться, пручають рученята,
І сяють снігурі, округлі якгорнята...

Відчувається, що Малишко в пейзажній поезії подібен до Максима Рильського. Але якщо Рильський не любить додавати до малюнка природи ліричних пояснень, Малишко, як правило, не обходиться без них. Рильський ніби надає слово самій природі, пам'ятаючи, що вона завжди говорить мудро. Малишків краєвид проїнятий особистим почуттям. Поет прагне висловити пейзажем себе і водночас не загубити ні переливання кольорів, ні звукових тонів, ні запахів живої природи. Відчуттям свого особистого завдання, пов'язаного з весною, Малишко збагачує малюнок цієї пори: «зоряний меч» поезії ставить на службу силі, яка оновлює не лише землю, але і людину. Тут дотримана міра і гармонія — особисте непомітно розвиває головний мотив вірша, психологізація малюнка щира, виправдана, логічна.

Немає більшої радості в поета, як почути свою пісню з уст народу. Малишко мав таку радість — його твори «Білі каштани», «Ми підем, де трави похилі», «Рідна мати моя» з ніжною музикою Платона Майбороди стали народними піснями. Багатьом поезіям Малишка дали нове життя композитори Л. Ревуцький, П. Козицький, М. Вериківський, Г. Майборода, А. Штогаренко. Завоювала народне визнання пісня «Цвітуть осінні, тихі неба-са», до якої написав музику О. Білаш...

Упродовж усього життя і завжди з великою охотою Малишко працював як пісняр. З цього погляду виділяються в нього принаймні три роди віршів, які є водночас трьома ступенями засвоєння народнопісенної творчості. До першого роду належать звичайні обробки народних пісень. Головні мотиви й об-

рази тут зберігають фольклорний вигляд. Тільки великий талант Малишка не давав подібним творам стати анемічними стилізаціями. До другого роду належать твори, в яких складники народнопісенної творчості підпорядковані оригінальному задуму автора. Вони не розтоплені до кінця в горні творчого мислення поета, але й не випадають, як чужорідні тіла, з образного, стильового, мовного литва його поезії: «Забіліли сніги у дубовій діброві, / Голубого узору на вікнах сліди. / Не затримуй мене на останньому слові, / Попрощайся як треба і в путь проведи» («Забіліли сніги у дубовій діброві...»). Можна виявити безліч подібних випадків, коли той чи інший пісенний зачин, постійний епітет, традиційно-фольклорне порівняння вибудовують Малишків твір. Третю категорію складає більшість поезії Малишка, тобто його інтимна лірика, балади, поеми, народнопісенна основа яких захована, як підвалини під ганками та галереями, під індивідуально-поетичною архітектурою...

Пісенність поезії Малишка виникає з гармонійного поєднання багатьох компонентів, серед яких поруч з яскраво фольклорними стоять і суто літературні. Досконале відчуття української мови, особливо її природної музикальності, вироблене в Малишка як на фольклорній основі, так і на сплетінні впливів поетики Шевченка, Франка, Тичини і Рильського, відбивалося на пісенній естетиці його поетичних форм... Повноголосся і чергування рим, причому різноскладових і бездоганно підібраних з різних частин мови, майстерна інструментовка всієї строфи звуками, які найкраще співаються і від яких вірш вібрує («а» і «о», «р» і «л»), нарешті цезура, яка не розриває слів і дає можливість рівно дихати при читанні, — це, зрозуміло, з трепетним змістом і з поетичною довершеністю і є піснетворчим виявом Малишкового таланту. З національно-народними атрибутами пов'язані класичні розміри його поезії, головним чином ямб і анапест, його улюблений дольник, який виникав із них і наближав його вірш до українських дум, точна і багата рима. Народнопісенна основа творчості Малишка відповідала його невсипущій громадянській насназі, його розумінню літератури як свідомості народу, його служінню загальнолюдським ідеалам справедливості...

Його досвід несхибно підтверджує думку про те, що й на будущину наша поезія повинна так само шукати живлющого напою в невичерпній народнопісенній культурі, якщо не бажає занидіти в псевдоінтелектуальному герметизмі. Епоха машин і космічних польотів не зможе обходитися без пісні. Навпаки, пісня — і та давня, народна, і та нова, що прагне народного благословення, — буде все більше потрібна духовно розвиненій, могутній і добрій людині.

Малишко Андрій. Твори: В 10 т. — Т. 1. — К., 1972.

? Яка роль фольклорних образів, мотивів зі «Слова о полку Ігоревім» у розкритті образу матері в поезії «Мати» («Чорна хмара вкриває півнеба...»)?

Чому образ матері в поезії «Пісня про рушник» набуває загальнолюдського змісту?

Яка гама почуттів і емоційних станів ліричного героя наскрізно проймає цикл «Україно моя»? Як саме поет переосмислює фольклорні символи, архетипні образи? Яка роль автобіографічних деталей у підсиленні трагічного становища Батьківщини, що перебуває під німецькою окупацією? Які образи виражають оптимістичний погляд митця?

Чим вам імпонують вірші «Пісня про Київ», «Ми підем, де трави похилі»? За допомогою яких засобів розкривається краса людських почуттів? Чому ці твори стали улюбленими піснями народу?

Як у вірші «Я тебе вимріяв...» Андрій Малишко переосмислив традиційні народнопісенні образи, змальовуючи кохану? Чим бентежить інтимна лірика поета?

У чому полягає громадянський пафос поезій «Правда», «Сонцем зігрітий, дощами січений»?

Схарактеризуйте новаторство Андрія Малишка в трактуванні теми митця у медитації «Роздум» («Чи встигну я цей камінь обтесати?»).

Чому Дмитро Павличко вважає, що «феномен Малишка» будуть розгадувати читачі в майбутньому? Чому дослідник високо оцінює народнопісенну основу творчості поета?

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ СЕРЕДИНИ 50 – 80-х РОКІВ

Михайло Стельмах
(1912–1983)

Яскравий представник лірико-романтичної стильової течії в українській прозі ХХ століття, неперевершений знавець рідного слова і фольклору, витворив своїми романами й повістями національну сагу про людину і народ у складному вирі часу. Михайло Панасович Стельмах народився 24 травня 1912 року в селі Дяківці Літинського району на Вінниччині в селянській родині. 1933 року закінчив Вінницький педагогічний інститут. Дебютував як лірик, автор поетичних збірок «Добрий ранок» (1941), «За ясні зорі», «Провесінь» (1942), «Шляхи світання» (1948), «Жито сили набирається» (1954), «Мак цвіте» (1968). Найбільшу славу принесли йому прозові твори: збірка новел «Березовий сік» (1944), романи «Велика рідня» (1951), «Кров людська — не водиця», «Хліб і сіль» (1959), «Правда і кривда» (1961), «Дума про тебе» (1969), «Чотири броди» (1979), повісті «Над Черемошем» (1952), «Гуся-лебеді летять» (1964), «Щедрий вечір» (1967). Його перу належать п'єси «Золота метелиця» (1955), «На Івана Купала» (1962), «Зачарований вітряк» (1967), «Кум королю» (1968) та ін. Відомий як дитячий письменник: «Колосок до колоска» (1951), «У сестрички дві косички» (1955), «Як журавель збира щавель» (1957), «Ой весна-зоряночко» (1977). Ідейно-художня концепція прозових творів обертається навколо проблеми «лю-

дина і земля», питань віри та безнадії, любові й ненависті, гуманізму й добродіяння. У художньому світі прози Стельмаха змагаються правда з кривдою, життя зі смертю, добро зі злом. Його романтично піднесені герої утверджують загальнолюдські моральні й духовні цінності, вірять у перемогу в світі правди над кривдою. Художня палітра його романів відкриває широкі зображально-виражальні можливості рідного слова для змалювання об'ємної картини буття.

ПРАВДА І КРИВДА (МАРКО БЕЗСМЕРТНИЙ)

(Уривки з роману)

Заснів

Бій гримів спереду, з боків і позаду. В ньому, як могли, металися люди, техніка й покривало ночі; воно розпанаханим скривленим шматтям відривалося од крайнеба, звивалось увись і знову, чадне, розпухле, смердюче, падало на здиблену землю.

Прорвалися наші, прорвалися й німці!

Вогонь був таким, що в повітрі снаряди стрічалися з снарядами, міни з мінами, гранати з гранатами. І тільки «катюші», мов жар-птиці відплати, мов шматки невідкритих комет, мов провісники грізного суду над фашизмом, непереможно проносили через усе небо своє смертоносне ячання. Божеволіло залізо, божеволіли коні, і шаленіли люди. Відблиски вибухів спалахували в їхніх очах, у відблисках вибухів темно масніли калюжі крові. Танки із землею зривали її, налітали на танки, в знавіснілому скліщенні виважували один одного вгору, вмелювались один в одного біснуванням гусениць і вогню.

Якщо на світі був бог війни, то він зараз ступав по цьому полі бою технічними ногами і віддирав небо від знівеченої землі.

На цвинтарі од вибухів раз по раз здригалася ветха, казенного стилю церковиця. В ній біля царських врат простягав у благанні до Всевишнього старечі руки засушений, смертю забутий панотець. Йому по старості літ здавалося, що з-під землі втікають біблейські кити і що вже надходить Страшний суд. У церкві самі гасли свічі і падали столітні боги.

В церкву, як з кінокадру, влетів молодий русявочубий полковник. Він зупинився біля правого притвору і невідомо в кого запитав:

— Тут Марко Безсмертний?

— Тут усі безсмертні! — строго відповів йому немолодий воїн, в якого груди і всі ордени були залиті кров'ю.

До полковника підійшла дівчина-підліток з оберемком розплетених кіс. Вона ще не звикла до війни і оплакувала всіх безнадійних, яких виносили з бою.

— У мене Марко Безсмертний, — покусуючи губи, скорбно сказала вона.

— Де він, Оксано? — стрепенувся полковник.

— Ондечки, поруч з Георгієм Побєдоносцем лежить. — Стояла у красі своїх кіс і сльозин, мов пшеничний колосок у вечірній росі.

Вони потихеньку пішли в глибину церкви, зупинились перед двома воїнами: мальованим — небесним і пораненим — земним. Навколо небесного воїна білили клубочки хмар, навколо земного — темніли плями крові.

— Зараз же кладіть його на підводу — і в шпиталь.

— Чи доїдемо? — скривилась дівчина, і з двома сльозинками обірвались дві крихітні свічечки.

— Доїдете! Інакше не повертайся! — погрозою блиснули очі полковника.

Через якусь хвилину він і дві пари дівочих рук бережно вносили Безсмертного у світання.

Усякі дива бувають із пораненою людиною, навіть коли її життя вже тримається не знати на чому. У церкві біля святих і богів нічого не чув Марко Безсмертний, а тільки-но закрутились, заскрипіли колеса, він спочатку відчув темну розпарену спеку, і це його повернуло в дитинство, коли хворим лежав у парноті розімлілого зерна, бо в ті часи у селі зерно було і хлібом, і ліками... Еге ж, лежить він присмерком у хаті, а вулицею на возі повертається додому його дід. Над ним гримить та й гримить громовище, а дідові хоч би що: сидить собі на сіні і наспівує свою улюблену пісню:

Ой не знав козак, та й не знав Супрун,
А як славоцьки зажити,
Гей зібрав військо славне Запорозьке
Та й пішов він орду бити.

«Чи не підтягнути й собі?» — думає Безсмертний і тихенько приєднує свій голос до дідової пісні:

Ой у неділю рано-пораненьку
Супрун із ордою стявся...

«І таки справді він у неділю з фашистською ордою стявся», — думає про себе Марко, перелітаючи з дитинства в теперішні бої.

Оксана перелякано оглянулася. Майже нечутно зривалася, шелестіла пісня на устах Безсмертного, як нечутно падали з воза на дорогу краплини його життя. Дівчина заплакала, її сльози теж падали на дорогу і розсівалися з краплинами крові бійця. А Марко й далі співав, дарма що його пісню то з того, то з іншого боку глушили якісь несамовиті громи і дарма що її не чули ні бійці, ні дід, ні коні, ні союзники.

«Чим же він співає?» — з жахом думала дівчина, знаючи, як гарячий свинець покрав і потрощив Безсмертного. Але ось пісня затихла. Оксана зупинила коні, нахилилась до Марка. Його серцю уже не вистачало крові, і воно зупинялось, стихало, мов пісня.

— Товаришу Безсмертний, товаришу Безсмертний! — закричала Оксана, перелякано торкаючись руками його плечей. — Не вмирайте, будьте настільки милостиві... Я повинна здати вас живим...

— А я не в... мираю... Я в... видужую. Тільки зерно підігрій... Холоне, — не так почула, як відчула тиху відповідь. Марко хотів розплющити повіки, але тепер для нього це було непосильною роботою. Від усіх його намагань лише легенько здригнулись перехрещені вії.

Польовий армійський шпиталь знаходився під землею, а на землі, як обрубані й необрубані кряжі, лежали поранені — для них не вистачало місця ні на операційних столах, ні в підземеллі палат. Посірілий, злий від безсоння і втоми начальник шпиталю непривітними очима зустрів новоприбулих і хрипко запитав Оксану:

— Що, й досі порядку не знаєш? Поранений не з нашої армії. Везіть у свій шпиталь.

— Що ж я у той шпиталь доведу? Одне тіло без душі? І полковник Горюнов наказав під розписку передати вам, — безпорадно і вперто, мов колосок у росі, хилилась і випростувалась дівоча постать.

— Полковник Горюнов? — шанобливо перепитав начальник. — Хто ж цей боєць? — кивнув на підводу.

— Безсмертний.

— Яке гарне прізвище! — подобрішали слова і обличчя начальника шпиталю. Довгим, як у піаніста, пальцем він підкликав двох санітарів, показав їм на Безсмертного:

— На стіл!

Хтось шарпонував Марка за ногу, потім за другу й здивувався:

— Ви погляньте на цього новака — у нього замість онуч роздертий есесівський прапор.

«Топчу фашизм!.. Топчу кривду!» — хотів сказати Марко, але слова його були кволими і не могли розтулити уст.

Марка знову підхопили чийсь руки, кудись понесли і покладали на щось холодне. Він відчув, як на нього наклали приторноїдучу маску, і зрозумів, що лежить на операційному столі. Та його охопила така слабкість, що уперше за всю війну подумав про смерть. І після цього перед ним хитнулися, розходячись у різні сторони, дві дороги. Одна, просвітлена, бігла в рідне село, до неї притиралися головаті соняшники і його хата-білянка, а друга, сіра, імлиста, опускалась у темінь. «Оця перша — на життя, а друга — на смерть», — зрозумів Марко, стараючись

якось не помічати тієї другої дороги. Але видіння перемережувались — їх не можна було обхитрити. Раптом все здригнулось од вибуху. Обвалюючись, загупала земля, почулися зойки, а потім хтось крикнув:

— Хірурга, хірурга виносьте!

Густі гарячі хвилі, обдавши Марка, почали шалено намотуватись на нього й розтягувати все тіло. З цим нестерпним відчуттям він кудись провалився, але згодом почав спливати чи виходити з небуття. Він почув, як хтось, скрадаючись, підійшов і став біля його ніг. Марко наледве розплющив очі і, холонучи, на тлі темені, мов на велетенському рентгенознімку, побачив смерть. Вона була точнісінько така, якою знав її з прадавніх казок, з малюнків чи сновидінь. Смерть відділилась від знімка, поглянула на Марка і втомлено, без погрози сказала:

— Тепер уже, Марку Проклятий, настав твій смертний час.

— Брешеш, костюмахо! — не злякався — обурився Марко. — Бо я не проклятий... І час мій не вийшов, бо я ще не наорався, не насіявся, не налюбувався землею, не нажився.

І смерть знітилась, відступила назад, у знімок, і зникла.

Перед Марковими очима знову з'явилося дві дороги. На тій, що вела через усю землю до його дому, блиснуло сонце, і на його сьайво повертали і повертали золоті голови, обсипані росою і бджолами, соняшники. А на другій дорозі гойднувся мертвий туман. Марко був схожий на знівеченого, з виваженням корінням соняшника, якому за всіма правилами і законами треба було б умерти, але який своїми законами тримався життя...

Чотири роки, мов чотири віки, пройшли над землею, мільйони очей згасли на ній і стали землею. Тисячі сіл вогнями благань і скорботи піднялися вгору і вугіллям та попелом упали додолу. Зникло і Маркове село: що можна було зруйнувати, вбити і вкрати. — зруйнували, вбили і вкрали фашисти.

Нема кому його ні пожаліти, ні втішити... І в Марка нема жінки, нема доньки, але є стара мати, в якій завжди так добре пахнуть потріскані руки то весняним зіллям, то соняшником, то чорнобривцями, то осінніми грибами, то свіжим хлібом.

...Костури наосліп, невпевнено промацують землю, чавлять крихку наморозь. Марко знаходить запітнілу клямку, штовхає її кулаком і, пригинаючи голову, обвалюється в оселю кам'яного віку.

— Зачиняйте двері, чоловіче добрий, — не одривається мати від пряжі.

— Це я, мамо. — Хоче плечима зачинити двері, а вони знову налягають на нього.

— Марку! — надривно скрикнула мати, ще не вірячи, що перед нею стоїть син. — Марку, так ти насправді живий?

— Живий, мамо, — починає підкусувати нижню губу, щоб не тіпалась. — Полатаний, на трьох ногах, як старий кінь, але живий.

— Марку! Синочку мій дорогий!.. Живісінький... І для чого ж я за упокій твоєї душеньки правила? Нащо такий гріх брала на себе!.. — застогнала всім тілом, а найрадісніші почуття захитали нею, мов росяним кущем.

І тільки тепер стара Ганна кидається до сина, завмираючи, водночас обіймає і притримує його, а він, горблячись, нахилється над нею, і пучки зморщок під очима виколихують радість, біль і рух сльози. Марко устами піднімає вище темну хустку і вперше цілує материну сивину. Коли він ішов на війну, мати ще була чорнокосою.

— Не плачте, мамо.

— А хіба ж я плачу? — щиро дивується вона, зовсім не помічаючи, що їй зараз сльози розтікаються по її зморшках. — Я радію, Марку, що це ти... І вуса твої, навіть за війну не вирівнялись. А люди ж не повірять...

Мати тільки тепер здогадалася змахнути сльози з очей і знову в оціпенінні притулилася головою до сина. А він відчув, що її руки не пахли ні соняшником, ні чорнобривцями, ні грибами, ні свіжим хлібом, а з усіх за давнених і свіжих зморщок віяло димом. Може, і він тепер забився в селянські руки, як сама земля...

Невідомий здригнувся, підвів голову од кобзи, і від приторку його чуба тихо-тихо забриніли струни. Він пильно вдивляється в Марка темним, настороженим поглядом. Але враз його очі починають світлішати, як світлішає світання, вириваючись з темного лона ночі. Струсонувши чуприною, красень у приємному здивованні підводиться на ноги, підіймає вгору дві навскісні стрілки брів і м'яко, хороше посміхається до Марка.

— Ви Безсмертний?

— Що ви! Я звичайний смертний, — відповідає посміхом.

— Ви Марко Безсмертний? Правда ж? — допитується і ясніє чоловік.

— Що правда, то правда, — погоджується Марко.

— Я — учитель.

Марко весело примружився:

— Учитель — і в церкві?

— Так у святому ж місці, а не в пеклі, — відповідає жартома. — Я сам набився у ваше село дітей учити. Приїхав я сіяти, подивився на руїни школи і почав приглядатись до церкви. Але переконав людей лише наполовину: зійшлись на тому, що в будні тут буде школа, а в свято — церква.

— Цікаво! — засміявся Марко, тільки тепер помітивши в церкві ряди шкільних парт. — Як зовуть, величають вас?

— Григорієм Стратоновичем Задніпровським. Усе, що було до війни, потроху знаю про вас. І про вашу похоронну чув. І вашу матір, як міг, утішав, бо й самому щось подібне до похорону готувало життя.

— В тридцять сьомому році? — стрепенувся Марко, згадавши своє.

— Ще раніше. Напевне, чули, як грав пісню про турецьку неволю?

— Чув. Розтривожили, роз'ятрили нею.

— А я скуштував її в тридцятих роках, — гнівом і болем спалахнули очі, а красиве обличчя і особливо повіки видимо постаріли. — В ті роки я стрічав свою молодість. Тоді мені не ходило, а літало. Усе мені було любим, доступним, радісним. І справді, чого й бажати було? Куди не піду — всюди жданий гість, за що не візьмусь — робота горить у руках, наука ж сама лізе в голову, а тут ще й сині очі до серця добрались. На людях ідеш із нею, мов з королівною; на самоті — несеш до моря, як русалку, хоч і не любила моя Оксана моря, зрадливим називала. А я тільки підсміювався і забороняв стихію ганьбити зрадництвом.

Отак і сперечалися з нею, аж поки одного разу не поплив з побратимом Дмитром ловити скумбрію. Перед тим Оксана ніяк не хотіла пустити мене в море, прямо сльозами благала, ніби чула безщастя. Я вже почав здаватися на її підмову, але Дмитро підняв нас обох на кпини.

Пригорнув я свою зажурену пташину, чмокнув у те місце щічки, де завжди брав початок її гнівний рум'янець, та й в шаланду. І поїхали ми, наспівуючи, за обрій, ближче до морського серця. А воно й показало свій норів, коли ми вже тішилися добрим уловом.

Не раз ми потопали в скаженій купелі і якимось чудом чи ляходійством вилітали на піну розлучених гребенів, щоб знову провалитися в розвержену душу стихії. Усією дикою силою вона, здається, на третій день викинула нас на чужий берег, прямо в турецьку неволю.

Про людські муки немало написано книг. Наші муки були не більшими, але напевне, й не меншими. Три роки з нас намагалися вирвати, витягнути чи вичавити потрібні їм свідчення, і наші тіла навіть до болю отупіли. Здається, тільки одного разу я перелякався, і не мук, а слів, коли мене завели в катівню до нового ката, в свіжій шовковій сорочці, в старанно випрасуваному костюмі, в петличці якого безнадійно погойдувала головкою вниз повішена квітка. Від цієї цивілізації в катівні мені стало моторошно. Виморщуючи не грізну, не злостиву, а привітну посмішку, наскільки може бути привітною посмішка у ката, він обома руками ласкаво показав на багаття біля стовпа і заговорив майже добірною українською мовою...

Це був останній допит. Я витримав його, витримав і Дмитро... Засудили нас до страти... Нам хотілось тільки одного: щоб на Батьківщині знали, що ми витримали іспит на звання людини. Бо тут слідчий сказав: нас на Батьківщині вже проклинали як зрадників-перекинчиків і навіть показав страшний клопоть газети. Це було найбільшою карою.

А другого дня біля нас більше звичного заметушилися чорні духи тюрми. Про радянських в'язнів дізналося наше посольство і незабаром вирвало нас із лапищ костомахи...

— А потім з турецької неволі потрапив я у німецьку — в оточення раз і вдруге попав. Правда, вирвався з мішка на вашому Поділлі. Ну, тут я вже знав, що робити: за обидві неволі мстився нелюдам. Партизанів. Командиром загону став. Тричі фашисти мою голову цінували, та так цінували, що навіть нашим деяким дурням заздрісно стало. — Глибока зажура і образа майнула в очах Задніпровського, і він ледве стримав стогін.

— Знайшли ви в цьому замороженому світі свою Оксану?

Задніпровський насупився, помовчав.

— Знайшов, краще й не знаходив би... Вона вийшла заміж за вчителя, перетягла його до того межиріччя, де родяться діти з синіми очима, і народила двоє темнооких доньок. Має корову, телицю, свині, свою хату, зобастий табун гусей і гітару з рожевим бантом. Але навіть не це, інше вразило мене. Тоді, як я повернувся з турецької неволі й проходив перевірку, про мене хтось пустив отруйну чутку. Вона, очевидно, зайшла і на Полісся, куди я поїхав працювати, бо коли зустрівся з Оксаною, вона побіліла, скосбочила вид, очі, поставу й ледве промовила: «Чого ви?.. Я не знаю вас».

— Отак і розбилось життя, мов скляна лялька, — з жалем сказав Марко.

Григорій Стратонович стрепенувся: його вразило співчуття в голосі Марка.

— Ви наче пожаліли Оксану?

— Таки пожалів, і ваше кохання, і долю дівчини. — Марко помовчав. — Бо в нас уже стількох судили, що чимало слабших людей зів'яло не цвівши, — підвівся з ослона. Похмурі зморшки посікли вздовж, впоперек і навкіс йому чоло, надбрів'я, затремтіли в бровах і біля очей, що одразу втратили частину свого блиску. — Я теж, Григорію Стратоновичу, пив свою чашу в тридцять сьомому році. Вона не вищербила моєї душі. Але я бачив, скільки в ті роки переломилось людей, від високого метнулось до тихих закутків, до дрібнесеньких справ і утіх, за них, мовляв, можуть сварити, але не карати. Є й така сторінка в нашому житті, бодай не було її. Не знаю, хто мудрував-лукавив над нею, хто був її чорним чи, може, засліпленим автором, хто страшно согрішив,

чи не знаючи наших людей, чи не вірячи їм, чи ненавидячи нас, але він гадюкою підозри ослабив і силу нашу, і любов, і віру!

Задніпровський слухав, затамувавши подих. Од хвилювання поблід чоловік, а погляд його не раз косував на двері: він знав, що при такій розмові свідки можуть стати суддями.

— Прокляте питання, проклятий вузол, хто тільки зав'язав його!? — жагуче вирвалось у нього. — І я не раз думав над ним і думок цих боявся. Аж тепер знову навернула до них одна гадина, може, ви й знаєте її — Поцілуйко. Гнат. Йому я не дав довідки партизана. А за що ж було давати?.. Не знаю, звідки воно, приміром, таке взялося: коли я віч-на-віч підіймаюсь на смерть — мені вірять усі, коли я загину — шанують усі, а коли я, може, чудом, розціпивши лапища смерті, залишаюся живим, хтось і починає доколупуватись: чому я вижив і чи не можна за це пересіяти мою душу на підситку підозри? Так це пильність чи щось інше?

— Може, комусь наша смерть більше потрібна, ніж життя! — похмуро сказав Марко. — А ваша гадюка, якій ви не дали довідку, може, стає коліщатком у проклятій грі. І таке може бути в цьому вузлі, хто його тільки розрубає?

Блукаючи в сутіні догадок і прибиваючись до якихось хистких висновків, два воїни самі ще не знали того, що торкнулися тих сторінок народної драми, які міг породити й винятково трагедійний випадок, але які міг пережити й здолати тільки великий народ!

— Мені іноді дивно і лячно стає, — продовжував Григорій Стратонович, — як біля нашої святині і величі, та такої величі, якої ще не знав людський рід, могла, не відомо в якому потайнику, вилупитися та мізерія, що, прикриваючись ідеями і іменем революції, б'є жалом? Ми найстрашнішого ворога — фашизм — вже закопуєм у могилу, а цей ворог ще поміж нас ходить, вкраплює тлінь у святині. І, дивись, його не хапають за руку, як скритовбивцю, а ще й прислухаються до нього, бо ж він уміє видати своє шипіння за голос маси.

— А ви лобом хоч раз зіткнулись зі своїм «правдолюбцем»?

В очах Задніпровського зійшлися страждання і гнів.

— Гадину і її шипіння за спиною чую, але не можу піймати її за хвіст. Адже вона проти тебе не виступає прилюдно, а б'є анонімною, нашіптуванням, накаркуванням. І вона опиняється на вигідніших позиціях, аніж ти, бо не ти судиш негідника, а він тебе руками твоїх не в міру довірливих однодумців і підозрою комісії.

— І все 'дно іудиному корінню недовго звиватися. Скоріше б закінчилася війна! — Марко сказав ці слова як заклинання того часу...

— І що ж ти далі думаєш робити? — вже з зацікавленням подивився Задніпровський у жалюгідне обличчя Поцілуйка.

— Мені тепер доведеться йти по господарчій лінії. Стану собі директором маслозаводу та й буду тихцем виконувати плани. Це якраз пост по моїх нервах. І все вже наклеюється, тільки ви трішечки допоможіть.

— Ні, не допоможу я тебе встановлювати в партії, не допоможу тобі стати й директором маслозаводу. На цьому й розпрощаємось, їдь собі своєю дорогою, та не забудь забрати хабар, що привіз. На моїй совісті нема жодної чужої копійки.

Поцілуйко затремтів, мов осика у вітер.

Злоба струсила з повік на обличчя Поцілуйка, по-іншому спотворила його. Тепер каламутна і чорна душа Поцілуйка виходила з гри в прибіднення, і в голосі його холодним металом заскреготіла погроза:

— Проганяєте! То й проганяйте собі на горе. Я піду з нічим, але за мою ганьбу ви і ваша жінка проллете відро кривавих сліз. Я віднайду отой жолобець, яким поллються вони. І я не посоромлюсь накинути на вашу біографію таку брехню, що вона стане правдою. Бо що мені залишається робити? Вдаватися?.. Та ви знаєте, що ципльонки теж хочуть жити. І я хочу жити. Не ставайте мені на заваді, бо тоді чим завгодно я стягну вас з високості духу. Я знаю, як це робиться, знаю, що ви маєте відкрити, мов рана, душу, вразливе, незахищене серце. Воно у сто крат слабіше мого. І я, захочу, згризу його, мов качан капусти. І це не так тяжко зробити. Я і ті, що біля мене крутяться, зробимо вас нацистом; буде головною небезпекою націоналізм — ми вам підкинемо їжака в образі українського буржуазного націоналізму. А можемо тим і другим зробити, ще й додати якесь моральне падіння. Ось тоді й спробуйте викрутитися, коли такі сигнали почнуть надходити з різних місць і коли навіть добрі знайомі почнуть косувати на вас і переходити на другий бік вулиці... Дивуєтесь, що я йду ва-банк? Ви страшний не для мене, бо на обмовника ще немає закону, а обмовлений може зустрітись навіть зі смертю. А це така тітка, що й найчистішим лебедям відкручує голови. Отак і виходить: хто мед збирає, той скоро помирає. Логічно?

Небувалий оголений цинізм, страхітлива мерзота так обурили вчителя, що він, повернувшись, хотів схопити автомата і хоч прикладом вимісити огидну Поцілуйкову пику. Але в цей час відкрились царські врата, з них, із високо піднятим хрестом, похитуючись, вийшов отець Хрисантій.

— Ізиді, темнозрячий ябеднику! І глаголю тобі: Бог любить праведника, а чорт ябедника, — урочисто проголосив і махнув хрестом. — Ізиді, заволоко, не пожирай дерева життя, дерева розума.

Од несподіванки очі в Поцілуйка поширшали, оскліли, і він з жахом подався назад. Поява отця Хрисантія спочатку здалась йому біблейською картиною. Ожили давні забобони, на якусь хвилину потьмарився розум, і Поцілуйко ганебно вискочив з церкви.

Лише на цвинтарі, прийшовши до пам'яті і розібравшись у всьому, він мало не заплакав од безсилля і люті: як же не повезло йому — при їхній розмові з Задніпровським був свідок! Він руйнував його плани, як павутиння, і хто міг чекати ось такої несподіванки? Тепер вимислюй, чоловіче, щось інше або й на себе опасайся заяви. І де той піп узявся на його безголов'я? А може, варто вхопитись за якусь полу його ряс, довідатись, що він за одно і які грішки водяться за ним?.. А чого він так захищав Задніпровського?.. Бачиш, яка зворушлива спілка, — піп і вчитель! Варто подумати, чим це пахне.

Поки Марко тішився вудінням, від ставу донеслись обурені жіночі голоси, їх втихомирював густий буркотливий голос Тодоха Мамури, а потім обізвався й грізний Антона Безбородька:

— Що ви мені бабський бунт підіймаєте. Іч, як розбестилися за окупацію!

Марко виглянув із своєї схованки. До конопель наближався гурт дівчат і молодиць, а за ними їхали на конях Безбородько і Мамура. Деякі жінки були з лопатами, в деяких за плечима коливалися в'язки лискучих перевесел, з яких стікали краплини води і сонця. Сумніву не було: голова гнав жінок мочити коноплі. Марко спочатку оторопів, а потім спалахнув од гніву. Про що ж Безбородько думав у теплі передосінні дні? Про що ж він думає тепер, на каліцтво посилаючи матерів і дівчат!?

Біля конопель усі зупинилися, хтось із дівчат зігнувся над ставом, черпнув рукою воду.

— Ну, як, Ганно?

— Трохи тепліша, ніж на Водохреща. Ще онде крига під берегом блищить...

— Ви, баби, гарячі, одразу нагрієте воду, — пожартував Безбородько.

— Совісті нема у вас ні на копійку, — затремтів од злості і сліз голос Варки Тримайводи. — Це ж усі ми принесемо додому простуду і кольки. Хіба ж ми колгоспу тільки на один день потрібні?

— Вийдете, як перемиті, — заспокоїв Безбородько. — А щоб і різні виделікатнілі не кахикали та не морщилися — пошлю за горілкою. Хто має такий-сякий запас?

Безбородько зліз з коня, поглянув на годинник, потім приружився на сонце:

— Жі
не тіпала
живий.
— Ма
ж я за у
на себе!..
захитали
І тільк
водночас
ляється і
радість, б
хустку і
війну, ма
— Не і
— А х
помічаюч
Я радію,
вирівняли
Мати т
в оціпенін
ки не пах.
свіжим хл
мом. Мож
Невідо
ку його ч
ляється в
його очі пс
ючись з те
приємном
навскісні с
— Ви Б
— Що і
— Ви і
і ясніє чол
— Що і
— Я —
Марко і
— Учит
— Так у
ма.— Я сам
подивився
Але переко
в будні тут
— Ціка
церкві ряді

— От бачите, й припікає сьогодні. Значить, поте
вода. Ну, бабоньки, хто найсміливіший з вас?
Мавра мовчки увійшла у воду, а за нею побрели Ол
чук і Василина Куценко.
— Стійте, проворні! — гукнув на них Марко Безс
дибаючи до жінок. — Ану, вилазьте мерщій!
Жінки здивовано перезирнулись поміж собою, заше
їх усіх вразило обличчя Марка, навіть Безбородько сп
розгубився.
— Вилазь, Мавро! — наказав Марко. — Русал
калікою хочеш стати? Це недовго при такому начал
Невидющою темінню поглянув на Безбородька.
— Нове хрещення Русі вигадав? Святим Володими
чеш стати?
— А тобі яке діло? Ти чого мій авторитет підриває
кульгуй додому! Бабоньки, чого розвісили вуха, бала
слухаючи? У воду! — кишнув руками на жінок.
— Ні, вони у воду не полізуть! — відкусив Безсмерт
— А хто ж полізе? Може, мені накажеш? — в
очниць Безбородька задимилися тіні.
— І накажу! Ану, лізь! — ступнув до нього Марко
ноцтво злякано ахнуло.
— Я!?! — позеленів од злості Безбородько. — Ти збожу,
чи забувся, з ким говориш!?
— Лізь, жабо! І то не роздумуючи! — В очах його за
темінь.
— Марку, отямся! — вже перелякався Безбородько, з
ши, що це не жарти. Під шкіру, прямо у кров, йому хто
жменю мурашні, і вона, роз'їдаючи сміливість, гаря
по всіх жилах. Оступаючись, він спиною подався до
— Я що сказав!?! — Марко тремтячою рукою ви
пістолета. Чорний отвір його вибив з Безбородьк
сміливості, а замість них отруювала кров пек
— Не жартуй, Марку, — заволав погар
чепірена п'ятірня його повисла в повітрі
повода.
— Лізеш? Раз... Два...
Марко зараз мав такий скаже
вже притершись спиною до кон
вигукнув:
— Здаюсь, тобто лізу... Але це насильство над голо
пам'ятай. — Жалюгідний у своєму падінні, він, мов не
ногами, підійшов до води і, коли в ній побачив себе пол
з підійнятими руками, знову жажнувся, скособочився і
хав Марка: — Ти присоромив і осоромив мене. То, мо
доброму на цьому й кінчимо комедію.

Вона тільки починається. Топай!
Марку, нащо ж нам судитися?
Ти ще й про суди не забув? Так я тобі зараз буду суддею!
подавай своєму голові лопату. І то замашнішу. Сили в
як у бугая.
вчина, знітившись, виконала наказ. Безбородько брав ту
у, мов гадину. Він ще сподівався, що Марко опам'я
я і не примусить його прикопувати коноплі. Але й це
вання розвіялось, коли йому подали перші манделі. Він
в їх у воду, приколов кілками і почав зривати з дна болот-
лю. А вода уже робила своє діло: хлющала в чоботях, во-
обпікала стегна, краплинами спухала під віями і щеміла
ями сорому та злості. Хоч би ніхто не побачив їх. Нагнув-
він крадькома витер очі, а сам придумував най-
нішу кару на свого напасника.
аструпіли твої виразки на нозі, але нові наріжуться на
гу тілі. Я вже постелю тобі доріжку до хати з залізними
ми». Почуття помсти почало перемагати сором, тільки не
здолати огидливого холоду. І він лише тепер подумав,
раще було б мочити коноплі у копанках. Чому це раніше
не спало на думку?
Марку, покинь оці жарти, бо пропаду, — зіпершись на
у, обернувся до Безсмертного, але уникав його погляду.
Уже напрацювався? — злостивий подив викривив Мар-
ста. — Відстоїш у воді удвічі довше, ніж мали відстояти
и.
Чому ж удвічі?
Бо тобі не треба родити дітей! — непримиренно поглянув
Бородька і почув, як хтось з жінок зітхнув.
вля греблі загупали копита. Тодох Мамура, тримаючи
яв зрудей, наче дитя, четвертину з самогоном, молодцювато
останні
Ой-ой, що тут скоїлось? — пошепки, ні до кого не зверта-
в, запитав Мамура.
Може, пособиш голові? — обізвалась Варка Тримайвода.
одох боязко глипнув на Марка, збіднюючись, зігнувся в
югібелі:
Можна хоч чарочкою пособили, щоб кров не застоювалась?
Пособляй!
Мамура вихопив з кишені стограмову чарку, налив її по
і бережно поніс до голови, виявляючи йому очима і всією
ттю свою облесливу відданість і співчуття. Безбородько
духом перехилив чарку.
вгосп підійшов до Марка і пошепки заговорив:
Отак же й пропаде чоловік, у нього ж партизанська рев-
ама, у нього ж жінка. Нащо ж нам калічити один одного?

Ви сусідили колісь, і ваші батьки сусідили. Чого на віку не буває: почубились, але одразу й помирились.

Гнів у Марка вже почав процахати, і в цій історії він зараз уже бачив і смішне.

— Вилазь, мочільнику! — гукнув до Безбородька...

...А тим часом на трибуну при медалі і кількох значках піднявся Антон Безбородько. Вся його окривджена постать, усе його обличчя були такими, неначе вони щойно випірнули з хвиль смертельної небезпеки, образи й страждання.

Антон Іванович переконливо розповів про воєнні труднощі колгоспу, який ще торік не мав ні билинки, ні зернинки, про підготовку до посівної, про труднощі і враз, озлоблюючись, заговорив про всяких-різних, що заважають працювати на даному етапі. Коли ж він, стишивши голос, на найдраматичніших нотах сказав, як Марко зброєю погнав його в крижану воду, увесь зал неждано вибухнув сміхом. Безбородько уже закінчив своє оповідання тим, що комуніст Марко Безсмертний нагло підірвав його авторитет серед тих людей, що побували в окупації і до яких ще всіляко треба приглядатися.

— Безсмертному легко було воювати персоналом: чим пістолетом зі мною, абсолютно беззбройним і непідготованим. Хай він краще розкаже, як воював на фронті з фашистами і що там заслужив. Це діло трудніше. А в нас у селі гуляли чутки, що й там він анархію накоїв і його позбавили нагород чи нагороди, словом, розжалували...

Марко розщербнув шинелю, і Антон засліпив і приголомшив блиск орденів та медалей, а особливо Золотої Зірки.

І зараз в очах і постаті Марка було щось зворушливе і навіть трагедійне, як у журавля з витим крилом.

— Молодчина! — тупо промовив Борисенка. Ні, з такою людиною, напевне, добре буде працювати. Цей не з гнучкохребетних, ніколи двоїти не буде.

Хорошу, глибоку тишу, що очищала душу від намулу різних дріб'язків, об'єднувала добрі почуття і виколихувала незабутнє, бо мало не з кожного, хто сидів тут, можна було написати книгу, неприємно зруйнував Безбородько:

— От бачите, і примітка, чи як її назвати, знайшлася у героїстві товариша Безсмертного. І суттєва примітка. Видать, не за всіма правилами фортунило йому. І тому я хотів би довідатись ще про одно: чи знало командування, що товариш Безсмертний сидів у тюрмі?

В залі хтось аж зітхнув, а хтось вилаявся спересердя, і знову залягла така тиша, наче хтось зачарував людей. Вид Марка одразу ж зболів, а кінчики вусів затремтіли: Безбородько шукав і знайшов найболючіше місце.

— Знало, — ледве стримуючи себе, рівно відповів Марко, а сам відчув, як у колінах затенькали і почали підгинатися покалічені ноги. — Я не приховував своєї біографії, не кривив совістю ні перед людьми, ні перед смертю. Ти теж так робив? — Посірілий, з насупленими бровами, він узявся за костури і хотів зійти з трибуни. Та його зупинив Борисенко.

— Що ж, товаришу Безсмертний, зараз вас незаслужено, підступно ударили під серце. Та щоб не було потім по різних закутках кривих розмов, закінчимо їх тут перед людьми. Так ліпше буде...

А весь зал, притихши, чекав Маркового слова, і тільки нерувували Безбородько та Кисіль.

— У вісімнадцятому році, коли мені щойно стукнуло сімнадцять літ, я одного вечора зі своїм другом Устимом Тримайводою вивів з обори хазяйські жереби та й помчав у ліси до партизанського загону. Спочатку не поталанило мені: я тоді був змучений, зачучвирений хазяйською роботою і скидався на хлопчика років чотирнадцяти. Ну, та знайшлися свідки, і мене якимось прийняли в партизани, тільки наказали, щоб скоріше підростав. Я пообіцяв, що так і зроблю, і попервах побрив пушок на верхній губі. Отак і почалось моє партизанське життя: в бою мене хвалять, а після бою насміхаються і допитуються, чи скоро я відпущу вусища такі, як у польського магната. В одній сутичці біля Бугу денікінці підстрелили піді мною коня і захопили мене в полон. З двома партизанами нас кинули в старий католицький монастир, що всіма своїми вежами тягнувся до неба. Вночі під якимсь камінням святим ми големи руками почали робити підкоп, покалічили пальці, позривали нігті — і все даремно: на другий день нас привезли в школу до темнолицього і темноокого офіцера контррозвідки. Він, артистично граючи голосом, без крику, без лайки, наказав розстріляти нас, позіхнув, перехрестився і підійшов до телефону. І тоді я помітив, що в офіцера блищали тільки чоботи. Нас іще для чогось повезли в монастир, а через години три кудись повели сонними вуличками древнього повітового міста, де трухлявіла і розсипалась камінна старовина султанської Туреччини і шляхетської Польщі. Навколо неї кудись плвли і плвли звичайні біленькі хати. Тоді усе запам'ятовувалось і думалось про таку ж хатку в своєму селі, де з вікон чи порога виглядає мати свого найстаршого сина. Край міста починались поля, над ними підіймався наш старий липовий шлях... І мені так тоді захотілося жити, що я й не стямився, як на очі набігли сльози. Це побачив тільки старий партизан, якого ми всі звали дядьком Тарасом. Він обережно витер їх рубом долоні, поцілував мене в щоку і тихо сказав: «Кріпися, дитино, вже небагато лишилось. Хто дітей убиває, той жити довго не буде. А наша

правда переможе, і ніколи не забуде нас, а особливо тебе, дитино».

«Мене?» — я здивувався і зачудувався, уявляючи, як-то правда згадає малого партизана, і тоді побачив її — вона була схожа на мою матір, — і сльози вже більше не з'являлися на очах.

Через якусь хвилину нас поставили в житі. Дядько Тарас ще зірвав житній колосок, поклав його на долоню, понюхав. А я тільки побачив, як піднялися рушниці, блиснули вогники, як з руки дядька Тараса упав колосок і хтось тихенько зойкнув. Потім знову піднялись рушниці, і переді мною загойдалася наша біла хатинка... Прийшов я до пам'яті вже на хуторі, де господарювали наші партизани. Оце було моє перше сидіння...

А вдруге потрапив у холодне місце в тридцять сьомому році за зерно. Тоді я був головою колгоспу. Виконали ми хлібозаготівлю, здали і зустрічний план, після цього, щоб не дочекатися ще якогось додаткового плану, я за одну ніч роздав хліб на трудодні. Ну, а хтось зразу ж і настрочив доноса, і я за економічну контрреволюцію опинився за ґратами. Мій слідчий Чорноволенко страшенно допитував, хто мене завербував...

При згадці прізвища слідчого Кисіль напівпіднявся з місця, хотів щось сказати, але передумав і, наливаючись лихим жаром, важко сів на стілець.

Безсмертний краєчком ока помітив це й вів далі:

— Слідчому Чорноволенку чомусь невігідно було повірити, що я міг роздати зароблений хліб без втручання якогось шпигуна. Я, як міг, тримався, а коли не хватило снаги, щоб покінчити з допитами, почав думати: хто б мене міг завербувати? Різне тоді приходило в голову: і страшне, і журливе, і надійне. В нашому роду всі дуже полюбляли музику, дід і батько по слуху грали на скрипочці, виміняній років п'ятдесят тому в заїжджого волошина. Грав і я на ній, навіть навчився в ноти заглядати. Була така дурість у мене, як говорив колись Антон Безбородько. А найбільше завмирала моя душа від етюдів Шопена. Вродиться ж такий талант людям на радість. Не раз у тюрмі згадувалось, як до мене в колгосп, захекавшись, прибігала донька: «Тату, Шопена грають!»

І ми тоді припадали до приймача, і мали свято в душі, і краще робили на полі, і веселіше слухали голоси людей і птиць. От однієї ночі, згадавши все це, я їй сказав Чорноволенку, що мене ще з юнацьких років завербував етюд Шопена. Слідчий на radoщах так схопився за папір, що й не подумав над моїм гірким жартом. І години не пройшло, як я підписав протокол зізнання, а слідчий все дивувався, чого я так швидко ставлю своє прізвище... Коли ж згодом мій вирок переглядала трійка, її здивував і зацікавив протокол зізнання. Викликали мене, розпитали про все і одразу ж пустили додому.

Мертва тиша залягла у залі. Тіні й видіння тридцять сьомого року ожили не перед одними очима, і Марко теж відчув віяковість у душі: чи варто було чіпати своє, бо воно ж неминуче ятрило біль багатьох людей, які слухали його.

— Нелегка історія... І що ж ви, Марку Трохимовичу, винесли тоді з в'язниці? — схвильовано запитав Борисенко. — Образ, біль, злобу?

— Може, щось із цього й осіло б у душі, бо вона теж не з лопуцька. Але, на моє щастя, я кілька чи не найважчих днів пробув у камері із астрономом за освітою... Образ цього вченого, який творив революцію на землі, а розумом заглядав у тайни всесвіту, й досі часто згадується мені. То людина була чиста, мов кришталь. Багато чого навчила вона мене. Найбільше з його розповідей я запам'ятав вікодавнє оповідання про свічку: людина, мовляв, коли й горить, мов свічка, має своє світло віддавати іншим. Я тоді ж у камері, як міг, на камені висік малюнок свічки, що горить, і дав собі клятву: хоч би на яких вогнях довелося горіти мені, а буду до останку служити людям. З цією клятвою і на війну пішов. А там уже моя свічка ясним огнем палила і найстрашніші німецькі танки, будь вони прокляті з війною разом!

Дружні оплески покрили останні слова Марка.

Під схвальні усмішки, добрі погляди і слова Марко опустився з трибуни, сів на лаву і рукою витер піт...

— Що ж нам робити із Безсмертним? — спитав із-за столу Борисенко. — Чи притягувати до відповідальності, чи рекомендувати головою колгоспу?

— Головою колгоспу! Цей порядок наведе!

— Господар! Тільки головою! — звідусіль залунали голоси, і вони добивали знічену постать Безбородька.

Находили жнива. Ці дні Кисіль теж гасає по районах не за страх, а за совість, до полудня зриває голос — і вже не говорить, а хрипить або шкварчить. Після його наскоків меншає радості в людей, зникає святковий настрій у косарів та женців.

Нарешті Кисіль добирається до полів колгоспу, в якому головує Марко Безсмертний. «Чекай, голубчику, і я тебе впечу. Ще не народився той голова колгоспу, якого на чомусь не можна було б схопити за зябра».

— Може, заїдемо до Безсмертного на безплатний борщ? — обертає до Киселя запарошений вид шофер.

— Ти що мелеш? На який це такий безплатний борщ?

— А ви хіба не чули? — дивуються дівочі, з яскравою вогкуватістю уста шофера. І він уже з пошаною додає: — Марко Трохимович організував таку їдальню, що дай Бог кожному. Всім, хто працює у полі, безкоштовно відпускається борщ.

— Ану, повертай — вези на дармовизну до того казана.
... На польовому стані вони застали саму куховарку.
— От добре, що нагодилися на борщ. Саме умліває, — весело сказала Катерина Павлівна.

— І ви його зовсім безплатно даєте-розливаєте?

— Атож, — з гордістю сказала жінка. Сьогодні і перші квашені огірочки даватимем.

— Розбазарюєте колгоспне добро, ще й радієте?

Саме на цю суперечку й нагодився Марко Безсмертний.

— Ось він, діяч! Поперед батька в комунізм скачеш? — одразу ж в'їв його Кисіль. — Безплатним борщиком авторитет роздуваєш? Щоб сьогодні, зараз же, закрити цю самодіяльну комедію з борщем. Це ж додуматись: борги на шиї, а він добро з димом пускає.

— І боргів уже нема на шиї, — поправив Марко.

— Як нема? — насторожено, з недовір'ям спитав Кисіль. — Де ж ти їх устиг подіти? У воду кинув?

— Еге ж, у бистру воду, щоб не повертались.

— А чим ти їх ліквідував? — підозріливо обмацує поглядом Марка, чи нема тут якої каверзи.

— Цибулею, редискою і ранніми огірками.

— Жати, звісно, й не думав? — і в слова, і в погляд Кисіль умістив усю отруту, яку мав.

— Думати — думав, але не починав.

— А Іванишин уже косить, аж гай шумить, бо він не так мудрує, як деякі мудрагелі. Зараз же починай косовицю! В зеленій голові зелені мізки, та вони швидко можуть пожовтіти.

І Марко не витримав. Він пригнувся, немов перед стрибком, і, відкушуючи кожне слово, сліпим гнівом подивився на недобре, пихате обличчя Киселя:

— Забирайся зараз же з поля! Чого прийшов сюди толочити хліб і людей? Ще не натолочився? — Він рукою поліз до кишени, і Кисіль з жахом згадав, як Безсмертний пістолетом учив Безбородька. Що цьому анархісту й тепер підняти зброю? Пиха одразу ж здмухнулася з його виду. Кисіль, незважаючи на свою опасистість, вискочив із хлібів, крутнувся на дорозі і тут відчув себе безпечніше.

— Ти з глузду з'їхав? Ти знаєш, чим це пахне? — заговорив майже пошепки, прислухаючись до гудіння в голові. — Ти знаєш, кого женеш із поля?

— Знаю! Не робітника, а перекотиполе, погонича.

Кисіль оглянувся, отетерів і з несподіванки подався назад. Приходячи до тями, він побачив перед собою секретаря ЦК. Він був у сірому костюмі, у легенькому брилі, одверті веселі очі його одночасно тримали в собі розум, і сміх, і насмішку.

— Я, бачите, нічого не можу зробити з одним дуже норови-

стим головою колгоспу, — терпнучи до самих ніг, невпевнено заговорив Кисіль. — Він нікого не слухається...

— Чим провинився цей голова? — погляд в секретаря ЦК стає строгішим.

— Анархіст у всьому: і в плануванні, і в роботі, і в побуті, — трохи почав одходити Кисіль. — Ось він щойно відмовився жати, мене троцькістом вилаяв і прогнав зі свого поля, бо нема на нього управи.

— Ви щось тямите у хліборобському ділі?

— Я сільськогосподарський інститут закінчив.

— Навіть? — здивувався секретар ЦК. Він узяв у Марка жмуток колосся, простягнув Киселеві. — І у вас не боліла совість, коли кидали під косу хліборобську надію?

— Пробачте... не додивився... згубив його...

Секретар ЦК похмуро, з докором поглянув на Киселя:

— Не тільки це жито — святість до праці, до людини згубили ви. — І обернувся до секретаря обкому: — Я думаю, товариш Кисіль більше не може працювати на своєму посту... Сідайте, товаришу Безсмертний, покажіть своє господарство...

Біля кожного поля, біля кожного клину зупинявся ЗІС, і секретар ЦК обома руками то пестить, то розгортає, то пригортає хліборобську працю...

— Борщем своїм, голово, почастуєте? — неждано почув Марко.

— Борщем?... З охотою, тільки, пробачайте, без м'яса він.

— Нам уже навіть корисніше споживати пісний, — з якоюсь насмішкою поглянув на себе і дебелого секретаря обкому.

До польового стану вони під'їхали саме в обідню пору, коли притомлені люди сідали на землю, а здивовані соняшники придивлялися до них і до мисок з намальованими соняшниками. Біля соняшників, поруч з усіма хліборобами, сів секретар ЦК, до нього потягнулись кілька рук із сухим чорним хлібом. Він узяв шматок хліба в діда Євмена, переділив його й, повертаючи половину, подякував старому.

— Звиняйте, що такий темний, з домішками, як наша доля, бо труднощі... — звичайно, з перцем сказав дід Євмен.

Секретар ЦК пильно поглянув на старого:

— Це вірно, що доля наша іще з різними домішками: було кому ватрушувати їх. Але тепер ми й за ці домішки візьмемось, — сказав переконано. — Домішки мають загинути, а доля рости!

ЕПІЛОГ

Час пролітає над нами, то мов чорна птиця, то як білосніжний лебідь; нетривке і скороминуче він замітає снігами, пилом забуття, а нерозвійне підводить у новій красі, що не має ні виміру, ні кінця-краю.

Великі роки, роки неспокійного сонця і життя пролетіли над землею. На п'єдестали миру підвелися ті, що з свинцем у грудях покинули нас у війну, поруч з мадоннами стали в музеях наші милі дівчата, і в нових оселях на вечірніх і ранніх зорях матері народили синів, можливо, тих, які не знатимуть страхіть і завірюх війни, не знатимуть кривди. Хай тільки добрі завірюхи цвіту осипаються в їхні коліски і на їхні шляхи».

Ось таке думалось учителю і письменнику Григорію Задніпровському, коли за ворітьми поліклініки Марко поклав йому на долоню дві грудочки свинцю, які ще недавно ворушились біля серця людини. Григорій Стратонович довго зважував їх на руці, довго придивлявся до вишень у цвіту, крізь які просівалися промені надвечірнього сонця, а потім ніяково запитав у Марка: — Останні?

— Останні.

— Напилися ж вони, Марку, крові, аж дірчастими стали і втемніли од неї.

— Народжене злобою ніколи не буває світлим! Ну, як у селі?

— А ти, бідненький, наче й не знаєш? — примружився Григорій Стратонович.

— Та знаю п'яте через десяте, але хочу, щоб ти змалював картину, — посміхнувся Марко. — В тебе це здорово іноді виходить.

— Нідсміюєшся над моїм писанням? — насторожився Григорій Стратонович.

— Горджуся твоєю останньою книгою! — обняв побратима Марко. — Її братиму із собою в поле.

— Справді? — розчулено подивився в карі очі з тими золотистими обідочками, в глибинах яких то чаївся, то снувався легенький туманець. — Що ж у ній дійшло до тебе?

— Насамперед, Григорію, правда! Хай вона часом і гіркою, і нелегкою, і напівголодною була, але це правда, її дехто хотів би в літературі і скрізь бачити лише в підмальованих рум'янцях і паперових квітах, дехто хотів би витюрлюнькувати про медові ріки з киселевими берегами і не бачити, що не в кожній оселі є хліб на столі. Ну, але тепер наводиться порядок. Багатшими стають наші серця, і щедріше починає родити земля. Зараз навіть чиновник, чиновник по чину і натурі, замислюється, як йому «на даному етапі» вхитритися, розуміє, що останні осколки виймаємо з нашого життя...

Із-за садків, неначе з хмар, вплив повновидий місяць. У листві зашаруділа роса, неподалік обіззався соловей, кличучи до себе солов'їху: навіть вибух сотень кілограмів толу не приголомшив пташине щебетання і любов.

Побратими пізно вночі приїхали в село. Григорій Стратоно-

вич зупинив газик на майдані, неподалік од погруддя Безсмертному, і кивнув головою на нього:

— Подивимось, чоловіче, на цього вусатого дядька?

— Можна й подивитись, — зовсім спокійно сказав Марко.

— Ну й витримка в тебе! — похитав головою Григорій Стратонович.

Вони підійшли до монумента і зупинились біля низенької огорожі, за якою кущувалась яра пшениця. І тільки тут, коли Марко поглянув у вічі своєму образу, відчув і хвилювання, і глибіню прожитого, і неймовірність здійсненого навколо і всюди за останні роки. На якусь мить здалося, що і ця ніч, і просіяне місячне проміння, що легко тремтіло над землею, і мовчазний бронзовий чолов'яга проти нього були тільки сном.

— То як, Марку? — не терпілося Григорієві Стратоновичу.

Але Марко заговорив не до побратима, а до свого образу:

— Красивим тебе тут зробили, більш показним, і спокійнішим, і молодшим. Видать, на зморшки матеріалу не вистачило...

— А, щоб тебе!.. — обурився Григорій Стратонович, але, придивляючись до ніби скам'янілого Марка, затих, ступнув кілька кроків назад і тихенько пішов на другий край майдану.

Марко, здається, й не помітив цього і після довгої мовчанки знову тихо заговорив до свого бронзового образу:

— Отак воно й буває... Ну, коли вже тобі випало стояти і днями і ночами, то стій, дивись, щоб із темряви не виповзла кривда, чи брехня масштабна, чи ще якась погань, а нам треба діло робити — орати, сіяти...

Він поправив свій сонцем перепечений картуз, поглянув на далекі, накупані ніжною курявою ниви, на потемнілий од негод вітряк, на притьмарені напівпрозорим туманцем луки і неквапливо пішов у досвітні поля, що породили його.

Іван Світличний

БОГИ І НАВОЛОЧ

У новому романі М. Стельмах бере глибинне, суспільне, людинознавче — культ особи, атмосферу, ним створену, його ворожість принципам і моралі нового суспільства — те, що згодом стало змістом нашого життя, нашої боротьби... Щодо творчої манери, художнього бачення світу, пошуків нових художніх форм у сучасній українській прозі, крім М. Стельмаха, важко назвати ім'я письменника, який би змінювався так швидко і так круто, який би від першої до останньої книги пройшов такий великий шлях пошуків і розвитку... У «Правді і кривді» панівною є висока поетична напруженість, цілком протилежна хронікальності. Творчий метод М. Стельмаха, як

він виявився в останньому творі, багатьма своїми прикметами нагадує довженківську манеру письма; іноді вплив Довженка відчувається прямо й безпосередньо...

На такому ж постійному піднесенні живуть герої нового роману М. Стельмаха, так само крупним планом, космічно сприймають вони разом з автором навколишній світ, себе в ньому, життя країни, величне і мерзенне в природі.

Повернення з війни — для кожної людини незвичайна подія, і не дивно, що Марко Безсмертний повертається в час, коли природа поєднала «небо і землю, як навіть Бог не міг поєднати душу й тіло». Він так невідривно зливається з природою, що не знає, «де починається і де закінчується білий нерозвійний всесвіт і де ти знаходишся в ньому». Все постає перед ним у великих, космічних масштабах. «Тепер нічого дрібного не було і не хотіло бути в природі», — говорить письменник, а ми розуміємо, що це також і душевний стан Марка Безсмертного, який бачить лише «титанічне безмір'я снігів і хмар» і відчуває всю «глибину творіння такої краси». І такі хвилини високої піднесеності й величного сприйняття природи трапляються у Марка Безсмертного не раз і не два. Часто в нього «перед очима у прекрасній єдності рухалися земля і небо, а думки вихоплювалися за їхні вінця», обіймаючи найважливіші події нашого часу, найзагальніші питання філософії: і про долю цивілізації, і про смерть та безсмертя, і про правду та кривду, і про прекрасне й огидне...

Така художня атмосфера всього роману М. Стельмаха, і не один Марко Безсмертний виступає в ньому філософом. Більшість героїв, яким автор симпатизує, ні, яких він пристрасно любить, думають і говорять не стільки про свої дрібні потреби чи буденні справи, скільки про смисл і красу життя, про добро і зло, творені людьми...

Стельмах говорить про своїх героїв піднесено, узагальнено, епічно, урочисто, як інші говорять лише про історичних діячів. Кращі сторінки роману написані в такому стилі, що їх можна читати й перечитувати як найвищу поезію...

Така узагальненість художнього відображення, коли письменник дбає не стільки про окремі події й характери, скільки про загальний настрій і становище країни, дозволили М. Стельмахові наситити свій роман значущою і гострою суспільною проблематикою. Прямо і відверто, без різного звичайного в таких випадках словесного туману пише він і про сирітські драми, і про занедбаність чи й зовсім відсутність демократії в колгоспах, і про податкові утиски, і про найбільше зло нашого часу — бюрократію, і про багато інших прикрих, але, на жаль, реальних речей, про які інші говорять пошепки і з оглядками, побоюючись, як би чого не трапилось. М. Стель-

мах говорить про це на повний голос, різко і безкомпромісно, і таку громадянську мужність його слід відзначити як найбільше достоїнство роману...

З такою прямою і різкістю про наші суспільні лиха в нас майже не говорять. І то не окремі слова окремого героя, то — суспільна концепція нового роману М. Стельмаха, що свідчить не тільки про художній талант письменника, але й про його громадянську мужність, про його щире і глибоке вболівання за долю хлібороба. Недарма ж різні бюрократи й попихачі, кар'єристи і донощики, киселі і безбородьки постають у романі не просто як мізерні і нікчемні люди, але як злодії, вороги народу, достойні не лише презирства, а гнівного й страшного суду. І з цього погляду роман «Правда і кривда» є, безперечно, новою сторінкою не лише в творчості М. Стельмаха, але й в історії сучасної української літератури.

...Суспільна гострота є важливим надбанням письменника, і все ж слід сказати, що виявляється вона ледве чи не в одних тільки словах героїв і майже не виявляється в їхній долі, в їхніх характерах. Що робить хлібороб, коли «після жнив він усі свої трудодні виносить з комори в одному мішечку чи торбі», як він живе — про це ми чуємо лише зі слів героїв, але все це не стало ще предметом художнього відтворення в романі. Герої говорять про скруту і лиха, які доводиться терпіти хліборобові, але все це дивним чином ніяк не відбивається на їхніх долях і характерах. Постійне порівняння людей з богами, що так добре передає силу, красу і велич духу трудового народу, — це в романі відтворено щедро, і це один бік медалі. А інший бік медалі — тема про те, як боги стають мішконосами, і ця тема, на жаль, не одержала в романі належного розвитку.

Певна річ, цих слів не можна сприймати як докір письменникові. Будьмо вдячними вже за те, що він зробив. Але від людини, що має мужність про наше найболючіше говорити на повний голос, ми сподіваємося ще більшого. Ми чекаємо, що в новому творі М. Стельмаха не залишить суспільну гостроту на поверхні, лише в словах героїв, а покаже, як все це впливає на долі й характери людей. А без цього роман «Правда і кривда» вийшов дещо непослідовним, а деякі сторінки видаються дещо ідилічними...

Мудрий був той чоловік, що назвав наші недоліки продовженням наших же достоїнств. На романі М. Стельмаха ця мудрість підтверджується якнайкраще. Та висока піднесеність і суцільна кульмінаційність, яка стала художньою атмосферою роману і дозволила письменникові оминати все дрібне і незначне, зосередившись на вагомому й значущому, — та сама кульмінаційність і піднесеність разом з тим стала й найбільшою вадою твору. Звичайно, без прорахунків не обхо-

диться ніхто, хто шукає, думає, дерзає. Завжди хочеться, щоб їх було якомога менше, особливо в такому творі, як новий роман М. Стельмаха, — соціально гострому і громадянськи мужньому слові письменника про найболючіші справи нашого життя.

«Вітчизна». — 1961. — № 12.

? За допомогою яких художніх засобів у заспіві-пролозі роману «Правда і кривда» зображено війну і поєдинок Марка Безсмертного зі смертю?

Яким чином у романі викрито кривду і зло, кар'єризм і аморальність, доносництво, порушення демократичних принципів життя як характерні вияви сталінізму?

Доведіть, що образи Поцілуйка, Киселя, Безбородька є типовими виразниками доби тоталітаризму.

Як Марко Безсмертний, Григорій Задніпровський борються з носіями кривди в житті? В чому виявляється гуманізм Безсмертного?

Яке значення в романі має вставна новела — саморозповідь Задніпровського про перебування в «турецькому полоні» — для характеристики героя і його доби?

Прототипом секретаря ЦК в романі був Микита Хрущов. З чого видно, що герой не сприймає потворних явищ сталінізму? Поміркуйте, чи художньо переконливий цей образ.

За сюжетно-композиційною організацією роман «Правда і кривда» є новаторським твором. Наведіть приклади невласне прямого мовлення героя, яке вплітається в авторську розповідь.

Які проблеми роману «Правда і кривда», порушені Михайлом Стельмахом, виділяв Іван Світличний? Чим нагадує творчий метод романіста довженківську лірико-романтичну стильову манеру письма? Чи погоджуєтесь ви із судженнями Світличного про недоліки твору? Чому критик вважав роман «Правда і кривда» новою сторінкою в історії української літератури?

Олесь Гончар

Один з найвидатніших українських прозаїків, спадкоємець найкращих традицій класичної літератури. Творчість Олесь Гончара — явище самотутнє, певна віха в історії українського художнього слова. Його оповідання, повісті, романи, письменницькі роздуми відображають долю українського народу ХХ століття, бо написані справді народним письменником.

Народився Олександр Терентійович Гончар 3 квітня 1918 року в слободі Суха Кобеляцького району на Полтавщині в родині селянина. Закінчивши сільську школу, працював у редакції районної газети, а 1934 року вступив до технікуму журналістики імені Миколи Островського в Харкові. Навчався із захопленням, писав нариси, вірші, друкувався в періодичній пресі. 1938 року став студентом філологічного фа-

культету Харківського держуніверситету, до початку Вітчизняної війни закінчив три курси. Продовжити навчання в університеті вдалося лише після війни. Закінчивши університетський курс 1946 року, письменник вступає до аспірантури і переїжджає до Києва. Працює в редакції журналу «Вітчизна», де протягом 1946—1948 років друкує повісті «Альпи», «Голубий Дунай» та «Злата Прага», які об'єднує в трилогію «Прапорносці», що здобула серед читачів велику популярність. В усіх творах письменник порушує злободенні суспільні проблеми, подає типові образи сучасників, проголошує високі ідеї патріотизму та гуманізму. Відомі твори письменника: повість «Земля гуде» (1947), романи «Таврія» (1952), «Перекоп» (1957), «Людина і зброя» (1960), «Тронка» (1963), «Собор» (1968), «Циклон» (1970), «Берег любові» (1976), «Твоя зоря» (1980), повість «Бригантина» (1973). Полюбилися читачам також збірки новел «Модри Камень» (1948), «Південь» (1951), «Чари-Комиші» (1958), «Маця з Верховини» (1959).

Олесь Гончар — автор численних нарисів, літературно-критичних статей, зібраних у книжках «Про наше письменство» (1972), «Письменницькі роздуми» (1980). Останні книги письменника — повість «Чорний Яр» (1986) та збірки оповідань і повістей «Далекі вогнища», «Спогад про океан». Завершив свій життєвий шлях у Києві 14 липня 1995 року.

СОБОР

(Уривки з роману)

I

У жодній енциклопедії світу не знайти нам цієї Зачіплянки. А вона є, існує в реальності. Без звички навіть трохи дивно звучить: Зачіплянка. Хтось колись тут за щось зачепився. І так пішло. В давні, в дозаводські часи було, кажуть, на цьому місці велике село, що робило списи запорожцям. І коли мандрували козаки на Січ, то завертали сюди, щоб запитися списками. Отоді, може, котрийсь козак і зачепився тут за якусь, поклавши початок династії.

Живуть на Зачіплянці здебільшого праведні люди, або, як Микола-студент сказав би, правильні. Роботяги. Металурги. Ті, чиє життя розбите на зміни, денні і нічні. З одного краю селища сага блищить, з другого — облуплений собор біліє. Старовинний, козацький. А перед вікнами селища, за вишняками, за Дніпром, ніч крізь ніч палахкотить ятриво домен, вулканиться червоно. Там народжується метал. Небо тремтить і глибшим стає щоразу, коли металургійний випліскує заграви, бурхаючи з крутого берега лавою розпечених шлаків.

Буре небо над містом, бурі дими.

Опівночі, коли промчить, прошурхоचे велосипедами нічна зміна у бік заводів, і, зморена денними клопотами, Зачіплянка нарешті поринає в сон, і висне над нею з просторів неба місяць зеленорогий, собор стоїть над селищами в задумі один серед тиші, серед світлої акацієвої ночі, що більше навіть не на ніч схожа, а на якусь, сказати б, антиніч. Вона тут незвичайна, ця антиніч, вона мовби зачаклована видом собору, заслухана німої музики його округлих, гармонійно поєднаних бань, наростаючих ярусів, його співучих ліній. Для неї, зачаєної в бажанні розгадати дивні якісь загадки, розшифрувати тайнописи віків, собор ще повен далекою музикою, гримить обвалом літургій, перелунює православними месами, піснеспівами, шепоче жагою спокут, він ще повен гріхами, в яких тут каялись, і сповідями, і сльозами, і екстазом людських поривів, надій...

Заводи дають плавку, і, мов над вулканами під час виверження, заграви бурхають в небо, і вся глибінь його, враз оживши, починає дихати, пульсувати; відблиски неба грають ночами на стінах собору, на його верхах...

V

Виходило так, що собору вже ніби й нема. На одному важливому засіданні, де обмірковувалось майбутнє Зачіплянки і розглядались проекти її забудови, згідно з генеральним планом, все якось не могли втулити місце цьому соборові; то він комусь заступав, то його мусили затиснути якісь ще не існуючі споруди нового мікрорайону. Оскільки засідання було вузьке і тут дозволялося бути відвертим, господар кабінету — похмурий чоловік з світлими, прозорими очима і землистим кольором обличчя, запитав, зіжмакавши лоба:

— А чого йому, власне, стояти?

Не було в цій репліці категоричності. Її можна було вважати просто роздумом. Внутрішнім сумнівом. Могла вона бути цілком випадковою і не мати ніякого підтексту. Але ж могло бути й інакше? Могло тлумачитись це, скажімо, й так: якого сторіччя цей собор? Вісімнадцятого? А хіба мало в республіці архітектурних пам'яток з вісімнадцятого сторіччя? І чи така це буде велика втрата для трудящих, якщо одним об'єктом минувшини буде менше? Здається, він потребує ремонту? Асигнувань? Та доки ми тягтимемо на такі речі з бюджету? Чи не доцільніше буде передбачити на його місці будівництво чогось такого, що справді необхідне для населення нашої славної Зачіплянки? Отже, ця репліка могла бути вільним експромтом, який ні до чого не зобов'язував, але могла вона таїти в собі і силу вказівки.

Зачіплянку на цьому засіданні представляв її висуванець Лобода Володимир Ізотович, син славетного колись на весь

край обер-майстра Ізота Лободи, заслуженого металурга республіки.

Лобода-син був Володимиром Ізотовичем для цього кабінету, а для Зачіплянки він і досі Володька, може, тому, що товариський, простий, до людей не гордий. Вилиняв, геть полисів на комсомольській роботі, тільки ріденький кущик на голові зостався. Володька ще сам і кепкує з того кущика: рештки, мовляв, що від запорозького оселедця лишилися... Зараз Лобода відає культурою всього заводського району. Якраз на соборі висунувсь. Коли відзначалось 300-річчя Переяславської ради і треба було чепурити пам'ятник старовини, а коштів для ремонту собору вишукати не вдалося, то Володька ідею подав:

— Нічого й не треба. Є вихід: взяти в риштовання.

— А потім?

— А потім — хай стоїть. Головне — одягти до свята.

Йому сказали:

— Ти геній.

Собор взяли в риштовання, а «геній» невдовзі на культуру перейшов. І хоч плавнева лелека не одних лелечат висиділа в тому бутафорному риштованні, Лободі це не дошкуляє і службовим справам його ніскільки не зашкодило: скоріше навпаки. Обгнила декорація, осунулась, знову оголивши всі бані, вкриті іржею, і Зачіплянка звиклася з таким станом речей, хіба що лелека надто розкладається з собору, тоді котрийсь із металургів спідлоба гляне в той бік:

— Вона ще нам не таких геніїв висидить...

І тепер от, коли на засіданні знову зайшлося про собор і було кинуте кудись у жужмо паперів ту ваговиту репліку, зачіплянський висуванець одразу вловив, як йому здалося, її суть і, розвинувши думку, зауважив із скромністю підлеглого, що на тому місці дуже, мовляв, доречно ув'язалось би будівництво зразкового критого ринку для трудящих, відчувається в цьому гостра потреба. В старі часи на тому майдані влаштовувались ярмарки, був і базарчик пізніше, який потім занепав, отже, варто б відновити давню народну традицію.

Вважався Лобода-висуванець знавцем Зачіплянки, її потреб та настроїв, і тому міркування його вислухали з увагою. І хоч рішення остаточного поки що й не було прийнято, але з засідання Володимир Ізотович вийшов з почуттям, що він переміг. Мине якийсь час, і ніхто не штрикатиме йому очі тим собором, не нарікатимуть, що його загиджено, запущено, перетворено в склад комбікорму (хоч там і комбікорму тепер нема). Виросте новий комплекс, навіть шашличну можна буде відкрити, і все завдяки його ініціативі, знанню психології Зачіплянки.

Коли після засідання Володька Лобода йшов вулицею, розстебнувши свій парусиновий піджак і по-молодецьки підста-

вивши широкі груди вітерцеві, його хтось зовсім демократично окликнув:

— Володько, стривай!

Відділившись од гурту відвідувачів, які чогось чекали біля будинку райсуду-райміліції, переймала Володьку баба Шпачиха, зачіплянська квартальна. Вона, як завжди, трохи накульгує, та накульгування в неї — наслідок виробничої травми, пам'ять про будівництво знаменитої ще в тридцяті роки четвертої домни. Володимиру Ізотовичу зараз не до Шпачихи, але вона сміливо бере його за лікоть, озирається:

— Маю тобі щось сказати, Володько. Сядьмо он на тій лавці.

І вони сідають на лавці під розімлілими акаціями, якраз навпроти будинку правосуддя, з якого подеколи вигляне то кашкет міліціонера, то промайне обличчя знайомого Любоді прокурора, то прозирне ще хтось стривожений, мабуть, який-небудь затриманий порушник.

Справа в Шпачихи серйозна: йдеться про долю зачіплянських кіз. Як вийшла на тих кіз заборона, постанова така, що треба їх негайно порізати, бо з'їдають, мовляв, увесь білий хліб міста, тільки горохвяники залишаються, з того моменту немає Шпачисі-квартальній спокою. Комісії ходять з райради, заглядають у двори, записують, в кого ще ті кози zostались, кому ще за них штрафу припекти. З неї, з квартальної, раз у раз питають: чи вже покінчено на Зачіплянці з козами, чи застосовує вона надану їй владу? Адже її обов'язок не тільки розносити податкові листки по дворах та нагадувати Катратому, щоб прапор у свята вивішував... А як вона буде чіплятися до людей, коли в самої коза нелегально в собачій будці живе! Квартальна мусила б наче приклад показувати, а вона сама ж і попереджає ввірене їй населення:

— Готуйтеся, людоньки, завтра комісія буде! Виганяйте кіз на весь день якнайдалі в кучугури... Аж на Радуту женіть!

А до Володьки вона з таким проханням: чи не міг би він, як свій-таки зачіплянець, зайти з нею до найстаршого тут начальства, щоб видобути амністію козам: все ж таки вони дітям металургів молоко дають!.. Кажуть, нібито паляницями всі почали кіз годувати, людську норму згодовують, тому й перебої з білим хлібом... Але ж це неправда! Зачіплянка своїх кіз у кучугурах пасе, можна піти й перевірити...

— Кози — це ж наші корівки, робітнича худібка, за що ж на неї така напасть? Вступися, Володько, хоч ти!

Володьчине біле, повнощоче лице обволікається похмуристю, туманом відповідальності, ніс стає ніби ще кирпатішим. Холодно зупиняються на Шпачисі його випукло-риб'ячі очі.

— На жаль, Оврамівно, нічого тут зробити не можу. Закон

для всіх закон. Сват чи брат — винятків ні для кого нема, і ви мене, Оврамівно, на приятелізм не підбивайте, — і аж тут ворухнувся на соковитих Володьчиних губах черв'ячок усмішки. — Зате я вас іншим пораду, — сказав він, дивлячись у Шпачишине сухе, загострене увагою обличчя. — Через невеликий період часу за молоком не треба буде далеко бігати. Не будете з корзинами давитись по автобусах, теліпатись до міста, щоб продати всяку петрушку, матиме Зачіплянка свій власний базар... Не ви до міста, а до вас горожани приїжджатимуть на торг.

— Їзда нас не лякає. Як добре вродять абрикоси, нам і Архангельськ не далеч.

— Нащо вам тоді той Архангельськ? За два кроки від вас буде першокласний критий ринок під склом, під кольоровим пластмасовим дахом...

— Де ж це він буде?

— А на майдані... На місці собору.

Лице Шпачишине витяглось у подиві:

— А собор?

Відомо було молодому Лободі, що Шпачиха ніколи не належала до прихильниць собору. При закритті його була в авангарді, особливе завзяття виявила при вигнанні з Зачіплянки приблудного розстриги-попа, одного з тих швидкісних окупаційних попів, що, як голодні вовки, кружляли навколо собору та потайки хрестили на селищі дітей, серед яких часом виявлялися й діти відповідальних товаришів... І хоч робилося це без відома відповідальних, але були в декого серйозні неприємності, зокрема і в Петра Петровича, учнем і висуванцем якого Лобода себе вважає... Після одного такого скандалу вирішено було створити в соборі музей, і Петро Петрович власноручно взявся був тоді набивати опудала з шулік та диких кабанів, він на це мастак... Наступник його, правда, цю краєзнавчу ідею відкинув, а жаль, бо відтоді собор так і стоїть як безхозний — ні вепрам, ні попам... Шпачиха в тих подіях була прогресивною, до розстриги-попа в неї не було пощади. «Та який з нього піп, коли в нього під рясою галіфе? — кричала вона тоді на всю Зачіплянку. — Ніякої в нього віри нема, безвірко він!» І привселюдно присягалась, що онуків своїх нізащо до нього не понесе, хай краще нехрещені ростуть, ніж нести їх до пройдисвіта... Така була, а зараз Лобода її просто не впізнавав.

— Я навіть думав, що ви, як передова квартальна, як героїня перших п'ятирічок, могли б навіть ініціативу виявити... Соборної общини нема, але ж можна б комусь зібрати підписи і від імені самих селищ, скажімо, звернутися до райради з листом...

Шпачиху, видно, так і стрельнула догадка! Очиці її враз ожили, зблиснули смішком:

— Щоб «ідучи назустріч побажанням трудящих»? Щоб потім іще на нас і перекласти? Так не буде ж цього, Володимире, — сказала урочисто, ніби присягнула. — Як на мою волю, то хай стоїть. Він їсти не просить.

— Так просить асигнувань, — дражливо відреагував Лобода. — Навіть вимагає. А з чого? З податку вашого? Чи з пенсії? Люди в комунальних душаться, а ми на ремонт церков з бюджету будемо кошти вгачувати? — І перейшов на спокійніший тон: — Звичайно, він ще не валиться, можна б якось використати його, якби наш ледачий м'ясокомбінат був повороткіший... Чому б, скажімо, при певних затратах не зробити з цього собору справжній, модернізований, на тисячі тонн продукції холодильник? Холодильник-гігант...

Шпачиха підвелася:

— Звиняй мене, Володимире, але не в той бік ти думаєш. Ти б краще за гудок подбав.

Який це ще бабі гудок? Лобода насупився. Потім згадав. І батько його, і Катратий, і ще дехто після того, як були відмінені гудки, збирались писати кудись заяву, щоб — хоч як виняток — було повернуто їхньому заводові-ветеранові право давати вранішні гудки.

— На цю тему ми ще поговоримо, — підвівшись і вже рушаючи, сказав їй Володька. — Я скоро буду на Веселій, не думайте, що відцурався... Хоч і клопотів невпрогорт, але на рідну Веселу загляну!

І ще того ж вечора заглянув.

Удвох із кимось на скромному «Москвичі». Наче щоб не розполохати тишу зачіплянську, «Москвич» проїжджав вуличкою нешвидко, біля двору Баглаєвої Віруньки пригальмував. Відхиливши дверцята, Володька привітався з машини до куми, що саме порала квіти коло парканчика, запитав, коли ж нарешті Івана чекати. Дізнавшись, що відрядженець, можливо, вже зараз десь над Гімалаями летить, Лобода виказав радість:

— О, приємно! Як приїде, гукайте ж... Відзначимо! Кокосового молока, напевне, привезе, знімемо пробу...

Стоїть Вірунька, злігши грудьми на паркан; задумою повивається налите, персиково-туге обличчя...

— Коли ти, Володько, оте своє потьомкінське риштованняновиши? — кивнула на собор.

Володька вловив критику, але не образився.

— Скоро, скоро, — каже він. — Ітимуть танки переходом, може, завернуть... Їм кивни лише — наскрізь протаранять. Всіх кажанів соборних розполохають!..

На мить Вірунька бачить зовсім зримо, як руйнують танками собор, горища падають і з них кажани вилітають завбільшки, мов лелеки.

А Лобода, весело помахавши Віруньці рукою, дав водієві знак рушати...

Зачіплянки молодий Лобода й тепер не цурається. Загляне при нагоді провідати свого двоюрідного брата, сліпого Костю-танкіста, іноді й заночує в нього, як припізниться. Почуває себе тут у колі своїх, з кожним запанібрата. В розмовах любить натякнути, що знає набагато більше, ніж знають вони, прості смертні, йому доступне, мовляв, те, про що вони лише згодом почують по радіо чи з газет і матимуть нагоду переконатись, наскільки точно їхній Володька був заздалегідь поінформований про яку-небудь із чергових реорганізацій. І хоч угору йде зачіплянець, а не зазнався, дбає, щоб не відірватись від мас... «Не думайте, — каже, — що я відірвався, чорним був, чорним і зостанусь», — себто металургом. Бо сам таки справді ж із заводу життя починав, із цеху, і є в нього підстави похвалитися навіть на службі своїй теперішній: «Ми, металурги, народ прямий: у нас анонімок не пишуть».

Цінять його на службі, це правда. Побільше б нам, кажуть, таких працівників. Чує нове, в старому не закис. Та й не сказати, завзяття у висуванця ще комсомольське, енергія з нього б'є, ідеями на ходу так і сипле. Всі оті «кімнати щастя», вікторини, карнавали на воді і навіть святкові кольоретки для цуркових коробок (і слово ж яке вигадав: «кольоретки»!) — все то винаходи їхнього зачіплянського «генія». І хоч Весела не злобиво підсміюється з таких винаходів, але мешканцям її приємно, що Володька не цурається своїх, не гордує ніким, навіть бабою Шпачихою...

От лише Микола-студент ніяк не дійде миру з таким удатним висуванцем, просто терпіти його не може. В Миколи для нього одне тільки слово: «Батькопродавець!». Хоч як на Віруньчин погляд, то це, може, й занадто. Адже не відкинувся Володька від батька, думав, певне, зробити на краще, коли, одержавши в місті квартиру, забрав старого до себе. Батько дуже не хотів кидати Зачіплянку, але син таки наполіг: «Біля мене будете, тату, а то скажуть, наче у вас і сина нема! А ви ж заслужений металург, з вашою славою і мені легше...» Засумував на проспекті старий, особливо коли невістка втекла і савотність прописалась на їхній холостяцькій квартирі. Старий почав був подумувати, щоб знову на Веселу повернутись, де так добре під грушею із другом Ягором у свята сиділось, але Володька такої ганьби, звичайно, допустити не міг, до того ж треба було назад у циган відторговувати подвір'я. А сам хоч би й рад батька розважити, турботою оточити, так усе по засідан-

нях, по нарадах, то ти дзвониш, то тобі дзвонять, — посадили ж на культуру, гаряче місце! Отоді і вдарила Лободі-синові ідея: відправити старого в Будинок металургів! Є такий на Скарбному Будинку ветеранів, у лісі над річкою, серед плавнів вікових. «Рибку, тату, ловитимете, повітря свіже, годують добре, санітарки, офіціантки, кіно, газети, санаторний режим! Чого вам ще треба?! На Зачіплянку тягне? А може, ми її переросли з вами, тату? Хто там вас жде? Могила мамина... Її впорядковано. Тільки журитись там більше будете... І мені можуть зауважити, що ви ледь не кожного свята чаркуєтесь з отим махновцем, розмови невідомо на які теми ведете... Раз уже колись голову за нього підставляли — хіба вам мало того?»

І доживає тепер віку старий Лобода в Будинку металургів у товаристві інших заслужених ветеранів. Дехто осуджує Володьку за такий крок. Зачіплянка довго про це гомоніла, для Миколи відтоді Лобода-син взагалі тільки «батькопродавець», а Вірунька, хоч сама, звичайно, ніколи б так не зробила, але Володьку намагається якщо не виправдати, то бодай пояснити собі його вчинок. Однак не знаходить пояснення. Якби хоч квартира тісна чи жінка сварлива, а то ж зараз по-холостяцькому живе, по їдальнях та буфетах бігає, там чаю, там кефіру, бо на роботі коли й до ночі, — час у таких людей ненормований...

Стоїть «Москвич», лобом у Ягорів паркан уперся, фари погасив і жде, майже непомітний у затінку сарая. Довго ж, однак, вони там бесіднують, чи юшка ніяк не звариться? Зачіплянка з першого приїзду чомусь відчула антипатію до тих нічних юшкоїдів... Спитай потім Володьку, чого в Катра-того був, неодмінно викрутиться, знайде пояснення, ще з якою-небудь і підкладкою: їздив, мовляв, як до живого експоната, про життя каталів розпитувати або що. Заодно вивідував про той невідомо ким вчинений на заводі подвиг під час окупації, коли хтось чавунного заводського Титана з-під носа у німців викрав, і серед брукту, на відвалах, було йому знайдено сховок... Зберегли, а хто зберіг, — досі ж бо тих сміливців не виявлено, герої zostалися невідомими... Володьку зачепи — на ходу вигидає сто пояснень, такого в ступі не влучиш... Але й Весела — це ж така, що правди від неї не втаїш, тут і мале знає, чого до діда Ягора час від часу рибінспектор зникає то з одним, то з другим приятелем... І ніколи вдень — тільки вночі, мов кажани. Тайною все там покрите, без пісень, без примовок сьорбають, але по Веселій мов сорока на хвості розносить щоразу, яка цього вечора там юшка заварювалась, яку рибу Ягор потребував і які клалось приправи. І якби знали ті юшкоїди, що про них передумає Зачіплянка, доки вони потай працюють ложками, якби дочули, яким перцем приправляє Весела цю

їхню тайну вечерю, то, мабуть, і ложки їм у роті позастрявали б, кістками подавились би їдці! Одного рибінспектора нібито замінено, була дідові передишка, а тепер і новий дорогу взнав чи Лобода його навів. Володька виявився не геть-то вередливим: батька свого, бач, з Ягором розлучив, щоб не чаркувався з махновцем, а собі дозволяє, внадився, хоч і непроханий... І спробуй ти йому завтра зауважити, зустрівши десь у завкомі, він таке тобі крутне, що ти ж і винувата зостанешся, пліткаркою зробиш... Всі знають, який вертун: справді, його і в ступі не влучиш...

Одначе спати пора. Вставши, Вірунька наблизилась до дітей, що порозкидались на тахті, аж додолу позвішували загорілі ноженята. Обережно поправила ті ноженята: спіть, набігались за день...

— Чую, чую голос Баглаєнка, — бадьоро заговорив Лобода-висуванець, бо це ж таки був власною персоною він. — Правильно, розтлумач цьому темному, що таке Зачіплянка... Вона вище анонімок. В ній гордість є!.. Давненько я не бачив тебе, Миколо. Ти все такий же? З догматиками воюєш? Я теж їм спуску не даю. Ну, а твої димовловлювачі? Де вони?

— Під сукном.

— У кого?

— У вашого брата.

— Бач, ти їжаком усе. А я ж тебе ще на шиї катав навперемінки з Іваном. Вугілля бігали з ним до переїзду красти, на ходу із платформи вихапували, щоб ти тут, пуцьверінок, не замерз... А ти у віддяку тепер всяке на мене горнеш, прізвиська даєш... Хіба це чесно? Нам, металургам, не личить чвари розводити. Нам треба купи триматись, ось що я тобі скажу. В мене й без тебе ворогів хоч греблю гати — отих потайних, що по кабінетах...

— Колись ти і дядька Ягора до ворогів причисляв, а зараз нібито в дружбі з ним? Все тече, все міняється?

— Це точно філософ підмітив: міняється, та ще як! Тепер на відпрацьованих догмах далеко не поїдеш. Треба мозком ворушити, нове шукати.

— Як оте потьомкінське риштовання на соборі?

— Ну от, знову ти за своє. І хлопець ти хороший, Миколо, з сім'ї чесної, батько ж твій із моїм — нерозлийвода були... Обом їм товариш Серго руки тис! А сам ти, вибач за прямоту, на старовині звихнувся... Ну що тобі, юнакові з робітничого передмістя, шукати в тому струхлявілому Яворницькому? Собори... шаблі козацькі... курені! Та то ж усе реквізит історії, мотлох минулих віків, як ти цього не розумієш? В епоху ракет хіба таким нам займатись? Головний конструктор та ще ми з

тобою тільки й знаємо, до яких речей Зачіплянка рук докладає... Так пора ж і їй справити обнову! Ви, молодь, підтримайте мене, і я завтра нам на місці цього собору он яке молодіжне кафе відгрохаю! З повним комплексом! Кафе-лялечку, в області тільки ахнули б! Шашлична! Чебуречна! А поряд раковина для естради, атракціон, чортове колесо над усією Зачіплянкою... Гуляй — не хочу! Невже не запалює?

— Ні.

— Отакі ви, теперішня комсомолія. Нема у вас вогника. Треба, щоб навколо тебе гриміло, співало все! Більше вигадки! Де ваші культпоходи, нові обряди? Ти можеш, звичайно, спитати: ну, а своє, наше, спадщина національна? Та хіба я проти традицій? Хіба я безбатченко який-небудь, волоцюга безпачпортний? В козацькому стилі можна ж усе оформити, на фасаді кафе запорожець стоятиме із списом або козак Мамай сидітиме з бандурою, в шароварах! Навіть і кафе можна б назвати: «Козак Мамай», або «У козака Мамає», хіба ж не здорово було б? Але цур! Моя ідея! Беру патент! Отак-то. Треба вміти розкинути мислю по дереву. А ти думав, даром я на культурі сиджу?

І, вдоволено засміявшись, він рушив був до машини, потім ще вернувсь, сказав упівголоса, довірливо:

— Ти тут над цим Ягором попрацюй. Бо приїздять, питають про ту історію з Титаном, а Ягор тоді ж був на заводі... Тільки не хоче на цю тему, може, має якийсь грішок на душі... А який подвиг! Тільки стало відомо, що німці збираються заводський витвір у переплавку пустити, і тієї ж ночі, під носом у окупантів, зникає Титан! Невідомі якісь повантажили його на платформу, загнали з бруктом у заводський тупик, десь там на відвалах між бруктом аж до приходу наших пролежав. Зумів його хтось уберегти! Хіба це не героїзм?

— Героїзм, — згодився Микола.

— Ну от ми й порозумілися нарешті. Привіт матері передай. Вона в тебе старушка хоч і сувора, але справедлива. Медаль би їй за те, що без батька вас вигляділа... — І, взявши миршавого свого приятеля за плече, Лобода повернув його лицем до Баглаєв: — Підніми капелюх, глянь, яких орлів дає робітничому класові Зачіплянка: хоч на фестиваль! Краса і сила, статура, мускулатура!.. Одчаюги хлопці. Тутешніх ти краще не чіпай, краще тихенько обмини. Бо в нас такі: піймають, голову очима назад поставлять, а скажуть, що зроду так була!

Зареготав, і регіт його серед притихлості вулички пролунав дужо, упевнено. Ні, перед таким навряд чи вистоїть собор, той «мотлох історії»... І Баглаєві навіть захотілося записати в який-небудь зачіплянський літопис: «Нема ненависті чорнішої, послідовнішої за ненависть відступника, ренегата...»

Сіли в машину, лімузинчик фуркнув, зняв куряву на всю вуличку. Стало чути у повітрі сухий присмак бензину, пилюки. Майнули фари аж біля собору, ковзнули по ньому, і видно було, як там «Москвич» чогось зупинився і ті двоє вилізли з машини. Лободин кітель знову при місяці забілів. Що там їх зупинило? Наче ж і шин їм не проколювали, хоч зачіплянська дівтора й нахваляється зробити це, якщо не перестануть з діда Ягора юшку цідити...

А двоє стояли перед собором, розглядали при місяці споруду.

— В печінках мені цей ваш холодильник, — кинув раптом Лобода різким, озлілим голосом. — Риштовання потьомкінське... Лелека геніїв висиджує... Ненавиджу всіма фібрами! — І підняв стиснуті кулаки.

Рибінспектор ніколи раніш не бачив свого приятеля в приступі такої злості.

— Ар... ар... архітектурний пам'ятник, — нагадав йому, щоб заспокоїти.

— Пам'ятник... Який це в біса пам'ятник? — аж сичало презирливо поблизу. — Що в ньому архітектурного? Мотлох історії — і все! То ще треба докопатись, що хотіли сказати ним ті ваші допотопні січовики! Якомусь Скрипникові вдарило в голову, оголосив пам'яткою, вніс у реєстр... А ми й підступитися боїмось, раби папірця!

Витер спітніле чоло і ніби аж зараз помітив рибінспектора.

— Скільки мені цей безхозний собор нервів коштує... Кожне глузує, розігрує, ти ж чув! Вигадав, каже, потьомкінську штучку! А з другого флангу недоїдені міллю богомільні старушки пишуть і пишуть в різні інстанції. Незаконно закрили, мовляв, відкрийте, уважте старість, бо наші ж сини погинули на фронтах... З області невдоволені дзвінки: що там у тебе з собором, чого йому ладу не даси?

— Спиши.

— Як це спиши?

— Ти ж влада, — солопів рибінспектор. — Тобі й карти в руки... Чи не знаєш, звідки зайти?

— Знаю. Нас не вчити, як це робиться. Із реєстру тільки б його... А там саперів попросив би — за одну ніч порохня б із нього була. Пил віків!

— Так чого ж... роби порохню...

— А паспорт?

— Який паспорт? — сп'яну не міг второпати приятель і навіть мацнув себе за кишеню.

— Он паспорт на ньому чавунний, — Лобода зміряв поглядом темну чавунну таблицю, що ледь помітна була на затіненому боці собору. Приятель вище підсунув свого розчавленого ка-

пелюха, витягнув шию, але навіть зблизька не розібрати було, що на скрижалі тій накарбовано, що там охороняється законом. — Міцно прилаштовано! Ось я викруткою...

VIII

Вкрадено таблицю з собору!

Там, де висіла, зоставсь прямокутник необлинялий та дірки від гвинтів. Мабуть, і сам Лобода-висуванець, який вважав себе знавцем робітничої душі, всіх її закамарків, не сподівався, що такий незначний факт, як пропажа таблиці, шматка чавуну, наробить на Зачіплянці стільки шелесту.

Вірунька, хоч і поспішала до автобуса, все ж завернула на місце події. Так, нема. Позбавлено паспорта. І хоч раніше за цехом, за графіками, за безліччю квартирних та побутових справ їй не до собору було, він наче й не існував для неї, одначе зараз це неподобство обурило й Віруньку, собор і для неї враз якось ожив. Без таблиці тієї став він якийсь беззахисний, безборонний, списаний із життя, приречений на злам.

Підійшло ще кілька селищанських, оглядали пляму — слід від зниклої охоронної таблиці. Семко Дейнека подав думку, що треба міліціонера б викликати, щоб вівчарку привів та пустив її по сліду. Там у них собаки-шукачі здорово намуштровані, будь-який слід візьмуть.

— Цього сліду ніяка собака не візьме, — кинула Вірунька сердито і поспішила до автобуса, що саме підійшов.

Ніби не що й сталось, а навіть і на роботі чомусь Віруньці було марудно. Одразу після зміни вирішила зайти до Лободи: собор у його ж підпорядкуванні...

IX

Несподівано з'явилась на обрії кочівна бригада реставраторів, що ставила свого часу сміховинне оце риштовання, яким так ніхто, крім лелеки, й не скористався. Тижнів два тоді товклися тут, з собору зробили собі нічліжку, горілку пили та дівок водили — така це була бригада, що її роботу Зачіплянка інакше й не називала, як халтурою. І ось знову з'явилися, зачули поживу. Адже разом з таблицею тепер із собору було ніби знято якийсь покров охоронності, недоторканості, віднині собор став об'єктом ненадійним, і це, певне, якраз і пригнало мерщій сюди халтурників (відомо, що й на руйнуванні часом можна добре урвати)... До того ж згадала ця братія про колись уже виконані тут роботи, спом'янула якийсь свій договір, що його, мабуть, уже й миші з'їли. Бригадир реставраторів умовляв селищан підписати якогось акта, виправдальним тоном пояснював на майдані, чого роботи було тоді заморожено:

— Ви ж знаєте, як це в нас: то кошторис не затверджено, то оліфи нема...

— Душі в тебе нема, — презирливо скривився на це Федір-прокатник.

— Бригада не бий лежачого, — підкинув Шурко, водій далекорейсових автобусів.

Ще один з реставраторів скаржився, що за висоту не платять; бігаючи верткими очницями, шукав у роботяг співчуття.

Розмова в гурті раз у раз поверталася до таблиці, зайшлося про походження її, старші пробували пригадати, коли й ким було її відлито, і виходило так, що ледве чи не за декретом Леніна відлита була вона, ота чавунна зачіплянська таблиця...

Учитель Хома Романович, у якого до війни сиділа за партою легендарна Майя Прапірна, неремстиво стояв позад гурту сухенький, сивий, у розмовах участі не брав, тільки очі його, задивлені на собор, поїнялися сльозою. Йому більше, може, ніж будь-кому, було чого переживати. За цей собор він свого часу на Магадані побував, власне, більше за свій темперамент, за те, що мав звичай аж надто запально історію храму переповідати учням. Багато хто з металургів, людей різних поколінь, теж колись сиділи за партою у Хоми Романовича, і дещо знали про історію виникнення собору. Виник, мов із легенди. Після зруйнування Січі, в потьомкінські часи, повержені запорожці заснували монастир у цих місцях, у плавнях, що належали раніше одній із окраїнних запорозьких паланок. Отам у плавнях постригались у ченці, брали до рук, замість шабель, книги Святого Письма. Перевдягались, як оточенці, в буденну сіру одежу гречкосіїв. Чорною жалобою ряс прикривали буйно-червоні шаровари лицарів Запорозжя. І вирішено було тоді на їхній сумовитій раді: збудуємо собор. Воздвигнемо, щоб піднісся в небо над цими плавнями, що рибою кишать, над степами, де наші коні випасались, і буде незломлений наш дух жити у святій цій споруді, наша воля сяятиме в небі блиском недосяжних бань. Шаблю вибито з рук, але з серця не вибито дух волі й жадання краси! Наша непокора в цім витворі стане серед степів на віки, окрасою Великого Лугу вгору сягне... Але хто ж збудує? Хто сотворити зуміє? Підліток місцевий викликався, тямковитий хлоп'як з очима великими, як натхнення. «Благословіть!» І зник у плавнях. Три доби його не було, потім повернувся до товариства й на долоні тримав собор готовісінький, весь зроблений із стеблин комишу. Розповідав, нібито зморений, приліг у плавнях, задрімав, і собор сам увісні йому наснився. Дано знак, ударили в тулумбаси, скликаючи раду козацьку (відомо, що на раду навіть у Січі козаки йшли без зброї, покладаючись лише на силу розуму). Рада козацька, оглянувши пробу комишеву, схвалила: воздвигнем! І засяяли відтоді блакиттю кулясті бані собору над плавнями, над цим білим світом дніпровським...

Щось подібне переповідав колись своїм школярикам схильний до велемовності Хома Романович, а зараз уже ні, не переповідає. Мовчить. Мовчить про ті легендарні плавневі очеретини, з яких цей собор колись виник. Вчить дітей арифметики. Чистої арифметики, без будь-яких домішок. Хіба що з Баглаєм-молодшим коли-не-коли душу відведе. Микола належить до його найулюбленіших вихованців, учитель вірить у нього та в ненаписані його поеми. А хто має сумнів, тим каже тоном майже урочистим:

— Юнак — чистий думками і непорочний діями. Колись він ще прославить нашу Зачіплянку, згадаєте моє слово...

Під час громадянської, коли різні влади тут часто мінялись, не раз налітала на собор ще й «безвладна влада», гуляйпільська анархія, без попа причащаючись вином із золотих церковних чаш. Уподобали гуляйпільці великого дзвона й вирішили були забрати його до себе в Махноград, у степову свою столицю. На спеціальних пристроях волами тягли через скарбнянські плавні стопудову козацьку мідь, але на греблі десь вози уломились під непосильною вагою, шубовснув дзвін у ковбаню, в глибочезне плавневе озеро і, кажуть, сім днів гув, доки дна дістав! Досі показують старожителі те місце, що тепер уже не страшне, щоліта купаються там діти із заводських піонерських таборів.

І діла ніби не було, а люди знічев'я все юрмились на майдані соборному. Ромця точив язика на дотехах, що ідея шашличної таки явно ж перемагає ідею собору.

Потреба собору, потреба краси, так само як і огида до руйнування, видно, завжди жевріла в цих людях, будівничих за покликанням, тільки жевріла вона досі непомітно, жила в надрах душ десь глибоко й притамовано, її навряд чи й помічали в собі, як не особливо помічає Зачіплянка тишу своїх літніх ночей, доки вона ніким не порушена, і квіття доменних заграв, доки вони палають. Звикаєш, не надаєш значення, доки це є, вважаєш, що це завжди й повинно бути, як вічний плин часу, як неминуща краса світу. Коли ж набігає тінь, нависає загроза, приходить розуміння, що є речі, без яких душа озлидніла б. Сьогодні люди помітили свій собор. Для них він не підлягає знесенню, бо він прийнятий ними у цінності життя так само, як від народження прийнята синява Дніпра, і багряна велич нічного неба над заводами, і постать чавунного революційного Титана, що для юних поколінь прийшов десь уже ніби з вічності.

XVII

Навіть і найтемнішої, безмісячної ночі Дніпро біля заводів не гасне. Не гаснуть ні сага, ні Радута — велике комишувате озеро серед кучугур. Буре небо дає їм свою бурість, вогневий

палевий полиск. Ніби цілу ніч ранкова зоря барвить ці тихі води. Темрява окутує кучугури, суцільно стоїть у бік степів, а багряні дзеркала озер придніпровських світять і світять угору пілотам, птахам, запізнілим рибалкам, чітко відбивають у своїй рожевості тіні комишів, кожної стеблинки-комишинки.

І якщо заблукала парочка стане на березі, то й силует парочки на дзеркальній рожевості відіб'ється...

...Коли вже опинились за хвірткою, Баглай міцно взяв Єльку за руку, наче боявся, щоб назад не втекла. Не випускаючи руки, запитав з теплотою в голосі:

— Куди ж підемо?

— Хоч і на край світу, — вперше за вечір усміхнулась Єлька.

І повела їх ніч лишнева на край світу зачіплянського, що дотом кінчався. Світять озера їм, і небо заводське цвіте над ними багряно. Посидять на доті. Походять, де трав'янисті вибалочки по наддніпров'ю, де й до них ходили колись і після них ходитимуть, і небо їм світитиме теж. Як легко, як вільно було Єльці з ним! Наче від народження знала його. Коли говорилося — говорили, коли виникало бажання помовчати — примовкали, не почувуючи від того незручності...

Співи зачіплянські докочувалися й сюди, там все ще гуляли, будили селища гуком, і хлопець, сидячи поруч неї на доті, з внутрішнім трепетом слухав ту пісню, слухав, як душу свого народу, — так її розумів. Яка вічна поезія може бути вичарувана із слова, із звичайнісінького, ніби ж буденного матеріалу!

— Гусоньки... Огірочки... Плаває відеречко... А як багато сказано. — І запитав: — Ви співаєте, Єлько?

Сказала, що співала колись.

— В селі в нас гарно співають. Не всі ще пісні за кукурудзою та силосом позабували...

Її заливало щастя, вона пила це повітря, цю зоряність неба, тишу озер. Звідки це на неї найшло? Все ніби осяялось навкруги, все сприймаєш інакше. Що ж це воно таке є, таємниче, все-сильне, що раптом пробуджується в людині, і що його, мабуть, і наймудріші мудреці не можуть розгадати? Скільки разів ходила через ці кучугури до бакена, козяче пустирище було, та й усе, тільки сердилась, коли в ноги наганялось тут колючок-якірців, а зараз... наче полуда з очей зійшла, якийсь покров з усього знято, все відкрилося в інших барвах, наповнилось непоміченою до цього красою. І студент, що недавно ще був недосяжним, уже поруч неї сидить, читає вірші іспанського поета, і вони зливаються з гуркотанням поїзда по мосту, що далеко заgrimотів у тиші ночі — звідкись і кудись... І в тому теж була поезія. Баглай ніби обдаровував Єльку щедрістю своєї душі, до чого тільки торкався поглядом, все в нього ставало небуденним: і заводські заграви, що окутують Титана, і ці пустирища, де в

його уяві вже виростають споруди незвичної архітектури, якесь сонячне місто для людей — для людей, а не для трамваїв! Навіть ота комишинка, що в багрянці озера поставила свою тінь, і вона робилася незвичайною, виявлялась комишинкою митця, однією з тих комишинок, що з них було виплетено прообраз собору, його перший маленький макет, що підліткові на долоні вміщався... Ніч ніжності, такою вона була, ця ніч. Коли, йдучи, набралось Єльці піску в черевичок і вона нахилилась витрушувати, Микола підтримував її, і Єлька почувала його схвильоване дихання, ніжну мову руки, що підтримує її так, мовби вона якесь серпанкове створіння, з яким тільки й можна поводитись так голубливо, ніжно. Після того ішли вже весь час, побравшись за руки, мов боячись загубити в темряві одне одного.

Що ж воно таке — справжнє почуття, оте, що в піснях його названо коханням? Спорідненість душ? Близькість, в якій раптом починаєш почувати свою людську повноцінність? Чи вибух взаємної ніжності, що, як джерело оте, несподівано відкрившись, ударить з глибини, явориться на сонці, клекоче, кипить нездоланно... Чи й ще щось? Так, це воно! Оте, від чого так солодко завмирає душа, воно тут явилось Єльці як відкриття, всім людям сказати зараз могла б: я знаю, знаю віднині, кохання — це ніжність і чистота! Ніжність, що дужча за смерть!

Не хотіла мати від нього ніяких таємниць, розповідала б йому все про тяжку свою славу, про терни, які перейшла її душа, доки опинилась серед цієї щасливої кучугурної ночі. Але коли тільки починала торкатися наболілого, Микола сам перепиняв, мовби відчувши біль якоїсь, ще не загоєної душевної рани:

— Потім. Зараз не треба про це.

І вона відчула, що справді не треба.

Найкоротші у світі ночі — ночі закоханих. Незчуєшся, як і змайне така ніч, відпливе зорями, відбагрянніє загравами за Дніпром. Замерехтить сріблястий туман світанку над сагою, і садки зачіплянські наскрізь просвітяться — розвидняться буде. І хто з людей зачіплянських, із тих, хто найраніше встає, побачить, як двоє виходять із ночі, взявшись за руки, згадає і свої сріблясті тумани тих найщасливіших світань, що зустрічали двоє закоханих десь біля хвіртки, коли вже й пора, а розстатись несила, бо не все ще переговорено, не надивлено ще йому на неї, а їй на нього...

Коло собору опиняться, повільно обійдуть довкола нього, і він їм буде наче обертатися навкіл своєї осі, виринаючи все новими банями, більшими та меншими, яких наче безліч. Так поставлений, що ніколи не полічиш, скільки їх насправді є. Ще більше розвидниться, і небо на сході яснїтиме світанково, підійматиме свої високі вітрила над плавнями, і долинатимуть до Єльки ніби музикою налиті Баглаєві слова про собор, про те,

який він рідкісний, — в усіх мистецьких довідниках можна знайти його зображення, його силует. Йтиметься про плавність ліній, ідеальність пропорцій, про мереживо аркатури, красу вікон, карнизів, про дух отієї величавої вільності, що його вкладено козацькими будівничими в споруду собору. Чутиме, як закладали його, як освячували... Але це все від якоїсь миті мовби здаленіє для Єльки, лице їй спалахне іншим хвилюванням: тут! Все сталося тут. Отам стояв грузовик... Отам набирали комбікорм... І ніч її, ота найтемніша, брутальна, це ж тут вона її знівечила своїми грубими, тваринними обіймами...

— Що з тобою, Єлько?

Він помітив її пекучу потьмареність, в голосі його проби-лась тривога. Єлька, зітхнувши, мовчала, а обличчя все ще горіло вогнем. «Не гідна я тебе, — мусила б сказати йому. — Ти навіть не підозрюєш, яка я негідна. Свята, думаєш, — знав би, яка перед тобою свята! Ти й зараз їй про ті вертикалі та аркатури, а перед тобою невігласка, що не здатна збагнути високе. Вона просто обіймів твоїх хоче, їй би притиснутись, на груди тобі впасти, розтанути, вмерти... Оце в мене на умі! Це така я, хоча у фантазіях твоїх зовсім інакша!...» Як хотіла б вона стати іншою... Але яким зіллям їй змити з себе ганьбу, які чистилища пройти, щоб виринути перед ним оновленою, гідною його кохання, його довіри й чистоти?

Вже перший автобус пройшов з міста на селища. Люди ранкової зміни один по одному потяглись до зупинки. Схід розжеврився, в небі — ранкове буяння барв. Спозарання поспішає кудись із кошиком у руці Хома Романович, цей вічно зіщулений учитель арифметики. «Зараз наш Романович утне щось, повчальне щось видасть у класичному, у високому штилі», — подумав з усміхом Баглай. І справді, наблизившись, учитель роззирнувся на боки і, хоча на майдані, крім Єльки й Миколи, в цей час нікого не було, стишеним, утасмничим голосом промовив до юної пари:

— Собори душі своїх бережіть, друзі... Собори душ!... — і, про-пикши Єльку поглядом зірких оченят, подався подрібцем далі.

Євген Сверстюк

СОБОР У РИШТОВАННІ

Моя цивілізація тримається на культурі Людини, що пробивається крізь осіб. Віками вона прагне показати Людину, так само як вчить крізь каміння бачити Собор.

Сент-Екзюпері

Нині, як ще ніколи в історії, кожен має бути людиною в людстві, щоб кожним нервом відчувати його болі й тривоги. Нині особливо кожен мусить почувати себе органічною част-

кою великого собору людської цивілізації, всім своїм єством бути пружним каменем у цьому соборі, щоб самовіддано тримати на собі його споруду. Бо хай вона де в чім недоскона-ла, недобудована і вже зістарена, але вона — єдиний храм людського духу і нам її добудовувати, а не будувати на новому місці.

Своїм романом «Собор» Олесь Гончар увійшов у саму гущу пекучих питань сучасності і розворушив, розтривожив їх рій. Це далеко не пересічний твір, в якому автор ставить більш чи менш істотні проблеми і пробує вирішити їх на рівні «серед-нього читача». Ні, тут автор бере з уст народу те, що наболіло затверділим бодем, а проблеми постають самі собою і чекають нашого розуму і рук.

Старий козацький собор у риштованні б'є на сполох німим щемом затоплених дзвонів. Містика? Наші водолази таких не знаходили? Але ж очима й руками завжди не знаходиш го-ловного...

Наші собори минулого

Найвищими точками на нашій землі по-старому височать стародавні храми. З золотими куполами. З дірявими покрівля-ми, в погнилих риштованнях. Ті, що охороняються законом, а не людьми... І ті, що незримо жевріють в глибинах народної свідомости.

Олесь Гончар зробив, здається, першу в радянській літера-турі спробу осмислення їхньої вічної німої музики і народної символіки. Але те, що нам нині треба відкривати, для наших далеких предків було азбукою. Там, де поселялись запо-рожці, — одразу виростала церква як голос їхнього духу.

Хоч позволив хан на пісках
Новим кошом стати,
Та наказав запорожцям
Церкву будувати.

Що це — сентиментальна віра святоблिवих пустельників, що тільки й знають молитись? Чи це прапор, яким козаки виражали своє людське і національне єство?

Люди, хоч трохи обізнані з історією України, знають про багатозначність цього феномена.

Ці одчайдушні герої не боялися смерти і вважали за честь загинути в бою. Вони не боялися самого пекла, і їх не лякали пекельні торттури вже на землі. Отже, їхня віра не могла бути породженням рабського страху перед карою бога-деспота (не-бесного варіанту самодержавного царя). Це була релігія Вільних Людей. Бог їхній був Богом Волі, Правди і Любови. Покинувши все, вони взяли з собою свого Бога — свій Собор.

який вони будували всечасно, завжди і в усьому. Кожен з них виражав у ньому *Людину як найкращу частку себе*, як свій народ і волю до боротьби за рідний край. Вони вибудовували свій Собор — як естафету духу, як найвищу вежу, що має сторожувати безперервність духу — голос предків і заповіт нащадкам, які не мають права зректися і запродатись чужим богам, не сміють опуститися нижче вираженого в Соборі ідеалу Людини.

Цей заповітний голос роду носить в повітрі для кожного покоління, бо кожне покоління мусить піднятися настільки, щоб почути цей голос. Воно має передати естафету, вибудувати свій найвищий Собор — в цьому його велика дума, велике покликання.

Коли воно не підноситься до розуміння цієї «золотої нитки історії» і до того перегуку минулого з майбутнім — воно втрачає свою духовність і жалюгідно деградує, не залишаючи тривкого сліду навіть у пам'яті дітей (хіба згадують когось за те, що добре їв, одягався, заради цього працював — і прагнув ще краще?). Таке покоління не виконує своєї історичної місії. Розуміється, йому нічого й передати для майбутнього: матеріальні цінності, навіть коли б вони були, такі нетривкі і так моментально тануть, як батьківська спадщина в руках блудного сина.

Була в козацькому Соборі, вибудованому в трагічний час прощання зі зброєю, горда пам'ять про своє ім'я і свою гідність. Був скарб поколінь, які не вигибають цілком, а залишають свою кращу нетлінну частку дітям, гідним цієї спадщини.

Українське слово: Хрестом. укр. літератури та літ. критики ХХ ст. — К., 1994. — Кн. 3.

Анатолій Погрібний

ОРБИТИ ПОТУЖНОГО СЛОВА

...На всепланетарну площину виходить роман «Собор» (1968), що особливо відчувається у роздумах Миколи Баглая про «якусь невловиму тривожність світу, полігонність його» (це вже вдруге після «Тронки» зустрічаємо у Гончара цей винятково влучний образ, пов'язаний з полігоном як символом усього самогубного, спустошливого). «Що буде з нами? З людьми, з заводами, соборами? Що буде з тобою, рудий молочаю?» — такі зворушливі звертання зринають у душі Миколи Баглая.

Водночас, своєрідно продовжуючи «Тронку», у центрі «Собору» автор ставить долю конкретної, української, нації та долю духовного начала у житті суспільства. Що є генетична пам'ять народу, його історія, його сучасний стан? — такі

питання хвилюють письменника, котрий запримітив, як особливо брутално недосконалої вселюдського облаштування проявляються на його рідній Україні — і саме у роки «розгорнутого будівництва комунізму».

О ні, не випадково роман було піддано злісному погромові, адже Олесь Гончар викрив тут духовне неблагополуччя, на яке смертельно захворіло «найпередовіше у світі суспільство». Писати про це правду було, як знаємо, «не прийнято». Не допускалося ось так прямо говорити про причини масового від'їзду з сіл молоді (згадуються поневіряння безпаспортної Єльки); не вважалося за можливе «перезагострювати» з приводу будівництва морів та винищення плавнів (як каже старий металург Ізот Лобода, «свистуни, а не енергетики! Допусти таких — все потрощать», бо ж ось і «на Каховському... пів-України пустили на дно... Гниллю цвіте, на всю Україну смердить!»); розцінювалося як «наклепництво» ось так узагальнююче таврувати руйначів «часів великого очманіння» («попався б на шляху Рубльов — не пощадив би й Рубльова!»)... Олесь Гончар про все те написав, адже «нема країни кращої, ніж правда», як каже один з героїв твору металург Іван Баглай.

Не можна не звернути увагу на розмічене найрельєфнішими мазками тло, що на ньому відбувається дія «Собору». Це — «щоденні баталії», що їх ведуть будівничі з браконьєрами. Ну чому так, міркує Ізот Лобода, що і досі діє принцип — «той мурує, той руйнує»? Невже це від самого початку так влаштовано у світі, що «всюди, де йде будівник, повинен іти невідлучно, як тінь, і руйнач»?

Немало цього роду екзистентних запитань, що стосуються природи людини, виникає у героя твору студента Миколи Баглая, котрий оголошує «геніям руїництва» війну на смерть. Цей прекрасний, одухотворений юнак цілком може пояснити неминучість руйнувань під час війни, але годі, з його точки зору, виправдати Герострата, котрий так агресивно діє за сьогоденного життя.

Важливі концептуальні центри, які стосуються розвінчування психології духовного браконьєрства, містяться у розмірковуваннях письменника з того приводу, що і всі ми, котрі є свідками руїництва, також, по суті, беремо у ньому участь («Руйнуємо тим, що осторонь стоїмо... Руйнуємо своєю байдужістю»); в глибоких історичних паралелях, розгорнутих, зокрема, у вставній новелі «Чорне вогнище», які засвідчують, що той, хто зайнятий руйнуванням, неминуче деградує; у болісних роздумах про небезпеку залиття людської душі «жиром». З глибин письменникової думки випливає діагноз багатьох підступних, загрозливих для суспільства симптомів: «Практичні знання випереджають духовний розвиток людства».

Провідний образ роману і водночас символ духовного начала — безперечно собор. Мовчазно судить собор сучасність з позиції національної, історичної пам'яті; позначає він і ту неперебутню красу національного мистецтва, силу гармонії і довершеності, на яку воно лише здатне. Невипадково автор змальовує цю споруду як живу істоту («Вночі собор молодіє. Зморщок часу на ньому не видно...»), як невідповідна й думка Миколи Баглая, що якби до Землі наблизилися інопланетяни, то найперше, може, їх вразили б саме собори — «ідеальним суголоссям думки і матеріалу», «таїною своїх пропорцій»...

Так, навіть інопланетян собори вразили б, тож чому, вичитуємо з підтексту твору, такі злочинно байдужі до всього, що вивищує людину, самі земляни? Чому, трапляється, такі нерівні сили у цинічних таратут, обручів та ер, що влаштовують у храмі дику оргію (ось ціна, якою платимо за війну релігії), та в юнаків на взір Миколи, який безстрашно стає на захист собору? Недарма наприкінці роману образ Баглая набуває додаткової «біблейської» масштабності. Так і коментує старий учитель Хома Романович його сутичку з «золотою молоддю»: «Оце ті, що без соборів у душі... А він, як той біблейський юнак, що вигнав сквернителів з храму...»

Зрештою, з цього роду сквернителів ясно: то — викінчені покидьки життя. Значно складніше явище у романі — Володька Лобода, образ якого увиразнює всю згубність й аморальність культивованого в нас упродовж багатьох десятиріч національного нігілізму. Ось він перед нами, цей персонаж, — освічений, розумний, спостережливий і... такий потворний, нищий у своїх прагненнях і мріях, такий наповнений вандалською, руйнівною силою! Службова кар'єра, що досягається у спосіб заохочуваного *зверху* потоптування, винищування національної культури, — ось бог, котрому служить Володька.

Змістовні штрихи: Лобода вміло грає у демократизм (якщо руйнувати собор, то тільки «ідучи назустріч побажанням трудящих»); він не вважає себе ані догматиком, ані «сухарем безчуттєвим»; зрештою, і відчуттям прекрасного він не обділений. Ось і з приводу собору в нього сам на сам прохоплюється: «Але ж красень, стервець!» Це — ті залишки природного таланта людяного, які іноді таки в ньому озиваються, хоча давно вже заексплуатоване усе це у Володьки все тим же потягом до вивищення. Тож розпізнаємо за показною інтелігентністю «висування» насамперед дозріваючого хижака. Не задумуючись, він візьме участь в отих кабінетних битвах за владу, «де пощади нікому нема: або ти герой, або ти розчавлена жертва», збуде в дім перестарілих рідного батька, нараз пройметься мстивою, достоту Яцубиною думкою про те, що вчителя математики,

котрий ще у тридцяті роки постраждав за собор, рано реабілітували... Такі поки що не остаточні симптоми виродження особистості, котра винищила у собі національну пам'ять та прийняла внутрішню ухвалу — нищачи «старосвітщину», повсюдно «пробоєм іти, живохватом».

Важливе й прикінцеве питання, що його ставить письменник: чи далеко піде Лобода? Поки що «ганяє» він інструкторів у районі, керуючи культурою, та ось з'являється чутка, що *зверху* його таки помітили, оцінили. Яке ж пересторожливе, яке тривожне це Володьчине підвищення, що про нього, не згладжуючи правди часу, обмовляється автор! «...Він вам не один собор знесе, не одне таке смердюче море збудує, що й ради потім не дасте», — так коментує Володьчин «стрибок у висоту» його рідний батько.

Точність соціального діагностування та влучність завбачливо-прогностичних акцентів, що їх немало знаходимо у «Соборі», з усією силою підтвердилися в останні роки, коли з відтвореними Олесем Гончаром потворними явищами, в тому числі й з нігілістичним ставленням до рідної мови, історії, культури, релігії, почалася нарешті на Україні боротьба. Але, звичайно, порушені автором проблеми мають аж ніяк не вузьконаціональне значення — вони близькі і зрозумілі всюди в світі, де обстоюється і підтримується пріоритет Духовності.

Українське слово: Хрестом. — Кн. 3.

Анатолій Гуляк

КОНЦЕПЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В ТВОРЧОСТІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Олеся Гончара без перебільшення можна вважати гордістю української культури другої половини ХХ століття, письменником, що підніс на рівень високої моральності й художньої сили філософію людини.

У 1968 році з-під пера письменника виходить роман «Собор». З публікацією «Собору» після кількох позитивних відгуків у пресі Олеся Гончара було піддано вульгарній критиці, йому інкримінували ідеологічну інфантильність та неблагонадійність, а роман, який порушував питання про генетичну пам'ять нації, взагалі вилучили з літературного процесу майже на двадцять років. «Собор» було вилучено з вітчизняного духовного арсеналу, і тільки за кордоном цей роман жив і діаспоровими зусиллями сприяв утвердженню нашої історичної пам'яті, національної самосвідомості, воював з пристосуванцями і кар'єристами, номенклатурниками і духовними перевертнями, «геніями руйнацтва» людських душ і високих помислів.

Прадавній собор зберігає безліч людських таємниць, серед яких найголовніша — це те, що людям, аби залишитися людьми, треба насамперед берегти «собори своїх душ», оскільки злу і моральному руйнацтву коряться ті, «що без соборів у душі». У Зачіплянці живуть красиві душею люди: металург Микола Баглай, його брат Іван з дружиною Вірунькою, яка увібрала в себе найкращі риси славетної Ярославни, красива дівчина Єлька, її дядько Ягор Катратий, ветеран Ізот Лобода, вчителька-фронтівичка Леся Хомівна... Здається, що серед таких людей мають панувати лише любов, мудрість і злагода. На це налаштовує і задекларований автором на перших сторінках роману «праведний», або «правильний» ритм життя у Зачіплянці — ритм майже ритуальний, де час носить циклічний, чітко впорядкований характер, оскільки життя її мешканців розбите на зміни — денні й нічні.

Не буде перебільшенням сказати, що у творі мовби дається розтин тоталітарної системи, де іще не сприймаються як атавізми «секція класової боротьби» і бюрократична державна машина, здатна нищити людину за анонімками (хоча у романі і звучить з погордою репліка «На нашій вулиці анонімок не пишуть!», але вона ж через кілька рядків обертається навиворіт: «Анонімок не пишуть, але хтось і на нього, на Костю, капнув у райраду...»), системи, спроможної продукувати моральних збоченців (бригадир, який знечестив Єлку, Володька Лобода, Таратута), системи, котра нівелює високу місію жінки як матері, господині і берегині рідної домівки, традиційну для народного світосприйняття: навіть опоетизована Вірунька, Ярославна ХХ століття, записується в патруль, щоби боротися з порушниками громадського порядку, хоч «вдома город не полений, діти на бабиній шиї». Мабуть, не даремно Миколу Баглая впродовж всього роману непокоїть, «як бути справжнім» і що скажуть про нього потім незнайомі люди, які житимуть колись у Зачіплянці. Проблема відповідальності перед нащадками в інтерпретації Олеса Гончара виростає до питання відповідальності кожної людини перед прийдешнім людством. «Справжність» власного життя герої роману прагнуть узгодити із одвічними ритмами всесвіту, які в Зачіплянці уособлені собором. Головний персонаж твору Микола Баглай на ділі доводить свою «справжність» в усьому: і в коханні, і в праці, і в ставленні до людей. Не випадково саме йому випадає ціною власного життя рятувати зачіплянську святиню від антихристової п'яної компанії «розпатланих первісних постатей». У цьому останньому двобойі гранично загострюється морально-етична проблематика роману: «справжній» людині, духовно високій, протистоять «пітекантропи», здатні повернути людство до варварства і ди-

кості,— ті, що «без соборів у душі». Вже навіть їхня присутність у святилищі спричиняє оптичну ілюзію, і храм сприймається як звіринець, в якому не святі ікони і фрески, а «звідусіль вепрячі голови шкіряться зі стін, ворухать іклами». Навіть важко уявити, що відбудеться з кожним із нас, з нашими близькими, з людством взагалі, коли саме такі збоченці вершитимуть наші долі, знаючи, що ніхто не стане їм на заваді. Так, вони щодо своєї руйнівної сили почувуються впевнено: «Ніхто не прийде,— буркнув верхолаз.— Ми замикаємо цикл. З пітекантропа вийшли, пройшли свій шлях і зникаєм, поглинуті вічністю... Вичерпали себе...» Але з точки зору Олеся Гончара геніям руйнацтва треба протистояти, і саме тому його «справжній» герой Микола Баглай рятує собор від п'яної оргії, зазнавши тяжких ножових поранень. Вчитель Хома Романович скаже про Миколу високі слова: «А він, як той біблейський юнак, що вигнав осквернителів з храму».

Олесь Гончар, створивши власну письменницьку концепцію людини, сам повною мірою наслідував її, оскільки і в житті, і в творчості він безперечно відбувся як людина високої окриленості, здатна протистояти силам руйнацтва і зла.

Гончар Олесь. Твори: У 3 кн.— К., 2003.— Кн. 1.

? Розкрийте філософську основу проблематики «Собору» Олеся Гончара.

З'ясуйте сутність образу собору як реальності і як художнього символу.

Проілюструйте позитивні і негативні риси образу Володьки Лободи. Поміркуйте, чи всі персонажі роману багатовимірні, повнокровні, об'ємні? Аргументуйте свою відповідь.

Які найприкметніші ознаки індивідуального стилю митця відзначають критики?

Чому ми говоримо, що Олесь Гончар «став однією з опор українського національного відродження»?

Василь Барка

(1908—2003)

Ім'я українського письменника з діаспори Василя Барки прийшло в Україну лише після проголошення незалежності, коли в українців нарешті з'явилася можливість з'ясувати правду про своє недавнє минуле, пов'язане з роками першої п'ятирічки (1928—1932) і трагічними втратами мільйонів людей від голоду в 1932—1933 роках.

Василь Костянтинівич Очерет (Барка — псевдонім, мав ще інший — Іван Вершина) народився 16 липня 1908 року в с. Солониця на Полтавщині. Спочатку навчався в духовному училищі в Лубнах; провчившись там два роки, повернувся до тру-

дової школи. Після закінчення семирічки вступив на педагогічні курси, згодом реорганізовані в педагогічний технікум. На Кубані вступає на українське відділення філологічного факультету Краснодарського педінституту, а після завершення навчання — до аспірантури.

Свої творчі кроки в літературі Василь Барка починав з поезії. Перша збірка віршів «Шляхи» (1930) викликала негативну реакцію в офіційних колах, що мало значний вплив на долю митця. Наступні збірки поезій — «Апостоли» (1946), «Білий світ» (1947) були видані письменником в Німеччині, а ряд інших поетичних книг — «Трояндовий роман» (1957), «Псалом голубиного поля» (1958), «Океан» (1959) та інші — у США. Першим прозовим твором письменника був роман «Рай» (1958), а драматичним — «Господар міста» (1980). Василь Барка переклав українською мовою п'єсу Шекспіра «Король Лір» та інші твори; друкував статті, есе, філософські роздуми на релігійні теми. Неперевершеним є роман письменника «Жовтий князь» (1958—1961). Це — свідчення трагедії українського народу, зроблене письменником, для якого жахи голодомору були страшною реальністю власного життя. Його високохудожня праця, через десятки літ прийшовши на рідну землю, гідно долучилася до національної духовної скарбниці: загиблим — як пам'ятник, живим — як духовна естафета задля збереження і побудови багатой незалежної держави.

Помер Василь Барка 11 квітня 2003 року, похований в американському містечку Ліберті.

ЖОВТИЙ КНЯЗЬ

(Уривки з роману)

2

Хлібороби, сполохом зібрані в сільраду недільного дня, слухають промовця, як ніколи в селі Кленоточі.

Мирон Данилович притерп до стіни, коло крайнього вікна, і поглядає на промовця: «Страшний, ох, страшний! — твердить він собі в думці. — Такий переступить». Стій і мучся мовчки, а дома рідні ждуть; і ранок біліє за тинками, в саду, як люстро — ранок; павутинки обсіпані росою і світяться від чистого неба. Ти ж мучся безпробинно, бо понурик надумав з кістками взяти всіх. На думці знов: «Переступить хоч закон, хоч що!» Якби тому рудцеві близько в очі заглянув, був би вражений — аж скипілістю біжать поблиски в окунюватих чоловічках кароого крізь масивні, мов з криги січені, скельця окулярів. Лоб скосистий і білявий: різнить проти щік, пройнятих брунатною тіністю.

Загрозливо, але забарно рушає доповідчик: від самого царизму. Береться до твердих справ: індустрії, підкуркульства, саботажу, хлібоздачі і вкінці — «корчування». Мирон Данилович огірчений без краю: «Так би зразу казав — давай весь хліб, бо вб'ємо! — як здобичник. А то кружить змієм і мучить».

— Зламаєм опір і гнізда зметем! — промовець підвищує виголос до дзвінкості; земля здригнеться, так зметем з лиця.

Григорій Отроходін як промовець звик підносити стан почуття — до палючої погрозовості проти слухачів. Мова текла в виразі власної правоти. Виголошеннями летів на нищих, що противляться сповіщенню, свіченому з партійних світильників.

— Трудящі, борючись під прапором!.. — карбує Отроходін.

В його уяві «трудящі» витіснили присутніх, що з залізними мозолями; він — про інших. Папери інструкцій дихали квітнем, коли мріяв, якими щасливими трудящі стануть. Віддалені і невиразні. Але їх думання і розвиток — джерело бадьорості для Отроходіна. Від їх імені накладає вимоги, як на лезах, до зерносіїв, чужих очима.

Перша група зібрана гаразд; міліція при дверях: для строю і впливу. Ти партійністю відповідай — чому ж хатники ходять дозвільно, лишаючи справу в прориві, під оргвисновки? Ні, він чоловік міцніший, ніж борщоїди думають. Кип'яч варити — в кліщі їх! Мертвяки встануть і, насипавши зерно в труни, бігом принесуть на зернопункт, йому до ніг. Поклоняться надодачу. Постанова є — і виконай! Вона в портфелі, під мідяними закладками, коло руки. Дужча, ніж ваша впертість.

На прийомі в столиці один з групи, зготованої до виїзду, питає: що, коли селяни вмиратимуть, противлячись хлібоздачі? Керівник, який досі поскіпано жовтів, з міною суворо-офіційного державця, і стримано ворухив руку, випускаючи з-під посмоктаних вусів камінно-повільні речення, тут сіпнувсь і відкрив губи в такий вищир, що Отроходіна пройняло остиглістю... «Нечисто!» — метнулась думка про «хазяїна», очі якого глянули потім, спинені, з крижаною рудістю, ніби зимносердна істота старовини, оживши, крізь них загрозилась.

Отроходін, від недовір'я до власного враження, зразу ж погасив думку. Боявся за переступ у самосвідомості і слухав відповідь, як канон на гранітній сторінці.

— Взяти хліб з мертвих — весь!

Шана до вождя безмежна; френч замовлено, як в нього: викрій півфронтвий і — зеленкавість, бо справді війна.

Він знає: хоч і зневажливо слухають хлібороби, але налякані. З підвищення, ніби драматичного кону, видно їх обличчя; всюди вирази гострої відрази, очі — з огниками; тривога

і похмурість віє по залі. Дехто збайдужів. У погляді одного, що біля вікна, вражає докір з фосфоричною гіркотою свічення, від якого трудно відхилитись. Перевірити: притаєний! — з «індусів»; навколо таких, як правило, гніздиться опір. Отроходін, звично зв'язуючи вислови, придивляється до видовженого обличчя в різкій світлотіні з вікна. Брови підняті, ніби здивовано, хіба — від терпеливості? Очі сірі, трішки блакитності: в терпких посвітах. Щось, захоплюючи горючістю, рухнулось Отроходіну на серці, і він скипає; говорить суворо — в очі коло вікна.

Мирон Данилович стояв, як до стовпа прикутий. З вигляду — середовий чоловік; і в прізвищі сільська звичайність: Катранник. Враження буденності підсилено, бо небритий: в неділю схопили нагло. Череп вимірився в височину, з залицками, що коло русявої чуприни білили над обпаленістю чола і видовженого обличчя. Аж сивими, на дні западин, виглядають очі, хоч вони з проголубінню, притіненою від брів: мов землистого тону, як і вуса, опущені крайцями вниз. Сатинову сорочку, колись темно-синю, а тепер білясту, з рештками початкового барвлення біля коміра, закривав піджак неозначимої сірості, як буває на старих стернях під час обложного дощу.

Катранникові видно в вікно: стоїть підвода, кінь зіпрілий — на прив'язі коло штахетин. Намагається поміж ними вхопити бадилину. Ловить, повертаючи голову і посилаючи в протулину попелясті губи... «Вже ми — як той кінь! — знов мучиться думкою Мирон Данилович.— Прикрутила партлінія, бур'янця не вхопим».

Дядьки припишкли, як часом соняшники під грозою, що на півнеба нависла і цілить стрілами в беззахисний збір.

Грозить обома руками Отроходін, говорячи, а його широкий золотий зуб, відтінений щербинкою поруч, аж жевріє, одночасно з товстими скельцями окулярів без оправы, при самих металічних зачіпцях.

Долонями вдарив об стіл з огнистою накривкою:

— Зробимо, як з ворогами,— в разі невиконання! Відповідатимуть і сім'ї...

Застиг. Скеля! Партійці і сільрадівці з револьверами в кишенях, і також міліціонери з револьверами на поясах наставлені в захист Отроходіна. А впроти — гурт худих дядьків, з яких тільки в одного ціпочок: тонкий, мов комишина.

Похилив голову Мирон Данилович. Знав: розправляться; сталося ж так під час турення в колгоспи. Штовхнуть на північ, плачів повну, як і снігів. Біль на серці в Мирона Даниловича: «Нехай я пропаду,— а чим сім'я винна?.. І до кого вдатися? Чого з ненашої столиці лізуть, сиділи б дома... Ну, частину бери, і нам зостав; так куди там! Весь хліб дай, а сам

згинь. Ми ж не лізем до них. От пішли б по Москві і в хату цього гризуна — теж, і почали ритись: борошно сюди, картоплю сюди — все, все. А тепер спухніть з голоду! Не йдем же. Коли б і могли, не підем. Ох, мордуйся під його грозьбою! Чи мати в церкві достоять? Боятимуться, що я тут загрузну в лихо. Трохи лишилось харчів для дітей, віддаси — тоді їм смерть і нам з ними. Ці ж супостати: давай! — виходить, просто хотять повбивати. Десь діти, на сонці, як жайворонята, ждуть, чи тато вирветься з напасті. Бідні! — хто пожаліє, як нас не буде».

Мирон Данилович від думок доповідчика відсторонений. «Ясно, до чого йде! Чули».

Катранник зустрів позирк промовця: пронизливий! Без жалості. Рватимуть крихту з дитячих рук! Гірко на душі в Мирона Даниловича: «Хтось десь, боговорожий, схотів швидко нагребти гроші, — і переллють сльози в золото, наситять жадобу».

Склавши висновок, Мирон Данилович одвів погляд від промовця. Говори! Твоя справа на місяці показана.

Отроходін скінчив. Несподівано виштовхнувсь наперед, з-поміж сусідів, що тісно стояли, хліборобик, сухенький і якийсь обгострений рисами лиця і одежі: ніби пташкуватий весь; також і злеглі пучечки волосся були схожі на пір'я в нерівних стрішках.

— Можна спитать? — звернувся він до хмурного Отроходіна.

Дядько стривожений, з хрипиком в голосі, теж — подібним до пташиного скрику. Не діждавшись відповіді, вискрипнув з обуренням:

— Хто ж діти візьме?

— Чиї, які діти? — осаджує дядька Отроходін, напружуючи губи в суворості.

— Дитинячі діти! — з відчаєм закричав дядько. — Мої діти, їх семеро, а їсти нічого. Хто годуватиме, коли в хаті ні скоринки, а ми з жінкою ввремо, — хто?

Отроходін мовчить, аж міниться. Годі серед дядьків піднявся гомін:

— Спитав правильно! Куди діти підуть? А як же! Ви скажіть — куди? Хліба нема: вже забрано.

Отроходін скипів, скипів неймовірно:

— До порядку! Арештувати, хто порушить тишину!

Замовкло. Враз. В коротку мить зникли голоси: як огники свічок, що гасить, прохопившись, вихор. Зчинився рух — дядьки посунули до дверей.

Підходячи з донькою до хвіртки, господиня вгледіла: вертається її чоловік з обома хлопцями, а слідом гурба навкруг підводи. Кров схолонула в серці: «Лихо знов! Страшенно

засмучений він — ще таким не бачила...
пущий робітник, всю сім'ю годує, і за що вони мучать? Ми ж
тільки злидні: до середняків не піднялись...
Як приречені, йдуть Мирон Данилович,
на п'яти набігаючи, — бригадники. Стала до хлопці. За них
воріт, не зрушиться, мов приросли стопи до землі, хоч тисли
аж валить з ніг, пориваючи, мов вітер — суку билинку. Наші
ники відкинули ворота і, подібно до татар, забігають
підводи, покрикуючи.

Господар сказав дружині:

— Стільки хліба правлять, що — нема...

— Де б же взявся? Забрано! — скрикнула

Дарія Олександрівна, збагнувши, що юрма
в могилу.

— Забрано? — перепитує і наближається до
Сизіють обводи вкруг каламутних очей: **забрано!**
Рідка щетинка тягнеться на пергамових **забрано!**

— Сказали: забрано? — про державну **забрано!**
як свідомі громадяни, здати лишки, **забрано!**
забрано! Ось покажем, що значить: **забрано!**
ники!

— Хто підкуркульники? Приходили **забрано!**
землю. Зосталась хата і шматок ґрунту **забрано!**
можники.

— Розкажіть! — з досадою відповів **забрано!**
повно.

— Ми засівали сам клинчик — і нема **забрано!**

— Заладили: нема!

— Бо нема. Кукурудзи трішки **забрано!**
топлі: думалось, на прожиток стане, **забрано!**
мали — забрано.

— Забрано, забрано! — передражничив **забрано!**
чик. — Зараз подивитесь, як бува забрано **забрано!**

І враз повертає обличчя на вулицю **забрано!**
за ворітьми в сусіда. Чутно вигук і від **забрано!**
школярів, як настроєний хор, під орудою **забрано!**

— Куркуль, віддай хліб!

Сусід, стоячи на порозі, спокійно **забрано!**

— Дітки, беріть хліб, як вам треба **забрано!**

— Віддай хліб, ти — есплутатор!

Вивчені недоладно, скалічили словом **забрано!**

— Який я есплутатор? То — хтось **забрано!**

і так робить. А я від землі. Дивіться **забрано!**

і дивіться на чиїсь...

Піонери зирнули на руки дригача **забрано!**

лабушки, але він помигонув грізним **забрано!**

— Віддай ключі, куркуль!

— Ось вони! — мирно відповідає сусід. — Раз вам треба, дітки, беріть! Хіба не даю?

Керівник докинув найособливіший сигнал, — тоді хор репетує, щоб на весь куток віддалося луною:

— Куркуль!

На додачу диригент грозить хліборобові:

— Ми з тебе Свитченка зробимо!

На вулицях завжди красувався взірець майбутнього, що обіцяє партієць. Під тинами, де зеленіла смуга шпоришу, в холодку від тополь прилягав Свитченко і хропів. Обжмаканий, як годиться «каенесові», себто «незаможному». Село вживало його ім'я, замісно назвати когось: «ледащо».

Сусід сказав:

— Зробити з мене Свитченка легко; а от зробити з Свитченка мене — це трудніше.

Партієць стояв мовчки. Зненацька, як обпечений, виробив долонями знак — і знов різнуло найвищими голосами:

— Куркуль!

Через вулицю всю суперечку чути в дворі Катранників. Тут юрма хмарою потемніла від сусідового слова, і розпорядчик закричав:

— Віддаєте хліб чи ні?

— Де ж ми візьмем? — з розпачем сказала Дарія Олександрівна. — Вже забрано...

— А-а, забрано! — розпаленів круглоокий.

Він обернувся до своїх, що спинили підводу і стали за його спиною, озброєні лопатами, ломами, «шпиками» чи «щупами» — довгими, понад зріст людський, залізними стрижнями, загостреними з одного боку, з другого загнутими під прямим кутом: рукою держати, вганяючи в землю. Деякі мали гвинтівку.

— Провчимо підкуркульників!

Він розділив загін на дві частини. Одна розсипається по садибі; друга, з ним самим на чолі, прямує в хату, ніби в свою власну, не спитавшись дозволу і не глянувши на господарів. Дарія Олександрівна за ними, і доня тремтячою рукою тримається за її рукав: підбігає. Вся дрижить, ніби в пропасниці. Хлопці, ідучи за Оленкою, дуже присмирніли.

Зоставшись надворі, господар стежить обшукувачів. Морозний острах торкає серце, коли вони крутяться докруг попелища біля зваленого тинка і нишпорять при глинищі, де спадає воно до потоку з кладкою, серед осичини.

Вони раз у раз вганяють у землю «шпики»: строчать скрізь. Докопуються в саду і розхитують кожний стовпчик. Перевертають дровітню. Під пеньками порпаються. Перекочують

каміння і зброджують кропивники. Вивертають огорожу. Гупають і прислухаються, чи нема луни з порожнин.

Мирон Данилович від плюндрування зболів, — похило відступає до хати. Там грабіж: ніби з переказів про людовидого змія. Заскочили в хату і все поперевертали. Глечик із смальцем, — надщерблений, без ручки, — поставили до дверей як коштовну здобич. Один гвинтівочник став: стерегти!.. поважний, як образ «порядку».

На горищі був старий клунок з неперевіяним просом; доклали до глечика. Поскидали з печі лахмітини, в яких дошукувалися жмені зерна. Торбинка з квасолею висіла на кілочку, — сам розпорядчик, знявши, поніс до глечика. Паляницю з стола, рушником прикриту, теж — до скарбу. Бурячки червоні, в діжці, вчепили враз. На картоплю в погнутому відерку з проржавілим дном скочили, ніби вовки на телячу печінку. Котили гарбуза з-під полу і несли полатаний мішечок із соняшниковим насінням, підрешіток із пшеничкою «кінський зуб».

Мирон Данилович, як засуджений на шибеницю, білий, стояв під стіною проти вікна. Була мить — йому здавалося: вхопить сокиру з підпиччя і розвалить голову розпорядчикові, бо так ограбував хату, що дітей нагодувати нічим...

«Це — не те, що злодії, ті, коли доберуться, дорожче і краще візьмуть, а решту тобі залишать; ну, влада ж кругом обдира!» Що буде? В хаті п'ять ротів — як прогодувати?..

Жінка метнулася віднімати хлібину.

— Це ж дітям — навіщо берете?

Її кулаками відштовхнули. Біля покуття плаче, затуливши очі краєм хустки. Доня до неї притулилася, як пташеня в бурю, і все не перестає тремтіти; щось дуже її вразило під час нападу. Хлопці коло тата: притихли, настрахані.

Винесено харчі на підводу. Гвинтівочник, зображуючи на ширококостому білесому обличчі відтінок владності, застиг — загрозливо, в скам'янілій сіризни, як статуя вождя, що в районі, між елеватором і залізничною станцією.

Витупотівши з хати, юрма приєдналася до спільників. Мирон Данилович знов тривожно погляда, як вони бродять, врізаючи щупи і прокопуючи ямки.

Вернулася з церкви Харитина Григорівна. Злякано дивиться і питає сина:

— Це — вони?..

— Вони, мамо!

Пішла в хату; глянула, переступивши поріг, і обмерла! Їхня хата, ще прадідівська, з сволоками в старовинних знаках, різьблених і свічами палених, була завжди біла. Харитина Григорівна і невістка так поралися, так гляділи, щоб зберегти добрий вигляд зокола і всередині.

А ось — гірше, ніж у сараї! Як після землетрусу. Поперериване все і поперекидуване, позмішуване і потоптане. Сльоза збігла по щоці. Здогадалася стара — вже кінець настав. На старість побачила: знищено їхню хату, хату-святиню, де ікони споконвіку осяювали хліб на столі. Все їстивне взято! Стала вона на поріг, бачить — топчуться бригадники по грядках. Гребуться, як собаки, по несвоїй садибі. Підійшла стара до підводи і вмовляє вартового:

— Оддайте харчі, то ж не ваше — не ви напрацювали! Дітям їсти треба, оддайте зараз, я вам кажу!

Вартовий мовчить, ніби не чує і не бачить бабусі. Грізний! В руці сила, власна і начальникова. За начальником рудіє Отроходін, той інструктував: «Забрати до крихти». А далі, вгорі — вождь партії і держави. Чого ж стара турбує?

Бабуся взялася за полудрабок. Тоді вартовий штовхнув її в плече — поточилася вона і впала на шпориш. І не могла встати. Син, підбігши, піднімає. Глянув на вартового і промовив з великою вразою:

— Дикун собачий!

А той, прозваний, зготувавши гвинтівку, процідив зневажливо:

— Ти! Гляди мені, — і замовк.

Відповідальний, мов коло порохового погребя.

Стара нічого не казала: ведена під руку, віддалялася до хати. Прилягла на піл, лахмітину підославши; і — мов нездужала незнаною пошестю.

Млисті приуяви кружилися, всі розметані. Крізь майоріння відчувала: наближений морок холодною запоною обкидається, і ніде обминути. Потім розтанув. Лишився біль, гіркий і гострий, не так за себе, як за внуків — їсти вже нічого дати. Квилитимуть, пташенята при дорозі. В світі нема нікого, хто б поміг. Незнані вони ні в кого і ніхто не заступиться; коли пропадуть, слова ніхто не скаже. Один Бог бачить з неба. Може — іспит, нехай очистимося в горі, як огні останньому.

Родина ставить речі на місце.

Потім: що їсти? — діти просять. Мати вирила десь на грядках дрібненькі бурячки; зварила юшку. Дуже посолену, сьорбали: з сухарцями, що були розсипані в хижці...

— Ті не люди, а гаки — тягти хліб! Перед зборами чув новину: вночі потяг приходить, вартою обтиканий; переполох!.. начальство з міста аж курить на вокзал, бо там головні, з Москви. Крізь вагонні двері жменьку вціджено, самих заводіїв. Стрінули їх: обдутий один і попелястий, вуса під щіточку, Молотов чи що, а рядом Каганович, бідовий з вусами — як виновий валет. Наказують розбити кутки в хатах і весь харч

винести... чорнявий підкинувся і кричить на всю станцію: «до зернини! до зернини!» — себто, так забрати хліб; а попелястий гребнув зерно, що було в кишені, і з усієї сили сипнув його в пику окружного партсекретаря. Зерно вдарилося і повідлітало... «— ось ваша хлібзаготівля, як таке зерно негодяще здаватимуть, всіх під розстріл». Відлетівши, зерно вскочило в рот одному з тутешніх, і він почав його крутити і розмелювати на зубах: непогане зерно,— він агрономом був і знав. А реву, а тупоту!.. кажуть, якби паровоз свиснув, не було б чути. Секретаря взято під арешт і невідомо, де дівся. А ці два змовлені з третім...

— Може б тихіше говорив? — попросила жінка,— всі чуємо.

— Добре! — Мирон Данилович обнизив мову: — люди знали, що для двох повно всього в вагоні, як в ресторані: і харчів, і напоїв; м'яса, окороків, ну, всього!.. питва найкращі, котрі на експорт. Як люди знали, аж дивно.

— При дітях би не казали: десь вирветься! — просить Дарія Олександрівна.

— Не бійся, дочко! В найчорніші двері прибули, вихідні з світу.

Безгоміння настало в хаті; ніби невидимий ворон, більший, ніж ніч, обвіяв душі.

Катранники декілька тижнів живилися макухою; але і вона стала виходити. Глянули одного ранку,— рештки рудіють.

Холодний день починався в небі чистому, як вимите дзеркало, та швидко спохмурнів: зап'явсь олив'яними хмарами, що втопили село в тінь.

Знов купує рижієвої Мирон Данилович; знов дріб'язок вибирує на городах. Діти виголодніли і не могли висидіти в школі. Мучить їх.

— Якби бурячки,— жаліється стара,— можна б зварити і дати по одному: нехай підкріплюються діти в перерві, а так — чого мордувати?

— І наука чудна; сьогодні підуть і годі! — сказала мати,— бо вертаються ледве живі.

Навчання в селі почалося пізно, бо, при лихому ремонті, школа до осені зоставалася руїною в риштуваннях. Побудуть діти в школі і похворіють; голови їм наморочаться, а в шлунках — пекота, і слабенькі стають, рухаються, як тіні. Дома полежать і трохи одійдуть.

— Чого вас учено сьогодні? — спитала одного разу мати.

— Вчитель казав, наші батьки — саботажники...

Мати змовчала. Але подумала, що навчання можна перервати на деякий час: «Бо з якої речі? змордовані діти від їхньо-

го голоду, будуть і душами калічитися, завчаючи злу неправду про батьків». Сьогодні ж, як вернулися з школи, мати знов спитала:

— Про що учать?

— Про партію, — відповів Андрій, — як гарно при ній...

— Щоб їх так гарно розірвало з нею разом, анахтемів! — сказала бабуся.

Цього чорного дня «наука» для дітей скінчилась.

Микола став аж землястий; запав очима і щоками, і всією душею. Сорочка висіла на раменах, як на жердинці. Мовчить він — болісно думає. Ніби загадка, за знаття якої демони і їх прислужники вбивають зразу, намагаючись і коріння вирвати з життя.

Раз обізвався до батька:

— Половину вчителів забрано, нема нашої історії...

— Помовчуй на людях про ці речі!

Непокоїло, що став хлопець прилягати, мов недужий, з розкритими очима. Менший зберіг живі поблиски в погляді, хоч зробився схожий на старичка: голова велика, а шия тоненька, як стеблинка жита, і на ній голова хитається: страшно постарів хлопчик і сміх стратив. Тільки в Оленки трохи радости в очах, але вже, здається, нетутешньої, — стала доня схожа на воскову свічку: догоряти чистим вогником. А зшиток все тулить собі до грудей і на маму дивиться, як зачарована. Ніби хоче сказати щось безмежно важливе, але не може.

Харитина Григорівна враз ветха зробилася за осінь — тілько себе самої; рука тремтить і зір погас: неспроможна нитку в голку всилити, а недавно була видюща. І видається, час летить, як буря непрозорима, — всіх разом з хатою відносить, наче пором, відірваний від струпи, до невідомого урвища і водяного спаду, чорнішого, ніж ніч.

Дарія Олександрівна, хоч найменше їсть, — усе дітям віддає! — але тримається, мов чудом. А висохла; коли вкутається в платок, зав'язуючи біля шиї, тоді в його обводі над чолом, схожому на звід іконної ризки, раптом видно, як висохла хворісно. Губи окреслилися в страдному і строгому виразі, а разом — з почуттєвою тихістю... «праведниця моя!» відгукнувся враз всім серцем до неї Мирон Данилович, але не проказав цих слів: боявся стратити їх щирість, коли вимовить.

Діти побули в хаті, жуючи рештки від макухи, потім з батьками вибралися на роздобичу; дома — сама бабуся. Довго рилися на городі, чи нема корінцюватих решток їстівного. Зібрали з десятків картоплин, декілька бурячків, соняшничат з висохлим насінням і капустяних качанів...

«Бідолашні, бавляться і не знають, яке нещастя буде!» — сумував, дивлячись на дитячі розкопани, Мирон Данилович.

Гіркуща осінь! — а ось надходить моторозна зима; як перебути? Поникавши по городу марно, Мирон Данилович надумався піти за село — до млина: часом люди дістають кілограм борошна; якби попоїсти хліба, справжнього! — можна віджити.

Незвичну слабкість відчував, аж недужий, від якої тремтів нервами грудей, мов лихоманка вселилась. Голова темніє. Ноги неслухняні; хоч і худючі, а обважнілі.

«Що буде, те й буде!» — поклав собі Мирон Данилович, прямуючи до млина: помалу, бо знеможений, нетерпеливився уявою, і тому дорога стала дальшою, ніж колись. Спершу не впізнав будівлі — якась кріпость височіла над віткою залізниці та бур'янами. Навкруги никали люди, мов мухи — дрібні і сірі проти неї, обшитої свіжою сосниною. Мирон Данилович мусів присісти на горбику, бо підбився, — треба дух перевести, біля потеряних, як він сам.

Прихідці збиралися, і один з них, підліток, спитав рідкобородого селянина поблизу:

— Дядьку, чого млин затулено?

— Од таких, як ти! Скільки аршинів буде, як ти скажеш?

— П'ять буде або шість...

— Бачиш, не вгадав! — дев'ять аршинів заввишки. Бо дехто так робить, от якби твій батько був: бачить, що діти голодні, то взяв рукавець од матеріної сорочки, наточив борошенця повен і викида через паркан — у бур'яни. А ти б, скажім, з братіками та сестричками підібрав. По отаких перекидах, всю дітвору попухлу, де в бур'янах кругом бродила, виловлено, а млин обстукано — дивись, якими господарственими дошками!

Мовчить хлопець, глядячи на кріпосний паркан і на вагони, що все йдуть і йдуть, легкі — в браму млина, а важкі — звідти.

— Он, залізним колесом наш хліб тягнуть: од твого рота і од мого: прямісінько в Москву і там далі, далі, чортовому синові! — сказав дядько.

Слухав хлопець, коли стороною, обминаючи міліцію попід парканом, купка його однолітків почала підбиратися до воріт. Дехто з старших і собі рухався туди простішим напрямком; люди, ніби осліпши від болю, втратили твердий крок.

Голодні, старші і молодші, хотіли при в'їзних вагонах і собі вкинутися в двір млина. Близько були до входу всередину, але звідти вискочили міліціонери: бистрі, ніби з цепів спущені. Лозинами і ломаками розганяють — б'ють по чім попало. Декотрі з селян попадали, скалічені або неживі: тих за руки і ноги відтягнуто від воріт і кинуто на бур'ян.

Мирон Данилович стоїть, мов черевики прив'язані жовтою травою, коли страх аж звіває. Гурти селян в розпачливій

застиглості: худих, як обгорілі стовпці, в лахмітинах замість одежі, приковані поглядом до брами. Там їхній хліб, що здобули в кривавиці чола, там борошно! — можна спекти буханчик і віджити, і врятуватись... бо хилить біда до землі, в чорноту, і нема надії на підмогу і рятунок. Зовсім безсилі і недужі лягають на землю — не рухаються; дехто помер: так близько до брами!

Стугоніли потяги звідти, один за одним, як великанські гусениці, що обпилися крові з-поміж ребер мертвяків; від Москви лізли сухі, а відповзають — земля гнеться.

Мирон Данилович стежить червону низку, що почина йому очі тьмити і кружити голову. Очунявши, підвівся він і походив поодаль від брами — розрухати суглоби і притерпілі м'язи. Потоптався серед півтрупів і побрів додому, схиливши голову. Молодші і хуткіші теж вертали від неприступних воріт і випереджували його; один повторював:

— Тепер тільки на Вороніжчину! Там є хліб; сусід казав: за верхню сорочку виміняв борошно. Одежа вся йде.

Ті слова не були для Мирона Даниловича значущі. Але, що далі відходили бесідники, їхня розмова відживала все дужче в пам'яті. Збуджувала надію, хоч кволу — добути хліб...

«А гляди, вдасться? треба їхати, от — на Вороніжчину! Раз мають хліб, виміняю». З такою думкою вернувся. І знову ліг на лаві: заморений! Руки безвільні, мов чужі, на грудях. Лежав і оповідав про млин — тихо, ніби виписаний з лікарні; коли згадав про Вороніжчину, жінка погодилася: треба їхати.

— Є в нас трохи полотна тонкого, на білизну; можна дещо з верхньої одежі повезти.

— Знаходь, — просить він, — це візьмуть.

— Удвох поїдем.

Мирон Данилович відхитав заперечливо головою.

— Ні? — допитувалася дружина.

— Чого вдвох? — небагато ж речей: на одну руку перекину. А гроші за квиток чималі.

Мирон Данилович полежав, глибоко дихаючи, аж до повноти в грудях і розгону крові в скронях. Піднявся, трохи вкріплений, пожував дріб'язку з макухи — все-таки поживність, хоч і недобре після неї, скільки не запивай юшкою. Треба соковитого рослиння: перебити смак.

Взяв мішок і пішов з хати. В повітрі щось наче спинилось і застигло з сонною непорушністю, супроти подихів свіжих, навіть пронизливих. Хмари сірі і низькі. Мабуть, скоро сніг завіє.

За село вибрався Мирон Данилович — до струмка, що біжить через Зміїв яр і впадає в річечку. Виривав коріння з твані, визбирував поживні низки і — в мішок; також і листя обчухрував, де м'якше: все — в мішок. Приніс додому і сказав:

— Це на обід! Низки можна сирими їсти.

Жували нехотя і відходили. Зваривши корінці і листя в великому горщику, налили в спільну череп'яну миску, посолили і сьорбають. Гаряча юшка трохи підкріплює, хоч так болісно нудить.

Діти мовчать. Аж дивно. То, було, в звичайний час, заведуть голосну музику: «їсти хочемо!» — тепер принишкли і німо мучаться; все розуміють. Звідки в них терпець? — як в старих.

Дружина і мама перерили злидення; вибрали: два рушники, полотно, одну сорочку і скатерть — міняти на хліб. Поклав речі в торбу господар, а цю торбу — в другу, більшу. Почав прощатися з рідними. Коли відходив від порога, стривожився дуже, — вслід йому тихо плакали.

10

Дотліла на західньому крайнебі цитринна смуга і згинула в млистих запонах, під сутінками вітряного вечора. Зірвавсь сніг і косо завіяв: такий густий, що ні билинки не видно на обочинах.

Мирон Данилович знав кожний горбок і вибоїну на дорозі до залізниці, — певно йшов, схилившись під хуртовиною. Притьма наштовхнувся на гурток людський; теж — згорблені, з клунками бредуть; і впізнав їх — односельчани, сім'я Савченка, що був на Сибірі і недавно вернувся. Всі тут: він, жінка і два хлопчики.

Мирон Данилович привітався і хотів обминути, бо — чи схотять люди супутника? Відчуває, як проти вітру йому тяжко ступати, і стишує ходу. Савченко перший гукнув, — розговорилися, хто куди мандрує.

— От, ідем сім'єю, — журиться він, — не знаєм, де прийдеться жити.

Крізь сніг означається кремезний чоловік; на нім стерта шапка, колись смушева, і подобизна бушлата; в борідці вже більше снігу, ніж волосся.

— Чого так? — питає Катранник; все думає: може і нам треба сім'єю тікати, поки не пізно.

— Хто б пішов, якби не гнали? — сказав Савченко, — я, бачите, попав на заслання, бо не в тій вишивці нитку смикнув. А додому приніс посвідку, що відбуто повністю і відпущений, бо робив за двох волів і одного чоловіка. Тепер забрали все. Знаєте самі: село, мов стара птиця, гребеться — зернину шукає. Ми сиділи голодні. Тоді зарізали півня, останнього в дворі: був він, як годинник, будив раненько, а довелося порішити. Зварили борщ і сіли до столу; хліба зосталось півпалайниці. Де не візьмись, комісія — приходить розкуркулювати, шука скрізь. Нічого нема, так вони борщ і хліб поїли. Після

того вибили вікна і звеліли: «вибирайся з хати!» От, хилимо під метелицю. Лихо! Треба цілу ніч іти: до жінчиної сестри, — її чоловік працює в правлінні колгоспу і їздить кіньми; одвезе за вісімнадцять верст до містечка. Звідти доб'ємося до города, коли грошей стане, і підем до мого дядька, нехай щось придума. Він добрий слюсар; якби коло нього роботу знайти!

На перехресті стали прощатися; «чого людей по світу ганяють?» — думає Мирон Данилович, глянувши на Савченка, злиденно вдягнутого, що сніг обліпив, приподібнивши до привида. Жінка біля нього, бліднюща і тонка, в благенській кожущанці, латаній і перелатаній, підперезаній мотузком. Сіра хустка обпущена, бо сніг забиває зір. Два хлопчики їхні: один за материну руку тримається, другий за батькову, — в сукончатих «ушанках» обидва і в старих піджачках, натягнутих по два на кожного: рукави нижні видно з верхніх рукавів.

Розійшлися стрічні на різні сторони; хуртовина розділила, обкидавши перехрестя.

22

Весь берег річки поділений між хлопцями з села — вони здобувають корм, знаний з первісних тисячоліть. Андрій працює поруч однолітка Олекси, що має прізвище Крілик; горнуть граблями черепашки.

Олекса спитав:

— Скажи, чому рибина зветься «лин»?

— Тому, що линяє.

В цей час гримнув на них рудий, як з пожежі, і здоровенний Гриць:

— Біжіть відціля! Бо огрію по плечах, зразу будете линами — полиняєте так, що матері не впізнають.

Гриць сильний, але надто немирний; де зауважить, що в інших пожива знайшлася, забирає її собі — поступається тільки перед дужчими. І тепер: має свою ділянку, а проганяє. Взяли хлопці грабельки, торбинки підкинули на плечі і — далі! Куди ж ткнуться, вже зайнято.

— От ненаїда! От обжера! — нарікає Андрій.

— Нічого, — потішає Олекса, — то він з голоду; а він непоганий; часом оборонить. Завтра мій батько збирається по рибу, з ним підемо. Ви від якого місяця голодні?

— З осені дуже голодні, а зовсім — від грудня.

— Від грудня? Тепер нема такого місяця.

— Ні, є грудень.

— Нема, вже нема! Тепер місяці нові — вчора нам сусід сказав.

— Як по-новому грудень?

— Зветься: трупень.

— Січень — як?

— Зветься: могилень.

— А ті, що попереду?

— Вересень тепер розбоєнь, бо грабували всіх, жовтень — худень, а листопад — пухлень.

— А після січня?

— Лютий — людоїдень, березень — пустирень, квітень — чумень, а далі я забув. Так приходь завтра!

— Чого ж ні? — прийду.

Вони розійшлися коло пустельних дворів, коло хаток з винесеними дверима і вирваними вікнами.

* * *

Доїдали собачатину, присмажуючи повторно і присолюючи; остогидла — від неї всіх нудить. Одного дня хлопець брав торбу, намірившись піти в ліс.

— Гляди ж, — велить мати, — ні до кого не заходь, хоч нехай як припрошують і заманливу їжу показують!

— Ні! Крім лісу, ніде не буду.

— І там обережно ходи, бо ловлять... ходи, де хижих нема, і не приставай ні до кого!

Андрій, гостро попереджений від матері, взяв торбу і пішов у ліс, що починався ген за греблею. Де гурти людей вештаються, там не страшно: при нападі треба кричати, і сусіди оборонять.

Минувши байрак, хлопець поглядає на високі сосни, що на їхніх верхівцях лелеки помостили гнізда. Не добратися туди, бо високо, здається, аж під хмарою; а стовбури без гілок і сучків.

Полянами люди проходили в різних напрямках, шукаючи їстівного. З'явився чолов'яга, запалий скронями і оброслий, як сірий ведмідь. До ноги прив'язав собі один кінець вірьовки, яку потім обмотав навкруг стовбура; взявши в руки другий кінець її і хитро діючи, погнав угору: скоро добрався до гнізда. Другий мав саморобні кліщі з заліза — великі, як для ремонту телеграфної лінії. Вибрав ще більшу сосну і, чіпляючись кліщами, прив'язаними до чобіт, виліз на верхів'я; там почав хазяйнувати.

Андрій позаздрих їм і відійшов на бічні доріжки, де хлопці вже нишпорили в купках старого листа — перевертували, виглядаючи живих створінь. Він теж почав перегортати; захоплений, відійшов далеко в хащі. Помітив біля коріння кущів здорового їжака і на мить заціпенів з несподіванки, коли ж отямився, то плигнув і накрив його мішком. Зразу ж поніс додому здобич.

Мати раділа:

— Буде страва! Це — чисте м'ясо.

— Який колючий, — промовила Оленка, повівши долонею по рудих і трішки сивастих голках.

Мати обпатрала їжака, ніби поросся; на полум'ї колючки його обгоріли і шкірка взялася скоринкою. Спеченого, подано на стіл і порізано шматочками, їли, солячи. Хоч хлібного не було, але посолене м'ясо і так всім подобалося. Оленка, досі мовчазна, хвалила:

— Смачний їжак!

І мати тішилась, бачачи, що доня охоче їсть, і сама теж хвалила печенину. Жадібно їли всі, бравши тремтячими руками, вже тільки бліді і приречені привиди замість людських істот.

23

... Коли тягарівка покотила далі, таки випередивши псів, ці останні підійшли до селянина. Постояли непорушно, потім, знічені, померехтівши очима і торкнувши писками одягу і траву, знов потрусили дорогою. Там нюхнули гумовий слід тягарівки, потім відхилилися від нього до сухих бур'янців, стоптаних людськими ногами.

Катранник лежав, аж поки нагодилися хлопці з села, що їхали возами: вони лагодили шляхи і діставали харчі за роботу, з того жили. Побачивши лежачого, спинили одну підводу і питають:

— Де ти взявся?

— Вертаюся, хлопці, з заробітків, — хрипло відказує їм Мирон Данилович, — іти не можу.

Помогли йому сісти на підводу і, повернувши до села, повезли. Біля околиці він зліз, а хлопці, скрутивши на бокову, коротшу дорогу, подалися доганяти своїх.

Мирон Данилович ішов недовго; не може ніяк! Знов лягає — коло самих хлібів, що листками в вітрі мирно і лагідно шелестять, мов хлюпають в зеленій ниві, нахиляючись до селянина. Він назривав листя і почав їсти: пожувавши трохи, зовсім знеохотився. Приліг і заснув. Прокинувся жахливо слабий.

Якраз тоді хлопці, що підвозили, верталися пішки додому, — знов побачили лежачого і обступили його.

— Чого ти й досі тут?

— Не можу йти...

Було йому зовсім недалеко, спершу вниз через видолинок, а потім на півзгір'я, звідки навпростець — до хати.

Підождали хлопці: коли надійшла їхня підвода, знов Мирона Даниловича підвезли: вже до його двору. Висадили недалеко від воріт і поїхали далі. Він, як став на землю, хоче рушити, але тяжко йому — спиняється, пройшовши кілька кроків. Два односельчани, батько і дорослий син, проходили і поздоровалися. Старий говорить:

— Довго тебе не видно було; думали — пропав.

— Може, те й станеться, що думали! Аби дома.

Вони завели його в двір, а самі пішли своїм напрямком, через бур'янища на вулиці. Тоді постояв він і, не маючи сили триматися рівно, ліг на спориші. Був смертно недужий. Хоч бачив перед собою поріг, а дістати не міг — не міг навіть рукою ворухнути. Відвів очі від порога, подивився на небо і подумав: «Якби на дітей глянути...». Раптом в серці проблиснув короткий, але невмолимо сильний біль, і все навкруги зникло відразу.

Якраз тоді з хати вийшла родина, бо крізь вікна повиділося, що хтось прибув і в дворі ліг. Діти дивляться: то їхній тато лежить і вже видно — неживий.

— Татусю! — закричала Оленка, як не при собі, гинучи від болю душевного, а потім обернулася і знов криком: — Мамочко! — і стала бити себе рученятами в груди, раз за разом.

Мати, побачивши, що дитя її пропадає від нещастя, вхопила Оленку і пригорнула до себе:

— Перестань, рідна моя! Перестань, подожди!..

А синок, збагнувши, що сталось, не міг нічого вимовити: йому кругом почало плавати, — він заплющився і нахилив голову, мов під чийсь помах, застигнувши коло матері.

Вона ж, взявши їхнє горе, вже сама чує, що от-от підкосяться на місці, як стеблина. Їй все з світу стало в очах грізне і страшне, і ніби валиться крізь морок. Ось вона — сама з дітьми, перед найлютішим лихом, від якого повороту нема. Схилилась до Мирона Даниловича: дивиться на обличчя його, аж землисте, на очі, що позападали. І, потеряна, не добере, що робити... Але, як подумала: «Може, він опритомніє», — враз наказала дітям:

— Поможіть мені!

Взяла мужа під плечі, щоб до порога тягти; а діти плачуть, не рухнуть.

— Не бійтесь, може, тато ще житиме, — помагайте!..

Вони беруться, але підмоги мало. Втягли Мирона Даниловича в хату і поклали на широкій лаві, коло вікна; і внесли торбу. Дарія Олександрівна пробує пульс на руці в чоловіка — не б'ється! Взяла тоді дзеркальце: перевірити, чи ще є дихання; підносить до уст лежачого і так тримає. Через хвилину оглянула поверхню скла — там немає сліду від пари, тільки відсвітилася сірість стіни, мов стіни могильної: в глибині дзеркальця. Дарія Олександрівна спершу не довідомила собі цілком, що це означає, коли це через мить ясно визначилося в її думці всім значенням своїм; вона мало не зомліла. Вронила дзеркальце, яке розбилося на два більші кусники і багато дрібних скалок, вузьких і нерівно видовжених, з косими і гострими обрисами: так, мов світ серця її впав і розбився навіки.

Тяжко їй стояти; опустилась на діл коло покійного і шепотіла: «Мироне, мій бідний Мироне!» — сховала обличчя на його рукаві і затихла. Діти плакали, але вона не чула. Здається, пройшов вік. Вона підвелась; постоявши трохи, набрала води в миску і взяла рушник. Злякані діти глядять то на неї, то на мертвого тата, — в очах сльози застигли.

— Подерж рушник! — сказала мати до Оленки.

Обмила покійникові обличчя і руки. Посилає сина:

— Принеси щітку!

Вибрала посвідки з кишені і поклала в скриню: як коштовність. Обчистила одержу на чоловікові.

Коли посутеніло, вона знайшла надпалену свічку — ту, що для мами горіла в похороні, — і поставила до рук покійника. Огник брався тонкий, мов голубиний дзьобик, напроти ночі докруг, звідки пільма напливала і тяжко обложила, ніби кам'яна, хоч і не спромоглася того свічення вбити. Стояв огник: такий сумирний! Ледве, ледве поривається на боки, синястий при зігнутому гнотику, і, мов кривавий, вгорі, в вістрі прозорої пелюстки. Посередині він ясно білів дрібною зіркою. Розходилося від нього трохи світла кругом — до кістлявих, аж воскуватих пальців небіжчика і до сірого обличчя, затопленого глибокими тіннями.

Вже діти поснули, не питаючися їсти, але мати все сиділа коло покійника; відходили хвилини, а з ними — всі її сподівання на життя. Зосталась навколо велика і чорна пустеля, і якби не діти, вже на світі для неї не було б нічого. Тільки їхні серця ще тут, при ній: в хаті, як на острівці, серед моря смерті і темряви.

Вранці діти прокинулися раніше, ніж Дарія Олександрівна, але ще не зіходили з місця — довго сиділи мовчки, в великому страхові перед покійним татом. Потім вони, нешумні, мов примари, але вже дверима збудивши матір, вийшли за поріг і притулилися до почорнілої стіни: мружили очі від сонця, що зійшло світле, аж сліпуче. Почали заступати його хмари і скоро зовсім заслонили — день сумтний настав при них, схожих на попіл, полосканий негодою і обвітрений.

Вона, підвівшись, поцілувала чоло покійникові і руку. Як вийшла за двері — покликала:

— Діти, будемо нашого бідного тата хоронити!

Мати вивела їх в сіни і тихо загадала:

— Ходімте могилу копати!

Взявши дві лопатки, пішла в сад, а діти слідом за нею. Вибрано місце поряд бабусі і старшого сина. Мати поволі копала, часто спочиваючи; помагав Андрій — при другій лопатці, а Оленка вигрібала землю, коли інші спинялися. Півдня рили, хоч яма неглибока.

Прийшов час хоронити покійника. Стали коло нього в хаті — як виносити? Мати думала: чи класти на рядно і волочити, бо підняти неспроможні; чи сунути з лавою, мов з нарами? Вона вербова і суха, нема ваги, — так і вирішено. Взятася мати тягти за важчий край, а діти помагали їй, штовхаючи лаву коло татових стіп. Довго так пересувалися, зовсім повільно, з відпочинками, поки дійшли до могили.

Труни нема. Принісши дошки, на розпал бережені, встелили ними дно ями, а в голови поклали подушку. Опустили покійника і накрили його простирадлом, замісто савана; накрили і почали кидати перші грудки. Але зразу ж і спинились. Коли земля впала на мертвого, почався плач; діти, припавши до Дарії Олександрівни, аж зайшлися і ніяк не могли втихнути... Жаліли тата дуже: був світлий словом і серцем до них, як при небі, — ніколи не чули окрику недоброго.

Стишилися малі, і мати наказала півголосно: загортати могилу. А ще довго не могли зважитись вони. Як скінчили похорон, поставили збитий з двох планочок хрест над свіжою землею могилки. Стояли втрюх, тісний гурток, — несила їм відійти; і вже не знали, зоставшись самі слабі, без кормителя свого і оборонника, чи можна їм вижити на світі.

Коли верталися в хату, сунули лаву назад, бо хтось міг взяти вночі і порубати на дрова. Мати лягла, почувуючи, що вже вона теж — як мрець. Лежала безтямна з годину; раптом глянула на дітей: дивно!.. вони все сидять і дивляться на неї, але так жалібно, що в неї серце стрепенулось.

— Їсти хочете! — промовила вона.

Діти, голодні люто, мовчать собі, не скиглять і не просять нічого: німо терплять, мов сама стареча. Пішла мати до торби покійного. Знайшла хліб кукурудзяний і відкраяла скибки — діти на них очима вп'ялись! Потім трішки зніяковіли: ждуть.

— Беріть: це тато нам приніс. Добивався з останніх сил, щоб нам дати. Спом'яніть, дякуючи, так годиться!

Дала дітям їсти хліб і відвернулась, ховаючи свій плач. Почала гріти юшку. Хлопець обачливо їв — так, що стеріг кожну крихтину, з долоні брав її устами; в той час, коли Оленка з'їла половину своєї скибки і поклала недалеко від себе.

— Чого, дитинко?

— Вже не хочу.

— Як же так?

Оленка мовчить, але згодом питається:

— А ви, мамо?

— Я потім, я вже — потім.

Незвичайною стала доня. Байдужна і вже з іншою відчутністю, ніж завжди: ще сердечнішою, але вже дальшою

і чужішою; ніби відділена від всього, як світелко, що, тріпочучи, пригасає вранці.

Ніч випала темна — нерозглядима; і досвіт видався безсвітний, з хмарками на всьому небі, наче димучими, що бігли і бігли без кінця. Зрідка накрапав дощ і скоро перестав.

Збудилась мати рано і почала варити незмінну юшку: з решткою кукурудзяного хліба можна поснідати. Андрій поворошився з одяганням і пішов до води — випив півкухля; поникавши по хаті, говорить до сестри. Потім питає здивовано:

— Мамо, чому Оленка не прокидається?..

Раптом різко заболіло в грудях матері, ніби хто вдарив. Моторошний здогад пронизав її свідомість; вона задрижала, обернулася від стола і йде до Оленки, а ноги їй підтинаються і не можуть ступати. Подужавши неміч, мати кинулась враз до маленької — та вже почала застигати...

— Оленко, що ти з нами зробила?!

Пригорнулася мати до півтеплого трупика і повторює:

— Донечко моя нещасна, моя нещасна!

Замовкла, коли відчула, що в неї серце от-от зупиниться. Так чорно стало вдень. Подумала: «Тепер нам без тебе, моя зірочко, життя немає». Брала її тоненькі, вже неважучі руки собі до обличчя і обмивала сльозами. Все побивалася і не могла втішитись; тихо примовляла: «Мое дитя — таке любе, ніколи не пам'ятало мені кривди ніякої, і все мені прощало, і таке блаженненьке моє і чисте, як зірочка мені: чого ж ти впала з неба, і вже не зійдеш мені...»

На серці тяжче було, ніж могла терпіти. Не було вже в неї плачів. Підвелась і стояла, як з каменя січена, без мови і рухів; хоч вся душа її западала в незміренний морок, як, буває, птиця — з крилами, покаліченими грозою, опускається в гірську ущелину, де візьме потік і віднесе в чорну безвість.

* * *

...Ждали женців. А жати було нікому. Бо народ страшно вирідів. Скільки ж не косили ті, що вижили, — не могли впоратися навіть з малою частиною. Зерно обсипалося. Потім аж до Різдва достоявав, гинучи, той врожай. Не могли зарадити присланці з заводів і фабрик. А хліборобів домучено; ті, що не вмерли, більшістю на землі валялися: зовсім опухлі! — з потрісканої шкіри сочилась водиця; або сухі вони, як дошка. Не могли косу в руці вдержати. Хотіли чимсь підкріпитися і багато, багато повзло в лани: спожити стиглих колосків. Лежачи, зривали їх і розтирали на долонях, м'яли в хустках, приполах, торбинках, картузах; сирим зерном наповнювали собі виголоджені шлунки: так і мерли на місці! Скрізь по нивах повно покійників, але не видно з сторони; коли ж хто заглянув

зблизька, повзучи між ними, робилося моторошно від скритого кладовища.

Хлопець добувався до колосків кількома завченими напрямками і все обминав мертвих, що там лежали.

Коли зморений хлопець, відпочиваючи, дивився вгору, тоді на густо-синьому тлі неба, засіяного невстижимими іскорками з сонця, вирізьблювалася колоскова численність, мідясто-рудава і рясна, рясна! Тихо притулюються колоски одні до одних і перетинають, як в рисунку золотим атраментом, стрільчасті промінці свого озброєння. Простягають його і схиляють наперед: від всіх своїх зернин, що їх так чітко, в ритмі ступенчатого складу, вкріплено одні при одних. Колихаються колоски легко і мило; з ними такий щирий і зворушливий настрій віє! — можна без кінця дивитися на них. Неоціненою ризою доброти і смутку Божого накрито замучених. Вгорі срібними скелями повільно пропливають від півдня хмари, сліпучі з ліцевої сторони — в сонці. Хлопець застиг, вражений таємничістю дива. Притьма, почувши сильний шерхіт, здригнувся він і миттю відповз геть набік: від нив'я тікати до бур'янів і вибалків з чагар'ям, де ніхто не помітить. Там він випростовується на свій дрібний зріст і відносить здобуті колоски додому.

Коли розгорнулися жнива, то всіх, хто косити міг або снопи в'язати, наймано підряд. Ходив і дядько Петрун: вже так оклигав, що спромігся працювати в полі, разом з жінкою.

Але для хлопця настала грізніша пора, бо при косарях, над їхніми душами, скрізь стояли наглядачі. Треба дуже обережно підступати до ланів. Вранці, ще ледве зачинало видніти, він прокинувся від торохкання в шибку; за вікном стояла тітка Петруниха і гукала:

— Збирайся зараз, підем на роботу — снопи носити! Дістанеш хліб.

Андрій миттю вихопився з хати. Вже, як ішли в поле, сусід казав хлопцеві:

— Перебрався б ти до нас! Знаєш, наш синок помер, одно, що — нужда, а потім хвороба пристала. В хаті все однієї душі бракує. Якби схотів, жив би в нас. Не було б тоді сумно одному, і нам веселіше, — подумай!

— Пороблю трохи, тоді перейду.

— От і добре. Дивися ж: ми ждатимем!

— Ще поїду маму шукати...

— Шукати — де? Це не одне село і не одна станція. Сам загубишся. Не їхав би!

— Таки поїду.

— Якби міг, я поїхав би з тобою, та бач: біда.

— Я сам.

Увечері, вертаючися додому, побачили, як в одному дворі з великим клопотом виряджають мертвого на похорон; навкруг метушаться міліціонери і сільрадівці, мов рибалки біля човна — перед бурею.

— Чого вони? — питає хлопець.

— То кара прийшла і правду виказує: на голосному активістові, — сказав дядько; — за зло чоловік і має зло, як цей Корбик, що тепер хоронять. Був дуже беручий і докучливий, людям спокою не давав; мучив їх, щоб догодити партії. Тихого середняка переслідував, бо ніби лає радянську владу, а того не було! Середняк мав кінну машину і жив як трудовик; крім машини і коней, була в нього корова. Його з синами розкуркулено, — тоді в його хаті активіст забрав собі сало і кожух. Пройшло два роки після того; от, він розпух з голоду і вночі в поле вийшов, де кошено хліб. Узяв сніп і вернувся додому: так узяв, як ото кожух попереду. Вилізає з сином на горище і обминає там. А декотрі партійці підгледіли і зразу ж донесли на нього, як він — на середняка. Прийшли гуртом другі активісти, ще докучніші і зліші, ніж він сам. Шукають його скрізь і лізуть на горище, там бачать: обминає крадений сніп. І давай бити Корбика, як злодія. Побили до смерти. Бач, кладуть на віз, і це вже остання дорога: куди відійшов, там нема ні снопа, ні потреби на нього. А гріх зостався невідпокутуваний. Ходім, не треба довго глядіти!

* * *

Першими днями немічні хлібороби ступали мляво і втинали небагато; згодом, підкормлені теплою юшкою і кашею, де було трохи вишкварок, випростали плечі і праця сяк-так пішла.

Хоч в'язано дрібніші снопи, ніж колись, вони хлопцеві жили тягли: мов колоди. Підгодувавсь, то, несподівано для себе, значно подужчав, може не від самого харчу, але також — від пробуджуваних сил, що, з природи, могли зрости. Він тягав снопи запопадливо, спершу обхоплюючи обома руками кругом, потім тільки зачіпав однією рукою за перевесло, просуваючи пальці, другою знизу помагав собі тримати, і сам важко перехилявся.

Хоч робота не пригнічувала тяжкістю, так мучив жах, що відкрився з самого початку. Не могла діяти жнивварка, бо всюди мертві лежали: на невеличких відстанях один від одного, ніби відмірених. Видно, кожна конаюча душа, потай прибувши, окремилася вже від готових, — лягала осторонь. Їх так багато, що стрічаються без перерви: всіяли землю. Поки не почали приїжджати погребницькі підводи, чорніло ними всюди, по світлій стерні, — і тітка сказала хлопцеві:

— Скільки снопів з ниви, стільки людей лягло!

Деко́трі вмерли давно; несло відтіля разюче, аж нудило женців. Не могли працювати, хоч дихали крізь хустки, обкинуті при обличчі. Петрунова жінка знов подала голос:

— Розвести б огнище треба і сирий бур'ян палити — дим це переб'є. Хлопче, носи бадилля!

Андрій дістав додатковий обов'язок: завідувати огнищами; це швидко пішло в нього. Збирав сухий бур'ян на розпал, а докидав зеленого — для диму. Повіяв той дим скрізь, ніби на пожарищі: гіркий, але своєю гіркістю чистий, і вже менше чути було нудкого і страшного повію від покійників на полі. В інших місцях також розведено огнища; пішов дим клубучий, обгортаючи всю многість мертвих. Вони між снопами ждали своєї черги на повільній підводі, що тяглася через стерню. Дим завіював і живих, хоч змучених, коли поралися з хлібами. Тітка заплющилась від нього на хвилину, витерла очі і, глянувши навкруги, сказала:

— Таких жнив не було від створення світу і вже не буде.

* * *

Спершу робота тяглася, як болісна вагота для душі: з палючою супротивністю їй. Повітря навкруг вигріто до тієї міри, що вже ніби пронизує наскрізь, без перерви гонячи піт з кожного, хто рухається. Воно пашить спекою печі, обважнює почуття і заливає тіло зморюю: істота от-от знеможеться серед спеки і найважчого диму. Але якраз тоді, всупереч собі самому, треба з зусиллями рухатися по стерні, мов безлічі цвяхів. Це в звичку входить — і трудністю, і заведеним ладом, при якому кожен повинен встигати з своєю працею. Призвичаївся також і Андрій, навіть міг би нудьгувати, якби тепер заборонили йому на жнивах тягти снопи і збирати колосся, розводити огонь і підтримувати його, носити відро з водою і кухоль для женців; і — що звелять. Волю і думку заповонила робота; від того навіть звіряча туга, якою він довго жив, притихла, ніби скована. Образ матері світився в уяві, але і він, здається, був примирений з турботами жнив.

Для серця ж відкрилася тут сторінка відання, якої не можна знайти і прочитати в шкільних книгах. Люди тут дивовижно відмінні від городських! В місті люди мовби і не дуже прочувають, що на світі аж доконче потрібні їх заняття, і назверх прибирають надмірну значність. А тут, при байдужості до життя серед злиднів, люди покладають у слові і вчинку добре значення. Завжди з достойністю, до себе самих і кожного, мов старочасні білі жерці: от і тепер — зрізаючи житини і в'язучи в снопи. Коло хліба роблять, як перед очима Божими! З відчуттям важливості, що має їх праця, — однак, без жадного самозвищення.

Андрій не збагне причин всього і зв'язків. Але, з природною хлоп'ячою спостережливістю, відразу бачить відміну

горожан від всіх тутешніх. Підсумовує собі коротко: «Ці — справжніші».

Тітка була до нього дуже добра; все щось приборігала з'їсти — з свіжої городини. Ніколи не кривдила і не кричала, не лаялась, навіть не мала ніколи гніву на нього. І він почав з довірою дивитись на неї: мов на мамину сестру рідну. Раз, бігши босий по стерні, він сухою надрізаною бур'яниною пробив собі ногу біля пальців, — густо пішла кров. Тітка знайшла в кошику, біля торбинок, чисту тканину і перев'язала виразку: спитала, чи болить.

Через два дні стався подібний випадок: з іншим хлопцем, що працював при своїх батьках на тій самій ділянці. Його мати, сполошена, біжить мерщій перев'язувати! Прихиляється до сина, голубить — гладить поранену стопу і втішає хлопця, заглядаючи йому в очі, ніби хоче взяти його біль собі в серце і перетерпіти самій. Ніяк не може відійти. Припадає до нього, як світлий янгол, що вбрався в полатану одежину і прикрив голову вбогою білою хусткою.

Побачивши це, Андрій став на місці і так зажурився! Згадав свою нещасну маму: вона була для нього — як ця мати для свого хлопця; жаліла і втішала; схилялася до нього, ніби з неба. І тоді сирота відчув, що нема вже коло нього найдобрішої душі в світі: його мами. Швидко відійшов з ниви — в зарості, що, глухі, стояли стіною недалеко, і, закривши долонями обличчя, з відчаю залився гіркими, як ще ніколи в житті, тяжкими краплями, що ніби аж парували пекучою солоністю.

Вже після того він спокою не мав. Кожна хвилина тяглася довго, з глухою забарністю, як зайва, бо віддаляла від сподіваної зустрічі.

Після роботи, коли вечеряли в дворі, прославши ряднину на спориші, — Андрій сказав:

— Буду мами шукати.

— Де будеш? — питає тітка.

— По дорозі, де ми їхали.

— Як же ти знайдеш: там стільки люду!

— Маму я зразу впізнаю.

Заходили зелені сутінки і бралися чорнотою від високої ночі з чистими зірками. Хлопець був певен, що навіть і поночі, серед найлюдяніших натовпів міста і в його завулках він при першому ж погляді зауважить маму.

— Чого тобі спішити, — говорить господар, — як досі мати не вернулася, видно, кудись від'їхала далі; на роботу стала, щоб копійку здобути. Потім і вернеться.

— Поїду! — повторює хлопець, — чи дасте картоплі на дорогу?

— Бери, скільки вміститься в торбині, і хліба спечемо: ти ж заробив. А тільки не раджу їхати в біду. Як же пускати тебе са-

мого, коли такі пропадають скрізь? Ось, подожди трохи, по жниввах з тобою поїду. Ні, тобі одному не можна.

— Авжеж, не можна, — ствердила тітка, — і думку викинь! Більше ждав, ще трохи потерпи: до кінця жнив недалеко. Не пуцу.

Довечеряли мовчки. Потім скоро ж почали збиратися спати. Господарі були уважні до хлопця. Але смуток наповнював йому серце і, коли погасили світло, прорвався тихим плачем серед темряви. Хлопець підждав, поки господарі, втомлені після цілоденної праці, міцно заснуть. Тоді по-мишачому беззвучно взяв торбинку, з якою ходив на жнива: в ній були сірники, ложка, ніж і трохи хліба. Додав картоплі з мішечка, що в кутку, біля печі поставлений. Прочинив двері так обережно! — без скрипу. Нечутною тінню виступив надвір і навшпиньках подався до воріт, пригинаючися під вікнами.

А вже починало трішки світліти, такою гарною ситістю, як цей запах м'ятний. Пронісся легенький вітрець на відході ночі, ніби подаючи знак, що — пора в дорогу.

Уява ж сироти затримується, при сутінках передсвітанкових розкриває собі сховок, як видиво: тут під зеленню і ґрунтом — святиня, про огненну силу якої страшно помислити. І стояти тут треба з пошаною! — як в церкві. Тихенько відступив від таємничого місця і пішов з оселі. Коли віддалявся від околиці, зовсім посвітлішало в крайнебі; стало видніти навкруг: з тією ще не повною яснотою, яка віщує про вихід сонця.

Поспішив хлопець нерівною дорогою, вкритою довгими смугами рослин, на яких, з листкових країв, звисали роси — білі і прозорі. Засвічувалися з них іскри. Коли оглянувсь на садибу пічника, — там, над скарбним місцем, підводилося полум'я: з такою великою і променистою сполукою ясминної просвітлості, пурпуру, крові, сліпучого горіння, ніби там могутності ненашого життя стали і підносять коштовність, відкриту з глибини землі. Палахкотливий стовп, що розкидав свічення, мов грозовиці, на всі напрямки в небозвід, прибрав обрис, подібний до чаші, що сховали її селяни в чорнозем і нікому не відкрили її таємниці, страшно помираючи одні за одними в приреченому колі.

Здається, над ними, з нетлінною і непоборимою силою, сходять вона: навіки принести порятунок.

Раїса Мовчан

«ЖОВТИЙ КНЯЗЬ» ВАСИЛЯ БАРКИ

Уперше «Жовтий князь» вийшов за кордоном у 1963 р. Твір виношувався досить довго, «як хмара збирається на дощ», болючі спогади мучили письменника, викликаючи різно-

манітні емоції, що «наче напливом морським були викинуті наверх». У своєму розпорядженні Барка мав багато дійсних фактів, свідчень очевидців голодомору в Україні 1932—1933 рр. і на Кубані 1933—1934 рр., які збирав упродовж 25 років. Сам також тоді зазнав голоду, того болю, який, за його словами, «спалює всю істоту». Відвідував і родину брата на Полтавщині, був свідком канібалізму. Йому потрапив до рук зошит із описом трагічної долі однієї селянської родини, яка й стала «кістяком» сюжету «Жовтого князя». Але що прикметно: прагнучи «увіковічити» ті страшні події, які пережив український народ, найоб'єктивніше розказати світові болючу правду про них, Василь Барка водночас послідовно дбав про те, щоб з-під пера з'явилася не документальна хроніка, а художній, великою мірою узагальнюючий твір. Це також було однією з причин кількаразового переписування рукопису. Згадуючи той час, називає американських митців Ернеста Хемінгвея, О. Генрі, Едгара По, «дуже прагматичних і дуже реалістично мислячих», в яких навчився давати матеріал «у такому вигляді, щоб це було відкритою книгою для нефахівців у літературі».

«Жовтий князь» став такою «відкритою книгою», але не «чистим» реалістичним твором, звичайним достовірним відбитком вражаючої української дійсності 30-х років ХХ ст. Він створювався все ж таки письменником-модерністом, основні стильові ознаки якого проявилися вже в перших збірках поезій «Шляхи» та «Цехи», укорінилися в наступних — «Апостоли», «Білий світ», а надалі втілювалися і в інших жанрах, зокрема в прозі (роман «Рай»). Звісно, реалістичного, описового в «Жовтому князі» значно більше, аніж у Барковій поезії. Але що цей твір також «уписується» в цілісну модерністичну модель індивідуального стилю автора — не викликає сумніву. Думається, цьому великою мірою сприяє та суттєва вага суб'єктивного, авторського бачення, особливого (під кутом зору містико-ідеалістичних переконань) витрактування світу зовнішнього у співвіднесенні із внутрішнім, духовним світом людини.

Автор не позбавляє свого читача ілюзії реалістичності зображення навіть там, де безпосередньо на його ідею «працює» символічний образ. Так, скажімо, образ жовтого князя «входить» у твір через конкретну особу — Григорія Отроходіна. Цим ім'ям він називається лише вперше; далі, як авторове підкреслення втрати істинного імені, а з ним і людського обличчя, як носій символічного жовтого князя — «рудий», «рудець», «золотозубий», що «обгавкав світ», говорить, «мов крук на могилі віщує розор», який має незмінний жовтий колір обличчя й «зеленкавий» френч, як у вождя, погляд «лю-

тий крізь окуляри». Стіни державних установ також жовтого кольору, так само висхлі жовті бур'яни на спорожнілих сільських вулицях, жовтий колір мертвих тіл, жовтіє перед очима в голодних людей, жовта пелена застуге згасаючу свідомість. Панування, отже, жовтого князя поширюється, воно всюдиусще й невитравне.

Але жовтий колір, тільки іншого, світлого відтінку має також і сонце, й стигле колосся довгоочікуваного хліба. Ця символічна кольористика є в романі невинадковою: адже добро, як і зло, вічне, всюдиусще й може так само перемагати. В стилі В. Барки образ сонця має водночас конкретний і загальноносимволічний зміст. Прикметно, що з'являється в тексті цей образ суголосно внутрішнім настроям і відчуттям героїв, синхронно до наростання ідеї перемоги Добра над Злом. Усупереч наростанню трагічності подій сонце як природне світило з'являється дедалі частіше. Як образ добра, надії воно вічне, непорушне, хоч часом заступають його хмари (Мирон озирнувся, «підвів очі: сиплеться світло сонця над пусткою, як завжди»); сонце постійно присутнє в свідомості людей. Настає момент, коли їм здається, що тільки воно може їм співчувати й допомогти.

У цьому творі Василь Барка створює модель підрадянського українського суспільства з відповідною ієрархією справжніх та уявних цінностей, з його строкатістю виконавців дуже різних ролей (будівничих, охоронців, руйнівників) у тому фантазмагоричному дійстві, яке зветься радянським життям. З цією моделлю пов'язаний яскраво виявлений у творі викривальний пафос, притаманний такою ж мірою романам І. Багряного, У. Самчука, Д. Гуменної та іншим митцям української еміграції. І справа не в численних викривальних деклараціях, розсипаних по всьому тексту оповіді, виголошуваних селянами чи переданих через їхні роздуми. Найпотужніше викривальний пафос звучить у самому реалістичному зображенні — через детальні описи трагічних подій у с. Кленотичах, у родині Катранників, описи викачування хліба, голодних мук, смертей, пошуків їжі, похмурі пейзажі вимираючих сіл і т. ін. Що може промовистіше за ці правдиві картини розповісти про «процвітаюче радянське суспільство», розвінчати міф про нього?

Слово і час. — 1998. — № 12.

? До якого різновиду роману належить «Жовтий князь»? Знайдіть у тексті переконливі докази власного висновку.

У що вірить Василь Барка і як ставиться до своїх героїв?

Чого було більше у голодуючому селі: людоїдства чи людяності?

Аргументуйте свою відповідь.

Знайдіть ознаки мартирологу в романі.

ПАВЛО ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

(1924)

Прозаїк світового рівня, енциклопедист; майже кожен його твір — художній експеримент.

Павло Архипович Загребельний народився 25 серпня 1924 року на Полтавщині, в с. Солошине Кобеляцького району. По закінченні Солошинської середньої школи у неповних сімнадцять років пішов добровольцем на фронт. Обороняв Київ, згодом навчався у військовому училищі, командував взводом протитанкових гармат, був полоненим. Чого зазнав на фашистській каторзі, у гітлерівських катівнях, можна уявити, прочитавши «Думу про невмирущого» (1957).

Перша книга — «Каховські оповідання» — побачила світ у 1953 році. Згодом з'явилися наступні збірки: «Степові квіти», «Учитель», «Новели морського узбережжя», повість «Марево».

Павло Загребельний — автор численних романів: «Європа. 45» (1959), «Європа. Захід» (1961), «Спека» (1960), «День для прийдешнього» (1964), «Шепіт» (1966), «Добрий диявол» (1967), «Диво» (1968), «З погляду вічності» (1970), «Переходимо до любові» (1971), «Первоміст» (1972), «Смерть у Києві» (1973), «Намилена трава» (1974), «Євпраксія» (1975), «Розгін» (1976), «Левине серце» (1978), «Роксолана» (1980), «Я, Богдан» (1982), «Південний комфорт» (1984), «Вигнання з раю» (1985), «Безслідний Лукас» (1988), «Тисячолітній Миколай» (1994), «Юлія, або Запросини до самогубства» (1995), «Попіл снів» (1996), «Брухт» (2002). Романи «Первоміст» та «Смерть у Києві» були відзначені Шевченківською премією 1974 року.

Письменника такої працездатності сучасна українська література більш не знала. Романи, повісті та оповідання Павла Загребельного нікого не залишають байдужим. Вони відзначаються гострим сюжетом, динамічним розвитком дії, глибокою філософічністю.

ДИВО

(Уривки з роману)

Рік 1028. Теплінь. Київ.

...и уста усобица в мятеж и бысть тишина велика в земли.

Літопис Нестора

— Зроблю Київ суперником Константинополя, — сказав Ярослав, повертаючись до свого столу. — А для цього все зробимо, як у ромейськiм стoльнiм горoді: церкву Софії, Золоті ворота, монастирі, храми, грища, палати...

Сивоок мовчки відступив. Згасав у ньому той спалах, що кинув його наперед до князя, незвичність Ярославова теж мовби відразу потьмарилася, як тільки вимовив він слова про Константинополь. Знов повторення й наслідування. Ніхто не думає про те, що найвища цінність — бути самим собою. Ні, треба позичати. Позичили Бога в ромеїв, тепер позичають усе й до Бога, навіть здібностей наче своїх немає — треба просити їх у ромейського імператора, і талант лиш тоді талант, коли привезуть його з чужини. Колись на цій землі жили справжні митці, які в тяжкій творчій напрузі з нічого видобували барви й кшталти і прикрашали життя отак хоч би, як прикрашено оді княжі сіни, а тепер з'явилися тільки розповсюдники чужого вміння, такі, як Міцило, — а вони, виходить, і милі князям? І цей, з розумними очима, зі стриманим, людяним голо-сом, позбавленим жирної пихovitості, як у всіх можних, він теж не може відійти від усталеності. Константинополь! Справді, великий і славний город, зібрано там безліч чудес. Але чому Київ має бути схожим на нього?

Держава завжди намагається купувати таланти, але скнарість заважає їй вибрати найкраще, а може, просто невміння вибрати, тому здебільшого куплені бувають або ж найгірші, або ж посередні, які вміють вчасно вискочити наперед, усі оті крикуни, що ведуться так, ніби мають у кишені грамоту від Самого Бога. А справжні великі таланти часто зникають в непам'яті, невідомі, відомі й невпізнані.

Бійся посередності, о княже! Але все те боляче билосся лиш в думці в Сивоока, до вислову ж не давалося, він стискував кулаки від розпуки, знов коловся й ламався перед його очима світ, знов ставала посеред того явленого руйновища дивна церква, він бачив її всю зокола й зсередини, стояла вона яскравою писанкою з далеких років його дитинства, власне, була то й не церква, а образ його землі, який народився з давніх спогадів і з нової зустрічі з Києвом, образ пролітаючий, мов зітхання вітру в осінньому листі, неначе сповнені пташиного щебету досвітки, ніби золотиста мовчазність сонцена над білою тишею снігів.

— От привів до тебе, князю, — сказав Гюргій, коли вони лишилися самі.

— Діло кажіть, — уривчасто кинув Ярослав.

Сивоок, здавалося, не мав ніякого наміру розбалакувати з князем. Прийшов з останньою розмовою, з останнім попередженням.

— Мала церква, — сказав з темряви.

Ярослав і собі ворухнувся, щоб уникнути світла, яке падало йому на обличчя, так само з темряви відповів Сивооку:

— Вже чув.

Тепер настала черга Гюргія. Він сказав коротко Сивооку:

— Покажи йому.

— Мала церква, — знову вперто повторив Сивоок, мовби міг цими двома словами переконати впертого князя.

— Та покажи! — вже нетерпеливлячись, гукнув Гюргій.

— Ну, що там маєш? — нарешті виявив зацікавленість і Ярослав.

І Сивоок не став випробовувати терплячість Ярославову, мовчки просунув з темряви якусь велику річ, і посередині світляного кола просто на підлозі став зліплений з жовтого воску храм. Віск тихо світився, мов жіноче тіло, і князь не витримав, вийшов з темряви, доторкнувся рукою до подобици храму, так наче хотів переконатися, що то справді віск, що то не чари, не омана; тепер Ярослав теж був частково освітлений, він загубив навіть ті рештки переваг, які давала йому темрява. Сивоок і Гюргій, самі лишаючись невидимими, могли стежити за князевим обличчям, мали змогу постерегти, яке враження справляє на нього восковий храм з його тихим світінням...

Князь дивився на церкву згори вниз, так мовби дивився на вже збудований свій храм Бог з високого неба; в безлічі бань, у їх нагромадженні, у їх розспіваній красі Ярослав упізнав одгоси дерев'яного храму святої Софії в Новгороді; немало довелось бачити йому схожих чимось на цю споруду дерев'яних поганських святинь у землях Деревлянській, Сіверській і Полянській, тоді палили всі ті святині, гадалось, що вже ніколи не відродяться вони з попелища, а виходило, що мав слушність отой закудланий у велетенську бороду святий чоловік у печерці: не вмирають старі боги, відроджуються в новій іпостасі, в новій силі й красі, не лякаються всевладдя візантійського мистецтва, в силі й нездоланності духу свого піднімаються над ним — і від цього відкриття князеві стало страшно, але водночас і радісно: відчув Ярослав, що аж тепер, може, нарешті зуміє подолати свою роздвоєність, яка мучила його стільки років: народжений під знаком Терезів, він намагався урівноважити нове, чуже з старим, своїм, але нічого не виходило, старе бунтувалося, нове часто йшло всупереч з видимою потребою, він був послідовний у введенні нової віри, отриманої від князя Володимира, але в церквах ішли відправи й грецькою, і слов'янською мовами, він хотів вивести Русь на широкі простори світу, але бачив водночас, що розгублює багато свого, рідного, без чого в світі показуватися нема ні потреби, ні слави. І ось перед ним — церква, храм, собор. Завершення й поєднання всіх його мріянь, намагань, сподівань, розчарувань і вагань. Хай народиться з протиріч його життя, боротьби й влади, хай стане пам'яткою цього каламутного й великого в своєму неспокої часу, коли народ руський явив світові не лише велич

свої сили, а й велич духу. І хай тоді кажуть про князя Ярослава, що хочуть.

Але так тільки думав князь, а не сказав нічого, не зворухнувся, так само загадково тримався на межі світла й темряви, нічого не могли в ньому запримітити ані Сивоок, ні Гюргій, марно ждали вони від князя захоплень а чи осуду. Він стояв, дивився, а може, й не дивився на зліпленій з воску храм, рівного якому ще не бачив ніхто ніколи.

— Хто зліпив? — нарешті порушив мовчанку Ярослав, але спитав таким буденним і безбарвним голосом, що Сивоокові не було охоти відповідати і він змовчав.

— Він зробив! — вискочив на світло Гюргій. — Нащо питаєш, князю? Він це зробив! Ніхто більше не зможе!

Князь наблизився до воскового храму, схилився над ним, розглядаючи тепер уже пильно й уважно, сказав тихо:

— Пояснюй.

Стосувалося це Сивоока, в князевім голосі було не так веління, як припросини, але Сивоок мовчав. Чи то давав князеві час вивчити церкву в усіх її частинах, чи то й взагалі вважав, що будь-які пояснення тут марні й недоречні.

— Пояснюй, — знову повторив Ярослав.

Тоді не стерпів Гюргій. Нарешті в ньому прорвалася його природна палкість і нестримність. Він змахнув обурено руками, крутнувся в світляному колі, мало не зачіпаючи князя:

— Слухай, князю! Чому ти такий балакучий?

— Розмови треба вести, бо не для мене — для держави все робиться, для слави Божої і на віки вічні. Ти покладеш камінь та й підеш собі далі ще десь класти, а церква стоятиме на цій землі віки. І казатимуть про неї всяке, якщо ми, перш ніж збудувати, не подумаємо як слід та не скажемо всього, що треба й можна сказати. Пояснюй.

— Скажи йому, — вже спокійніше попросив Сивоока і Гюргій, — скажи, хай почує.

— Ну, що? — Сивоок теж підійшов до них, тепер усі купчилися в світлі, а храм був поміж ними, проростав крізь них, мов дерево остаточності, нестримно й тихо струменів, така таємнича сила була в ньому, що князь не витримав — перехрестився, тоді Сивоок зробив рукою рух круглий, мовби обіймаючи майбутній храм у всій його хвилястій красі, сказав просто:

— Весь храм зокола розписати в наші барви, щоб став посеред Києва і посеред цілої землі писанкою, людською радістю... А всередині буде досить простору, щоб вмістити в храмі цілий Київ. Покладемо в головній бані мусії різнобарвні, вже маю перед очима весь їхній блиск і сяйво, знаю, де і як. А далі пустимо по стінах і склепіннях фресковий розпис, щоб замінити дорогі заморські мармури. Не маємо мармурів для здоблен-

ня стін і колон, а везти з-за моря — довго й дорого, тож застосуємо наше прадавнє вміння і візьмемо всю середину в візерунки.

— Не думаймо про внутрішній простір, — нетерпляче перебив князь, караючись якоюсь тривоною.

— Тоді про що ж думати? — крикнув Гюргій.

— Хто збудує такий храм? — спитав Ярослав.

— Я збудую, — тихо відповів Сивоок.

— А хто прикрасить?

— Теж я.

— Не може одна людина звершити таке велике діло.

— Поможуть мені мої товариші.

— А коли збунтуються, як збунтувався ти супроти них?

— Не проти них — тільки проти Міцила та проти Агапіта.

— А митрополит? — не вгавав князь. — Що він скаже?

— Те, що князь, — підказав Гюргій. — Хіба князь боїться митрополита?

— Бога боюсь, — зітхнув Ярослав. — Вчора освятили підвалини церкви, а сьогодні їх розруйнувати?

— Лишимо так, — засміявся Гюргій. — Маленька хитрість. Хай собі лежить той камінь. Покладем новий. Буде церква з двома підвалинами. Як у чоловіка два імені: одне для Бога, друге — для людей.

— Легкий ти чоловік, Гюргію, — знов зітхнув Ярослав. — А все на світі робиться нелегко, життя складне, вимагає думання.

— Ах, гарна буде церква! — поцокав язиком Гюргій. — Велика й славна, як ніде!

— Чому мовчиш? — спитав Ярослав Сивоока.

— А що маю казати?

— Хвали свою церкву.

— Нащо її хвалити? Ще ж нема нічого. Віск самий. Піднесеш свічку — розтане безслідно.

— Те, що в людині, безслідно не щезає, — зауважив князь.

— Бачив я, що й людей самих з світу зживають.

— А оте й далі живе, — поглянув йому в очі князь, — знаєш же добре! І знаєш, як замахнувся оцією церквою?

Сивоок мовчав.

— Упертий ти чоловік, а князі впертих не люблять, князям треба підкорятися, їм подобаються люди, як віск, не жди від мене милості й поступок, — з навмисною жорстокістю мовив Ярослав до Сивоока. — Чи ждав чогось іншого?

— Віск тобі й дав. Роби з нього, що хочеш.

— І що можеш! — крикнув Гюргій. — А сам не вмієш — попроси нас! Сам упадеш без підпори, довго не вистоїш.

— Ну, гаразд, — втомлено промовив Ярослав, — час мені до молитви, а ви йдіть.

— Не сказав нам нічого, — Сивоок раптом скинув з себе нерішучість, в голосі в нього була несподівана твердість. — Не для тебе робили цю церкву — для нашої землі. Не хочеш ставити в Києві — поставимо десь в іншому місці. А стояти вона має!

Ярославові хлюпнуло червоністю в обличчя. Він заніс був руки, щоб ляснути в долоні, але стримався, трохи помовчав, роздуваючи гнівливо ніздрі, тільки повів перед обличчям в Сивоока й Гюргія долонею:

— Ідіть. Думатиму.

А Ситникові, що виник у темних дверях, сказав:

— Пошли за Ларивоном у Берести. Жду його завтра.

Ситник не йшов, дивився на воскову ліплєну церкву.

— А оце, князю, викинути?

— Дурний ще єси вельми, — спокійно мовив Ярослав.

...Та ось прийшло від князя повеління припинити всі роботи на будові, і там кілька днів нічого не діялося. Митрополит наполягав на тому, щоб продовжувано ставити церкву на освячених підвалинах, бо вже усталено було всіма не тільки розміри й вигляд тої церкви, а й затверджено ним, тобто митрополитом, весь порядок внутрішнього здоблення, розписано все, і тепер змінювати не годиться. Божа церква повинна ставитися за одним замахом, без переробок і без змін первісного начерку. Звертався митрополит до князя, але відповідав йому пресвітер Ларивон, хоч і стояв нижче за Феопемпта, підлягав йому по чину, однак мав поваження від Ярослава, який не хотів розпочинати суперечок з митрополитом, тим самим ніби не наполягаючи на своєму замірі будь-що відмовитися від розпочатих робіт і взятися за спорудження якогось нового храму, якого ще ніхто й не уявляв собі.

— Не відступаємося й ми від хреста і від Христа, — казав Ларивон, — але пам'ятаємо й те, що ромеями взято від усіх народів найціннішого в будівлях: і камінь, і колони, і прикраси, і в усіх ромейських церквах живе не тільки Божа краса, але й людська. Ще стародавні греки зміряли слід чоловічої стопи й порівняли з високістю чоловіка. Ствердивши, що стопа становить шосту частину високості тіла, застосували ту саму засаду до храмової колони, і таким чином колона грецька стала віддзеркаленням краси чоловічого тіла. Наша ж земля споконвіку мала свої будівлі, вона теж хоче прислужитися новому Богові своїм власним, багатство зоколишнього убранства церкви передасть багатство землі нашої, вознесеність бань, чисельніших за ромейські, покаже неосяжність Руської держави, яку звать землею багатьох городів повсюдно, кожна земля повинна славити Бога своїм голосом, і чим могутніший буде той голос, тим більша хвала Божа.

Митрополит погрожував, що відішле назад до Константинополя всіх будівничих з Міцилом, на що Ларивон відмовив

йому, що знайдуть вони в Києві вмільців, які зможуть збудувати дім Божий ліпше, ніж будь-хто. Ні до чого не вели ці довгі розмови, Ларивон твердо стояв на своєму, бо в захваті був од воскової церкви, показаної йому князем Ярославом. Феопемпт же, розуміючи, що пресвітер має княжі повноваження, вдавав, ніби не відає нічого і ні про що не здогадується, сперечався зятю й довго, щоб виторгувати собі якомога більше, в душі він змирився з княжою примхою (бо як інакше міг назвати таке дивне рішення?), але повинен був відстояти своє право керувати всіма роботами по внутрішньому оздобленню святині, бо про те йшлося йому найперше, на тому залежало.

Врешті дійшли до згоди, що нагляд за будівництвом вестиме Ларивон, але з дозволу й повелінь митрополита...

1966 рік. Літо. Київ

Луки твоїх брів можуть допровадити до шаленства...

Твій пружний живіт — мов арена для бою биків у Німі.

П. Пікассо

...Борис у Києві не ждав тепер нічого. Студенти роз'їхалися на канікули. З посольства повідомили, що з справою Оссендорфера доведеться почекати до осені, бо всі чиновники повтікали до моря і на води. Отава щоранку сідав за свою звичну роботу, писав, рвав написане, знов писав. Потім ішов прогулятися, по Володимирській доходив до Софії, змішувався з натовпами екскурсантів, ховаючись за спинами, слухав звичні голоси екскурсоводів:

— Собор споруджено в часи князювання Ярослава Мудрого... Точна дата будівництва не відома...

Відома, відома... Незабаром стане відома всім. Він доведе це фактами. Батько життя поклав, щоб довести, а він...

— ...Не відомі також імена будівничих...

Стануть відомі... Рано чи пізно все стає відомим на цьому світі! Не грає ролі, яким чином і хто відкриває людям таємниці і якою ціною. Де ти бродиш, моя доле?..

— Цей собор належить до найцінніших пам'яток архітектури...

Не так! Нащо вживати слово «пам'ятка»? Його треба назвати просто: диво. І як зродився понад дев'ятсот літ тому в уяві Сивооковій, і як ставився, і як оздоблювався, і як протривав єдиний у цілій Європі з того століття цілий і прекрасний — хіба не диво?

Може, був іноді жорстокий цей собор. Вимагав пожертв не самими коштовностями, а навіть людського життя. Хіба про-

фесор Гордій Отава не пожертвував своїм життям? Мабуть, так треба.

А потім виходив Борис на подвір'я, било йому в обличчя сонце, собор білів добрий, ласкавий посеред зелені й золота, і все в Борисових грудях кричало й протестувало: «Ні, ні, ні! Людина повинна жити як людина, а не перетворюватися на жертву! Треба жити, як живуть усі люди!»

Коли вже й не ждав, знайшов у поштової скриньці лист з Москви. Вона писала: «Борисе! Всі ці дні моє сумління обтяжене, мов у поганої лікарки дитячих хвороб. Тоді вийшло так негарно і неприємно для тебе. Повір: це просто збіг випадковостей, а не мій свідомий намір. Я ждала там тільки тебе. Навіщо ждала? Сама не знаю. Може, воно й краще, що саме нагодився він. Якщо вже бути щирою до кінця, то скажу, що ми з ним часто призначали побачення на тому місці. Не в той день. Ні. В той день я призначила тобі. Заприсягаюся! Але так вийшло. Ти подумаєш з погордою: вертихвістка. Мабуть, взагалі викинув мене з голови і з серця (якщо я там була). Але будь великодушний. Порадій, коли й не за Тайку, то просто за ще одну людину, яка щось цікаве знайшла в житті. А це ж не така малість. Нема нічого жахливішого, як шукати й нічого не знайти. Пам'ятаєш ібсенівського Пер Гюнта? Шукав по всіх усюдах, шукав у самому собі, здіймав з себе нашарування й прибрані машкари, як знімають кожушки з цибулини. І — нічого. Пустка. Порожнеча. Це найжахливіше. А життя вкорочується кожним днем, кожним вимовленим словом, кожним кинутим поглядом. Ніхто не помічає цього так, як жінка. Повір мені, Борисе. Кажу це для тебе, бо ти вважаєш, що життя давно вже зупинилося, десь у десятому чи одинадцятому столітті...»

Він читав і мимоволі ловив себе на думці, що не заглиблюється в суть слів, не розуміє майже нічого, поки що він просто по-дурному, якимось дико зрадив самому фактові отримання листа від Таї — так мав би, певне, тішитися дикий чоловік гарно здобленою бомбочкою з прихованим у ній годинниковим механізмом, не відаючи про те, що бомба ця невдовзі рознесе його на шмаття.

«...Той чоловік, якого ти бачив (і як добре, що ти побачив його і тепер не треба пояснень!), — композитор. Він зрозумів мене. І як жінку, і як людину. Що він зробив? Ти посміхнешся, почувши, але для мене — це надзвичайно важливо. Він узяв всі мої малюнки (ясна річ, ті, які подобаються мені самій) і зробив щось, мовби музикальні гравюри з цих малюнків, а потім усе це з'єднав у цілість. Вийшла ораторія на теми моїх малюнків, щось нечуване, неймовірне, всі, хто чув, захоплюються, хвалять. Ти не можеш уявити, яке це чудо! Кожен хоче

сказати щось світові. Кожен хоче, щоб його почули. Тоді затримується час — і життя стає майже вічним! Ти чуєш, Борисе? Вічність — не в твоїх соборах, а в кожному з нас, тільки треба вміти її виявити і добути...»

Нарешті Борис примусив себе зосередитися, він тепер не просто прочитував слова — складав їх до купи, формував з них речення, він збагнув нарешті, що то о с т а н н і й (!) йому лист од Таї, до того ж лист не з компліментами, і не з каяттям, і не з перепросинами, а сповнений звинувачень, незаслужених і болісних для чоловіка в такому становищі, як Отава.

Першим його почуттям після того, як став усвідомлювати зміст цього жорстокого листа, було обурення. Ні, якась погірдлива іронічність. Читав далі, але знов лиш ковзав очима по рядках, нічого не розумів, бо відбіг думками в цей час далеко, вів безмовну суперечку з неприсутньою і неіснуючою нині для нього Таєю.

«Але тобі знати це не цікаво, — писала далі Тая, — ти навіть маєш право мене висміяти. Я шкодую, що написала так, ніби хотіла перед тобою виправдатися тоді, коли вже ніякі виправдання не допоможуть і не мають для тебе ніякої цінності (якщо, звичайно, була я для тебе хоч трохи дорогою людиною, в чому б не хотілося мені сумніватися, бо високо ставлю твою порядність). Цей лист я написала не про себе — я не варта того. Просто егоїстична особа, яка переоцінює своє місце в житті, захоплена своїм талантом, зачарована власними жіночими якостями, про які протурчали мені вуха чоловіки, — ні, не задля себе написала я цього листа, а задля тебе, Борисе!»

Він спіткнувся на тому рядку, на тому звертанні «Задля тебе, Борисе», вирішив за краще не читати далі.

— От єрунда! — промовив Борис уголос і простягнув руку до телефону, щоб подзвонити до товариша, з яким давненько вже не обмінювався своїм бадьорим паролем «Є-2 — Є-4». Але відсмикнув руку й знову задивився в лист. Писано довго, тяжко, різним чорнилом, нещадно перекреслювано, дописувано збоку, багато місць геть нерозбірливих, кривулясті рядки наповзають один на один...

«Ти незвичайний, Борисе. Я побачила це відразу. Тоді, в санаторії. Хоч писати про санаторій не годилося б тут, бо знайомства санаторні — бр-р-р! Не буду про місце. Просто я побачила тебе і зрозуміла, що це чоловік справжній. Незалежний. Упевнений. Твердий. В твоїй іронічності я вичитала знання тих сучасних хворощів (не суспільства! Суспільство гаразд знає, куди прямує і що йому слід робити, але окремі його члени, на жаль, не всі й не завжди володіють тою певністю). Ти скажеш: «От дурепа! Закохується в іронічних мужчин». Ні, я не закохуюсь. Повір мені, що вмію бачити далі, аніж здається на пер-

ший погляд. Масова освіченість призвела до того, що тепер мало не кожний інтелігентний мужчина при першій же зустрічі, під час першого знайомства змобілізує всі наявні резерви й кидає їх на вас, щоб приголомшити відразу! Скільки можна отак зустріти ерудитів, краснословів, дотепників, тонких натур, вільнодумців! Але в переважної більшості добра того стає лиш на один раз. Це мовби вивіска, за якою нічого нема. Казка про солом'яного бичка. Зовні наче й бичок, а насправді — напханий соломою. Куди не повернись — солом'яні бички. Ерудиції вистачає на один день, дотепів — на один вечір, вільнодумства — для розмови наодинці з жінкою, якій хочеться сподобатися. А треба ж прожити життя. Спробуй настачити на все життя своїх душевних скарбів.

Мені сподобалася твоя іронічність, ти не виказував її спеціально, навмисне ні перед ким, я зрозуміла, що в тобі неймовірні запаси душевних сил, — і не помилилася...»

Він знову одсунув листа, рішуче підвівся. Так можна збожеволіти. Глянув на купу свіжої пошти. Поміж газет, журналів був там товстий пакет. Недбало розірвав його. Хтось прислав щойно видані листівки за мотивами картин художника, який усе життя присвятив змалюванню Київської Софії. Борис розсипав листівки по столу, вони лягли барвистим віялом на Таїн лист, закрили його, відгородили. Так ліпше.

Софія лежала в нього перед очима. В синяві перших днів весни. І в теплій тихості літньої ночі. Сиві брови засніжених бань, а поряд — язичницька розкіш першої зелені, і все на світі має барву й відтіння пазелені: трави, листя на деревах, самі дерева, покрівлі собору, його стіни, навіть визолочені бані й шпилі. Зелене золото. А он рука реставратора випустила на волю з-під багатовікових нашарувань кілька клаптів первісної стіни. І відразу набрали рельєфності абсиди¹, могутня сила прозирнула в їхній рожевій випуклості, колись у кладці стіни стосовано вапно, яке від вологи змінювало колір, ставало зовсім рожевим, тому собор у перші роки по збудуванні змінював свою барву при всякій погоді, вганяючи в подив і в захват давніх киян і всіх гостей цього праслов'янського града. Художник саме й прагнув, як видно, вловити ту давно вже втрачену від дії часу рожевість, він надав своїм абсидам такої буйності кольорів, яка, може, привиджувалася лише першому будівничому цього великого храму. Так через віки передається прагнення до вічної краси. Людина йде до краси, вона творить її, цим і відрізняється людина від усього сущого.

¹ А б с и д а — півкруглий чи багатокутний виступ у будівлях, що має своє перекриття або об'єднаний з головною спорудою куполом.

А що пише йому та жінка, з якою в нього тепер нема нічого спільного і бути не може? На жаль.

• Але потім побачила тебе зблизька. Це сталося так несподівано, так швидко. Очевидно, є глибокий сенс у тому, щоб люди сходилися поступово й поволі. Власне, я нічого не відкрила в тобі нового, свідомо йшла на все, сподівалася на свою силу. Бо належу до жінок, яких не вибирають, а які вибирають самі. Я вибрала тебе, знайшла, розпізнала, я не могла тебе віддати будь-кому, не могла втратити, могла тільки відмовитися добровільно, сама, без примусу, так само, як і знайшла. І я це зробила. Ти назвеш мене, мабуть, несправедливою. Що ж! Справедливість не має серця. Вона врівноважує, а серце завжди перетягує на один бік, воно, як тобі відомо, зліва. В мене є серце, і я не збираюся забувати про нього. Навпаки. В своїх художницьких амбіціях я ніколи не заходила аж так далеко, щоб виставляти їх поперед свого серця. Розумієш? Хочу залишатися жінкою. Бути нею найперше, а вже потім художницею, мислячою людиною тощо. І ще відкрию тобі таємницю: мріялося мені, що своїм серцем завоюю тебе, розгромлю, розруйную всі твої bastions зацікавлень і замилювань, вирву тебе з-поза товстезних соборних стін, витягну з далеких віків, поверну диві сьогоднішньому, теплому, зеленому, як молода отава (адже твоє прізвище — Отава!). Але, але... Ти виявився людиною тільки одної ідеї, одної лінії в житті, одної справи, а одна тільки справа, навіть велика, — це для людини замало. Вона пригнічує, вона знищує людину, перетворює її на жертву. Ти приніс себе в жертву соборові. Так само, як твій батько. Згадай: батько твій загинув. Собор розчавив його. Ти сам сказав: «Не можна уявити жодного собору без пролитої крові». Здавалося б, я художниця і повинна любити все, що пов'язано з музейністю. В музеї, як і в житті, завжди в достатку пустих місць. Але в музеї можна ходити. Жити в них не можна. Ти розповідав мені, як твій батько міг просидіти місяць або й більше, продерши на стародавній іконі дірочку в патині століть і зазираючи в десятій або в одинадцятій вік, милуючись його барвами, його навіки втраченим світлом, його дивами. Ти теж здатен на таке. Це прекрасно. Але гірше, що ти здатен тільки на таке. Тобі досить одного собору на ціле життя, поза ним для тебе не існує нічого. Я зрозуміла це, коли ти сказав мені отам, над Дніпром, серед не баченої ще мною язичницької пазелені Києва, що кидаєш мене, що тобі треба їхати. Кидав мене, тільки знайшовши. Цього я не могла зрозуміти і ніколи не зрозумію.

Борисе! Людині мало самого тільки собору! Людині потрібен цілий світ! Почуй мене і зрозумій!»

• Чи ми повинні ще й дотепер стерегти своїх великих небіжчиків, забуваючи про живе життя?»

«Чого їй треба від мене? — з болем думав Отава. — Адже це найпростіше: зрівняти з землею всі могили минулого, зруйнувати всі храми й будівлі, щоб не мозолили очей і не заважали жити живим», виконувати плани, ставити панельні будинки, їсти з пластмасового посуду... Історичний парадокс: людям дістався такий багатий спадок, що не відають тепер, що з ним робити. Їх пригнічує велич минулого, бо з минулого ми помічаємо лиш велике, вони намагаються відплатити за свою малість вандалізмом, руйнуванням, знищенням...»

Не було рації читати лист до кінця. Власне, прочитано головне. Йому винесено вирок. Може, й справедливий, хто знає. Досі не думав про жінок. Жінка несе світло ніжності або ж стає каменем урази. Для нього — камінь урази.

Борис дістав рукопис, над яким працював усе життя його батько, а тепер ось уже скільки років і він сам, поклав грубезну папку на стіл, поклав на неї долоні, зітхнув. Збирано по крихті, відтворювано історію по найменших її уламках, здавалося, ось робота, гідна пошани й подяки найбільшої і найвищої. А прийшла жінка і... Він згадав, як покинув усе і гайнув до Москви. Відчував тоді себе хлопчиськом, але іноді багато можна віддати за таке відчуття.

Він рішуче розгорнув свою папку, дістав останню сторінку рукопису, не глянувши навіть, на чому там обірвано речення, рішуче дописав з нового абзацу: «Тут я припиняю розповідь про забуті й загублені події давнини, даючи змогу всім бажаючим слідом за мною дозбирувати й дописувати решту».

Зв'язав рукопис. Отак він і віднесе його видавцеві.

Рік 1037. Осінній сонцеворот. Київ

...святей Софьи, коже созда сам...

Літопис Нестора

Собор здіймався вище і вище, виростав із землі велетенською рожевою квіткою, позбавленою стебла, збунтованою проти всіх відомих сил і стихій природи, проти людей, проти самого будівничого...

Коли ж стало будівництво готове посеред київських снігів і звідусіль заквапився люд, щоб поглянути на те диво, ще й не докінчене, тоді раптом знову мовби ожив Сивоок для нового діла: довгі роки неймовірного напруження вмить відлетіли...

Така пташина летючість з'явилася в душі Сивооковій, коли забрався він на височезні риштування в головній бані храму і почав викладати найбільші софійські мозаїки. Він хотів би упіймати в барві й показати людям усе на світі: дівочий спів, пташиний політ, блимання зірок з чистого неба і сонце, сонце.

Для нього тепер головне полягало не в тому, що мав зображувати, а як. Саме мистецтво важливе, а не постаті, які вони передає. Постаті змінюються, одним подобаються такі, другим — ще якісь, а малярство, якщо воно є, зостається навіки.

Сивоок сам доглядав, як варилася смальта для великих мозаїк, які мав викладати. Добирав належних кольорів. Чаклував над красками. Варив, проварював, розтирав. Для золотого смальти снісарі виковували тонюсінькі листочки золота, потім воно закладалося поміж двох платівок скла, навічно заварювалося, іноді, коли треба було тоншої смальти, золотий листочок просто прилютовувався до споду скляного кубика. Щоб уростаїти відтіння золотої смальти, Сивоок стосував не саме тільки золото, а й електрон, або ж біле золото, тобто сплав золота з сріблом, іноді бралися навіть листочки міді, яка давала спокійніше сяйво...

...Князь поліз до Сивоока. Нелегка то була дорога, ніколи не доводилося йому ще такого, але знав: володар не повинен відступати ні перед чим, має зазнати всього.

Та коли став позад Сивоока і глянув на його роботу, вжахнувся. Знизу було видно Пантократора у великому медальйоні, знизу архангели вражали своєю важкістю (про Бога мови не було: Він і геть був важкий якийсь, мовби викладено Його з величезних камінних квадрів, а не з легеньких сяйливих кубиків), знизу були барви, вони зливалися воєдино, хоч і не так, як у Міцила, а тут князь не бачив нічого, окрім сірого розчину, накладеного товстим шаром на стіну, і безладно повтикуваних у той розчин неоднакових скелець і камінців, гранями своїми повернутих врізнобіч, як попало, в дикому хаосі; найстрашніше ж полягало в тому, що Сивоок при появі князя роботи своєї не припинив, а тицяв собі й далі свої камінці, мовчки простягав до підручних то одну руку, то другу, працював мовчки, швидко, гарячково й зосереджено, мов Бог у час творіння світу.

— Ти що такеє витворяєш? — гнівно спитав князь, задиханий від виснажливого видряпування в цю підхмарність і лихий на Сивоокову неухважність, а ще більше — на несхожість його роботи до того, що показував йому внизу Міцило.

— Що бачиш, князю, — відбуркнув майстер.

— Нічого не бачу.

— Непривчене око маєш, князю.

— А ти не вчи мене! — тупнув Ярослав.

— Опріч того, на цю мусію дивитися треба лиш знизу, — за спокійливо мовив Сивоок, — вельми велика вона, щоб обійняти її оком зблизька.

— Чом кладеш не так, як Міцило?

— За сонцем іду. Хоч де буде сонце, знайде собі відбиття, і світитиметься мусія впродовж усього дня однаково глибоко. А в Міщила — блисне один раз на день. Та й що то за блиск? Без тепла, без глибинності, мов холодна крига. А ще — кластиме твій Міщило свою мусію десять літ і не викінчить. Люди народжуються різно: одні для роботи дрібної, інші — для великої...

Сивоок говорив не повертаючись до князя, клав і далі смальту, робив те вміло, швидко, якось ніби аж весело.

— Вважаєш, що так воно й треба? — лагідніше спитав князь.

— Недобудований храм не хочу лишати сиnam і нащадкам, — сказав Ярослав, видно приставши вже на бік Сивоока в його дивно хаотичним і незбагненим, але впевнено навальним творенні. — Не хочу!

— Сини в тебе гарні, князю, — знов заговорив Сивоок. —

Про дочок не кажу, негоже мені мовити про княжих дочок, а сини вельми гарні. Є в мене думка. Хочу допомогти Міщилові в його роботі.

— А як інакше? Ніхто не взявся за великі мозаїки. Мало таких людей на землі. Мене колись відчай загнав у цю височінь, а тепер і злазити не хочеться. А злізу — то теж для діл великих. Можна поєднати з його мусією фрескові образи твоїх синів і доньок з княгинею. Ото я взявся б і зробив швидко й охоче.

— Чи ж пасуватиме? Князь — у мусії, а родина його — в простому малюванні.

— Малювання теж можна зробити так, що не поступиться перед мусією. На все є спосіб.

— Маю досить державних справ, — сказав князь. Ти майстер — тобі й знати.

Сивоок упродовж розмови жодного разу не поглянув на князя і не перервав своєї роботи. Стояв на дерев'яному помості, широко розметавши руки, так ніби підпірав вигинисту стіну бані, голова, задерта назад, міцно влягалася на плечі, зрослася з ними назавжди від оцього напруженого вдивляння вгору, на склепіння; князь спробував полічити, скільки днів, тижнів і місяців стоїть отут Сивоок, викладаючи мозаїки, вийшло так багато, що він вжахнувся, а попереду ж було ще більше! І цей чоловік думає не про спочинок, а шукає собі ще роботи, береться за нове, і киплять у ньому якісь незбагненні пристрасті, вмить зачіпається він до сперечань із самим князем.

Ярослав одкашлявся.

— Дихати в тебе тут нічим, — сказав Сивоокові.

— А я не дихаю, — відмовив той.

Непокірливий. Зухвальний.

— Зоставайся з Богом, — сказав Сивооку.

Той мовчав. Не повернувся до князя. Наставляв і далі на нього свою розкучману, прикам'янілу до плечей в неприродно-

му задерті голову, нестомно клав смальту й камені, аж тепер запримітив Ярослав, що не розкидає художник різнобарвні кубики як попало, що є твердий і гармонійний лад у розбігові смальти по ввігнутій поверхні, смальта йшла мовби колами, півдужжями, в ній було щось від кшталту небесних сфер, був невпинний рух, було кружляння, од якого йшла обертом голова, князь заточився, важко обіперся об плече отрока, сказав глухо:

— Зводь мене звідси.

Сивоок зостався сам. Багато мав за ці роки людей близьких, мав учнів і помічників, але є межа, через яку не переступиш, відчував цю межу в роботі, де не було йому рівних, відчував і тоді, коли через темряву доводилося роботу припиняти, хоч якби міг, то клав би мозаїку день і ніч.

Квапився, мов перед смертю. Так наче відміряно йому життя саме на цей собор, і давно те відомо, і повинен він вкластися у відпущений йому час, бо інакше незавершеною лишиться головна, та, власне, єдина справа, позначена його іменем і обдарованням. Сплачував людям борг за своє вміння й талант. Бо коли є в тобі обдарованість, то вже ти не належиш собі, а світові. Пускаєш свої твори між людей, мов дітей. Вмираєш поступово в своїх творах, бо ніхто ніколи не задумується, чию співає пісню, ніхто не повірить, що ікона, перед якою всі моляться, написана твоєю рукою, що оці сяйні мусії, які світяться крізь віки, викладені тобою. Та й хіба важить, хто зробив? Однаково належить усім, а тебе нема. Людину завжди забувають. З людини вичавлюють тільки те, що комусь треба, мов з риби ікру. Або кров на полі брані, або піт на ниві, або красу, коли ти митець. А потім ім'я твоє забудуть. Та й що таке ім'я? Князь, коли хрестився, назвався не так, як давніше. Коли хтось постригається в ченці, теж змінює своє ім'я — мабуть, щоб обдурити на тім світі Бога.

І через багато віків, коли зазвучать для когось оці старі барви, оживе тоді в них, може, і погляд, і серце Сивоокове, мов у променях сонцевороту. І не треба довго стояти перед цими мозаїками, бо нічого вони не скажуть, а тільки вранішня зоря може прошепотіти його ім'я, сховане століттями, або продзвенить воно в золоті променів незгасного сонця над прадавнім Києвом.

Сивоокові гаразд відоме було відчуття: якщо створене тобою здавалося зроблене кимось іншим — набагато здібнішим за тебе, коли сам дивувався і не вірив, що то твоя праця, — отоді й був справжній успіх.

Але не про цей успіх дбав він, коли вимріявав с в о ю Со ф і ю, не для прославляння християнського Бога поклав тут

так багато років свого життя, йшлося йому про інше; великі мозаїки, хоч творив їх з усією напругою і в їхні барви вкладав цілу свою душу, однаково вважав мовби відкупом за ті справжні хвилини розкованості й свободи, якими заздалегідь смакував, думаючи про здоблення веж перед собором. Він і вежі ті задумав ніби в подарунок самому собі, ввижалися вони йому, мабуть, давно, чув він їхній яскравий поганський покрик, отам було його серце, неспокійне, зболене, змучене поневіряннями в мандрах, ті вежі назначували все його життя від маленького розплаканого хлопчика посеред темного невідомого шляху до зрілого майстра, за яким усі визнають талант, але ніхто не питає його про щастя.

Життя навчило його ні з чим не згоджуватися, протестувати, обурюватися. Він зрозумів, що тільки ті, хто бореться, мають слухність. Не досить помічати несправедливість — треба знайти спосіб, як її усунути, подолати. Хай ці його мозаїки будуть останньою даниною колишньому, до якого більше не повернеться. Не хоче більше рабства! Хоче волі!

У фресках, якими здобив вежі, Сивоок прагнув не просто до свободи творення — намагався підсвідомо передати свої судження про світ і людей, тому вважав усе інше дріб'язком, не вартим уваги, і вельми невдоволений був, коли відривали його від улюбленої роботи, смикали то на те, то на те, то на підказування, то для помочі, то для виправлення чийхось огріхів, то для стовбичення поміж митрополитом і пресвітером Ларивонном, які щотижня прибували до церкви для нагляду і часто затівали нові та нові суперечки, гору в яких однаково брав незримо присутній князь або просто долала художницька впертість.

Тільки в одному, може, й найголовнішому, Ларивон поступився митрополитові без видимого опору: в тому, щоб усі написи в храмі робити мовою грецькою. Була то мова половини світу. Відректися її відкрито — означало б відректися спільної з цілим тогочасним світом культури, а цього Ярослав не хотів, вірніше, не наважувався. Вибору не було. Віра вела за собою мову.

Пресвітер Ларивон мав певність, що віра не обмежиться одною церквою — хоч і такою пишною, як Софія, — він був обережно мудрий, чого б ніхто не міг сказати про Луку Жидяту. Той, попри князівську заборону вештатися по Києву і вести крамольні розмови супроти Візантії, прискочив до собору, коли ще Сивоок працював над Орантою, подерся на помості до нього, тупотів позад майстра, бігав по хибливих дошках, бубонів не знати до кого:

— Не грек ти і не варяг. Говори, користуйся своєю природною мовою. Не ти її вознесеш — вона тебе.

— Не гидай так — дошки проломляться, — спокійно порадив йому Сивоок, не відриваючись од роботи. Не любив попів ніяких. Вважав, що молоти язиком чоловік іде лиш тоді, коли не здатен ні до якої роботи.

— А, не вхопить мене біс! — відмахнувся недбало Лука і так само бігав туди й сюди за спиною в Сивоока, заважав працювати, дратував своєю крикнявою.

— Не звик я, щоб за спиною шамотнява, — вже сердито мовив Сивоок. — Ти, попе, знай своє, а в мене теж діло є.

Жидята став. Завмер за спиною в Сивоока, потім гучно розреготався.

— Таки правда: бігаю, — пересміявшись, визнав він, — то в мені ведмежий жир колотиться.

— З ведмедями барложився? — Сивоокові вже починав подобатися цей крикливий і метушливий попило. Він облишив роботу, витер руки. — Здається, час мені й пообідати. Може, розділиш трапезу, попе. Чи звик до жирних наїдків? В мене хліб та квас. Бо я ж під небом сиджу, а до неба мають право мовити тільки худі.

— Ловко мовиш! — вдоволено гукнув Жидята. Він завернув полу піддирканої ряски, присів коло Сивоока. — Давай твій хліб і квас — то найліпша їжа. Мене ж зови не попом, а Лукою, хоч ще зовуть мене Жидятою, бо в хозарів жив у полоні, а в них віра — жидівська.

— Як же переметнувся в християнство?

— Не прийняв я їхньої віри. Та й християнської тоді не знав. Поки молодий, хіба про віру думаєш? Навчився стріляти з лука, ловити диких коней, бити звіра на повнім скаку. Вирвався з неволі, прибіг у свою землю, а тут мене ніхто й не ждав. Полював потаємно в княжих ловищах, бив звірину, брав гріх на душу. Навчили мене старі ловці, щоб для міцності й здоров'я споживав ведмедячого сала. Уполював я ведмедя, натопив з нього жиру, випив, кілька день хорував тяжко, але потім як наче змастило мене всього зсередини: ніякі хворощі не приставали. Прислужилося це мені, як упіймано мене княжими прислужниками та кинуто в поруб холодний і вогкий. Аби не пролоївся ведмедячим салом, був би й зогнив там у землі. А так — висидів. Тут над самим порубом церковцю дерев'яну поставили, службу правлять, гріхи замолюють. Слухаю, припадає мені до серця спів, хоч і не тямлю ні слова. А що голову маю міцну, то й ухопив усі оті співи, ірмоси¹ оті чужомовні та раз і ревнув з порубу по-ведмедячому «Кріє елейсон!». Витягли мене, розглядають, мов ромейське диво. Повезли до Берестів,

¹ І р м о с — церковна пісня, гімн.

так немитого й поставили перед пресвітером Ларивоном. Питає він: «Християнин?» Кажу: «Ні». Мовить щось по-грецьки, я дивлюся на нього, мов баран. «Не знаєш грецької?» — «Не знаю». От і почалося відтоді. Навчив мене пресвітер, а я до всього чоловік тямковитий...

— То ти й не піп? — поспитав Сивоок.

— Поки нема пастви, то не піп, але хочу вчити. Стояти за своє рідне хочу. Віру взяли в ромеїв, а мова їхня нам ні до чого. Слов'янська має бути. Спробував я серед чужих, знаю, що то, коли тобі твоє слово забивають назад у горло. То — смерть людини. Та й навчитися чужої мови до пуття хіба можна? Лиш од своєї матері візьмеш всю глибіню і сутність, а чужого — самі вершки. Про хліб та воду ще спитати можна, до душі ж — не сягнеш. Ти митець — повинен знати це. Письмо знаєш?

— То й що?

— Книги читав, бачив?

— Здобив, читав, переписував — тобі й не снилося.

— Коли так, нащо ж віддаєш так легко свою роботизну? Пишуть над твоїми образами грецькі словеса. А ти мовчиш? Хіба не відаєш, що творення і називання — єдині суть?

— Грецькі боги, то й словеса їхні, — знизав Сивоок плечима. — Скрижалі знайшов Мойсей кам'яні трьома мовами, наша там не значилася, а тільки гебрайська, еллінська і римська.

— Так от, майстре, — Лука замашніше всівся, радо встрявав до словесного бою, — знай: ні тої, ні третьої на скрижалях не було, а була мова сірійська, нею ж і Бог глаголив. Коли ж брати письмена еллінські й наші, то словенські письмена святіші суть, бо сотворив муж святий Константин, нарицаємий Кирилом, і брат його Мефодій. А раз наша святиня — наша й мова тут повинна звучати!

— Нащо вона ще й тут, у цьому храмі чужого Бога: — важко посунувся на Жидяту Сивоок. — Пустити сюди ще й мову нашу — значитиме визнати цього Бога своїм до кінця. А може, народові й не треба цього? Бо всякий чужий Бог — то ще одне ярмо на шию. Може, ліпше тоді відчувати Його чужим, не допускати до джерел рідних, найглибших? Коли ж попідписуємо тут богів по-своєму, визнаємо їх і приймемо, тоді згубимо щонайменші сподівання виприсути з-під кістлявої руки чужого Бога і буде з нами те саме, що з Візантією. Теж починали імператори з ставлення храму на честь Софії-мудрості, але вже в скорім часі розгубили і ті крихти мудрості, що їх могли мати, забули про мудрість і стали рабами цієї дивної і жорстокої віри, рабами будування для Христа, який у ненажерливості будування святинь не має собі, здається, рівних. Ти чи й бачив або чув, а мені то довелось і знаю, у яких землях і краях пона-

ставлювано храмів на честь Христа і його апостолів, його мучеників і святих отців, що намножуються щодень. Та, може, й ти норовиш колись ускочити в їхній сонм? Всю землю вже заставлено тими святинями, всюди ставлять храми, монастирі, каплиці. А Богові однаково, він мертвий.

— Що речеш, богохульнику! — схопився Жидята.

— Мовлю, що думаю. А до слів не чіпляйся, хоч ти й піп, — теж підвівся Сивоок. — Півжиття віддав твоєму Богові. Ставив церкви і здобив. Бачиш оце? Для слави Бога твого зробив я, може, більше, ніж усі попи нинішні й будущі. Досить з нього. Питай про мову — я тобі відповів. А тепер іди й не заважай мені робити діло. Можеш сказати пресвітеру, можеш іти до митрополита, до князя — не боюся нікого. Мого вміння не відбере ніхто. І не передасть нікому теж. Воно моє і зо мною позостанеться. Затям, попе!

Жидята силкнув і поліз донизу. Сам умів бити людей словами, але тут вимушений був визнати себе поконаним. Бо той розпатланий русявий велетень з сивими загадковими очима, здається, мовив слова не лише гнівні, але й мудрі.

Київ приймав церкву Софії дивуванням і захопленням. Ішли поглянути на диво свої люди — багаті й бідні, тупоголові й вразливі душею, приходили, приїздили, приповзали німічні в сподіванні зцілення, були тут удови, сироти, жебраки, сліпці й хромці, завязаті каліки перехожі в своїй скруті калічій. Не всі діставалися досередини, багато хто дивився на церкву зокола, та й того було досить, щоб розносити вість по всіх землях про київське диво.

На київських торжищах схід сходився з заходом, північні землі зустрічалися з південними, тут були булгари волзькі з хутрами, німці з бурштином, і красними сукнами, та світлими шоломами латинськими, угри з скакунами та іноходцями, степовики з скотом і кожами, сурожани з сіллю і легкими тканинами, прянощами, винами і травами духмяними, греки візантійські з багатими паволоками, дорогим одягом, килимами і сап'яном, посудом срібним і золотим, ладаном і красками, були тут і купці руські: новгородці, полочани, псковичі, смольняни, суздальці — і кожен з них ішов подивитися на храм, і котилася хвала по всіх землях.

Серед того людського юрмовища непоміреною, мабуть, зосталася б дівчина, яка прийшла до Софії одного весняного дня, але не зникла та дівчина, як решта відвідувачів, приходила знову й знову, ставала завжди на тому самому місці, дивилася завжди на те саме, здавалося, не помічала в соборі більше нічого, окрім Оранти, так ніби хотіла надовго заховати в очах її розблеск.

Хто ж то знав, що вразило дівчину в постаті Богоматері? Чи

її маєстатична велич, завдяки якій панувала тут над усім? Чи, може, глибока синява, яка йшла від неї? Чи пасувала їй урочи-ста дикість очей, переляканих пишними шатами? Може, для тої дівчини, що прийшла, мабуть, з далекої пущі або з степу, Оранта була не Богородицею-заступницею, а босоногою красу-нею з стенового роздолля, пригніченою візантійськими знака-ми влади і пиhi?

Ніхто не знав того. Ніхто не зазиравав дівчині до очей, а якби зазирнув, відзначив би, що в них дикості більше, ніж у очах Оранти, тільки дикість та нескорена, нелякана, сизо-весела.

Помітив її Міщило. Сповнився заздроців до Сивоока ще більших, ніж досі, потім, подумавши, пішов до нього в вежу, довго стояв мовчки, дивився, як той швидко пише фреску по не затужавілій ще накладці.

— Чого мовчиш? — спитав Сивоок. — Адже бачу: прийшов сказати щось лихе. Завжди приносиш мені лихі вісті.

— Коли так, то вислухай вість гарну. — Міщило радий був з несподіванки, якою вразив Сивоока. — Вже кілька день ходить у церкву дівця вельми вродлива і показна.

— То й що мені до того?

— Дивиться на твою мусію Богоматері.

— Хай.

Літо минало, а сонцевороту на стінах собору так і не було. Митрополит міг тільки радуватися, що цей незбагненний слов'янин, якого давно про себе прозвав не украшателем, а сквернителем храму, нарешті втомився в своїх нестримних вигадках, облишив свої витівки, зникав на цілі тижні не тільки з Софії, але й з Києва, — так було ліпше для слави Гос-подньої.

А ті двоє, зраділі, що знайшли одне одного в людському вирівнині, безжурно блукали по Києву, ходили в пущі, плава-ли за Дніпро і за Десну, збирали ягоди в лісах, слухали пташи-ний щебет; Сивоок знаходив небачені сині квітки і дарував Ярославі, давня його пристрасть до втеч зродилася знов у крові, ладен був утекти від усього, аби лиш належали йому оці нестерпно сірі до сизості очі, оці розхилені уста, оця ніжність, од якої заходилося його серце.

А літо минало. Князь Ярослав повертався з Новгороду до Києва, за ним — повози з припасом, шатрами, одягом, хутрами, казною. Велено було в ковниці княжій викувати вінець золотий з смарагдами й рубінами, як у ромейських імператорів, заповідав Ярослав скорі освячення Софії, слав поперед себе гінців, квапив митрополита і пресвітера Ларивона.

Тільки Сивооку, хоч найбільше спричинився до цього свя-та, було байдуже до всього, — утікав до Ярослави, до свого без-журного блукання.

Не було сонцевороту на стінах собору, але був він у душах цих двох, буйний, нестримний, повний захвату й знади сонцеворот, що поєднав у собі весну й осінь, зиму й літо, всі пори року, всі барви, голоси, згуки. Безжурні й безтривожні жили вони, мовби лишилися тільки вдвох на цілій землі, не існувало для них нічого поза ними самими, стали вони вічними, безконечними одне для одного, потопали в шаленстві, бо створені були тільки одне для одного.

Але той самий Міцило, який з невідомих міркувань звів їх до купи, знову ж таки невідомо навіщо спробував розлякати їх тоді, коли вже все було немарне. Він прийшов до Сивоока в його хижу, розбудив того, не дав опам'ятатися, сказав:

— Ховай дівчину, бо за нею полює боярин Ситник.

— Звідки тобі відомо? — схопився Сивоок.

— Кажу й знаю. Вчора довідався він про неї.

— Яке йому діло?

— Цього не відаю. Попередив тебе, а там як знаєш. На все воля Божа.

Сивоок сів, обхопив голову, стривожено думав. Ситника не лякався, нічого на світі не боявся ніколи, а нині й поготів, але пересторога Міцилова викликала стривоженість у серці, відігнати якої не міг. Чом би мав зловісний нічний боярин полювати за Ярославою? Може, щоб дошкулити йому, Сивооку? Тоді звідки відомо йому все? Як довідався про Ярославу і про те, де вона і як? Запитання без відповідей. А що, коли справді Ярославі загрожує небезпека?.. Він побіг на другий кінець Києва, де Ярослава винаймала собі хатинку. Боявся, що не застане. Бо коли Ситник довідався про когось, що той у Києві, то чом би не знав і в якій той хижі переховується? Видно, ще не встиг дізнатися. Ярослава була вдома, ніщо не видавало в ній стривоженості, мабуть, не дійшли ще до неї загрозливі вісті. Що ж, так ліпше. І не дійдуть. Він взяв її за руки, сказав:

— Ходімо.

— Куди?

— Світ за очі!

— А що з собою брати? — засміялася вона.

— Не треба нічого.

— Гарзд. Ходімо.

Вони справді вийшли як стояли. А дорога ж була далека — стелилася у віки. Та в своїй безтурботності обоє не відали того. Не відали навіть тоді, коли попереду в вузькій вуличці забачили трьох. Відважно йшли їм назустріч. Сивоок упізнав між тих трьох Ситника. Мабуть, знала його і Ярослава, бо сполотніла, стала першою. Ситник з двома поплічниками підбігцем кинувся на здобич.

— Утікай! — хрипко сказав Сивоок і пішов на тих трьох.

Троє вже були коло нього. Видно, не велено їм вживати зброю, бо Ситник тільки стискав наголів'я меча, а його два прислужники вчепилися Сивоокові за руки.

— Утікай! — ще раз гукнув Сивоок і озирнувся, щоб побачити, чи послухала його Ярослава; та її не треба було підганяти, видно, знала, що не за ним ідуть, а за нею, недарма ж тоді казала, що втекла з Новгороду. Щось таїлося тут зловісне.

Вона вже добігала до закруту вулички, востаннє озирнулася — мабуть, певна була, що не загрожує йому ніщо, а їй грозило щось страшне, бо втікала щодуху; Сивоок глянув на її обличчя, йому належали ті сірі очі, розхилені губи, ота вигиниста постать, він увібрав її всю, запам'ятав навіки. А Ситник, переконавшись, що не зрушать його дурні з місця, поки триматимуть Сивоока, вихопив з піхов меча, вдарив художника ззаду по шиї, коли той дивився услід Ярославі, гукнув відчаєно своїм:

— Рубайте!

Ті відпустили Сивоокові руки; він знетямлено захопився за рану на шиї, а вони хапливо видобули мечі, пронизали його з двох боків, ще, ще. Він упав на землю. Питьма напливала на нього, сяйнули ще крізь п'ятому сірі Ярославині очі, потім долинув до нього з далекої далечі тяжкий схлип маленького хлопчика на темному задощеному шляху — і вмер той хлопчик у великому, могутньому чоловікові, невтомне й палке серце якого втишилося навіки...

В ніч перед великими урочистостями князь Ярослав однаково вибрав час, щоб прийняти в гридниці Ситника, спитав, ще той тільки з'явився на порозі:

— Де дочка? — Ситник м'явся. — Де? Питаю.

— Утекла.

— В Новгороді втекла, тут утекла.

— Сивоок...

— Що Сивоок?

— Поміг їй.

— Де він? — Ситник знов м'явся. — Кажі!

— Нема його.

— Відаєш, що говориш?

— Так вийшло. Веління твоє, князю, було: всякого, хто...

— Убили Сивоока? — тихо спитав боярина князь.

— Ага, так.

Ярослав одійшов у темний куток, довго мовчав, потім сказав коротко, жорстоко:

— Підеш у поруб.

Ситник розтулив був губи, щоб мовити своє: «Ага, так», але вчасно схаменувся, впав на коліна.

— Князю! Служив тобі вірою і правдою... В поруб, у холод, у мокрість...

Мовби випрошував місця сухішого. Князь глянув на нього з огидою. Аж тепер зрозумів свою княгиню в її відразі до пітнявого боярина. Гидкий у всьому. Вірний, як пес, але позбавлений розуму, навіть собачого.

— Щоб не страждав у холоднечі, велю потяти тебе мечами ще до настання зими одразу по святах, — сказав і ляснув двічі в долоні. Відчинилися двері з боку грідниці, вскочило два отроки. Ярослав показав на Ситника:

— Взяти!

Коли боярина повели, князь узяв трисвічник, потримав його, поставив, узяв тільки одну свічку, мов спокutnik, тихо пішов по довгих заплутаних палацових переходах, відшукав кімнату Пантелія, розбудив того, не даючи оговтатися, звелів:

— Наготуй пергамен і писало.

— Перепишеш завтра. Готовий? Пиши так: «Заложи же Ярослав град великий, у него же града суть врата златые, заложи же й церковь святыя Софії». А той пергамен, де значиться про Сивоока, щобвилучив.

— Як же так, князю?

— Роби, що велять! Нема Сивоока і не буде ніколи.

Князь вийшов. Пантелій не встиг навіть снитати його, що ж сталося; вже тої ночі не заснув, насилу діждався досвітку, побіг до Софії, звідти кинувся до хижі Сивоокової, потім розшукав Гюргія. Гюргій уже все знав. Навіть більше: поки Пантелій спав, а князь колотився зі своїми незбагненими державними клопотами, Гюргій із своїми вірними товаришами нишком заховали тіло Сивоокове в Софії, і тепер десь ті знову викладали мозаїку на порушеному місці, щоб ніхто ніколи не довідався, де спочило найпалкіше серце землі Київської. Пантелій сказав про пергамен, де записано, що Сивоок збудував Софію.

— Даси мені, — звелів Гюргій.

— А коли князь спитас?

— Напишеш йому ще раз. Однаково спалить. А я збережу. Так, як у нас в горах бережуть. Надовго.

Князь до ранку сидів над священними книгами, думав, не про вбитого — про своє. Готувався до великого дня свого життя. Йшов-бо довго і тяжко до цього дня, зосталося багато вбитих і вмерлих позаду, рідний отець, брати рідні, розгубив сестер. Зберігаючи державу, зберіг себе. Так кожна людина, відчувши в собі дар, великі здібності, повинна сама їх у собі оберігати, оберігати себе у війнах, у небезпеках, у житті. Ніхто, крім тебе самого, цього не зробить! І повинен іти вперед, не озираючись ні на предків, ні на мертвих.

Вранці розпочалося освячення Софії.

Тричі обійшов хресний хід довкола собору під молитви й церковні виспівни.

За четвертим заходом було освячено і внесено в церкву хрести, посуд, священні книги. Несено потирі, дискоси, зіздиці, ріпиди¹, підноси, кадильниці й ладанниці, хрести великі й малі, все з золота й срібла, прикрашене самоцвітами й емаллю, несено також гаптовані золотом корогви, плащаниці, срібні ризи, даровані князем, землями руськими, боярами і воєводами церковні порти й паволоки для ризниці, Євангелії в дорогих окладах, молитовники, здоблені малюнками, Псалтирі, писані на телятині найшляхетнішій, внесено багато книг світських, зібраних князем Ярославом і офірованих тепер для храму, щоб утворилася при ньому перша на Русі книгозбірня.

Цілий Київ умістився в просторій церкві, зібрався тут — ніхто не знав, що десь під цяцькованою підлогою лежить той, хто поставив цей собор, народивши його в своїй уяві, хто дав соборові оті дивні барви, ті велетенські мозаїчні постаті, оту невпинність руху, гру світла, немеркнуче сяяння.

Пресвітер Ларивон підступив до Ярослава і запитав його урочисто, майже виспівав: «Чи обіцяєш святих церков Господа нашого, і слуг Божих, і весь люд, тобі підданий, за звичаєм твоїх предків, боронити і над ними володарювати?»

— Так, — сказав князь, — обіцяю!

Після молитви коронований Ярослав урочисто відведений був од віттаря до наготовленого поблизу трону. Дав єпископам поцілунок миру, сів на троні, простягнув руку для поцілунку княгині Ірині, яка після того сіла поряд на нижчому стільці, вся церква заспівала «Господи, помилуй!», і розпочався великий молебень. Згодом мало бути велике пирування кесаря з дружиною і людьми знатними, мав би вважати Ярослав той день найщасливішим у своєму житті, але добре відав, що, хоч як називайся, не сягає твоє могуття повсюдно, є перепони, не уникнути гіркоти поразок.

Без нього виросла в Шуйці його донька, про яку й не знав нічого, не захотіла показати йому Шуйця Ярослави, коли ж спробував застосувати і владу і силу, втекла дівчина і щезла з Новгорода. Те саме повторилося в Києві. Ось де межа влади: вільна людина.

Вже кесарем віддав веління: знайти і поставити перед його очі. Поки ж триватиме розшук, ніхто сій дівчині не повинен дати ні хліба на дорогу, ні води від спраги, ні вогню для зігріття, ні кия від псів.

І почалася погоня по всіх усюдах, по всій землі.

І втікала Ярослава полями, лісами, крилася в пущах і на болотах. І не наздогнали. Втекла. Заховалася між людьми. На-

¹ Потирі, дискоси, зіздиці, ріпиди — ритуальний церковний посуд.

родила сина від Сивоока. І син його — серед нас. Завжди з його талантом і горінням душі. І диво це ніколи не кінчається і не переводиться.

Анатолій Шпиталь

ДИВО ВІД ЗАГРЕБЕЛЬНОГО (МАНДРІВКА ЛАБІРИНТАМИ ТВОРЧОСТІ)

...Роман «Диво» — твір новаторський, багатоплановий. З тисячолітнього відтинку часу було вибрано три часових шари історії: давнина, Велика Вітчизняна війна і день сьогоднішній (на той час 1966 рік). Автору «хотілося показати нерозривність часів, показати, як великий культурний спадок, полишений нам історією, існує не самодостатньо, а входить в наше життя щоденно, впливає на смаки наші і почування, формує в нас відчуття краси і величі, ми ж платимо своїм далеким предкам тим, що ставимося до їхнього спадку з належною шанобою, оберігаємо і захищаємо його». Тому й увійшла повноправно в роман тема мистецтва, адже тільки вона дозволила поєднати такі віддалені епохи, «зіпершись» на нетлінні цінності.

З двох рівновіддалених у часі й просторі місць Київської Русі ніби йдуть один одному назустріч два герої, щоб зустрітися на Горі — у центрі Києва, де талантом одного й державною волею іншого постане споруда, що тисячоліття зачаровуватиме людей. Митець Сивоок і князь Ярослав Мудрий — кожен матиме за плечима свою дорогу, їхнє життя — то частина історії самої Русі.

З древлянської пущі, де поруч з малим хлопчиком був дід Родим, який чаклував над фарбами, розписуючи слов'янських язичеських богів, шлях Сивоока проляже багатьма дорогами Русі, Болгарії і Візантії. Увага автора — на зародженні і формуванні рис героя, що творять його як митця. Після загибелі діда від рук монахів-хрестителів Сивоок потрапляє до древлянського селища Радогость, яке потім теж буде знищене, бо не прийме християнства. А там, у Радогості, коли вчився «пізнавати не тільки поверхню, але й душу барв», зі слів своєї вчительки дізнався, що в нього між оком і рукою є те, чого немає ні в кого з людей, а саме цим і відзначається той, хто може «вичарувати з небуття новий світ богів і візерунків».

Незвичайний подальший шлях Сивоока: був він хлопчиком-рабом у купця Кокори, ченцем серед братії монастиря Святі архангели, бранцем у гурті полонених під час «показової» страти на розвагу константинопольським володарям і «антропосом» (учнем) у константинопольського майстра Агапіта... А на батьківщину Сивоок повернувся через тридцять років

досвідченим будівничим і художником, щоб *«оплатити людям борг за своє вміння і талант»*. Незадовго до загибелі, задумавшись над своєю долею, він скаже: *«Бо що є мистецтво?.. Це могутній голос народу, що лунає з вуст вибраних умільців. Я — сопілка в устах мого народу, і тільки йому підвладні пісні, що пролунають, народившись у мені»*.

Ярослав Мудрий як поборник єдності земель Київської Русі й водночас як жорстокий феодал постає в усіх творах про цей період історії. І в П. Загребельного він — дитя свого часу, зі своїми суперечностями характеру й поведінки, що викликані складними суперечностями тогочасного життя.

«Зачатий в ненависті, народжений на каліцтво», молодий князь здолав упертим тренуванням свою хворобу, заглибився в книги. Та треба було йти війною проти батька, щоб завоювати київський престол. Запрошує він варягів на поміч, хоч добре знає, скільки зла принесе землям Русі такий похід. І здається, що лише на полюванні та в стосунках з лісовичкою Забавою залишається він сам собою, відтає його душа. Та в ім'я держави одружується на Інгігерді, дочці шведського конунга Олефа, наказує знищити Сивоока й переписати літопис, де згадується про нього. Стала між ним і дочкою, коханою Сивоока, держава, яку він сам будував, стала поміж ним і народом. *«Князівство осамотнює людину безмірно, оточують тебе тільки вороги, чим більше в тебе звитяг, тим більше ворогів...»* І вже не дивується, що не співають про нього пісень, не славлять його тогочасні Бояни. Певно, дуже дорогою ціною завойовувалася його популярність, насаджувалися його ідеї чи впроваджувалися задуми. І спорудження собору — ніби самоствердження себе саме в мистецькому плані. Символічно, що не дійшло до нас ім'я його творця — взяв його на себе Ярослав Мудрий. А майстер будівничий ніби перелився у свої твори, а *«через багато віків, коли зазвучать для когось оці старі барви, оживе тоді в них, може, і погляд, і серце Сивоокове, мов у променях сонцевороту...»*

Описи спорудження собору, накладання фресок і створення мозаїк, сам психологічний стан Сивоока, коли, здавалося, той *«тепер жив і промовляв до людей тільки барвами, і все в нього вкладалося в мову барви, він ніби знову почав своє вмирання в творенні, спливав крізь кінці пальців на свої мозаїки небаченими кольорами»*, — такі сторінки належать не те що до найкращих у цьому романі, а й в українській літературі взагалі. Сивоок вніс в усталені суворі канони своє, вистраждане й виболіле, зобразив усе, що народжувалося під пальцями діда Родима й під пензлем Звенислави.

Розділи, де зображена наша сучасність і роки Вітчизняної війни, концептуально пов'язані з часами Київської Русі. Вони чергуються між собою, і неважко побачити внутрішній стри-

жень, який пронизує ці три шари. Зображуючи науково-мистецьке середовище 60-х років ХХ ст., письменник звертається до проблем історичної пам'яті, відповідальності таланту перед своїм народом. У розділах роману про 1941—1942 роки в центрі уваги — поєдинок між київським ученим Гордієм Отавою і німецьким професором Шнурре. Український патріот перемагає фашистського ідеолога в науковій полеміці і героїчним вчинком перешкоджає вивозу до Німеччини фресок Софії. Читаєш ці сторінки — і постає в пам'яті ситуація навколо Михайлівського Золотоверхого в 1936 році...

Створюючи в 1942 році «Ярослава Мудрого», драматург І. Кочерга написав слова, що характеризували не лише цього князя, а й багатьох тогочасних володарів. Були в нього *«честолюбство, нерозбірливість у засобах його задоволення і щира любов до культури й освіти, великодушність і лукавство, рицарська одвага і поряд з цим малодушна лякливість... щедрість і скупість, невдячність за зроблені йому послуги тощо»*. Відштовхнувшись від котроїсь із рис характеру князя, ввівши її в абсолют, можна створити новий роман, який заперечить попередній, де в основі — питання влади і творчості. Як зауважив М. Ільницький, у «Диві» символічність унікальна: *«Син Сивоока є водночас і нащадком Ярослава... собор, Софія Київська — спільне творіння князівської влади, державної могутності і народного таланту»*. Що ж до самого Загребельного, то він охарактеризує «Диво» як роман про долю таланту, не акцентуючи на державотворчості Ярослава.

Укр. мова та література. — 1999. — № 37.

❓ Яке філософське підґрунтя має змодельований художній світ у творах Павла Загребельного?

У чому полягає своєрідність композиції роману «Диво»?

Визначте художню поліфункціональність образу Софійського собору. Чому образіві художника-будівничого Сивоока автор приділяє найбільше уваги в романі?

Які риси характеру Ярослава Мудрого вас приваблюють, а які — відштовхують? Чи можна виправдати жорстокі вчинки князя? Обґрунтуйте свою відповідь.

У чому полягає багатогранність образу Бориса Отави?

Як вирішено в романі питання необхідності збереження історичної й культурної пам'яті?

Юрій Мушкетик

(1929)

Визначний сучасний прозаїк Юрій Мушкетик належить до найпомітніших постатей у царині красного письменства. Народився Юрій Михайлович 21 березня 1929 року в

с. Вертіївка неподалік від Ніжина, де його батьки вчителювали у місцевій школі. 1953 року закінчив філологічний факультет Київського університету імені Тараса Шевченка, вступив до аспірантури. Працював відповідальним секретарем і головним редактором журналу «Дніпро», двічі був обраний головою Спілки письменників України.

Письменника особливо захоплює історична тематика. Осмислювати історію України почав у першій повісті «Семен Палій» (1954), продовжив у романах «Гайдамаки» (1957), «Яса» (1987), «На брата брат» (1994); світову історію — у творах «Смерть Сократа» (1971), «Суд над Сенекою» (1978), «Жовтий цвіт кульбаби» (1985), «Селена» (1989) та інших. Шукаючи в сивій давнині відповіді на злободенні й болючі запитання, Юрій Мушкетик водночас є письменником сучасної тематики («Біла тінь» (1977), «Позиція» (1979), «Рубіж» (1984), «Обвал» (1985), «Динозавр» (1989) та ін.). Удостоєний кількох престижних премій, серед них — Національної премії імені Тараса Шевченка.

Гостропроблемність, динамічність і драматичність життєвих колізій, глибоке проникнення у психологію персонажів — прикметні риси прози Мушкетика.

СУД

Ганна спробувала випростатися, але не змогла: під лівою лопаткою шпортонало, а вона вже знала: якби випростовувалась далі, те гостре вістря входитьиме глибше й глибше. Ось трохи попустить, і тоді вона помаленьку, потихеньку розправить поперек. Лікарі не знають, що в неї: одні кажуть — болі від серця, інші — від радикуліту. А молодий, в окулярах, практикант із районної поліклініки заявив, що в неї хвора печінка і підшлункова залоза.

Ганна не дивилася у зал; сором спопеляв її від голови до п'ят, у неї тремтіли коліна і палали щоки. Чи є щось встидніше, страшніше, ніж суд!

У залі повнісінько людей, і хоч знайомих облич лише кілька — голова колгоспу, він же позивач — Устим Рукавиця, свідки — ланкова Ліда Патюк і Катерина Чухно — вони сиділи на передній лаві; та ще двоє чи троє, аж там, біля дверей — хурцики, мабуть, привезли здавати зерно й зайшли послухати; їй же здавалося, що всі ці люди зібралися, аби подивитися на неї. З того ж таки сорому вона погано тямилася, що тут відбувається, не все зрозуміла з промов прокурора і прописаного їй адвоката, вона й не вірила в нього, надто після того, як побачила адвоката перед початком суду разом із чоловіком, який щойно виголосив обвинувачення, вони дуже люб'язно розмов-

ляли; й тільки тоді, коли виступив Устим Рукавиця, заплакала з образи на неправду. Хіба він не знає, як гірко вона одробила увесь вік, хіба не до неї, до першої, приїжджав додому й просив, аби піднімала на прорив ланку (довгий час була ланковою, а колгоспна робота — суспіль прориви), залишилася з ланкою на ніч біля молотарки, умовляла на важку чоловічу роботу — з косою або носити мішки з зерном. Він знав її ще до війни, й не раз чаркував у їхній хаті з Омельком, її чоловіком, і був ніби людиною доброго клича. Був бригадиром, потім директором цегельні, далі знову вернувся у колгосп вже головою. Він дуже одмінився з тих, довоєнних часів, узяв у звичку кричати на людей, часом приїжджав на поле напідпитку. І вже не заходив до її хати, загадував на роботу через ворота, а тепер ось подав на неї до суду, що не виробила мінімуму трудоднів. А як вона може виробити при такому здоров'ї? Вона подала до суду кілька довідок, але їй сказали, що за цими довідками зняти з неї працездатність не можна, що знімають тільки по довідці на туберкульоз або порок серця.

Жінки, свідки, спасибі їм, потвердили, що вона дуже хвора, намагалися розповісти, як гарувала в колгоспі од зорі до зорі, але тілистий, з маленькою лисою головою суддя перебивав їх, не давав говорити. А люди в залі шепотілися, пересміювалися (після цього суду мав відбутися процес над багатожонцем, аферистом), і вона думала, що вони кплять з неї.

Потім судді пішли, й люди заворушилися, декотрі теж повиходили, а вона лишилася на своїй страшній лаві чекати присуду. Вона таки випросталася, обіперлася спиною об стіну й приплющила повіки. Вона перемагала гарячу хвилю болю й ще гарячішу — образи, вона ще й зараз не могла повірити, що це її, Ганну Розсоху, завдано до суду, та ще й за віщо — за неробство! А вона в роботі з дитинства, не любила безділля, любила роботу всіляку, і переробила її гибіль — домашньої і колгоспної. Робота йшла їй до рук, вона вела її з піснею, звичайно, поки співалося, поки не насунуло на неї усе оте чорне, поламало, понівечило. Хоч життя її не було легким од самого початку: троє дівчат у матері-вдови, солдатки з імперіалістичної, в обхідчатій, обставленій кукурудзинням хаті без сіней — сіни розібрали й спалили. Сімнадцяти літ вийшла заміж за вдівця Омелька Розсоху на двох дітей. Омелько — добрий, лагідний, усім уступливий, полохливий, трохи лінкуватий, одразу й добровільно пішов їй у підданство, оддав голоблі важкого хазяйського воза, й вона везла, правувала і приохочувала підпирати воза все сімейство. З Омельком вони привели на світ двоє хлопчиків, у неї удома висить одна-єдина фотографія, на якій зібрана вся родина (уже без Оленки, пасербниці, яка померла у тридцять третьому). Фотографував за тиждень до травневих

свят, які збіглися з Паскою, Данилів, пасинків товариш Ілько, який навчався у шкільному фотографічному гуртку. На фотографії п'ять постатей на білій стіні хати, за якою купа ясенів та верб. Вона пам'ятає, як, стоячи на драбині, білила стіну, а хлопці тримали черепочки з крейдою та синькою, вона мазала й виспівувала на весь куток пісню про козаченька, який веде коника, а дівчина його кличе, а всі, хто йшов вулицею, призупинялись, слухали. «З твоїм, Ганно, голосом у тіятрі співати». У хаті вона співала інших пісень, і співала інакше, здебільшого тихо й журливо; її саму і всіх, хто на той час був у хаті, огортав сумовитий настрій і тихий затишок. Вона любила затишок, як і пісню, й творила своїми руками: часто мила долівку, застеляла стіл чистим обрусом, засовувала за трямок пучечки пахучого зілля; і так тоді ставало в хаті гарно, так привітно: пригасає під комином жар, стукотять на стіні ходики з косарем і в'язальницею на циферблаті, а на широкій липовій лаві, вкритій рушником, вичахають паляниці, пиріжки з квасолею та маком, паляниці повиставляли рум'яні боки, і ніяка сила не може втримати дітей, вони по черзі прощмигають поза лаву, на ходу одламують хрумки, ще гарячі осушки. Вона вдавала, що не помічає того. У неї рукави закачані по лікті, обличчя розпашіле, і сама почувалася молодо, на той час, коли вона фотографувалася — за три роки до війни, — їй було тридцять сім. Але ще й тоді їй хотілося співати. І звідки він у неї брався, той спів, і звідки в неї брався той живий вогонь у грудях? Якого добра зазнала в житті? Спочатку оті три десятини піску та сухоребра кобильчина, яка сама без допомоги не витягала воза на гору. Розсохи довгий час не вступали до колгоспу, бо Ганна ще й не відчула себе господинею на тих десятинах, усілякі комісії добряче втоптали стежку до їхніх воріт, аж поки не обклали по твердому. Трохи не пішли з чоловіком та дітьми у старці, ледве не погинули з голоду, тоді вона з Омельком зарізала теличку, а що різати скотину заборонялося, то м'ясо понесли в ліс, щоб притопити в копанці. Коли притоплювали, тріснула за спинами гілка, хтось за ними підглядав, а може, так їм здалося, й вона вирішила перенести м'ясо на хутір до двоюрідної сестри, пам'ятає й нині, як дибали з лантухами ліскуватою, обплутаною корінням стежкою, Омелько вибився з сил, впав і чи не вперше збунтував, плюнув і поплуганив до дому, а вона дибцяла з мішком далі, а потім верталася з хутора назад і другого мішка волокла по землі, й поки дотягла, і впала без сил, і сестра одпоювала її водою, і вижили вони тоді всі, але далі наступив тридцять третій, у якому померла з голоду Оленка. Ганна билася, як чайка об кригу, рятуючи інших дітей; молола в жорнах, захиованих од злого ока у свинячий цебер, кору і ячмінний послід, і покришене дрібно кукурудзяне

стебло, вишукувала по пагінчиках навесні в лісі під прілим листям торішні ліщинові горіхи, варила з молодим часником і цибулею лободу та рогіз і ділила те поміж усіма порівну. Тяжко тоді було дивитися на дітей, на своїх і на чужих, чомусь вп'ялося у пам'ять, як зайшло їх двійко, хлопчик та дівчинка, малих, припухлих, і дала вона їм три часнички і дві цибулини, вони сіли під тином і все перекладали ті стебельця, не могли їх поділити. Ще вона ночами носила з колгоспних кагатів чорний глей і вимивала з нього та виварювала крохмаль, а вдень ішла в колгосп на роботу, бо треба було сіяти на новий урожай.

Ледве минуло те лихоліття, ледве з'явилася на їхньому обрії світлинка, і щось їй замаячило далеко попереду — насамперед у дітях, і пісня знову вихлюпнула з її грудей. Перед війною і їм, і всім іншим людям у селі трохи задніло, вони повеселіли й підвели од землі очі, й побачили, яке гарне над ними сонце і яка гарна їхня земля.

А яке розкішне обійстя було в Розсох! Під стару хату вони підвели цегляний фундамент і замінили нижні підгнилі вінки зруба, перекрили бляхою дах, а рублена комірка була ще добра і клуня також, довкруг росли високі осоки, один молодий осокір ріс під хатою од вулиці, а по межі од луку шуміли велетенські росохаті верби. (Вона якось зізналася Омелькові, що виходила не стільки за нього, як за його обійстя.) А далі прозора річечка Біла Багачка, понад якою копанки і озерця, і ліс на овиді, як синя крайка. Хлопцям — роздолля, як постають восени на ковзани, порозпускають поли палът, то несе їх аж до сусіднього села. Бігали по рибу, збирали качині та перепелячі яйця, звичайно, коли мали вільну часину, — село гульні та неробства не терпить. Мали вони чималенький черешневий та вишневий садочок, і кілька шовковиць за хатою, і город низинний, який квітнув картопляним і маковим квітом. Рай-раїна, жити б та жити! І копаночку свою мали в кінці городу. Ганна ще тоді пряла й ткала, було вистелить полотно далеко-далеко й милується ним, їй здавалося, що тими білими стежками можна дійти до обрію. І вона часом ішла, й забувалася, на якій згорьованій, трудній землі стоїть. Вона любила все чепурне, гарне, красиве. Здавалося б, звідки взятися тій красі в завжди зніченій нестатками душі! А от же жило там щось таке, що підмальовувало світ, заселяло його всім добрим і чистим. Іноді сама собі дивувалася. Заплющить очі й бачить квіти дивні, й себе серед них. Може, через те позасівала чорнобривцями та нагідками всі вільні латочки в садочку та дворі. А осоки та верби подовгу чарували її. Вона уявляла себе на місці всіх тих людей, які їдуть чемерським шляхом через їхнє село, бачать оті розкішні шатрища, то її осоки і верби першими стрічають подорожніх, і ті подорожні милуються ними й одра-

зу спогадують чиї це дерева, чиє обійстя, й думають про неї та її родину гарно, щасно й трошки заздять їм. Голос її дзвенів у лузі, і чубата чаєчка перекигикувалася з нею. Співала вона тоді навіть узимку, перучи в копанці сорочки, і не брали її ніякі хвороби — одного разу згубила на старому чоботі підошву та так і перетерла всю гору білизни з босою ногою, і не бралися її голови печалі.

Жили вони тоді дружно та весело. Тихими літніми вечорами Омелько варив у кінці саду польову кашу, нічого він так не любив робити, як варити кашу, гартаначку, зливанку, як називали її у них в селі, а він зливанкою називав сьорбу, а саму кашу — рябком, бо докидав у картоплю кілька ложок пшона, а затовкував старим салом із часником і цибулею, убивав у казанок кілька яєць і виливав чашку молока. А вже тоді як витовче, як вимішає... І пахне та кашка на весь луг, а ще ж і димок заплутався у вишневому гіллі, і горлиця туркотить на яблуні. Тільки мальовані ложки мелькають. Хлопці вже парубки, Данилові восени йти до армії, найменшому, Микиті, п'ятнадцять. Усі троє кругловиді, смагляві, чубаті. Повдавалися у батька. А коли розжируються, а то й розпасіюються, справитися з ними може тільки вона. «Деркача захотіли», — гукне, бувало, й вони вгамуються, хоч що б, здавалося, супроти тих крутих плечей блаженський деркачик! Вони й з досвітків приходили вчасно, не догулювали до ранку, як інші парубки. І славилася на весь колгосп їхня родина трудолюбством, труднів виробляли чи не найбільше в селі, й рвалися хлопці, якщо навіть котрий ще й не дійшов зросту, до найважчої роботи, до коси, до молотарки, до жаток-лобогрійок. Тодішній голова, Кузьма Діренко, трохи не в пояс їй кланявся: «Давай, Ганно, твоїх запорожців, хмара надходить, а горох у валках лежить». «Їм же у школу...» «Підожде школа». Бувало й заперечить, і покричать з головою одне на одного, а хлопці з вилами вже на возі і хтось із них забирає у свої руки віжки. Бо ж на конях і в снах літають. Таки запорожці! А вертатимуться, Кузьма неодмінно заїде до неї й подякує: «Якби не твої козаки, Ганно, накрив би дощ валки». Омелько, яко чоловік майстровий, працював у теслярській бригаді, це він поставив за селом один біля одного три вітряки. Вони, ті вітряки, й провели його на війну. Данило на той час служив в армії, він зустрів ворога на кордоні, від нього надійшло три листи, у першому Данило писав, що був поранений у той-таки перший день війни, на щастя легко, у ногу, вже шкандибає на милицях, у третьому, останньому, повідомляв, що знову на фронті. Омелька забрали на другий день війни, від нього надійшло два листи, один прибився уже після того, як село окупували німці, від Грицька листів не було зовсім. Грицько пішов на війну з інституту, він один

кохався у грамоті, був якийсь відлюдькуватий, часто задумувався, легко заучував напам'ять вірші (ще як був меншим і не ходив до школи, сяде і слухає, як, заткнувши пальцями вуха, закотивши під лоба очі, дякує Данило; той мучився-мучився, а Грицько враз: «А я вже знаю», і Данило лупить його книжкою по лобі); приносив з обох бібліотек — сільбудівської і шкільної — книжки, й пішов у науку, чим особливо пишались Омелько та Ганна. Ганна з Микитою так і жили в невідомості всю довгу окупацію, жили важко, як і всі інші люди. Працювали в обцині, працювали абияк, але й заробітків не мали. Тримала їх на світі корова, і вони доглядали й берегли її, переховували в лісі, там же в останні місяці окупації переховувався й Микита. Його мобілізували по приходу наших, два тижні навчали військової науки в сусідньому селі, і потім вона провела його в ніч, підпалену на обрії ракетами. Він пройшов повз неї бадьоро, під похідну пісню «Махорочка» («Мы готовы в бой, мы готовы в бой»), Ганна не сказала йому, що вранці того дня надійшло повідомлення про загибель у бою під Харковом Данила. Про чоловіка, Омелька, і про Грицька вона й далі нічого не знала, і не було від них ніяких відомостей, і з армії їй не відповіли, білі трикутники зі штампами польової пошти надходили тільки від Микити. Вона ж чекала чотирьох, бо, як і кожна мати, не вірила в загибель свого сина. Жила, як і раніше, роботою, клопотами, чеканням, тільки перестала співати. Ганна берегла святкову одягу чоловіка та синів, пересушувала її у саду на гіллі та пересипала махоркою і доглядала, берегла корову, бо знову настали безхлібні голодні часи, і батькові та синам після того, як повернуться додому, без молока не прожити. Вона вірила, що вони повернуться, навіть Данила не ховала в душі та пам'яті. Але важкого сорок четвертого корова заяловила, Ганна не могла здати молокопоставки, й до неї прийшли Устим Рукавиця та фінагент Йосип Шило й залигали корову. Отоді й настав їй розмир із Рукавицею, спочатку вона просила, щоб залишили їй корову, але вони сказали, що залишили б за умови, якби Ганна виконала молокопоставку, а де ж вона візьме того молока (пізніше вона довідалася, що її коровою вони виконували план м'ясопоставки по селу та колгоспу), й вона банітувала та ганила Устима Рукавицю та Йосипа Шила, виказала їм усе, найперше ж, звичайно, те, що її чоловік та сини проливають кров, а вони, мордаті кнуряки у шевйоті та діагоналі, оббирають солдаток. Вона пішла на них з кулаками, Устим заступився уже залиганою коровою, а Шило аж схопився за підвішену до ремня жовту кобуру. «Щоб ви самі з тих пукавок пострілялися, — кричала Ганна, — щоб ви на моєму налигачі повішалися на одній гілляці!»

Але хоч як гірко вона побивалася, хоч як люто сварилася,

скоро обм'якла серцем, бо ж подумала, що може хоч одним кавальчиком того м'яса пожиткує на фронті її чоловік чи котрийсь із синів. Те саме сказав їй потім і Рукавиця, й вона змирилася. Проте вже не могла змиритися з обманом, до якого вдався Рукавиця, коли вона підписувалася на позику. Вони прийшли до неї опівночі, чоловік вісім, зайняли всю лаву, а вона стояла перед ними боса, у чорній, перешитій із запаски спідниці та накинутій на плечі фуфайці. Каганця у неї не було, світила лампадою, і Устим Рукавиця став на ослінець, чиркнув запальничкою й запалив лампаду. А тоді розіклав папери й сказав, щоб вона підписалася на триста карбованців. Ганна розписалася, де той вказав пальцем, і вони пішли. А потім виявилось, що розписалася вона за тисячу триста. Аби сплатити їх, довелося продати Данилів костюм.

Щоб якось надолужити втрату (та й закінчувалася війна, і праглося їй не з голими руками зустріти чоловіка та синів, які от-от повернуться додому), узялася годувати поросля. Купила його на базарі дешево, принесла і в поли вдарилася: горбасте, ребра стирчать, як пруття у розсохлій корзині, вуха та хвіст поодморожені. А воно одігрілося у підпіччі й заходилося їсти, і пішло в ріст, кувікало й вимагало їжі, ледве їй самій не пооб'їдало вуха. Вишморгала всю лободяну кашку на своєму та сусідських городах, вирізала всю ботвіну, повимітала, повигрїбала де в якій закомарині залежалася полова.

І тоді знову прийшов фінагент Йосип Шило, але вже не з Рукавицею, а з міліціонером. Шило поклав на стіл паку квитанцій і сказав, що за нею рахується кільканадцять недоплат: по м'ясу, по городині, по яйцях. Ледь стримуючись, Ганна заперечила: вона покрила коровою усі недоплати й сплатила літ на п'ять наперед. Але Шило похитав головою й мовив, що корова пішла в борг за молоко, а всі оці недоплати — стаття зовсім інша. Ганні перехопило подих і не стало в неї сили ні на оборону, ні на лайку, вона сиділа й зяпала ротом, як курка в спеку, і руки їй пообвисали, неначе крила. Кинулася, коли Шило і міліціонер вже потягли підсвинка. По тому вона ходила до голови колгоспу, до голови сільради, писала в район, в область — не помогло. Хтось нараяв їй писати у військкомат, і вона написала, й через два тижні надійшло їй пояснення, що податки з неї стягнуто неправильно, оскільки вона солдатська жона і солдатська мати і має право на пільги, й що військкомат поклопочеться за неї. Справді, по якомусь часові надійшов папір і з виконкому, в якому також визнали, що підсвинка забрано неправильно, і що на винуватих «накладено стягнення», але оскільки підсвинка уже немає, а війна скінчилася, то скінчилися й її пільги, підсвинка віднесено на рахунок майбутніх м'ясопоставок.

Саме тоді щось мовби надломилось у Ганни, й упала вона в розпач, і тужила, і звичайно ж, не за підсвинком. Підсвинок то тільки якась мітка — чорний знак, що сподівання її марні, що ні для кого їй сутужити, ні для кого жити. Війна скінчилася уже з півроку тому, почали вертатися фронтовики, і всі, хто був живий, обізвалися листами. А вона й од Микити більше півроку не отримує листів. Неначе заткано для неї чорним запиналом світ, неначе одрізано її од нього залізним ножем, мовби вкинуто її у чорну яму зневіри, яка підкрадалася до неї довго й об'явилася лихими знаками (цвіркун на покуті, курка запіяла, зуб випав у сні й з того місця проступила кров), підломила, підім'яла її враз, влилася чорною їддю у душу, випила з очей світло сонця, і справді, невдовзі по тому надійшли одна за одною дві «похоронки» — на Омелька й на Микиту. На наймолодшого, Микиту, в чиє повернення вірила дужче, ніж в існування самого Господа Бога, на Микиту, котрого любила найдужче, не признаючись у тому самій собі, бо ж найменший, мізинчик, найласкавіший, ще й схожий на неї.

Відтоді настало запустіння у Ганниній душі й на подвір'ї — також. Колишнє веселе обійстя Розсох постаріло і заснувалося лободою та густим смутком. Журно ронили до землі віття верби, тополі світилися проти місяця похоронними свічами, похоронно цвіли вишні. Тієї сумної барви трохи поменшало, коли раптом вернувся Грицько. Був поранений у голову, довго борсався між життям і смертю, а далі поміж звичайним життям і каліцтвом, і таки одужав, і навіть каліцтва не було видно, тільки матері признався, що не чує на ліве вухо, що в нього над вухом не кістка, а алюмінієва пластинка. Операцію зробив професор, зробив на пробу, і проба вдалася. Він журно дивився на їхню домашню руїну, зціпивши зуби, вислухав кривдну материнину повість, а увечері пішов у контору колгоспу й так грюкнув перед Рукавициною пикою кулаком по столі, що скло на мідному дванадцятирику розлетілося на друзки, лампа погасла, а сам Рукавиця рачки ліз до дверей. Грицько підтесав сінешні двері, полагодив ворота, привіз два вози ліщини на дрова й поїхав до Чернігова, в інститут. «Закінчу, мамо, навчання, піду на роботу, заберу вас до себе», — сказав матері на прощання. Ганна одразу повірила в те. Вона сама не знала, чи хочеться їй залишати село, рідне обійстя, але Грицькові слова жили в ній останньою надією, останньою втіхою. «На велике начальство вчиться Грицько, — сказала сусідам. — Ось вивчиться, й тоді...» І не доказувала. Тоді її ніхто не осмілиться скривдити. Вона знала, що її слова долітають до вух їхнього сільського начальства й трішки зловтішалася тим. Але на томість захисту, оборони з Грицькового боку склалося таке, чого не могла помислити і в найстрашнішому сні. Це вже було,

як Грицько закінчив інститут. Виступаючи в сільраді на зборах, Устим Рукавиця довго вів балачку про підступи ворогів народу, закликав усіх до пильності і врешті заявив, що ось їхній односець син Ганни Розсохи Грицько Розсоха виявився іноземним шпигуном. Цю шалену, страшну вість принесла їй до хати сусідка Варка Зінченко. Переповідаючи, оглядалася на незанавішені вікна й одразу пішла додому. Сама Варка на зборах не була, там була її дочка Нінка. Звісно, Ганна не повірила в Рукавицині наговор, одначе їй зробилося так погано, що вона занедужала й не вставала більше тижня. Одхожували її сусіди, ті, які також не повірили Рукавиці. Одначе в кожному селі є люди, котрі будь-яку плітку несуть, як вогонь із пожеару. І ось уже хтось бачив, як Грицько покрадьки фотографував стару дерев'яну сільську церкву (він її не фотографував, а для когось змальовував, і не покрадьки, а на виду у всіх), і ще хтось, як його забирали, садовили в автомобіль (приїжджав лісничий, Грицьків однополчанин, з ним його помічники, також в уніформі, Грицько їздив на весілля до однополчанина), і наплели купу інших нісенітниць. А потім щось таке у школі сказав про Грицька дітям директор. Ганна лежала в хаті, й ніхто не пішов до Рукавиці, щоб розпитати достеменно, звідки той узяв такий страшний вивіх, і хотілося їй тоді вмерти, й наклала б на себе руки, якби не страх перед Богом. Вона впросила сусідку, й та написала Грицькові, Грицько приїхав, висміював при сусідах ті плітки, але був невеселий. Матері сказав, що нещодавно критиковано одного значного письменника за те, що той любить своє, народ свій і землю свою, а він, Грицько, похвалив книжку того письменника, й у газеті одним рядком черкнули і його, і Грицька. Але ніяке-то не шпигунство й нічого немає у тому страшного, це так, ніби допустився якогось невеликого ганджу в роботі, а він і ганджу не допустився, його прізвище просто долучили до інших прізвищ.

Ганна нічого з того не зрозуміла й дуже просила Грицька, аби берігся, аби нічого більше не писав і ні з якими незнайомими людьми дружби не водив. Вона добре пам'ятала, як перед війною забрали учителя Саливона Грушу, єдиного в селі орденосця, і директора школи Кожушного. «На вчених людях окошуеться найдужче», — сказала.

Потроху Ганна очуняла, але почувалася кволість у тілі, почали докучати всілякі хворості. Поралася на городі, ходила в ланку, але сили не було, не верталася колишня сила, а болячок більшало день від дня. То радикуліт її скрутить, то ногу потягне, то під грудьми здавить, але найдужче докучав біль під лівою лопаткою. Спочатку думала, що то від простуди, одпарювала спину на печі, на черені, розтирала їй скипидаром лівий бік і ліву лопатку Варка — не допомогло. Їхній сільський

лікар старий Тодосій Сергійович співчував їй, виписував краплі та мазі, свідчив довідками про її хвороби, але тієї основної довідки про непрацездатність дати не міг, то було у волі районної комісії, він два рази направляв Ганну на ту комісію, але її визнали непрацездатною тільки частково, тобто рекомендували легші роботи. А хіба є у колгоспі роботи легші? Бурякова норма та сама, що й іншим жінкам — її вистачило до зими, а ще ж і огірки, і помідори, і свої сотки треба запорати. Бо на трудовень — по двісті грамів, а треба щось їсти самій, і Грицькові в місто дати принаймні картоплі, буряків та квасолі. Грицько одружився, живуть на чужій квартирі, платять п'ятдесят карбованців, дружина ще студентка, без заробітку, й чекають дитину. Надія переїхати в місто до сина розтанула остаточно.

Минулого року Ганна ще якимось упорала бурякову смугу, а цього її клітка лишилася невикопаною, зеленіла прибитою морозом гичкою. Ганна й сама переживала, кілька разів приходила з лопатою і кошиком, однак копне кілька разів, а розправитися уже не може. Останній раз і дійти до села не могла, спасибі, довів Верещаків Миколка, котрий возив до тракторів пальне.

...Біль у грудях утих, тільки ноги помліли, і в голові стояв туман, крізь який долинали басовите гудіння. Може, то від гомону, який перекочувався по залу, а може, гуділо в голові, хоч здебільшого вона чула не гудіння, а сюркотіння, особливо в лівому вусі, схоже на сюрчання цвіркуна.

Крізь те гудіння почула: «Встати, суд іде». Насилу підвелася, ухопилася рукою за спину переднього осла. Суддя, булькаючи словами, прочитав присуд: «...визнати винуватою, засудити на півтора року виправних робіт, але, враховуючи також те, що всі попередні роки працювала в колгоспі справно, враховуючи також те, що лишилася удовою, що її чоловік і два сини загинули на фронті, замінити виправні табори примусовою працею при колгоспі».

До Ганни ті слова пробилися крізь те ж гудіння, вона зрозуміла тільки те, що її не забирають до тюрми, чого страшенно боялася, а ще дужче соромилася, як соромляться пранців і злочинства, але й не виправдовують, що мука її не скінчилася отут, а потяглася кудись далі, у прийдешнє життя. До неї підбігли дівчата, Ліда і Катерина, сказали, щоб не переживала, що якимось воно буде, уся ланка, увесь куток клопотатимуть за неї, а як не виклопочуть непрацездатність, допоможуть порати норму. Пощебетали та й побігли, бо ж хотіли ще поштовхатися по крамницях, прикупити якоїсь крамнини.

Важко пересуваючи ноги, Ганна вийшла на вулицю. Дерев'яний будинок на два поверхи, в якому містилися суд

і прокуратура, стояв навпроти базару, проте базар — далі, за рядом крамниць, яток, закупочних пунктів та всіляких контор, і вхід до нього із сусідньої вулиці. Ганна ступила кілька кроків і зупинилася, розглянулася, їй мучила спрага. Протягом усього часу, поки відбувався суд, їй страшенно хотілося пити, вона кілька разів поглядала на графин з водою на столі в суддів і одводила погляд. Ясна річ, хіба могла вона попросити в такому місці, перед тим натовпом людей: у роті шерхло, сохло, у грудях жактіло полум'я. Вона побачила вивіску «Пивоводи» й, хоч знову ж таки їй було соромно, помацала у внутрішній кишені чорного плісового піджака три карбованці та трохи дрібних, попрямувала туди. Постояла мить біля зелених, багато разів фарбованих однією й тією фарбою облуплених дверей, ще повагалася, штовхнула їх і зайшла досередини. Там було накурено й людно, і вона зраділа тому, в людському тлумі їй не буде помітно, й ще зраділа, бо в кінці черги до скляного буфету стояли дві жінки. Вона ступила в той бік і опинилася перед столиком, за яким сиділи Устим Рукавиця та Йосип Шило. На столику лежали їхні кашкети — Рукавиці зелений, військового крою, Шилів чорний, великий, сукняний; стояли пляшки з горілкою і тарілки з закускою. Рукавиця та Шило тримали в руках наповнені до половини шклянки й сміялися. Вони сміялися! Це було останнє, що побачила Ганна. Їй стемніло в очах, вона кволо, неначе підбита птаха, махнула руками й опустилася на підлогу...

Стара клуня похилилася, кілька присішків підломилося й Грицько її продав — власне, віддав задарма — сусідам на паливо. Город засіяв приїжджий бухгалтер, — колгосп виділив йому колишній город Розсох, — він хотів купити й хату, але Грицько продавати хату не збирався. Хоч яким горем, якими кривдами проросло це місце, а все ж було воно батьківщиною, дідиною, і він хотів, щоб діти знали про неї й прихилилися до неї своїми юними душами. До цієї хати, цих осокорів і верб, цієї невеликої, але бистрої річечки Білої Багачки, розкішних лук, до цієї чубатої чаєчки, яка од рання до вечора літає над їхньою копанкою і кигиче, кигиче. Якось йому подумалося, що, може, то материна душа літає над копанкою, йому не стало страшно, а тільки сумно. Голові колгоспу сказав: «Осокори і верби нехай ростуть. Я знаю, вони вже не мої, але нехай ростуть. Без них і наше село не село». — «А хату? Що думаєш робити з нею? — запитав Рукавиця. — Хочеш оформити під дачу? Не положено». — «Чим вона вам заважає?» — сказав Грицько. «Нічим, — одказав голова. — Але — не положено».

Невідомо, з якої помсти, з якого безголів'я, а тільки осокори та верби порізали вже цієї осені. Нікому вони не були потрібні — верби здебільшого дуплисті, осокори теж, — та й

упоратися з ними не могли, так вони й лежали, повалені велети, серед буйних трав, і тільки школярі іноді заникували до них, щоб погойдатися на розкішному гіллі. Та молодий, із ще не вистудженою душею кореспондент районної газети, який випадково наштовхнувся на це смертовбивство, надрукував запальну замітку в районній газеті, докоряв, соромив, але докоряв і соромив без імен, без прізвищ і про замітку скоро забули. З одного осокура Грицько самотужки, сокирою витесав матері хреста на могилу. А ще через рік розорали глибинними плугами луг, випрямили, загнали в руду торф'яну канаву Білу Багачку, й посіяли на тому лузі... бур'ян. Ніщо інше рости там не могло. Верби та осокори осушувальна команда пиляла та тягала тракторами на луки, де з них зробили велетенські, до хмар, кострища. Їх не стало, і попіл їхній, і дим без сліду розвіявся по світу. Тільки хата лишилася із забитими навхрест дошками дверима та вікнами, а за хатою жовтий щит з розмитим дощами написом: «Сделаем Белую Багачку краем изобилия». Хата й нині стоїть там, тільки зветшала вельми, бо нікому вона не потрібна, у селі ще чимало таких порожніх хат. Та на широкому неогородженому кладовищі, де ховають уже тільки з одного краю, а з другого могили позападали, позаростали чагарниками, вишняком, серед кількох інших похилився темний товстий хрест з осокорини, яка так буйно шуміла під тією хатою, милуючи зір усіх, хто проїжджав чи їхав старим чемерським шляхом.

Євген Гуцало

І СУЧАСНІСТЬ, І ІСТОРІЯ

Письменників у нас, може, й не так багато, як дехто схильний вважати, проте чимало — це безсумнівно. Але поміж чималої кількості письменників помітних особистостей менше, ніж хотілося б, ніж потрібно на користь загальної справи. Юрій Мушкетик належить до числа цих помітних особистостей у царині красного письменства.

Історія для нього — не мачуха, а мати. Саме в історії він знаходив і знаходить відповіді на запитання, що непокоять його письменницьке сумління. Почавши із «Семена Палія» та «Гайдамаків», прозаїк недавно видрукував широкоплановий історичний роман «Яса», головним героєм якого можна б назвати козаччину. Роман тривалий час пролежав у шухляді, автор цілком свідомо не потикався з ним ні до журналів, ні до видавництв, терпляче очікуючи на сприятливі обставини, — й ці сприятливі обставини настали. І полягають вони, звісно, не в тому, що письменника обрано керівником нашої Спілки, їхня міцна основа — це жива епоха суспільного оновлення, що дає можливість вільно почуватись усім у мистецтві, у літера-

турі. Поміж творів історичного плану хочеться ще згадати повість «Жовтий цвіт кульбаби», де йдеться про Миколу Гоголя як ніжинського, так і петербурзького періоду. Звісно, не про самого лише видатного нашого земляка, але він — центральна постать у творі. Й мимоволі думаєш: а чи написав би Юрій Мушкетик цю свою повість, якби не походив з Вертіївки, що під самим Ніжином, а в Ніжині в славнозвісному ліцеї колись учився Микола Гоголь, педагогічний університет тепер носить його славне ім'я... І ще тримається в пам'яті оповідання «Смерть Сократа», в якому письменник явив перед наші очі часи античні, а в них — живу й непокорену людську душу, яка близька й зрозуміла живим і непокореним душам нашого скороминущого часу — «дня, що пролітає над нами» (так назвав прозаїк написану у шістдесяті роки повість, де спробував бодай у слові якщо не зупинити мить цього пролітаючого дня, то хоч зафіксувати в деяких суперечностях).

І все-таки, закоханий в історію, шукаючи в ній відповіді на нинішні свої запитання й проблеми, Юрій Мушкетик водночас був і залишається письменником актуальної сучасної теми, саме тут у нього вагомі здобутки, саме за ці твори він удостоєний різних престижних премій.

Романи, повісті, оповідання, публіцистичні статті — у цих жанрах прози він і освоює «день, який пролітає над нами». Він пильно вглядається в обличчя своїх героїв, зазирає в глибини душ, змальовує сьогоднішню людину в шуканнях, у боротьбі, в суперечностях. Пошуки істини, пошуки правди й справедливості, відстоювання добра, непримиренність до зла — все це характерне для персонажів, яким прозаїк віддає свої симпатії. Він завжди пильний до тих процесів, що звершуються в реальній дійсності, — і вже з реальної дійсності переносить їх на сторінки творів, а тому-то драматизм колізій, драматизм характерів у нього легко впізнавані. Письменник невимушено почувається як у місті, так і в селі, він з однаковим успіхом змальовує як голову колгоспу чи колгоспника, так і представників наукових сфер. Актуальність задуманого й написаного — це для нього завжди суттєво й важливо. Як приклад можна назвати повісті, що побачили світ у журналі «Київ», — «Обвал» і «Динозавр», а також цикли оповідань у «Києві», у «Вітчизні».

Діапазон письменницького обдаровання Юрія Мушкетика — широкий, як і широке те коло насущних проблем, до яких він звертається в своїй творчості.

І ще хотілося б відзначити його вміння і такт як керівника Спілки письменників, що прагне до об'єднання різних індивідуальностей, до їх консолідації на здоровій творчій основі.

Демократичний талант, демократична вдача.

Українське слово: Хрестом. — Кн. 3.

• ? Доведіть, що історія життя Ганни — це історія не лише села, а й усієї антигуманної держави із жорсткою репресивною системою управління.

У чому полягає символічність окремого факту суду та метафоричність відтворених подій?

Чому сміх кривдників став для Ганни поштовхом до смерті?

Визначте жанр, художню форму твору. За якими характерними ознаками ви це з'ясували?

ХУДОЖНІЙ СВІТ ШІСТДЕСЯТНИКІВ

Шістдесятники — це творче покоління 60-х років ХХ століття, яке породило літературно-митецький і суспільний рух в Україні в часи так званої «хрущовської відлиги», тобто тимчасового «потепління» радянського режиму. Цей рух став загальнонаціональним явищем і був опозиційним до офіційної комуністичної ідеології. Першочерговим завданням його було викриття сталінізму й імперської колоніальної політики СРСР проти України, зокрема в галузі культури. Великий резонанс на пробудження національної самосвідомості української інтелігенції мала знаменита праця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965). Шістдесятництво охопило багатьох письменників: Івана Дзюбу, Дмитра Павличка, Василя Симоненка, Ліну Костенко, Миколу Вінграновського, Івана Драча, Бориса Олійника, Віталія Коротича, Євгена Гуцала, Михайлину Коцюбинську, Івана Світличного, Василя Стуса, Григора Тютюнника, Анатолія Дімарова, Валерія Шевчука, Романа Андрияшика, Івана Білика, Романа Іваничука, Миколу Холодного, В'ячеслава Чорновола, Юрія Бадзя та ін. Їхніми програмними засадами було відродження української духовності, утвердження гуманістичної ідеї простої людини як найвищої цінності на землі, переосмислення історичної долі українського народу і його місця в європейському колі народів. Шістдесятники активно захищали права людини, національну гідність особистості, повноправне функціонування української мови в усіх сферах життя. Художня творчість шістдесятників розгорталася в неомодерному дискурсі. Митці звільнялися від догматичних схем «соціалістичного реалізму» і сміливо йшли на новаторське експериментаторство в творчості. Цього прагнуло і старше покоління — Максим Рильський, Микола Бажан, Андрій Малишко, Олесь Гончар, Михайло Стельмах та ін. Вони захищали високі естетичні критерії творчості, пропагували глибоко гуманістичне, національне мистецтво слова. Для творчості шістдесятників характерним було продовження традицій українського письменства «Розстріляного Відродження» 20-х років ХХ століття, водно-

час дерзновенні відкриття у зображенні України в другій половині ХХ століття, розширення тематичних обріїв творів (космізм, історична пам'ять, викриття яничарства, змалювання замовчуваних режимом періодів історії народу), сміливі знахідки в галузі форм, пошуки новітнього стильового вираження світу почуттів людини, застосування таких модерних засобів моделювання героя, як зміщення часо-простору в творі, багатопланової сюжетно-композиційної організації тексту, наративних (оповідних) стратегій, асоціативного мислення, «потoku свідомості», метафоричного письма, національної і біблійної міфопоетики та інших форм.

Дмитро Павличко

(1929)

Дмитро Павличко своєю творчістю з'єднав покоління фундаторів української новітньої поезії з шістдесятниками, голос яких повносило зазвучав у період «хрущовського потепління».

Народився Дмитро Васильович Павличко 28 вересня 1929 року в с. Стопчатів на Івано-Франківщині, в селянській родині. Навчався в польській Яблунівській школі, згодом у Коломийській гімназії з німецькою мовою викладання. 1948 року вступив на філологічний факультет Львівського університету імені Івана Франка, який закінчив 1953 року. Цей рік був знаменний для нього: вийшла перша поетична книга «Любов і ненависть», і митець здобув визнання.

Про подальше художнє зростання поета, розширення тематики, посилення тривоги за долю рідного народу свідчать збірки «Моя земля» (1955), «Днина» (1960), «Гранослов» (1968), «Таємниця твого обличчя» (1974), «Вогнище» (1979), «Спіраль» (1984), «Поеми й притчі» (1986), «Рубаї» (1987), «Ялівець» (1989) та інші.

1977 року митець був удостоєний Шевченківської премії.

Поезію Павличка можна схарактеризувати передусім як громадянську. Його ліричний герой найчастіше невіддільний від авторського «я», що надає творам більшої щирості, переконливості. Павличко — тонкий, проникливий лірик, що торкається глибинних струн душі читача. Численні вірші митця покладені на музику й стали популярними піснями.

Творча діяльність Павличка — багатогранна. Відомий він як блискучий перекладач з англійської, польської, інших мов, укладач антології «Світовий сонет». Його критичні, літературознавчі і публіцистичні праці вийшли книжками «Магістралями слова» (1977), «Над глибинами» (1983), «Біля мужнього світла» (1988), а книги «Золоторогий Олень», «Дядько Дош», «Де найкраще місце на землі» допомагають юним читачам

краще пізнавати світ. Зробив свій внесок і в кінодраматургію: за його сценаріями знято кінофільми «Сон» (1965) і «Захар Беркут» (1970).

У часи становлення і розбудови незалежної України Павличко — активний громадський і політичний діяч, народний депутат, дипломат. Водночас плідно працює в царині поезії, що засвідчують збірки «Покаянні псалми» (1994), «Золоте ябко» (1998), «Ностальгія» (1998), «Засвідчую життя» (2000). Дмитро Павличко — поет високої культури, з широким ідейно-тематичним діапазоном, жанрово-стилістичною різнобарвністю, яскравою індивідуальністю.

ТИ ЗРІКСЯ МОВИ РІДНОЇ

Ти зрікся мови рідної. Тобі
Твоя земля родити перестане,
Зелена гілка в лузі на вербі
Від доторку твого зів'яне!

Ти зрікся мови рідної. Заріс
Твій шлях і зник у безіменнім зіллі...
Не маєш ти на похороні сліз,
Не маєш пісні на весіллі!

Ти зрікся мови рідної. Твій дух
На милицях жадає танцювати.
Від ласк твоїх закамєніє друг
І посивіє рідна мати.

Ти зрікся мови рідної. Віки
Ти йтимеш темний, як сльота осіння.
Від погляду твого серця й зірки
Обернуться в сліпе каміння.

Ти зрікся мови рідної. Ганьба
Тебе зустріне на шляху вузькому...
Впаде на тебе, наче сніг, журба —
Її не понесеш нікому!

Ти зрікся мови рідної. Нема
Тепер у тебе роду, ні народу.
Чужинця шани ждатимеш дарма —
В твій слід він кине сміх-погорду!

Ти зрікся мови рідної...

ПОГЛЯД У КРИНИЦЮ

Я розумію світло. Це — душа.
Любові й космосу глибини. Жертва.

Блиск розуму. Благословіння миру.
Палання рук. Веселощі трави.

А що таке темноти? Я не знаю.
Можливо, це — самотності печаль.
Дух каменя. Жало злоби. Липкі
Пов'язки мумій. Заздрість ненаситна.

Але без темряви свою снагу
Не може сяйво людям об'явити;
Потрібна ніч знесиленим очам.

Тьма смерті очищає джерело
Людського зору, як пісок підземний —
Ті води, що прозріють у криниці.

* * *

Коли помер кривавий Торквемада,
Пішли по всій Іспанії ченці,
Зодягнені в лахміття, як старці,
Підступні пастухи людського стада.

О, як боялися святі отці,
Чи не схитнеться їх могутня влада!
Душа еретика тій смерті рада —
Чи ж не майне де усміх на лиці?

Вони самі усім розповідали,
Що інквізитора уже нема.
А люди, слухаючи їх, ридали...

Не усміхались навіть крадькома;
Напевно, дуже добре пам'ятали,
Що здох тиран, але стоїть тюрма!

* * *

О рідне слово, хто без тебе я?
Німий жебрак, старцюючий бродяга,
Мертвяк, оброслий плиттям саркофага,
Прах. купа жалюгідного рам'я.

Моя ти — пісня, сила і відвага,
Моє вселюдське й мамине ім'я.
Тобою палахтить душа моя,
Втишається тобою серця спрага.

Тебе у спадок віддали мені
Мої батьки і предки невідомі,
Що гинули за тебе на вогні.

Так не засни в запиленому томі,
В неткнутій коленкоровій труні —
Дзвени в моїм і правнуковім домі!

* * *

Коли ми йшли удвох з тобою
Вузькою стежкою по полю,
Я гладив золоте колосся,
Як гладить милому волосся
Щаслива, ніжна наречена...
А ти ішла поперед мене,
Моя струнка, солодка згубо, —
І я помітив, як ти грубо
Топтала колоски пшениці,
Що нахилились до землиці.
Немов траву безплідну, дику
Топтала і не чула крику
Тих колосочків.

Без оглядки

Ти йшла собі, а в мене — згадки
Про те, як на чужому полі
Давно колись, ще у неволі
Збирав я нишком колосочки
В поділ дитячої сорочки.
О, я хотів тобі сказати,
Що те колоссячко вусате —
То невсипущий труд мозільний,
То молодим калач весільний,
То для дітей пахуча булка,
То хліб, що матінка-гуцулка
З долівки вчила піднімати,
Як батька в руку, цілувати;
Та я змовчав. Я йшов покірно,
Бо я любив тебе надмірно,
Але мені тоді здалося,
Що то не золоте колосся,
Що то любов мою безмежну
Стоптала ти необережно.

ГОЛГОФА

Це страшно, як людину розпинають,
Не йнявши віри їй, що Бог вона;
Плювками прибивають до хреста
Невинну душу, генієм пойняту.

А ще страшніше, як знімають ката
З охрестя справедливої ганьби,

Навколішки стоять довкруг мерця
І ждуть в мольбах, що він от-от воскресне...

Одна Голгофа споконвік була:
Розбійник і творець висіли поруч,
І в темряві не розрізняли їх.

Та ми повинні бачити при світлі,
Де вбитий Бог, а де всесвітній хам,
Що перед смертю розпинав народи.

ДВА КОЛЬОРИ

Як я малим збирався навесні
Піти у світ незнаними шляхами,
Сорочку мати вишила мені
Червоними і чорними нитками.

Два кольори мої, два кольори,
Оба на полотні, в душі моїй оба,
Два кольори мої, два кольори:
Червоне — то любов, а чорне — то журба.

Мене водило в безвісті життя,
Та я вертався на свої пороги,
Переплелись, як мамине шиття,
Мої сумні і радісні дороги.

Мені війнула в очі сивина,
Та я нічого не везу додому,
Лиш горточок старого полотна
І вишите моє життя на ньому.

Два кольори мої, два кольори,
Оба на полотні, в душі моїй оба,
Два кольори мої, два кольори:
Червоне — то любов, а чорне — то журба.

* * *

Моя любове, ти — як Бог,
Я вже не вірю, що ти є.
У безлічі земних тривог
Згубилося ім'я твоє.

Та я належу ще тобі,
Хоч сам від себе це таю,
Хоч не в молитві, а в клятьбі
Я силу згадую твою.

Жорстоко в правоті своїй
Невірство не суди моє.
З'явись, благослови, зігрій,
Якщо ти є, якщо ти є!

* * *

Дзвенить у зорях небо чисте,
Палає синім льодом шлях.
Неначе дерево безлисте,
Стоїть моя душа в полях.
Як надійшла щаслива доля,
Збудила весняну снагу,
Моя душа, немов тополя,
Зазеленіла на снігу.
Як надійшла любов справдешня,
Хлюпнула пригорщу тепла,
Моя душа, немов черешня,
Понад снігами зацвіла.
Як надійшла і засіяла
Та дружба, що живе в літах,
Моя душа над снігом стала,
Неначе яблуня в плодах.

* * *

Я стужився, мила, за тобою,
З туги обернувся мимохіть
В явора, що, палений журбою,
Сам-один між буками стоїть.

Грає листя на веснянім сонці,
А в душі — печаль, як небеса.
Він росте й співає явороньці,
І згорає від сльози роса.

Сніг летить колючий, ніби трина,
Йде зима й бескидами гуде.
Яворові сниться яворина
Та її кохання молоде.

Він не знає, що надійдуть люди,
Зміряють його на паруби,
Розітнуть йому печальні груди,
Скрипку зроблять із його журби.

* * *

Ніч була ясна, я стежками біг.
Стопи опікав кам'яний моріг.

Линула зоря на круті плаї,
Як метелика, я впіймав її.

Під вікном твоїм я відкрив кулак,
Показав зорю, мов червоний мак.

Та не вийшла ти, тільки у вікні
Стала й знак дала — геть іти мені.

Я назад помчав темним путівцем.
Біжучи крізь ніч, плакав я тихцем.

Я в руці стискав, наче бите скло,
Мертвої зорі неживе крило.

Ніч була ясна, я відкрив кулак,
Ах, моя рука — мов червоний мак.

* * *

Так гарно ти снилась мені:
Не руки, не очі, лиш голос,
Лиш голос, як день у вікні,
Як вітру знадлива голість.

Наче в блакиті зоря,
Ти в слові замерехтіла.
Зринали, як блиск янтаря,
Згини твого тіла.

Зринали й зникали вмить
Хвилею золотою.
І серце хотів я вмить
Тим світлом і чистотою.

Раптом — пробудження грім,
Де ж ти пропала, noche?
Метелик у серці моїм
Вогкими крильми тріпоче.

* * *

Ти пахнеш, як листя весняне,
Як дитинство моє полотняне,
Як тепла малинова стежка,
Як мамина срібна сережка.

Ти пахнеш, як племінь живиці,
Як біленький дзвінок медуниці,
Як вулик, де сховане сонце,
Як маминих мрій волоконце.

Ти пахнеш, як виспане море,
Як жіноче невидиме горе,
Як пилок на пшеничній ниві,
Як мамині руки сяйливі.

Ти пахнеш, як роси на житі,
Як столи, рушниками накриті,
Як співаюча стружка ялова,
Як мамина лагідна мова.

* * *

Зніми мені легенькою рукою
Сніжинку із брови, а з серця — лід
Цоважності, печалі, супокою,
Всього, що я надбав за стільки літ.

Ні, не знімай, бо в серці ворухнеться
Краси твоєї молоде жало;
Ту кригу я приклав, як ніж, до серця,
Аби не так боліло і пекло.

* * *

Полечу я до Монголії
Та й куплю собі коня
Білого, як цвіт магнолії,
Ніжного, як цуценя.

І назад я аж до Києва
Буду їхать на коні.
Стану, як душа Батисєва,
При невидимій стіні.

І заплачу я від наляку —
Де ж ті храми, де церкви,
Що монгол побачив здалеку
Із-за Волги, з-за Туви?

Ні, не він збивав копитами
Плінту з-під небесних бань —
Підривали динамітами
Твердість княжих мурувань.

Він — під окрики та ламенти —
Бляху золоту здирав.
Хто ж виважував фундаменти?
Хто каміння звідси крав?

Хто ж то застеляв соборами
Заболочені шляхи,
Де ж той хан з думками хворими,
З видом лютої пихи?

Ще димує церква спалена,
В небесах летить притвор —
Тут пройшли батири Сталіна —
Постишев та Косіор.

А за тими багатурами —
Їхня гвардія тверда.
Обжиралась довго мурами
Жадібна святинь орда.

Серце стогне, ніби в оливi
Розгаряченім кипить.
Як же конику — монголові
Розказати, що болить?!

* * *

«Моголи, моголи,
Золотого Тамерлана онучата голі».

Т. Шевченко

Між горами в долинах — білі юрти,
Червоних коней ходять табуни.
Монголи там живуть, а не манкурти,
І рідне слово бережуть вони.

Якби сказав їм Бог: — Беріть півсвіту,
Я вам Європу й Азію даю,
А ви мені віддайте дзвонковиту,
Пісенну мову прадідну, свою,—

Вони сказали б: — Схаменися, Боже,
Не треба нам ні Азій, ні Європ!
Де інструмент, що передати може
Дощу шептання й туменів галоп?

То — наше слово, то — щоденне чудо,
То — сонця зір крізь каменя більмо,
То — дух народу — о всесильний Буддо! —
Все в нас бери, лиш мови не дамо!..

А ви, мої освічені моголи,
Нагі внучата княжої землі,
Все віддали — і рідну мову, й школи
За знак манкурта на низькім чолі.

Ви мрієте, печальні невторопи,
Що за спожиту серцем каламуть
Боги пришлють вам гудзики з Європи,
Шнурки шовкові з Азії пришлють.

Та нащо голим гудзики? Не знаєм!
Кепкують з вас і кравчики, й боги.
Беріть шнурки та бийтеся навзаєм,
Хай грають вам криваві батоги!

* * *

Коли каштани в Києві цвітуть
І пахнуть медом голоси киянок,
Моя душа світлішає, мов ранок,
Вивітрюється з крові каламуть,

Бентежить сонце, як жіноча груди,
Побачена крізь марево фіранок...
І прагну я свого життя останок
На білу свічку цвіту обернуть.

Світитися жадаю між братами
Добром і radoщами. По світах —
Розвіятись ясними пелюстками.

А коли ні, опасти хочу в прах,
Щоб вистелився світлом вічний шлях
Світам — під Києва зелені брами.

* * *

Люблю вночі на небеса дивитись,
Коли зірки, немов бджолиний рій,
Поблискують крильми, і повен мрій
Виходить місяць, як прадавній витязь.

Блакитом неба прагну оповитись,
Неначе димом тютюну курій,
Лишити все на цій Землі старій
І в безмірі небеснім загубитись.

Там десь моя вітчизна неземна,
Де пахнуть зорі, ніби євшан-зілля,
В сивинах сяйва мріє далина.

Та день іде блідий, як породілля,
І знову я в руках того свавілля,
Що звершує колиска і труна.

ПОКАЯННІ ПСАЛІМИ

VIII

Я не боюсь потаємного збору
Злих язиків, що трутизну несуть.
Боже, дозвожь мені глянути вгору,
Душу звільнити з іржавих закуть.

Я не боюсь ні удару, ні струсу
З рук, що підносять неправедний гнів.
Боже, не дай мені впасти в спокусу
Помсти до рідних братів і синів.

Я не боюсь, як гримлять патріоти,
Як проклинає вчорашній холуй.
Боже, рятуй од фальшивої ноти,
Серце моє — од неправди рятуй.

Я не боюся, як стежить за мною
Оком простреленим пан сатана.
Боже, відкрий мені, хто за стіною
Схлипує в муках, мов скорбна струна.

А з ворогами (належить їм бути!)
Не примирюсь, не піду заодно.
Боже, не дай мені випить отрути,
Що обертає людину в лайно.

ІХ

Це Ти створив мене таким —
Неподужаним і слабким,
Невільником, хоч без ярма,
Немудрим з ясністю ума,
Хитким, неначе терези,
Веселим з усміхом сльози,
Сліпцем, що ходить навмання
З жагучим зором пізнання!
Чи це приємно так Тобі,
Що тяжко падаю в журбі,
Що дух мій ламлеться, як скло,
І рветься плоть, як барахло?
Скажи, навіщо був цей твір,
Що напівянгол, напівзвір?
Де ж у моїм єстві моє,
Що само з себе постає,
Що незалежне від Твоїх
Жадань — невже це тільки гріх?
Невже моє — це тільки зрив
Угод з Тобою та порив
До тих непростояснених сфер,
Де паном ходить Люцифер,
Невже свідомість, плач і сміх,
Це все Твоє — мій тільки гріх.
О Боже, розлучи земне
З небесним — і врятуй мене!

ХХІХ

Не був я, Господи, безбожним,
Але носив раба тавро,
Во ім'я правди словом ложним
Сквернив свої уста й перо.

Кормив я власним серцем звіра,
Щоб менше Україну жер,
І честь моя — страшна офіра —
Кричала, ставши на костер.

Я проклинав Тебе із болю,
Шукав спасіння в проклятьбі,
Та дух мій завжди був з Тобою,
І вірним був я лиш Тобі.

І в час, коли, здавалось, треба
Забуть Твої глухі врата,
Я бачив, як зійшов Ти з неба
І нашу Матір зняв з хреста.

Сьогодні на новім причалі,
Де сяє волі молодик,
Я — повен каяття й печалі —
Вдивляюся в Твій грізний лик.

Даруй мені мої провини,
А ні — то смертю покарай,
Та знай — я встану з домовини,
Як знов скують мій рідний край.

Я не засну в пільмі глибокій,
Як Україну знов розпнуть,
А встану й прокляну Твій спокій,
Твою всеправедну могуть!

Л

Коли на пагорби Дніпрові,
Де був апостол Твій Андрій,
Зійдеш і вчуєш стогін крові,
Мов сонця гул в землі старій, —
Знай, Господи, жага свободи
Тут не розпалася, як прах,
Палають нею небозводи,
Плоди в калинових ярах.

Коли на Хортиці ногою
Торкнеш стежину чи зело,
І плоттю Божою, нагою
Відчуєш біль, як вбите скло, —
Знай, Господи, жага свободи
Тут не зотліла, мов зола,
Ще й досі запорізькі броди
В полон цариця не взяла.

Коли Ти станеш на Говерлі,
Сягнеш очима аж на Понт
І вздриш, як зводяться померлі
Онуки Богунів і Гонт, —
Знай, Господи, жага свободи
Нас піднімає із могил,
І вписує таємні коди
Воскреслих душ у небосхил.

Прийди і будь же нам суддею,
Карай за бачення сліпе,
За те, що ми свою ідею
Любили більше, як Тебе.
Прийди і стань, де кров пролито,
Стань на розорані серця,
Що родять волю, наче жито,
І ждуть жорстокого женця.
Прийди, як грім в безоболочці,
Зірви з нас залишки труни!
І не карай, а глянь нам в очі
І дух наш твердістю натхни!

Леся Ткаченко

СУМНІ МОЇ І РАДІСНІ ДОРОГИ

Д. Павличка на початку його творчої дороги під впливом назви першої збірки сприйняли як співця любові й ненависті, «бійця життя нового» (за назвою літературного портрета Ю. Бурляя). Згодом ті характеристики зазвучать як данина часові, та й сам поет з мудрою розсудливістю скаже:

«Я знаю, поезія не може бути лише інструментом боротьби. В ній знаходять свій вислів пророчі, філософські, інтимні, благородні думки й почування,— вона печальна й хвилююча правда буття людської душі. Поезію творить любов, а не злоба. Ненависть — звіряче почуття, і, власне кажучи, заради того, щоб вона зникла з людських взаємин, жертвували своїм життям великі подвижники й світочі доброти. Якщо в моїх творах присутня ненависть, то це означає, що я жив у жорстокі й складні часи» (П а в л и ч к о Д. Про себе. Біля мужнього світла.— К., 1988).

Можливо, саме «жорстокі й складні» часи спричинили універсальне розуміння любові як основи всього суцього. Не озлобитися, не зачерствіти душею, творити з любов'ю і для любові, як у «Таємниці твого обличчя» (1979), книжці інтимної лірики, особливій своєю «несхожістю» з тим, що писалося раніше, всепроникністю, інтелектуальністю почуття, що всю душу людини перетворює, за словами автора, на «матерію й енергію любові», а саму любов являє як «діяння, як найвищий витвір душі». Збірку порівнювали і з раннім Павличковим циклом «Пахощі хвої», і з Франковим «Зів'ялим листям», але «Таємниця твого обличчя» не дуже піддавалася до таких паралелей, бо йшлося не про конкретні переживання чи стосунки, а про любов як творчу силу, що живе за законами вічного не-впинного оновлення, що є основою людського поступу, розвит-

ку, а кохання — лише один із виявів, у якому вона реалізується як вічне начало.

Перлинами Павличкової творчості можна вважати поезії «Два кольори», «Лелеченьки», «Дзвенить у зорях небо чисте», «Явір і яворина», «Веснянка», «Колискова», «Білі роси», «Як надійшла любов», десятки інших, що вже стали пісенною класикою. Тільки зі збірки «Таємниця твого обличчя» понад десяток поезій було покладено на музику.

Постійним для поета стає стан внутрішнього пошуку, пристрасного мислення, волі («поезія — це сама воля»), а з того всього — алегорії, метафори, підтексти, щоб «бути й вибути собою». Саме філософізм, метафоричність мислення, що часто реалізується в афористичності висловлювань, засвідчили книжки «Сонети подільської осені» (1973), «Любов і ненависть» (1975). Шукалися і відповідні до цієї настроєвості форми. Про сонет, як про одну з улюблених своїх форм, Д. Павличко тоді писав: «Як у стародавніх будівлях, де все тримається не на цементі чи іншому сполучному розчині, а на вмілому розрахунку ваги кожної частини конструкції, так у сонеті все підлягає змістові, струнко возведеному в досконалу форму, де не може бути жодної прокладки, найменшої щілини для побічного матеріалу» (П а в л и ч к о Д. Деяко про те, як писалися «Сонети подільської осені» / Поезія — 76).

Творчість його у 1977 році була відзначена Державною премією Української РСР імені Тараса Шевченка. І саме в цей період довелося йому знести гіркоту відсторонення від улюбленої роботи головного редактора часопису «Всесвіт». Це був час, коли вже роками не згадували про «Собор» О. Гончара, коли лежав не виданий роман Ліни Костенко «Маруся Чурай», коли переживали гіркоти погромів І. Чендей, В. Дрозд, Р. Іванчук, О. Бердник, І. Білик, М. Лукаш, Б. Харчук, Р. Андріяшик... Освоєння культури, історії через діяння видатних людей, якими автор збірки спробував представити духовний храм ХХ століття, стають підтримкою не тільки для самого поета, вони багатьом не дають відступитися від правди. Поезія «Молитва» і сьогодні залишається одним із кращих творів, присвячених Тарасові Шевченкові.

Д. Павличко в українській поезії унікальний своїм публіцистичним обдарованням, спрямованістю на злободенні проблеми. І. Дзюба вважає, що це «найблискучіший у нашій літературі після Миколи Хвильового публіцист», маючи на увазі «невичерпну вибуховість його темпераменту, а водночас самовладання», «поєднання максималізму й тверезості», «політичність» у «найкращому розумінні», «гнучкість голо- су і такту» (Д з ю б а І. Подвижник // Літ. Україна. — 1989. — 28 вересня). Проте молодому ще поетові, зокрема, у ряді збірок

початку 60-х років («Бистрина», «Днина», «На чатах», «Пальмова віть», «Жест Нерона») не завжди вдавалося урівноважити це своє обдаровання глибокою філософічністю, афористичністю мислення, які згодом все ж міцно взяли під свій контроль наступальний темперамент бійця. Цю рівновагу начал свого таланту Д. Павличко явив у збірці «Гранослов» (1968). Критика відзначала вияви ліній генетичної спорідненості з творчістю таких великих попередників, як М. Шашкевич, Т. Шевченко, І. Франко, М. Рильський. Тоді, біля смертного одра «великого гранослова», вчителя і порадирика, творилися не заплачні поезії, тут було перебрано на себе обов'язки збереження духовних, літературних традицій.

Сьогоднішній Д. Павличко — у нових книжках «Ялівець» (1989), «Покаянні псалми» (1994), «Золоте ябко» (1998), «Ностальгія» (1998), «Рубаї» (2000), «Дзвони зимою: Антологія польської поезії» (2000), «Засвідчую життя» (2000), де тональність творів диктується крайньою виповненістю думок. Тут нещадна до самого себе сповідальність веде до пошуку причин сучасного важкого стану суспільства загалом. Такі причини бачаться у втраті історичної й культурної пам'яті, занедбанні мови, а звідси й духовності, відсутності волелюбства, правдоборства, національної гідності.

Жити на своїй землі й мови рідної не чути
І щодня ковтати гнів, наче келишок отрути,
На зневажливу злобу яничара й шовініста
Натикатись, мов на ніж...

Знаємо, як багато Д. Павличко робив і робить для життя української мови, бо мова для нього — «духовна цінність. Її організуюча, виховна, народотворча і, зрештою, трудова снага не має собі рівних. Вона є вищою за будь-яке релігійне вчення, бо формує не тільки мораль, а й характер, пам'ять, свідомість, образне й філософське мислення нації» (Павличко Д. — З нової книжки «Ялівець» // Літ. Україна. — 1990. — 19 квітня).

Кожна із збірок Д. Павличка має власну структуру і драматургію, зберігає усі барви і звуки вже освоєного, відкритого у творчому спостереженні, але, опираючись на ту основу, нічого не повторює («я змінююсь, як світанковий пруг»), випромінює нову потужну енергетику мислення і болісного шукання шляхів через сучасну пустелю бездуховності. Ще раніше, назвавши ненависть «звірячим почуттям», поет вбачає перспективу лише у єдності, братолюбстві, бо «Нема нічого вищого на світі, / Як мудра єдність неподібних душ».

У збірці «Засвідчую життя» після нових поезій розміщено цикл, написаний раніше про таку важливу в українській літературі і особливу в творчій долі Д. Павличка постать Івана

Франка — «Задивлений в будущину». Поет, усе життя маючи за взірець свого великого попередника, засвідчує сьогодні власну глибину праці, високий рівень її культури, що робить його доробок значущим, потрібним, таким, що може і має бути переданий духовним спадкоємцям:

Я вірю в Дух, що переходить в Дух,
Живе надійно в мислі, в плоті слова;
Його непонищений вічний рух —
Людині — праця, світові — обнова.

(«Вечірні молитви»)

Заслуга Д. Павличка і в тому, що він багато зробив для розвитку таких поетичних форм, як поема, балада, притча, рубаї (одна з найпоширеніших фольклорних форм ліричної поезії Сходу та Азії, що відома в літературі ще з X—XI століть). «В Хайяма взяв я форму рубаї, / Вподобавши за лаконізм її. / Чи замалу, чи, може, завелику / Одежу матимуть думки мої?» — як завжди самокритично розмірковує автор. Часом пошук нового примушує до переосмислення традиційного, як то сталося із сонетом: Д. Павличко перший в українській літературі створив білий сонет, який потребує особливого відчуття внутрішньої будови, ритму, розвитку образу.

Художнє мислення поета вражає особливим тривожним горінням, схвильованістю й небайдужістю, його думка завжди націлена на пошук суті людського діяння і буття, кровної спорідненості минулого з майбутнім, сенсу приходу в цей світ кожної особистості. Поет чутливий до руху, змін, він сам у постійному русі, але такий поступ для нього можливий — упродовж усього творчого життя — лише за рахунок постійної праці, освоєння духовних надбань інших часів, культур, переосмислення історичного минулого. Присутність «учителів і друзів» у його художньому світі, як і відповідних розділів у збірках, — це авторська органічна потреба, мабуть, ще й тому, що сам історико-культурний досвід існує, поки його знають і потребують нащадки.

Українська мова та література. — 2001. — № 16.

❓ У чому полягає алегоричність поезії «Коли помер кривавий Торквемада»?

Які вічні питання порушено у поезії «Коли ми йшли удвох з тобою»? Що бентежить закоханого, боляче вражає його душу? Знайдіть несподівані порівняння та яскраві метафори, які допомагають поетові відтворити картини природи, любовні почуття, людські настрої. Як ви гадаєте, чому інтимна лірика Дмитра Павличка хвилює кожного читача, незалежно від статі й віку?

Назвіть провідні мотиви поезій Павличка. У яких творах він привертав увагу громадськості до болючих проблем занепаду духовності

українців, втрати ними історичної та культурної пам'яті, занедбання рідної мови?

Які з поданих віршів Павличка покладено на музику? Проаналізуйте один із них. Які ще пісні на його слова ви знаєте?

Поміркуйте, чому сонет став для Павличка одним з найулюбленіших поетичних різновидів. Чим ця класична форма приваблює митця і читача?

Визначте характерні риси індивідуального стилю Павличка. Які з них притаманні іншим поетам-шістдесятникам?

У чому полягає новаторська сутність «Покаянних псалмів» Дмитра Павличка?

Ліна Костенко

(1930)

«Ліна Костенко з тих поетів, які здатні крізь уселюдське бачити національне, а крізь національне прозирати майбутнє» (Володимир Базилевський).

Народилася Ліна Василівна Костенко 19 березня 1930 року в м. Ржищів на Київщині у родині вчителів. 1936 року разом з сім'єю переїхала до столиці, невдовзі залишилася без батька: його ув'язнили як політично неблагонадійного. Після закінчення школи рік навчалася у Київському педагогічному інституті, далі — у Московському літературному інституті, який закінчила 1956 року. Наприкінці 50-х друком виходять її поетичні збірки «Промені землі» (1957) і «Вітрила» (1958), «Мандрівки серця» (1961).

За цими збірками було довге шістнадцятирічне мовчання, бо гостре слово поетеси, гартоване громадянською безкомпромісністю, гальмувалося партійною номенклатурою. Збірки «Зоряний інтеграл» (1963) та «Княжа гора» (1972) заборонила цензура. Лише у 1977 році побачила світ збірка «Над берегами вічної ріки».

Головна особливість таланту Ліни Костенко — трагедійний характер світовідчуження. 1979 року поетеса видала історичний роман у віршах «Маруся Чурай», який писала у роки вимушеного мовчання. Твір, який визнано фахівцями вершиною творчості поетеси, представляє рідкісний в українській літературі жанр. Значними літературними подіями були публікації поетичних книг «Неповторність» (1980), «Сад нетанучих скульптур» (1987), «Вибране» (1989). Для дітей Ліна Костенко підготувала збірку «Бузиновий цар» (1987).

1987 року за роман у віршах «Маруся Чурай» Ліну Костенко було відзначено Національною премією України імені Тараса Шевченка, 1994 року за книжку «Інкустації», видану італійською мовою, — премією Франческо Петрарки.

Прикметними рисами творчості поетеси є інтелектуалізм, афористичність, сконденсованість думки, глибока філософичність, лаконічність і ємкість художніх деталей, стилістич-

на прозорість. Сповнена драматичних нот поезія Ліни Костенко здатна викликати благотворний ефект катарсису — очищення через трагедію.

Ще один роман у віршах — «Берестечко» (1999) — прозвучав як своєрідний урок з національної історії.

* * *

Страшні слова, коли вони мовчать,
коли вони зненацька причаїлись,
коли не знаєш, з чого їх почать,
бо всі слова були уже чиїмись.

Хтось ними плакав, мучився, болів,
із них почав і ними ж і завершив.
Людей мільярди, і мільярди слів,
а ти їх маєш вимовити вперше!

Все повторялось: і краса, й потворність.
Усе було: асфальти й спориші.
Поезія — це завжди неповторність,
якийсь безсмертний дотик до душі.

ПАСТОРАЛЬ ХХ СТОРІЧЧЯ

Як їх зносили з поля!
Набрякли від крові рядна.
Троє їх, пастушків. Павло, Сашко і Степан.
Розбирали гранату. І ніяка в житті Аріадна
вже не виведе з горя отих матерів.

А степам
будуть груди пекти ті залишені в полі гранати,
те покиддя війни на грузьких слідах череди.
Отакі вони хлопці, кирпаті сільські аргонавти,
голуб'ята, анциболи, хоч не роди!

Їх рвонуло навідліг. І бризнуло кров'ю в багаття.
І несли їх діди, яким не хотілося жить.
Під горою стояла вагітна, як поле, мати.
І кричала та мати: «Хоч личко його покажіть!»

Личка вже не було. Кісточками, омитими кров'ю,
осміхалася шия з худеньких дитячих ключиць.
Гарні діти були. Козацького доброго крою.
Коли зносили їх, навіть сонце упало ниць.

Вечір був. І цвіли під вікнами мальви.
Попід руки держала отих матерів рідня.
А одна розродилась, і стала ушосте — мати.
А один був живий. Він умер наступного дня.

Життя іде і все без коректур.
І час летить, не стишує галопу.
Давно нема маркізи Помпадур,
і ми живем уже після Потопу.

Не знаю я, що буде після нас,
в які природа убереться шати.
Єдиний, хто не втомлюється, — час.

А ми живі, нам треба поспішати.
Зробити щось, лишити по собі,
а ми, нічого, — пройдемо, як тіні,
щоб тільки неба очі голубі
цю землю завжди бачили в цвітінні.

Щоб ці ліси не вимерли, як тур,
щоб ці слова не вичахли, як руди.
Життя іде і все без коректур,
і як напишеш, так уже і буде.

Але не бійся прикрого рядка.
Прозрінь не бійся, бо вони як ліки.
Не бійся правди, хоч яка гірка,
не бійся смутків, хоч вони як ріки.

Людині бійся душу ошукать,
бо в цьому схибиш — то уже навіки.

УКРАЇНСЬКЕ АЛЬФРЕСКО

Над шляхом, при долині, біля старого граба,
де біла-біла хатка стоїть на самоті,
живе там дід та баба, і курочка в них ряба,
вона, мабуть, несе їм яєчка золоті.

Там повен двір любистку, цвітуть такі жоржини,
і вишні чорноокі стоять до холодів.

Хитаються патлашки уздовж всієї стежини,
і стомлений лелека спускається на хлів.

Чиєсь дитя приходить, беруть його на руки.

А потім довго-довго на призьбі ще сидять.

Я знаю, дід та баба — це коли є онуки,
а в них сусідські діти шовковицю їдять.

Дорога і дорога лежить за гарбузами.

І хтось до когось іде тим шляхом золотим.

Остання в світі казка сидить під образами.

Навшпиньки виглядають жоржини через тин...

СВІТЛИЙ СОНЕТ

Як пощастило дівчинці в сімнадцять,
в сімнадцять гарних, неповторних літ!
Ти не дивись, що дівчинка сумна ця.
Вона риде, але все як слід.

Вона росте ще, завтра буде вишенька.
Але печаль приходить завчасу.
Це ще не сльози — це квітуча вишенька,
що на світанку струшує росу.

Вона в житті зіткнулась з неприємністю:
хлопчина їй не відповів взаємністю.
І то чому: бо любить іншу дівчину,
а вірність має душу неподільчиву.

Ти не дивись, що дівчинка сумна ця.
Як пощастило дівчинці в сімнадцять!

* * *

Вже почалось, мабуть, майбутнє,
оце, либонь, вже почалось...
Не забувайте незабутнє,
воно вже інеєм взялось!

І не знецінюйте коштовне,
не загубіться у юрбі.
Не проміняйте неповторне
на сто ерзаців у собі!

Минають фронди і жіронди,
минає славне і гучне.
Шукайте посмішку Джоконди,
вона ніколи не мине.

Любіть травинку, і тваринку,
і сонце завтрашнього дня,
вечірню в попелі жаринку,
шляхетну інохідь коня.

Згадайте в поспіху вагона,
в невідворотності зникань,
як рафаелівська Мадонна
у вічі дивиться вікам!

В епоху спорту і синтетики
людей велика ряснота.
Нехай тендітні пальці етики
торкнуть вам серце і вуста.

* * *

Хай буде легко. Дотиком пера.
Хай буде вічно. Спомином пресвітлим.
Цей білий світ — березова кора,
по чорних днях побілена десь звідтам.

Сьогодні сніг іти вже поривавсь.
Сьогодні осінь похлинулась димом.
Хай буде гірко. Спогадом про Вас.
Хай буде світло, спогадом предивним.

Хай не розбудить смутку телефон.
Нехай печаль не зрушиться листами.
Хай буде легко. Це був тільки сон,
що ледь торкнувся пам'яті вустами.

* * *

Розкажу тобі думку таємну,
дивний здогад мене обпік:
я залишуся в серці твоєму
на сьогодні, на завтра, навік.

І минатиме час, нанизавши
сотні вражень, імен і країн,—
на сьогодні, на завтра, назавжди! —
ти залишишся в серці моїм.

А чому? То чудна теорема,
на яку ти мене прирік.
То все разом, а ти — окремо.
І сьогодні, і завтра, й навік.

* * *

Моя любове! Я перед тобою.
Бери мене в свої блаженні сни.
Лиш не зроби слухняною рабою,
не ошукай і крил не обітни!
Не допусти, щоб світ зійшовся клином,
і не приспи, для чого я живу.
Даруй мені над шляхом тополиним
важкого сонця древню булаву.
Не дай мені заплутатись в дрібницях,
не розміняй на спотички доріг,
бо кості перевернуться в гробницях
гірких і гордих прадідів моїх.
І в них було кохання, як у мене,
і від любові тьмарився їм світ.
І їх жінки хапали за стремена,
та що поробиш, — тільки до воріт.
А там, а там... Жорстокий клекіт бою
і дзвін мечів до третьої весни...
Моя любове! Я перед тобою.
Бери мене в свої блаженні сни.

* * *

Двори стоять у хуртовині айстр.
Яка рожева й синя хуртовина!
Але чому я думаю про Вас?
Я Вас давно забути вже повинна.
Це так природно — відстані і час.
Я вже забула. Не моя провина, —
то музика нагадує про Вас,
то раптом ця осіння хуртовина.
Це так природно — музика і час,
і Ваша скрізь присутність невловима.
Двори стоять у хуртовині айстр.
Яка сумна й красива хуртовина!

* * *

Осінній день, осінній день, осінній!
О синій день, о синій день, о синій!
Осанна осені, о сум! Осанна.
Невже це осінь, осінь, о! — та сама.
Останні айстри горілиць зайшлися болем.
Ген килим, витканий із птиць, летить над полем.
Багдадський злодій літо вкрав, багдадський злодій.
І плаче коник серед трав — нема мелодій....

* * *

Виходжу в сад, він чорний і худий,
йому вже ані яблучко не сниться.
Шовковий шум танечної ходи
йому на згадку залишає осінь.

В цьому саду я виросла, і він
мене впізнав, хоч довго придивлявся.
В круговороті нефатальних змін
він був старий і ще раз обновлявся.

І він спитав: — Чого ж ти не прийшла
у іншу пору, в час мого цвітіння?
А я сказала: — Ти мені один
о цій порі, об іншій і довіку.

І я прийшла не струшувать ренклюд
і не робить з плодів твоїх набутку.
Чужі приходять в час твоїх щедрот,
а я прийшла у час твого смутку.

Оце і є усі мої права.
Уже й зникало сонце за горбами —
сад шепотів пошерхлими губами
якісь прощальні золоті слова...

МАРУСЯ ЧУРАЙ

Уривки з історичного роману у віршах

Якби знайшлась неопалима книга

Розділ перший

Влітку 1658 року Полтава згоріла дощенту.
Горіли солом'яні стріхи над Ворсклою.
Плавились бані дерев'яних церков.
Вітер був сильний. Полум'я гуготіло.
І довго ще літав над руїнами магістрату
легенький попіл

спалених паперів —
всіх отих книг міських Полтавських,
де були записи поточних судових справ.
Може, там була і справа Марусі Чурай?
Може, тому і не дійшло до нас
жодних свідчень про неї,
що книги міські Полтавські «през войну,
под час рабованя города, огнем спалені»?

А що, якби знайшлася хоч одна —
в монастирі десь або на горищі?
Якби вціліла в тому пожарищі —
немов неопалима купина?

І ми б читали старовинний том,
де писар вивів гусячим пером,
що Року Божого такого-то, і місяця такого-то, і дня
перед Мартином Пушкарем, полковником,
в присутності Семена Горбаня,
що був на той час війтом у Полтаві,
перед суддею, Богом і людьми
Чурай Маруся — на підсудній лаві,
і пів-Полтави свідків за дверми.
І загула б та книга голосами,
і всі б щось говорили не те саме.
І чорні бурі пристрастей людських
пройшли б над полем буковок хистких.

Тоді стара Бобренчиха, вдова,
суду такі промовила б слова:
— Пане полковнику і пане войте!
Ускаржаюся Богу і вам
на Марусю,
що вона, забувши страх Божий,
отруїла сина мого Григорія.

І втеди син мій Григорій наглою смертю вмер,
на здоровлі перед тим не скорбівши,
през отруєння і през чари бісовські.
То вам, панове, правдиво, під сумлінням, кажу
і людьми те освідчу.

Оскаржену Марусю Чураївну
тоді суддя суворо запитав, —
коли, чого і для якої причини
таке незбожне діло учинила?

Але вона ні слова не сказала,
усправедливлень жодних не дала,
тільки стояла, яко з каменю тесана.

Тоді громада загула прелюто:
— Вона ж свій злочин визнала прилюдно!
Бо, як до Гриця, мертвого, припала,
казала все — як зілля те копала,
як полоскала, як його варила
і як уранці Гриця отруїла.
Вона ж співала, наче голосила,
на себе кари Божої просила.
Співала так, як лиш вона уміла!
А потім враз — неначе заніміла.
Тоді ми, вряд, упевнившись на ділі,
що Гриць умер, отруєний, в четвер,
предать землі звеліли до неділі,
приймавши справу криміналітер.
Убивницю ж, Марусю, до розправи
скріпить в'язенням города Полтави.

Бобренчиха ж, та зацна удова,
нехай на Бога в горі упова
та настановить свідків, віри годних,
не підозрєнних у проступствах жодних.
Аби по правді свідчили про злочин,
що тут убивці іншого нема,
бо то не є ще доказ остаточний,
якщо підсудна визнала сама.

— Панове судді, я прошу пробачення, —
сказав Горбань з паперами в руці. —
З'ясую стисло свідкам звинувачення,
щоб не збивали суд на манівці.
Козак Бобренко, на ім'я Григорій,
єдиний син достойної вдови,
котора зараз у такому горі,

що не схилить не можна голови, —
чотири годи бувши у походах,
ні в чім нагани жодної не мав.
Був на Пиляві, і на Жовтих Водах,
і скрізь, де полк Полтавський воював.

А це улітку повернувсь додому,
в хазяйство, підупале за війну,
і, як годиться хлопцю молодому,
хотів ввести у дім собі жону.

Отож нагледів дівку, собі рівну,
дізнавши, певно, що і він їй люб,
Грицько посватав Галю Вишняківну,
повзявши намір брати з нею шлюб.

Чурай Маруся, що його любила,
любила, справді, вірно і давно,
тоді його із ревнощів убила,
підсипавши отруту у вино.

І осінило раптом Горбаня:
— А може, то було якесь дання?
Якесь чар-зілля або привороти,
і він не зміг його перебороти.
Тому й зайшов од Галі до Марусі,
улігши тій диявольській спокусі.
А зілля — річ, ви знаєте, капризна:
тут воно чари, тут воно й трутизна.

Ось тут і суд на тому зупинився,
що знали ж всі, і Галя не глуха,
що сватав ту, а в тої опинився.
А хто із нас, як кажуть, без гріха?
Це як у пісні:

«Ой у полі три криниченьки.
Любив козак три дівчиноньки,
чорнявую та білявую,
ще й рудую препоганую».
І було йому дуже сутужно.
Рудої, правда, не було.
Була чорнява та білява.
Смалив до двох,
то й попалив халяви.

А тра було порвати все на ділі,
та ще б з півгоду виждати тоді.
То це б сиділи в Гальки на весіллі,
а не отут балакали в суді.

Загомоніли люди, закивали, —
що там казати, всі парубкували.
І всім усе зробилося ясне,
хтось і слівце сказав уже масне.

Тоді устала мати, Чураїха,
і сказала так:
— Пане Пушкарю, полковнику полтавський,
а добродію наш!
Що вам маю сказати? Спасибі людям за тишу.
Он сидить писар, Туранський Ілияш.
Хай він мої сльози запише.

Чужа душа — то, кажуть, темний ліс.
А я скажу: не кожна, ой, не кожна!
Чужа душа — то тихе море сліз.
Плювати в неї — гріх тяжкий, не можна.

І чим же, чим ви будете карати
моє смутне, зацьковане дитя?
Чи ж вигідає суд і магістрати
страшнішу кару, ніж таке життя?!

Ви грамотні. Ви знаєте латину.
За крок до смерті, перед вічним сном,
одного прошу:
у мою дитину
не кидайте словами, як багном!

Притихли люди, знітилися свідки,
сльозина блисла у якоїсь тітки.
Відтак, уже не ставлений ніким
прийняв присягу Шибиліст Яким.

— Даруйте... я... незвичка промовляти...
Хотів сказати річ іще таку:
Марусю знаю ще із немовляти
і Гриця знаю ще у сповитку.

Он там сидить та бідна Чураїха.
Чи на суді була вона коли?
Проз їхній двір тоді я саме їхав,
коли Грицька на цвинтар повезли.

Чи рвала мати так на собі коси,
як задзвонили по його душі?
Та він же їй, як рідний син, і досі,
у них і виріс там на шпориші.

Вона ж свою дитину годувала
та вже й сусідську бавила, чужу.
Бобренчиха ж тим часом воювала —
за курку, за телицю, за межу.

Все ніколи. То в них і повелось:
сьогодні ситий, бо учора їв.
То те дитя й на ноги зіп'ялося,
і розуму дійшло у Чураїв.

Коли ж у Гриця вибилось навусся
і Чураївна стала на порі,
то полюбила хлопцеві Маруся, —
могли б лише радіти матері.

Воно на те й заходило спочатку.
Грицько пішов тим часом у похід.
Попідростали верби і дівчатка, —
про це в суді, можливо б, і не слід, —

але ж Маруся так його чекала,
такі літа одна перебула!
Нікому ні руки не шлюбувала,
ані на кого й оком не вела.

Грицько ж, він міряв не тією міркою.
В житті шукав дорогу не пряму.
Він народився під такою зіркою,
що щось в душі двоїлося йому.

Від того кидавсь берега до того.
Любив достаток і любив пісні.
Це як, скажімо, вірувати в Бога
і продавати душу сатані.

— Хай Бог почує сльози удовині! —
Бобренчиха зайшлася від ридань.
— Панове суд! Я вірю цій людині, —
сказав Пушкар.

І втрутився Горбань:
— А чим довір'я ваше обґрунтоване?
Ведете суд на хибну колію.

— У мене, пане, слово не куповане,
і я його не продаю.
А хто тут, може, хоче хабаря,
то хай мені подивиться у вічі.

— Панове!
До Мартина Пушкаря
тут посланець прибув із Січі.

...Ввійшов, як грім, обвітрений з дороги.
Віддав чолом і мовив хрипкувато:
— Полковнику, вам лист від кошового.
— Гарзд. Сідай. Спочинь з дороги, брате.
Якісь новини?

— Обступає ворог.

Богдан козацтво стягує під Білу.
Потрібна поміч. І потрібен порох.
Потоцький йде назустріч Радзивіллю.

Зірвав полковник повагом печатку.
І поки він листа того читав,
той посланець оговтався спочатку
і тих, поближчих, райців запитав:

— Ну, як тут, мирно? Пишете папери,
язик зломивши на судейський штиб?

Зітхнули райці. Обізвався первий:

— Та тут таке! Козак у нас погиб.

— Погиб? Козак? То що у вас в Полтаві?
Облога? Зрада? Засідка? Бої?

— Та ні. Маруся. Он сидить на лаві.
Струїла хлопця. Судимо її.

Той засміявся: — Отакої к бісу.
Під Білу Церкву стягнуто полки.
Палає Київ, знищено Триліси.
У вас же он як гинуть козаки!

Там бій. Там смерть. Там зламано границі.
Людей недохват. Ллється наша кров.
А тут — погиб... У вас ще на спідниці
не перешили ваших коругов?

— У вас, у нас. Ви Січ, а ми Полтава.
У вас права, ми ж — охоронці права.
У вас за вбивство кара там яка?—
Козак сказав:

— А проста. Як по зlobі
козак уб'є, не дай Бог, козака, —
живого з мертвим ув одному гробі!

— А тут, бач, інше. Тут все навпаки.
Погиб козак од женської руки.

— Домарики, така у вас і смерть.
Безславно вмер, а кажете: убито.
А запорожці, люди без круть-верть,

все кажуть щиро на своє копито.
Якби ми ремигали, як воли,
якби ми так чесали язиками,
то вже б давно Україну віддали,
не мавши часу бути козаками.

Ця дівчина... Обличчя, як з ікон.
І ви її збираєтесь карати?!
А що, як інший вибрати закон, —
не з боку вбивства, а із боку зради?

Ну, є ж про зраду там які статті?
Не всяка ж кара має бути незбожна.
Що ж це виходить? Зрадити в житті
державу — злочин, а людину — можна?!

Суддя сказав: — Знаскока тут не мона.
Тут, запорожче, треба Соломона.

Козак сказав: — Замудрувались ви.
Тут треба тільки серця й голови.

Тоді у в'язні почалась незгода.
Той каже так, а той іще інак.
Лесько сказав: — Кого в цім ділі шкода,
так це Івана Іскру. То — козак.
Таке нещастя хоч кого знеможе.
Це ж можна тут рішитися ума.
Любив же він Марусю, не дай Боже!
Тепер сидить, лиця на нім нема.

У свідки більш ніхто не зголосився.
Суддя пождав, щоб гамір трохи змовк.
Полковник встав, в судді перепросився,
бо мав на Білу готувати полк.
Посунув трохи в'їта і бурмистра.
Поспільство розступилось на аршин.
І вийшли вдвох. За ними вийшов Іскра.
І ще там дехто з полкових старшин.

На другий день, в годину зеґарову,
суд приступив до вислухання знову.
Сказавши Чураївні, щоб вона,
оскаржена, то значить, сторона,
настановила свідків, віри годних,
не підозрених у проступствах жодних.

Бо ми-сьми, в'язні, ведлуг закону чиним,
о справедливість дбаючи одну,

що, може, є які-небудь причини,
котрі її пом'якшують вину.

Вона й від цього, вбивця, ти диви,
відмовилась хитанням голови.
І це було нам доказом яскравим —
не мала що сказати перед правом.

Тоді, зачувши отакі слова,
не будши свідком ставлена позатим,
Ящикха Балаклійська Кошова
освідчила:

— Я маю що сказати!

У мене дома діточки малії.
Мій муж поліг в боях у Приазов'ю.
А я прийшла сюди аж з Балаклії,
хоч я людина вже не при здоров'ю.
Отож скажу відкрито і вселюдно.
Буває всяко, доля — не черінь.
Любов — це, люди, діло неосудне.
По всі віки. Вовік віків. Амінь.

У Горбаня самі стонулись плечі:
— Ото жінок і не пускають в Січ.
Сказали ви, Ящикхо, не доречі.
Даремно ви убовтнулися в річ.

— Вже стільки літ суддюю у Полтаві, —
сказав суддя. — Чимало бачив справ.
Сиділи всякі в мене тут на лаві,
халепи я такої ще не мав.

По тому встав, на стіл руками сперся:
— Тут говорили свідки й очевидці.
По вислуханню всіх цих контроверсій
суд має перейти до пропозицій.

Хоч тут думки були навпереміну,
та суд стоїть на вірному сліду.
Хто має мисль яку-небудь одмінну,
нехай про це зголоситься суду.

Мовчали всі.

Не зголосився жодний.

У книзі писар буковки низав.
Пушкар, полковник, яко віри годний,
которий ставши, так ото сказав:
— Панове судді! Важко розібрати,
що і до чого, як воно було.

Нехай простить і та, і друга мати,
а їхні діти учинили зло.
Грицько зцурався дівчини такої!
Доп'яв біди, земля йому пером.
Такої кривди парубок накоїв,
що не могло це скінчитись добром.
Але ж, мабуть, ми правди не зурочим,
що світ вже так замішаний на злі,
що як платити злочином за злочин,
то як же й жити, люди, на землі?
Людській душі цей злочин осоружний.
Не виправдання навіть і любов.
Дожитися, щоб так погиб хорунжий,
що ніяк похилити хоругов!
І хто ж убив хорунжого? Дівчина!
А як по ньому тужить! Як вдова.
Он подивіться. Є ж якась причина.
То вже стоїть людина нежива.
Страшне це діло, діло небуденне.
А всі почути вирока спішать.
Воно, скажу вам, легше, як на мене,
діла у битвах шаблею рішать.
Отаман Гук гукнув тоді, що справді
судити треба дівчину по правді.

Тоді Горбань сказав йому до ока
і всіх незгодних так ото згромив:
— Панове судді! Правда одинока.
А правда в тому — хто кого убив.

Гук відповів: — Не треба забувати,
хто кого зрадив, хто кого терзав.
А правда, пане, слово більмувате.
Воно не бачить, хто його сказав.

Горбань відмовив: — У такому разі
ми різні правди маєм на увазі.
Той тягне вліво, інший гне управо.
А є одне, і так вже іспокон:
статут Литовський, Магдебурзьке право,
панове судді, — це для нас закон!

— Що скажуть райці?

Райці — безглагольні.

— Порадили, — суддя сказав тоді. —
Таким, которі дуже сердобольні,
панове вряд, не місце у суді.

Тоді ми, вряд, все зібраноє гроно,
на ті слова схилившись і уваживши,
підсудну на тортури не дали.
І правий суд продовжували далі,
явивши в жилах зимну кров,
так нібито нічого і не сталося.

Лесько ж Черкес за те, що бешкетує,
пеню належну сплатить до шкатули.

...Сиділа Галя, наче панська рожа.
Іван сидів з похиленим чолом.
Сказали райці:— Дійся воля Божа! —
і запосіли місце за столом.

Суддя сказав:

— Закони судочинства
вагатися не дозволяють нам.
Запобігавши, щоб такі злочинства
не множились промезду християн,
ми мусим вбивцю засудить до страти,
як нам велить і право, і статут.
І тільки спосіб — як її карати —
предметом спору може бути тут.

Що скажуть райці, лавники і возний?
Як це здається, пане войте, вам? —
Підвівся Іскра, полковий обозний,
син Остряниці Якова, Іван.

(Загине теж, в бою заживши слави,
в недовгій часі після Пушкаря,
вертаючи до попелу Полтави
з посольства до московського царя.)

Увесь блідий, аж під очима чорно.
— Я прошу, люди, вислухать мене.
Багато слів страшних тут наговорено.
Ніхто не говорив про головне.

Я, може, божевільним тут здаюся.
Ми з вами люди різного коша.
(Ця дівчина не просто так, Маруся.
Це — голос наш. Це — пісня. Це — душа.)

Коли в похід виходила батава, —
її піснями плакала Полтава.
Що нам було потрібно на війні?
Шаблі, знамена і її пісні.

Звитяги наші, муки і руїни
безсмертні будуть у її словах.
Вона ж була як голос України,
що клетотів у наших корогвах!

А ви тепер шукаєте їй кару.
Вона ж стоїть німа од самоти.
Людей такого рідкісного дару
хоч трохи, люди, треба берегти!

Важкий закон. І я його не зрушу.
До цього болю що іще додам?
Вона піснями виспівала душу.
Вона пісні ці залишає нам.

Ще тільки вирок — і скінчиться справа.
І славний рід скінчиться — Чураї.
А як тоді співатиме Полтава?
Чи сльози не душитимуть її?

Запала тиша, як в страшному сні.
Горбань сказав:

— При чому тут пісні?

Вона ж на суд за інше зовсім ставлена.
І потім, бачте, чутка є, ги-ги,
що свідок цей — особа зацікавлена.
Його слова не мають тут ваги.

Тоді ми, вряд, з пристойними особами
дали сказати слово їй останнє, —
чи має серця внутрішню гризоту
і чи пред тим, як вирок наш почути,
зронити хоче хоч сльозу покути?

Підсудна слізьми очі не зросила.
І милосердя в права не просила.

З тих тоді рацій все дорозумівши
і між собою радившись не раз,
кондиціями права посполитого
тоді такий ми винайшли наказ:

*Ми, вряд, зіпершись на свідоцтва голі,
в такий-то спосіб справа була рішена,
що має бути карана на горлі,
на шибениці, значиться, обвісшена.*

Про що людей поштивих звідомляєм
і на потомні вписуєм віки.
Декрет печаттю нашою змоцняєм
і підписом судейської руки.

Гінець до Гетьмана

Розділ четвертий

Тим часом гінець доганяє світання
і клаптями ночі доточує дні.
І кожна хвилина, здається, — остання,
і крихта надії кричить йому: «Ні!»
О скільки нам, Боже, ти степу одміряв!
Долини і кручі, — якби навпростець!
Трубіж, Переяслав, Дніпро, Трахтемирів...
— Невже я не встигну? Невже це кінець?!
Прости мені, земле, простіть мені, трави!
Не дбав я про славу, не дбав про майно, —
я мушу вернутись живий до Полтави,
а там хоч і вмерти, мені все одно.
Неси мене, коню...

коли б хоч не пізно...

Шляхи перекриті... і варта не спить...
Якщо я впаду —

неврятована пісня,
задушена пісня в петлі захрипить!

Над Білою Церквою смуга багряна,
і змилені коні аж лука стають.
Усі до Богдана і всі од Богдана —
із тьми виростають і в тьмі розтають.
Спіткнувся мій кінь об димучі руїни.
Чи в таборі гетьман? — якби хоч знаття.
Тут, може, ідеться про долю країни! —
а я про чиєсь там одненьке життя!

Табір не спав, готовий піднятись щомиті.
Іскра ввійшов — шатро вже було без дверей,
світло свічок у трійчатих шандалах із міді
тьмяно сахнулося в чорних крилах кирей.
Змовкли старшини, і стихли справи поточні.
Хитрі послі переставили вуха словам.
Гетьман підняв безсонням обпалені очі.
— Полк у дорозі! — з порога сказав Іван.
— Іскро, Іване, — Хмельницький підвівся з-за столу. —
Дяка Полтаві, прислала такого гінця.
Щось мало статись, твоєї печалі достойне? —
Іскра промовив: — Полтава карає співця. —
Вислухав гетьман. Спитав про підстави й причини.
Джурі звелів подбати про гостя як слід.
— Зміниш коня. І хоч трохи хай відпочине. —
Раптом замовк і великою тугою зблід.

Страта

Розділ п'ятий

І прокотилось натовпом строкатим:

•Ведуть!•

Тітки — біліші наміток.

Проноза швець шепочеться із катом,
щоб потім дав мотузочки шматок.

Замовкли всі,

ніхто й не ворухнеться.

Лиш дві куми, сусідки Вишняка:

— Диви яка, іде і не споткнеться!

— Іде під зашморг, а диви яка!

На матір схожа, тільки трохи вища.

Ті ж самі очі і така ж коса.

— Ну, от скажіте, людоньки, навіщо
такій убивці та така краса?

...Вона ішла. А хмари як подерті.

І сизий степ ще звечора в росі.

І з кожним кроком до своєї смерті
була усім видніша звідусіль.

Стояли люди злякані, притихлі.

Вона ішла туди, як до вершин.

Були вже риси мертві і застигли,
і тільки вітер коси ворухив.

І тільки якось страшно, не до речі,

на тлі тих хмар і зашморгу була

ота голівка точена, ті плечі,

той гордий обрис чистого чола.

І в тиші смертній, вже такій, аж дивній,

коли вона цілує образок, —

на тій високій шиї лебединій

того намиста доброго разок.

Аж навіть кат не витримав, зачовгав,

заніс мішок, узявшись за краї, —

чи щоб вона не бачила нічого,

чи так нестерпно бачити її!

А он стоять особи урядові,

щоб тут же й смерть засвідчити судові.

О Господи, прости нам цю ганьбу!..

І раптом вершник врізався в юрбу.

Зметнувся кінь, у піні, дибаластий.
Папером вершник у руці стрясав:
— Спиніться!

Гетьман вас уповновластив
читати вголос цей універсал!

— Іване! Брате! Як ти встиг?! —
кричав Лесько і тряс його за груди.
Суддя стояв ні в сих ні в тих.
І раптом вголос заридали люди.

Ще не вляглося ридання те кругом,
не встиг Іван ще й повід передати,
а Шибиліст вже цьвохнув батою —
хутчій в Полтаву! — матері сказати.

Горбань помацав гетьманську печать.
Суддя подержав, передав бурмистру.
Кат метушиться, люди щось кричать.
Дивитись страшно на Івана Іскру.

Отаман Гук, ступивши на два кроки,
ревнув з помосту поверх всіх голів:
— Наш гетьман, властію високий,
такий наказ читати повелів!

*«Дійшла до нас, до гетьмана, відомість,
іж у Полтаві скоївся той гріх,
що смертю має бути покараний. Натомість
ми цим писанням ознаймуєм всіх:
В тяжкі часи кривавої сваволі
смертей і кари маємо доволі.
І так чигає смерть вже звідусіль,
і так погребів більше, ніж весіль.
Тож чи воно нам буде до пуття —
пустити прахом ще одне життя?
Чурай Маруся винна ув одному:
вчинила злочин в розпачі страшному.
Вчинивши зло, вона не є злочинна,
бо тільки зрада є тому причина.
Не вільно теж, караючи, при цім не
ураховати також і чеснот.
Гі пісні — як перло многоцінне,
як дивен скарб серед земних марнот.
Тим паче зараз, як така розруха,
Тим паче зараз, при такій війні, —
що помагає не вгашати духа,
як не співцями створені пісні?»*

*Про наші битви — на папері голо.
Лише в піснях вогонь отой пашить.
Таку співачку покарать на горло,—
та це ж не що, а пісню задушить!»*

Отаман Гук, помовчавши (повіка йому сіпнулась), далі прочитав,— такий потужний голос в чоловіка, либонь, хватило б і на п'ять Полтав:

*— «За ті пісні, що їх вона складала,
за те страждання, що вона страждала,
за батька, що розп'ятий у Варшаві,
а не схилив пред ворогом чола,—
не вистачало б городу Полтаві,
щоб і вона ще страчена була!
Тож відпустити дівчину негайно
і скасувати вирок того.
А суддям я таку даю нагану:
щоб наперед без відома мого
не важились на страти самочинні,
передовсім освідчили мене
про кожну страту, по такій причині,
що смерть повсюди, а життя одне».*

Універсал прочитано публічно,
щоб справу тую уморить навічно.

Оскільки ж трохи не дійшло до страти і смерть свою вона пережила,
то впрод не вільно пересуддя брати, .
бо вже вона покарана була.

...Гойдався зашморг, вже він не потрібний.
Юрмились люди, добра новина.
Сміявся тесля, головою срібний,
що не згодиться тут його труна.

Підбіг Іван —
і в розмах свого зросту
збив ту драбинку смертницьку з помосту.

Якісь жінки вже бігли до Марусі.
Чиєсь в юрбі гуцикало дитя.
Вона стояла, мов застигла в русі,—
уже по той бік сонця і життя.

— Такого ще не чувано ніде.
Її пустили, а вона не йде!

— А може, помішалася? Іване!
Мо', хоч тебе послуха? Підійди! —
...Вона стояла. І над головами
уже пливли осінні холоди.

І не було ні радості, ні чуда.
Лиш тихий розпач: вмерти не дали.
Їй говорили, а вона не чула.
І тільки коли матір підвели,
вона відразу наче спам'яталась,
і одхитнулась від того стовпа,
і якось наче здалеку верталась,
чогось вперед руками, як сліпа.

Іще бліда, іще мов крейда біла,
а наче й усміхалась, лебеділа:
— От бачте, мамо, все і обійшлося, —
І цілувала матері волосся.

Весна, і смерть, і світле воскресіння

Розділ дев'ятий

Весна прийшла так якось несподівано!
Зима стояла міцно до пори.
Вітри війнули з півдня. І тоді вона
немов у Ворсклу з'їхала з гори.
Ще сніг ковтала повідь широченна,
і рала ждав іще тужавий лан.
А під горою вишня-наречена
вже до віночка міряє туман.
Подовшав день.

Полегшали ці тіні,
вечірні тіні спогадів і хмар.
І дика груша в білому цвітінні
на ціле поле світить, як ліхтар.

Уже в дітей порожевіли личка.
Уже дощем надихалась рілля.
І скрізь трава, травиченька, травичка!
І сонце сипле квіти, як з бриля.

Вже онде щось і сіють у долині.
Вже долітає пісня з далини.
Вже горлиця аврукає в бруслині,
стоять в заплавах золоті лини.

Тут коло нас така зелена балочка,
там озеро, не видно йому дна.

Вже прилетіла голуба рибалочка,
ніс в неї довгий, довший, ніж вона.

Вже й дикі гуси в небі пролітали,
вже й лебеді кричали крізь туман.
Вже ходять в болотах біля Полтави
ходуличник, крохаль і турухтан.

Воскресли люди, хоч який хто квелій,
після облоги схожі на примар.
І монастир з цвітіння тих жарделей
пливе у небо, як з рожевих хмар.

О Боже духів і живої плоті!
Я вперше усміхаюся, прости.
Якась галузка в тому живоплоті
і та он пнеться, хоче розцвісти.

Весна прийшла. Скасовано угоду.
Вся Україна знову у вогні.
Цвіте земля, задивлена в свободу.
Аж навіть жити хочеться мені.

Як гарно в хаті, як просторо в сінях!
Як оживають ниви і сади!
А щоб хоч щось лишилось на насіння,
на Пасху їли хліб із лободи.

І знов лелека молиться до зірки.
Клинець городу хоче врожаю.
Є жменя жита, маку є півмірки,
і чорнобривці, й трохи рижію.

Спасибі, земле, за твої щедроти!
За білий цвіт, за те, що довші дні.
Прийшла весна. Сухоти є сухоти.
Все гіршає і гіршає мені.

Уже од кашлю в грудях все зболіло.
То в жар, то в холод кидає. Ну ось,
уже й моє намисто побіліло,
мов памороззю сизою взялось.

Як дивно, жар, але холонуть руки.
А солов'ї чогось як навісні!
Самотнім добре, — жодної розлуки.
Сухотним добре, — гаснуть навесні.

От тільки шкода, — вже не заспіваю.
Город глушіє, — вже не прополю.

Щодня ту ніч, як смерть, перепливаю.
Життя, як промінь сонячний, ловлю.

А дні стоять, — не хочеться тужити!
І кожна пташка хатку собі в'є.
— Скажи, зозуле, скільки мені жити? —
Кує зозуля... Цілий день кує...

Іван приходив. Так, посидів мовчки.
Устав, пішов, оглянувся з воріт.
Лише весна укинулась в листочки,
підняв їх знову гетьман у похід.

Заграли знову труби до походу,
війнуло громом з Тясьмина-ріки.
Богдан підняв козацтво за свободу,
універсалом обіслав полки.

— І знов земля кипить у боротьбі.
І знову я належу не собі, —
сказав Іван. Дивився, як востаннє.
Торкнув мене прощальними вустами.

Не знала я, що сум такий огорне.
Вмирати буду, — пом'яну добром.
Кирея з вильотами чорна
в останній раз майнула за бугром.

І я, котрій давно вже все байдуже,
уже нічим я сльози не впиню.
Прощай, Іване, найвірніший друже,
шляхетна іскра вічного вогню!

Виходить полк. Іван під корогвами.
І я край шляху осторонь стою.
Моя душа здригнулася словами.
Співають пісню, Боже мій, мою!

І «Зелененький барвіночку»,
й «Не плач, не журися,
а за свого миленького Богу помолися».
І про того козаченька, що їхав за Десну.
«Рости, рости, дівчинонько, на другу весну!»
І про воду каламутну, чи не хвиля збила.
І про тую дівчиноньку, що вірно любила.
І про гору високою,
і про ту криницю...

Дівчата вчора берегом ішли
та й заспівали: «Ой не ходи, Грицю».

А я стояла... Що ж мені, кричати?..
Які мені сказати їм слова?..
Дівчаточка, дівчатонька, дівчата!
Цю не співайте, я ж іще жива.

Григорій Клочек

НЕСКОРЕНА

(ШТРИХИ ДО ЖИТТЄВОЇ І ТВОРЧОЇ БІОГРАФІЇ ЛІНИ КОСТЕНКО)

Пам'ять

Категорія «пам'ять» у художньому трактуванні Ліни Костенко тісно пов'язана з категоріями «батьківщина» і «духовність». Усі три поняття поєднані в тематичний комплекс.

Вимріяна багатьма поколіннями українська державність була б справою нереальною, якби народ перестав бути народом і перетворився б просто у населення, позбавлене національної свідомості. Ліна Костенко добре відчувала таку загрозу і розуміла, що найважливішим енергетичним джерелом, яке живить національну свідомість, не дає їй згаснути, є історична пам'ять народу. Що міцнішою, закоріненішою є вона, то більшою життєвою наснагою наділено народ, то гідніше він себе відчуває, то достойнішим життям живе. Глибоко розуміючи цю закономірність, Ліна Костенко намагається у своїй творчості не тільки ствердити поетичним словом ідею історичної пам'яті, а й фактично творити її,— саме з цією метою, думається, і творився перший в українській літературі історичний роман у віршах «Маруся Чурай».

На чому ґрунтується тісне поєднання категорій «історична пам'ять» та «батьківщина» у художньому світі Ліни Костенко? Треба взяти до уваги одну річ: український поет, якщо він поет справжній, не може не бути громадянином, тобто людиною, небайдужою до долі Батьківщини. Хіба ж він міг бути спокійним, розуміючи, що його народ через злу волю історії не мав своєї держави, свого дому, у якому був би повновладним господарем і будував би життя за власним бажанням? Кожний народ, кожна нація мають святе право на свою державу. І якщо український народ був позбавлений державності — то це була кричуща несправедливість, яка постійним болем віддавалась у серцях його найбільш розумних та чутливих синів і дочок. Цей біль не давав спокою, його не можна було приспати.

Ліна Костенко — одна з таких дочок. В її поезії нечасто зустрічаються слова «Україна» і «Батьківщина». Проте майже у всіх її творах, за винятком, можливо, тільки глибоко інтимних, відчутно пульсують думки і почуття патріотичного змісту. І в першу чергу це стосується поезій, присвячених темі історичної пам'яті. Слово — немов перфокарта, на якій зафік-

сована історія. Нема такої перфокарти — значить нема в народній свідомості образного уявлення про своє минуле. Тоді народ — як дерево із неглибоким корінням.

Третя складова тематичного комплексу — «духовність». Категорія духовності виключно широка, і кожний митець, практично, по-своєму її трактує. Хоч, зрозуміло, між тими індивідуальними варіантами є багато спільного. Для Ліни Костенко духовність людини обов'язково пов'язана з її патріотизмом. Отже, зв'язок тематичних домінант «пам'ять» — «батьківщина» — «духовність» є органічним у творчості поетеси.

Поезія «Вже почалось, мабуть, майбутнє» виражає складний філософський смисл, дотичний як до проблеми історичної пам'яті, так і до проблеми людської духовності. Це якраз той твір, де обидві зазначені проблеми злютовані в одну.

Майбутнє починається кожної миті. Наше життя — це миттєвість між минулим і майбутнім. Поетеса формулює систему духовних цінностей, які варто брати з собою в майбутнє з безперервного потоку днів, що минають. Правда, про ті цінності вона говорить аж надто загально, її поради дещо холодні своєю абстрактністю, — їм не вистачає образного тепла: «І не знецінюйте коштовне, / не загубіться у юрбі. / Не проміняйте неповторне / на сто ерзаців у собі!»

Серед цінностей, які поетеса рекомендує забирати із собою в майбутнє, виділяються «посмішка Джоконди» (ознака жіночності, довіри і доброти) та погляд «рафаелівської Мадонни» (любов до сина, якого вона тримає на руках, тривога за його майбутнє і готовність усе зрозуміти і все простити). Для поетеси важливими життєвими цінностями є природність почуттів і близькість до природи взагалі:

Любіть травинку, і тваринку,
і сонце завтрашнього дня,
вечірню в попелі жаринку,
шляхетну інохідь коня.

Треба виробляти високі життєві правила і жити за ними: «Нехай тендітні пальці етики / торкнуться вам серце і уста».

Природа

Ліна Костенко — один із тих митців, для яких тема природи завжди на чільному місці. Справа не стільки у тому, що у її творах зустрічається багато пейзажних замальовок... Щоб уникнути загальних тверджень типу «природа для поетеси є предметом художнього осягнення складних взаємостосунків між нею, природою і людиною», підемо іншим шляхом. Спочатку спробуємо зрозуміти митця як людину, що здатна (і тут просто не уникнути шаблонного вислову) особливо глибоко

сприймати природу, розуміти її. Власне, набувши знань про особливе сприйняття митцем природи, ми отримуємо ключ до розуміння усіх інших питань, пов'язаних з трактуванням ним цієї теми. Про своє сприймання природи Ліна Костенко говорить у таких поетичних рядках:

Мене ізмалку люблять всі дерева,
і розуміє бузиновий Пан,
чому верба, від крапель кришталева,
мені сказала: «Здрастуй» — крізь туман.
Чому ліси чекають мене знову,
на щит піднявши сонце і зорю.
Я їх люблю. Я знаю їхню мову.
Я з ними теж мовчанням говорю.

Про вражаючу здатність відчувати свою єдність з природою, навіть якусь розчиненість у ній, говорять такі прекрасні рядки: «Я дерево, я сніг, я все, що я люблю. / І, може, це і є моя найвища сутність».

Поезія «Цей ліс живий» певною мірою розкриває нам, що означає *розуміти* природу. Для поетеси ліс є живим. У нього «добрі очі». Все, що вона бачить у лісі, все, що діється в ньому, набуває в її очах олюднення — антропоморфізації:

Старезні пні, кошлаті поторочі,
літопис тиші пишуть у траві.
Дубовий Нестор дивиться крізь пальці
на білі вальси радісних беріз.
І сонний гриб в смарагдовій куфайці
дощу напився і за день підріс.
Багряне сонце сутінню лісною
у просвіт хмар показує кіно,
і десь на пні під сивою сосною
ведмеді забивають доміно.

Є в цьому баченні лісу щось від світорозуміння маленької дитини зі збудливою фантазією. Так, думається, сприймали природу і наші далекі пращури, які в кожному дереві бачили живу істоту.

Ставлення ліричної героїні до природи іноді набуває інтимно-довірливих інтонацій. Найбільш виразно це виявлено в поезії «Виходжу в сад, він чорний і худий». Сад старий — «йому вже ані яблучко не сниться». До того ж в осінню пору він негарний — «чорний і худий». У цій поезії досить виразно виявляється підтекстовий смисл або ж другий смисловий план, який можна сформулювати таким чином: справжня дружба безкорислива, вона виявляється в тому, щоб підтримати друга у важку для нього годину.

У збірці творів «Вибране» (1989) Ліна Костенко виділила розділ «Осінні карнавали». Більшість творів розділу — поетичні шедеври. Знайомство з ними — це школа, у якій навчаєшся бачити і розуміти красу природи, відчувати її «настрої».

Кожне спілкування з творчістю Ліни Костенко — це завжди важливий урок, на якому навчаєшся речам простим і мудрим. І якщо на тому уроці ти є старанним і розумним учнем, то зрозумієш, що природа — це не просто буденні степ, трава, річка, ліс, сонце, туман, дощ і вітер, а дарований Богом дивосвіт, у якому ти знаходиш красу, спокій, взаєморозуміння, відновлюєш свої сили, заражаєшся радістю існування.

Любов

Тема любові є невичерпною, бо невичерпним є духовний світ людини. Відомо ж бо, що кожна окрема людина — це неповторний макрокосм. Кожна «вічна» загальнолюдська тема — а тема кохання є саме такою — має різні рівні мистецького вирішення: від примітивного, по суті псевдохудожнього (як правило, такі твори належать до так званої «масової» літератури) до високохудожнього.

Поезії Ліни Костенко з аналізованої теми є класикою української любовної лірики. На чому ґрунтується таке твердження? Перш за все вони *красиві* своєю викінченістю. Вжитий нами критерій досить рідко зустрічається при оцінці художніх творів. Всяка довершеність сама по собі передбачає красиве виконання. Проте, перебираючи оцінювальні епітети до творів любовної лірики Ліни Костенко, в першу чергу все-таки зупиняєшся на слові «красиві». (Зауважимо, що у художній манері Ліни Костенко домінує така риса, як власне *краса мистецького виконання*.) Тож у чому їх краса? В чому *красива довершеність* їх художнього виконання? Складових чимало. І якось узагальнено про них говорити не виходить, бо, фактично, кожна поезія має свої, притаманні тільки їй, джерела краси.

Ти пам'ятаєш, ти прийшов із пристані.
Такі сади були тоді розхристані.
І вся в гірляндах, як індійська жриця,
весна ряхтіла в іскорках роси.
Плакучі верби не могли журиться,
такі були у іволг голоси!

На перший погляд здається, що про кохання тут не сказано жодного слова. Але це поверхове враження. Насправді ж тут кожне слово промовляє про любов. Навіть не промовляє, а кричить, шаленіє. Бо йдеться про свято любові. У поетеси немає слів, які про це свято сказали б прямо, номінативно. Тому вона

показує захмелілу від щастя природу: розхристані, немов сп'янілі від весняної повноти життя сади, гостра свіжість вранішньої роси, що виблискує під першими сонячними променями, бентежно-радісний спів птахів, що не дають журитися навіть плакучим вербам. «Настрій» природи абсолютно відповідний настрою сповненої любовними почуттями героїні.

Але, як це завжди буває у Ліни Костенко, найбільш вражаючі рядки — у фіналі твору. Саме вони надають йому довершеності:

А під вікном цвіли у нас троянди.
Не вистачало трішечки доби.
А на дашку прозорої веранди
ходили то дощі, то голуби...

З'являється відчуття, що тема вичерпана повністю, бо сказано уже все, що потрібно було сказати, і кожне додаткове слово було б зайвим — воно могло б тільки зіпсувати вже існуюче диво. Троянди під вікном, заклена з усіх боків веранда, на дашку якої «ходили то дощі, то голуби», дає нам і відчуття, і бачення середовища, у якому перебували двоє сп'янілих від щастя людей. Їм так було добре удвох, що вони не могли набути один з одним — «не вистачало трішечки доби». При всій зовнішній простоті, остання фраза є винятково змістовним штрихом, який, власне, і надає поезії остаточної довершеності.

Якщо все-таки спробувати схарактеризувати любовну лірику Ліни Костенко зі змістового боку, то треба відзначити, що вона містить досить широкий емоційний спектр цього почуття — від його найвищої піднесеності, своєрідного «піку» почуттєвого підйому, коли любов, здається, набуває ознак близької до божевілля навіженості, до більш спокійних, навіть пригасаючих станів.

Лірична героїня любовної лірики Ліни Костенко — не емансипантка кінця ХХ віку. Вона — немовби із минулого століття. До коханого звертається на Ви, як Анна Ахматова і Марина Цветаєва. Для неї любов — явище духовно піднесене. Суто фізіологічні, еротичні мотиви — не для неї. Це не старомодність, а глибоке розуміння святості почуття. Вона — поет від Бога. Людина, якій дано глибоко почувати і точно все розуміти. Вона знає краще за інших, що таке любов, і тому не терпить приниження цього почуття. Одна із симпатичних героїнь історичного роману «Маруся Чурай» Яциха Балаклійська Кошова не витримала, зірвалася у розмову, коли на суді вже надто почали копирсатися в почутті Марусі Чурай: «— Любов — це, люди, діло неосудне./ По всі віки. Вовік віков. Амінь». Любов для Ліни Костенко — почуття *світле*. Недарма поезія, в якій ідеться про закоханість сімнадцятирічної дівчини, названа «Світлим сонетом». Дівчина сумна, бо на її кохання хлопець не відповів взаємністю. Але,

твердить поетеса, цій дівчині все ж пощастило, бо до неї прийшло світле почуття.

Поезії Ліни Костенко про кохання цінні і як художньо довершене диво словесного мистецтва, і як твори, наділені здатністю ошляхетнювати людські почуття.

«Маруся Чурай»

Проблематика. Жанр. Історичний роман у віршах «Маруся Чурай» є перлиною української літератури ХХ століття. Як і кожний видатний твір, він наділений глибокою, а точніше сказати, глибинною змістовністю, осягнення якої потребує як добре розвинутої уяви, так і напруженої роботи душі. Роман бо ж *історичний*, у ньому розповідається про далекі часи, коли люди, їх побут, звичаї, особливості мислення, середовище, у якому вони жили, — тобто села, міста та й уся природа — суттєво відрізнялись від того, що бачимо у наші дні. Ліна Костенко здійснила величезну дослідницьку роботу, щоб якомога точніше відобразити у романі Україну ХVІІ століття. Вона відкрила її для себе, а потім, працюючи над романом, відкривала її і для нас — і це був безцінний дарунок видатного митця. Читаючи книги з історії України, ми знайомимося із сухими датами, фактами, подіями, історичними особами, з логікою суспільного розвитку тощо — і всі ці знання необхідні нам. Художній же твір про історичне минуле має зовсім інше завдання. Письменник прагне *образно* відтворити історичну епоху, тобто подати її в конкретно-чуттєвих живих картинах. Він ніби вводить нас у далекий час і владно змушує жити в ньому, проймається його проблемами, його духом.

Якщо сучасний митець береться за художнє осягнення якоїсь давньої історичної епохи, то він шукає в ній саме те, що допомагає йому краще зрозуміти і пояснити сучасну йому дійсність. Історія безперервна і спадкова. Ми, теперішні, сформовані усім ходом нашого попереднього історичного розвитку. Ось чому погляд у минуле є для нас одним із способів самопізнання. Читаючи роман Ліни Костенко, постійно відчуваєш його перегук із вчорашнім, зовсім недавнім, і сьогоднішнім днем. У тогочасних типах досить часто пізнаєш теперішні. Окремі проблеми, що були гостроактуальними для України в ХVІІ ст., залишаються такими ж і сьогодні. Саме до них належить проблема *патріотизму*, що виявляється в готовності безкорисливо служити Україні. У романі створено ряд персонажів, прекрасних завдяки своїм лицарським прагненням здобути волю Батьківщині. Одночасно бачимо й людей безкрилих, зосереджених на власному благополуччі, не запалених високим патріотичним почуттям, — такі люди є зрадниками національної справи.

Особливістю видатних художніх талантів є їх здатність виявляти і по-своєму трактувати загальнолюдські проблеми — тобто, такі проблеми, які споконвіку цікавили людей усіх часів і всіх народів. Їх ще називають «вічними» темами. Скільки талановитих митців їх не освоювали б і скільки видатних творів їм би не було присвячено — вони залишаються невичерпними.

Тема *любові* є однією з головних у романі Ліни Костенко. Її твір дає змогу кожному з нас відкрити для себе красу і силу людської любові, хай навіть ця любов зазнала зради і привела до трагічної розв'язки. «Маруся Чурай» збагачує нас своєю «філософією любові», у якій це почуття визнається як особлива духовна цінність. Проблема *любові і зради*, що теж належить до «вічних» тем, вирішується як складова частина *філософії любові*.

Найчільніше місце у творі займає інша «вічна» проблема літератури — *митець і народ, митець і суспільство*. Вочевидь, у світовій літературі нема видатного поета, який би не торкався цієї загальнолюдської проблеми і не надавав би їй свого трактування. Головна героїня роману Маруся Чурай цілком справедливо показана Ліною Костенко як геніально обдарований митець, як один із творців українських пісень, що набули найширшого розповсюдження і принесли всесвітню славу нашому народу. В часи, коли жила Маруся Чурай, українська писемна література через певні умови була ще слабо розвинутою. Проте народ мав своїх митців, які були його голосом, його душею. Маруся Чурай — одна з них. За Ліною Костенко, вона мала своє розуміння завдань власної творчості, її суспільного значення. Як митець, як людина у багатьох відношеннях незвичайна, виняткова, вона відчувала і глибоко переживала різне ставлення до себе з боку сучасників — від щирого захоплення і любові до повного нерозуміння і навіть агресивності до себе як до людини, що є «не такою, як усі». Нема сумніву, що Ліна Костенко, змальовуючи образ своєї попередниці, української поетеси XVII століття, внесла у нього багато чого зі свого часу, зі своїх особистих стосунків з українським «застійним» суспільством 70—80-х років.

Отже, знайомство з історичним романом Ліни Костенко потребує від читача зосередженості, серйозної інтелектуальної праці, якої, до речі, боятися не потрібно, бо то є праця над собою, над духовним самовдосконаленням.

Літературознавець В'ячеслав Брюховецький розповідає про враження, яке справив цей твір на відомого ученого-ботаніка та прекрасного поета Михайла Доленга: «...Михайло Васильович сидів біля порожнього столика і задумливо курив.

— Ви вже прочитали «Марусю Чурай»? — запитав він відразу.

— Прочитав.

— Тепер не страшно й помирати, — сказав вісімдесятичоти-р'юхлітній поет. — Прилучився до вічності. Я стільки років чекав на твір в сучасній українській літературі, про який напевне міг би сказати, що це стане класикою».

Ліна Костенко: Навчальний посібник-хрестоматія.— Кіровоград, 1999.

? Як ви розумієте вираз: «Біографія поета в його поезії»? Проілюструйте цю тезу прикладами з творів Ліни Костенко.

Які риси притаманні ліричній героїні Ліни Костенко?

Схарактеризуйте основні мотиви творчості поетеси.

Поясніть назву поезії «Українське альфреско». У чому полягає головна ідея твору?

Які моральні істини висловлено у вірші «Вже почалось, мабуть, майбутнє...»?

Прокоментуйте рядки: «Поезія — це завжди неповторність, якийсь безсмертний дотик до душі».

Проілюструйте прикладами думку про трагедійний характер світовідчуження поетеси.

У чому полягає майстерність живопису пейзажної лірики Ліни Костенко? Прочитуйте відповідні рядки.

Що, на вашу думку, домінує у любовній ліриці поетеси: мінор чи мажор? Наведіть приклади.

З'ясуйте жанрову особливість «Марусі Чурай», фольклорну та історичну основу твору. Які основні теми розкриває авторка у художній структурі віршованого роману? Як втілено ідею української державності в образах державних діячів Богдана Хмельницького та Мартина Пушкаря?

Чому Ліну Костенко називають «совістю і символом нації»? Визначте внесок поетеси в українську літературу.

Василь Симоненко

(1935—1963)

Один з найвидатніших митців епохи шістдесятництва Василь Симоненко залишив художню спадщину, яка зробила його символом національного сумління і свободи, «поетом національної ідеї» (Іван Дзюба).

Народився Василь Симоненко 8 січня 1935 року в с. Біївці на Полтавщині. Після закінчення середньої школи 1952 року вступив на факультет журналістики Київського державного університету імені Тараса Шевченка, відвідував літературну студію імені Василя Чумака.

З 1957 року працював у редакціях черкаських газет. Єдина прижиттєва збірка віршів «Тиша і грім» вийшла в 1962 році. Найвідоміші поетичні збірки — «Земне тяжіння» (1964), «По-

езії» (1966), «Берег чекань» (1973), «Лебеді материнства» (1981), «Народ мій завжди буде» (1990), «З матір'ю на самоті» (1990), збірка новел «Вино з троянд» (1965), щоденникові записи «Окрайці думок». Провідні мотиви його творів — засудження тоталітаризму, звеличення праці та утвердження неповторності людського «Я», мотиви материнства й жіночої долі, інтимна лірика. Та знаковою для поета завжди була тема України, любові до рідної землі.

Помер 1963 року, похований у Черкасах. «Василь Симоненко не з когорти призабутих, — пише академік Микола Жулинський. — Він із тих, хто оцінений і знаний нами не в усій повноті драматичного усвідомлення своєї складної епохи і своєї трагічної долі».

ЛЕБЕДІ МАТЕРИНСТВА

Мріють крилами з туману лебеді рожеві,
Сиплють ночі у лимани зорі сургучеві.

Заглядає в шибу казка сивими очима,
Материнська добра ласка в неї за плечима.

Ой біжи, біжи, досадо, не вертай до хати,
Не пуцу тебе колиску синову гойдати.

Припливайте до колиски, лебеді, як мрії,
Опустіться, тихі зорі, синові під вії.

Темряву тривожили криками півні,
Танцювали лебеді в хаті на стіні,

Лопотіли крилами і рожевим пір'ям,
Лоскотали марево золотим сузір'ям.

Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу,
Виростуть з тобою приспані тривоги.

У хмільні смеркання мавки чорноброві
Ждатимуть твоєї ніжності й любові.

Будуть тебе кликати у сади зелені
Хлопців чорночубих диво-наречені.

Можеш вибирати друзів і дружину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.

Можна вибрати друга і по духу брата,
Та не можна рідну матір вибирати.

За тобою завше будуть мандрувати
Очі материнські і білява хата.

І якщо впадеш ти на чужому полі,
Прийдуть з України верби і тополі,
Стануть над тобою, листям затріпочуть,
Тугою прощання душу залоскочуть.
Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.

* * *

Де зараз ви, кати мого народу?
Де велич ваша, сила ваша де?
На ясні зорі і на тихі води
Вже чорна ваша злоба не впаде.

Народ росте, і множитьься, і діє
Без ваших нагаїв і палаша.
Під сонцем вічності древніє й молодіє
Його жорстока й лагідна душа.

Народ мій є! Народ мій завжди буде!
Ніхто не перекреслить мій народ!
Пощезнуть всі перевертні й приبلуди,
І орди завойовників-заброд!

Ви, байстрюки катів осатанілих,
Не забувайте, виродки, ніде:
Народ мій є! В його гарячих жилах
Козацька кров пульсує і гуде!

ДІД УМЕР

От і все.
Поховали старезного діда,
закопали навіки у землю святу.
Він тепер вже не встане
і ранком не піде
із косою під гору круту.
І не стане мантачкою тишу будити,
здивлятися в небо, як гаснуть зірки.
Лиш рососою по нім буде плакати жито
і пливтимуть над ним непомітно віки.
От і все.
Поховали хорошу людину,
повернули навіки у лоно землі.
Та невже ж
помістились в тісну домовину
всі турботи його.

всі надії,
жалі?
Та невже ж то
йому все віднині байдуже —
чи світитиме сонце,
чи ніч напливе?
Біль у душу мою закрадається вужем,
відчай груди мені розпанахує, рве.
Я готовий
повірити в царство небесне,
бо не хочу,
щоб в землю ішли без сліда
безіменні,
святі,
незрівнянно чудесні,
горді діти землі,
вірні діти труда.
Хай шалені гудуть
над планетою весни,
хай трава пнеться вгору
крізь листя старе...
Я не вірю,
що дід із могили воскресне,
але вірю,
що ні —
він увесь не умре.
Його думи нехитрі
додумають внуки,
і з очей ще віки пломенітимуть в них
його пристрасть і гнів,
його радощі й муки,
що, вмираючи,
він передав для живих.

КИРПАТИЙ БАРОМЕТР

I. Замість вечірньої молитви

Ти лежиш іще впоперек ліжка —
Ну до чого мале й чудне!
А до тебе незримі віжки
Прив'язали цупко мене.

Кажуть, носа ти вкрав у баби,
Губи й ноги забрав мої,
Взяв у матері синю звабу
І в очах своїх затаїв.

Спи, грабіжнику мій кирпатий.
Сумнів диханням розігрій,
Я тобі стану в голови слати
Найніжніші подушки мрій.

Розішлю свої думи в дозори,
Щоб у сизому міражі
Не ступило свавільне горе
На кордони твоєї душі.

Бо не змок ще убивчий порох
Од потоків дитячих сліз —
Через трупи надій бадьорих
Твій одвічний і підлий ворог
До усмішки твоєї ліз.

Над народами, над віками
Встало горе, мов чорний гном.
Торохтять бойові тамтами
Над прозорим дитячим сном.

Відгодована злість, і хитрість,
І закута в броню брехня
Атакують добро і щирість
Серед ночі й білого дня.

Гуркотять бойові колісниці,
Свищать ратища і шаблі...
І тривозі моїй не спиться,
Йде вона босоніж по землі.

І встає проти кривди й злоби
Мій обсмалений сонцем гнів,
Щоби спав ти спокійно, щоби
Ти сміявся і жебонів.

І ладнає совість гармати
Проти підлості і обмов,
І виводить зневіру на страту
Безпощадна моя любов.

Наливайся земними силами,
Вдосталь радощів зачерпни —
Над тобою тріпочуть крилами
Тихі-тихі спокійні сни...

II. Погрози ночі

Вибіг він з туману м'юки, втомлено присів,
Гуртувались мляві звуки у сузір'я слів.

Мав він силу необорну, цей лукавий хтось,
Мені в душу світло чорне від тих слів лилось.

Він казав: «Скона твій спокій на моїх ножах,
Я — на місці, я — стоокий, я — всесвітній жах.

Дам тобі великі очі і великі вуха,
Страх до смерті залоскоче силу твого духа.

Гей, виходьте, мої слуги, мої вірні діти,
Мою владу, мою силу дурню покажіть!»

Вибігали із туману з галасом і гиком
Довгорукі, волохаті, обплетені ликом.

Вузьколобі й куцоногі, з іклами-зубами,
Заходились вибивати тропака ногами.

Монолог маленького привида

Я — твій ровесник. Доля моя куца,
Печаль моя не відає кінця —
Старих світил чіткі орбіти рвуться,
І гаснуть ненароджені серця.

Я — твій ровесник. Плоть моя убита,
Із ребер в мене вирости дуби.
Моє життя потрощене, мов жито,
Цінами божевілля і злоби.

Коли я біг розхристаний на луку,
Де обрій так прозоро глибинів,
Чужий солдат схопив мене за руку
І до людей у білому одвів.

І я дививсь на них незрозуміло,
В зіницях метушилися зірки,
І кров моя червоно цебеніла
У банку із рожевої руки.

І чорна ніч звелась в очах у мене,
І сон легкий навік мене зборов...
Моїм убивцям у голодні вени
Влили мою дитинно чисту кров.

Я — твій ровесник, пролісок надії,
Розтоптаний жорстокістю нікчем,
Я — син краси і голубої мрії,
Я — автор ненаписаних поем.

Я — твоя мука і твоє сумління,
Мені кати не обрубали крил:

Із ран моїх бере твоє коріння
Для боротьби і ненависті сил.

Немає в мене страху за плечима —
Я розірвав його одвічний гніт.
Великими блакитними очима
Дивлюся я докірливо на світ.

Іди і спопеляй байдужі душі,
І сліпоту, й холопство прокляни,
Щоб не зійшлись, в кривавицю заюшені,
Народів обікрадених сини.

Я — твій ровесник. Доля моя куца,
Печаль моя не відає кінця.
Я кличу вас у відчаї не гнуться,
А вибухати, як нові сонця!

III. Ранок

Над тихим сном мого малого сина,
Над плетивом думок моїх і мрій
Пливла тривога, ніби всесвіт, сива,
Гойдаючись на гребенях надій.

Цідилась ніч крізь темне сито неба,
І зорі танули, як вогники малі...
Кирпатий мій! Дивлюся я крізь тебе
У завтрашнє страдалиці Землі.

Я бережу для тебе її квіти,
Тобі несучу думок своїх огонь,
Для тебе запускаю на орбіти
Ракети із порепаних долонь.

Ми народились в муках, щоб родити,
Синами обезсмертити свій рід,
Щоб квітував на диво всього світу
Козацький геніальний родовід!

Сини! Сини! Барометри кирпаті
Людського спокою і завтрашнього дня!
Ми перед вами разом винуваті,
Що на планеті бійки і гризня.

Ми винуваті, що міліють ріки
І лисинами світять береги,
Що десь духовні лупляться каліки
І виростають ваші вороги.

Будь проклят спокій! Досить нарікати
На клопітливий і суворий час!
Грядуть сини — барометри кирпаті,
Вони за все спитають завтра нас.

КРИВДА

Новела

У Івася немає тата.
Не питайте тільки чому.
Лиш від матері ласку знати
Довелося хлопчині цьому.

Він росте, як і інші діти,
І вистрибує, як усі.
Любить босим прогоготіти
По ранковій колючій росі.

Любить квіти на луках рвати,
Майструвати лука в лозі,
По городу галопом промчати
На обуреній, гнівній козі.

Але в грудях жаринка стука,
Є завітне в Івася одно —
Хоче він, щоб узяв за руку
І повів його тато в кіно.

Ну, нехай би смикнув за вухо,
Хай нагримав би раз чи два, —
Все одно він би тата слухав
І ловив би його слова...

Раз Івась на толоці грався,
Раптом глянув — сусіда йде.
— Ти пустуєш тут, — озвався, —
А тебе дома батько жде...

Біг Івасик, немов на свято,
І вибрикував, як лоша,
І, напевне, була у п'ятах
Пелюсткова його душа.

На порозі заляк винувато,
Але в хаті — мама сама.
— Дядько кажуть, приїхав тато,
Тільки чому ж його нема?..

Раптом стало Івасю стидно,
Раптом хлопець увесь поблід —

Догадався, чому єхидно
Захиликав сусіда вслід.

Він допізна сидів у коноплях,
Мов уперше вступив у гидь,
З оченят, від плачу промокликх,
Рукавом витирав блакить.

А вночі шугнув через грядку,
Де сусідів паркан стирчав,
Вибив шибку одну з рогатки
І додому спати помчав...

Бо ж немає тим іншої кари,
Хто дотепи свої в іржі
Заганяє бездумно в рани,
У болючі рани чужі...

ВОНА ПРИЙШЛА

Вона прийшла непрохана й неждана,
І я її зустріти не зумів.

Вона до мене випливла з туману
Моїх юнацьких несміливих снів.

Вона прийшла, заквітчана і мила,
І руки лагідно до мене простягла,
І так чарівно кликала й манила,
Такою ніжною і доброю була.

І я не чув, як жайвір в небі тане,
Кого остерігає з висоти...

Прийшла любов непрохана й неждана —
Ну як мені за нею не піти?

* * *

Є в коханні і будні, і свята,
Є у ньому і радість, і жаль,
Бо не можна життя заховати
За рожевих ілюзій вуаль.

І з тобою було б нам гірко,
Обіймав би нас часто сум,
І, бувало б, темніла зірка
У тумані тривожних дум.

Але певен, що жодного разу
У ваганья і сумнівів час
Дріб'язкові хмарки образи
Не закрили б сонце від нас.

Бо тебе і мене б судила
Не образа, не гнів — любов.
В душі щедро вона б світила,
Оновляла їх знов і знов.

У мою б увірвалася мову,
Щоб сказати в тривожну мить:
— Ненаглядна, злюща, чудова,
Я без тебе не можу жить!..

* * *

Ти знаєш, що ти — людина?
Ти знаєш про це чи ні?
Усмішка твоя — єдина,
Мука твоя — єдина,
Очі твої — одні.

Більше тебе не буде.
Завтра на цій землі
Інші ходитимуть люди,
Інші кохатимуть люди —
Добрі, ласкаві й злі.

Сьогодні усе для тебе —
Озера, гаї, степи.
І жити спішити треба,
Кохати спішити треба —
Гляди ж, не проспий!

Бо ти на землі — людина,
І хочеш того чи ні —
Усмішка твоя — єдина,
Мука твоя — єдина,
Очі твої — одні.

* * *

Задивляюсь у твої зіниці,
Голубі, тривожні, ніби рань.
Крешуть з них червоні блискавиці
Революцій, бунтів і повстань.

Україно! Ти для мене диво!
І нехай пливе за роком рік,
Буду, мамо горда і вродлива,
З тебе чудуватися повік.

Ради тебе перли в душі сію,
Ради тебе мислю і творю.

Хай мовчать Америки й Росії,
Коли я з тобою говорю.

Одійдіте, недруги лукаві!
Друзі, зачекайте на путі!
Маю я святе синівське право
З матір'ю побуть на самоті.

Рідко, нене, згадую про тебе,
Дні занадто куці та малі.
Ще не всі чорти живуть на небі,
Ходить їх добіса по землі.

Бачиш, з ними щогодини б'юся,
Чуєш — битви споконвічний грук!
Як же я без друзів обійдуся,
Без лобів їх, без очей і рук?

Україно, ти моя молитва,
Ти моя розпука вікова...
Громотить над світом люта битва
За твоє життя, твої права.

Хай палають хмари бурякові,
Хай сичать образи — все одно
Я проллюся крапелькою крові
На твоє священне знамено!

* * *

Є тисячі доріг, мільйон вузьких стежинок,
Є тисячі ланів, але один лиш мій.
І що мені робить, коли малий зажинок
Судилося почать на ниві нерясній?

Чи викинути серп і йти байдикувати,
Чи долю проклясти за лютий недорід
І до сусід пристать наймитувати
За пару постолів і шкварку на обід?

Коли б я міг забуть убоге рідне поле,
За шмат ції землі мені б усе дали...
До того ж і стерня ніколи ніг не коле
Тим, хто взува холуйські постолі.

Та мушу я іти на рідне поле босим,
І мучити себе й ледачого серпа,
І падати з утоми на покоси,
І спать, обнявши власного снопа.

Бо нива це — моя! Тут я почну зажинок,
Бо кращий урожай не жде мене ніде,
Бо тисяча доріг, мільйон вузьких стежинок
Мене на ниву батьківську веде...

* * *

Ну скажи — хіба не фантастично,
Що у цьому хаосі доріг
Під суворим небом,
Небом вічним,
Я тебе зустрів і не зберіг?
Ти і я — це вічне, як і небо.
Доки мерехтітимуть світи,
Буду Я приходити до Тебе,
І до інших йтимуть
Горді Ти.
Як це все буденно!
Як це звично!
Скільки раз це бачила Земля!
Але ми з тобою...
Ми не вічні,
Ми з тобою просто — ти і я...
І тому для мене так трагічно
Те, що ти чиясь, а не моя.

Володимир Гончаренко

ЗАКОХАНИЙ ПАЛКО У РІДНИЙ КРАЙ

Я хочу правді бути вічним другом.

Василь Симоненко став для нас легендою. Нескорений, як Прометей, з гарячою і пристрасною натурою, непримиренний до ворогів українського народу, великий патріот своєї Вітчизни, щирий і добродійний, він увійшов у літературу як поборник правди і добра.

Його творчість засяяла на небосхилі української літератури яскравим сонцем, яке висвітлило вартісні скарби незборимого духу нашого народу. Твори Василя Симоненка сприяли піднесенню нашої літератури на широкій ниві загальнолюдського гуманістичного буйноцвіття, поряд з творами кращих поетів сучасності заявили про Україну як про державу з великим людським потенціалом, з незмірними інтелектуальними можливостями.

Твори його, напоєні високим життєстверджуючим оптимізмом, живуть і шануються людьми як дорогоцінне надбання духовної культури. Поета називають сурмачем доби, витязем української поезії, спадкоємцем шевченківських рис

поета-революціонера. Будь-якої фальші позбавлені сказані ним слова: «Я хочу правді бути вічним другом». Творчість Василя Симоненка самобутня, непересічна і духовно невичерпна, бо йде від серця самого народу. Вона глибинно мудра і прониклива. Кому не байдужа доля українського народу, того не може не хвилювати синівська любов поета до рідної землі.

Симоненко глибоко вірив, що лише через поезію зможе передати прагнення свого народу, його багату душу і глибинну мудрість. Він знає, що творча праця нелегка, але ж і не шукає легкого хліба. Митець добре усвідомлює місце поета у житті, висловлюючи ці думки в сонеті «Леся Українка», де поет

Мов раб німий на араратській скелі
Карбує написи про подвиги царя,
Ти на папері почуттів моря
Переливаєш в строфи невеселі.

.....
Щоб ті слова хитали чорні трони,
Щоб їх несли з собою легіони
Нових, непереможних Спартаків.

Наприкінці 50-х років відчувається помітний спад творчої активності поета. Немалу роль у цьому відіграла та байдужість, з якою зустріли його твори в деяких республіканських газетах і журналах. Підготовлена ним збірка пролежала у видавництві «Молодь» півтора року. Його не всі сприймали або не хотіли визнати, що він талановитіший і далекоглядніший за своїх сучасників. Його думки не вміщалися у прокрустовому ложі офіційної ідеології, душа ниділа на якорі, рвалася до народного океану, задихаючись у лещатах деспотизму і бездуховності.

Шістдесяті роки стали для Василя Симоненка роками нового, але уже зрілішого творчого злету. В країні певною мірою відбувалася переоцінка цінностей, на світ з'являлися думки, які довго лежали під гнітом найжахливішої в історії людства тиранії...

Життя митця було подвигом, поезія — прапором останніх десятиліть у боротьбі проти номенклатурного засилля. Він бачив, як Україна швидко скочувалася до становища рабині, українська мова не визнавалася державною, викладання велося російською, промисловість України знаходилася в лабетах союзних міністерств, занепали народні ремесла. Його полум'яна поезія в цей час кликала на боротьбу небайдужих до долі українського народу, боролася проти брехні, підлості, зрадництва, лакейства.

Ідоли обслинені, обціловані
Ішли величаві в своїй ході.
А поруч вставали некороновані

Корифеї і справжні вожді.
Вставали Коперники і Джорджоне,
Шевченко підводив могутнє чоло,
І біля вічного їхнього трону
Лакузи жодного не було.
Бо щире, високе небо
Не підмалюєш квачем,
Бо величі справжній не треба
Спиратись на плечі нікчем. (*«Монархи»*)

Така сміливість не могла пройти безкарно. І його карають нещадно. Під заборону потрапляють його політично і соціально найгостріші твори: «Злодій», «Некролог кукурудзяному качанові, що згнив на заготпункті», «Брама», «Балада про зайшого чоловіка», «Курдському братові», «Суд», «Понеси мене на крилах, радосте моя...», «Хор старійшин з поеми «Фікція» (пізніше ця частина ввійшла до «Казки про Дурила»), «Прирученим патріотам», «В букварях ти наряджена і заспідничена...», «47-й рік», щоденникові записи «Окрайці думок». А пізніше — протягом п'ятнадцяти років аж до 1981 року симоненківська поезія взагалі не друкується. Хоч у його поетичному доробку були й такі вірші, на подив сучасних демократів, писані щиро, як «Чуття великої любові», «Безсмертні предки», «Завжди ми, Росіє, з тобою», «Я не бував за дальніми морями...», «Салюти миру», «Серце моє в комсомолі» та ряд інших, в яких поет не виходив за межі традиційної для радянської поезії патетики, що значно знижує їхню художню вартість. Це не означає, що ми маємо робити вигляд, ніби їх не було, чи опускати у нових виданнях. Ці публікації дадуть можливість бачити поета в усій повноті: і його суто газетярську практику, і вірші «до дат» (наприклад, «Травневий акорд»). Не потрібно забувати про час, за якого виник феномен поета.

Новаторська суть творчості В. Симоненка виявляється в переосмисленні самих підходів до літературної діяльності, позначена афористичністю вислову, новизною поетичного мислення. Він відкидає штукарство, неприродну гіперболізацію образів і наповнює свої твори жилавою мужицькою фактурою, повертається обличчям до реалій повсякдення, заглиблюється у психологію простого трудівника, вболіває за його долю, наповнюючи кожен твір конкретикою життя. «Натуга на руках, від втоми чорних, здувала жили, ніби мотузки» («Жорна»); «В космос крешуть ото не ракети, а пружні цівки молока» («Дума про щастя»); «У баби Онисі було три сини. / У баби Онисі синів нема. / На кожній її волосині / морозом тріщить зима» («Баба Онися»); «Біга тітка із кухні в сіни, / З-під повітки заносить дров — / З них струмує жовтаво-синя / Віковічна печаль дібров» («Піч»).

Що не вірш, то відкриття, простий, доступний для реалістичного осмислення малюнок долі людини чи тих обставин, в яких вона перебуває, живий відгомін подій, підсилених художньо виваженими деталями, які вражають уяву:

Сім десятків дідові старому,
Сам незчувсь, коли і відгуло, —
Вже лице пожовкло, як солома,
Борознами вкрилося чоло. («Старість»)

Становлення творчості поета припало на складний час. Серед українців зростало невдоволення. Люди мислячі, освічені розуміли, що потрібно щось робити, доки не пізно. Серед них революціонізуючою силою були такі письменники, як О. Довженко, Г. Тютюнник, О. Гончар, М. Руденко, С. Плачинда, І. Дзюба, В. Стус, Л. Костенко, М. Вінграновський, І. Драч та багато інших. У цій шерензі стояв і Василь Симоненко. Озон хрущовської «відлиги» лоскiтливо почав наповнювати легені молоді поезії.

У цей час виходить друком його перша збірка «Тиша і грим». У ній по-новому прозвучали актуальні теми сьогодення, вона поєднала в собі і юнацькі поетичні починання студентських років, і цілком зрілі, філософськи мудрі, виважені і грізні своєю громадсько-політичною наснаженістю твори, з яких збиралися життєдайні хмари, що мали пролити живлющі духовні дощі. І цей грим розкотисто й повнозвучно пролунав уже по смерті поета у збірці «Земне тяжіння», яка й привернула увагу нашого та зарубіжного читача. Після цього вже не можна було замовчувати значення творчості Симоненка як нового явища в українській літературі.

Розтерзаний і розіп'ятий на вітрах несамовитого часу, він вже на початку свого лету до високого Сонця поезії возвеличив «рабів» радянської доби, кричав у душу кожного, щоб той не дрімав, вище піднімав голову і відчував гордість за те, що він — Людина з великої літери, неповторний творець усього суцього на цій землі («Ти знаєш, що ти — людина?»).

Після виходу в світ збірки «Тиша і грим», а надто «Земного тяжіння», стало зрозумілим, що обтяжена художніми сентенціями, не всім зрозуміла поезія таких «новобранців» української літератури, як І. Драч, М. Вінграновський та інші, була лише підґрунтям для приходу нового ідейного месії, сурмача народних дум і прагнень. Саме таким і виявився В. Симоненко — по-шевченківськи простий, доступний художніми засобами, близький до народної творчості, мудрий у своїй афористичності поет нового часу. Він освітив усі проблеми, що хвилювали людей, виявив силу духу і мужність борця, проголосивши тезу вічності рідного народу: «Народ мій є! Народ

мій завжди буде!» Василь Симоненко стає прапором народу у боротьбі проти зла і насильства. Його слова: «Можна все на світі вибирати, сину, / Вибрати не можна тільки Батьківщину» звучать як заповіт для кожної чесної людини.

Виважена, як золоті зерна, філософськи мудра, як сама природа, поезія Василя Симоненка навечно увійшла в українську літературу, освітила її добротворною чистотою почуттів, напоїла свіжим повітрям оновлення, вселила віру мільйонам молодих сердець. Вона воює нині і буде вічно воювати з підлістю і злом, завжди говоритиме правду, навіть тоді, коли не можна: «Люди всі по-своєму уперті: / Народившись, помирає кожна, / А живуть століття після смерті / Ті, що роблять те, чого «не можна» («Можна»).

Даючи високу оцінку творчості В. Симоненка, академік М. Г. Жулинський, зокрема, зазначав: «Василь Симоненко був скромною людиною, чесним трудівником літератури, оцінював свій талент невисоко, усвідомлюючи, що час наклав і на його думки, на його характер образного самовираження печать перестрашування. Ця недовіра до слова, яке готове було вибухнути гнівом, розпачем, болісною правдою, саркастичною інвективою, в'їдливою іронією, мимоволі всотувалася в думки і настрої митців, витворюючи і в них самих «домашніх», внутрішніх цензорів, які іноді так пильно стерегли власне слово, що воно не наважувалось переступити поріг редакцій і видавництва» (Жулинський М. Василь Симоненко // Літ. Україна. — 1988. — 24 берез.).

Дійсно, багато письменників тих часів намагалися пристосуватися до політичних змін. Але чи можна закинути це як докір В. Симоненку? «Не він боявся переступити поріг редакцій і видавництва, — як зазначає літературознавець А. Ткаченко, — швидше навпаки, перед його гострим і праведним словом не наважувалися відчиняти двері редакції та видавництва» (Ткаченко А. Василь Симоненко: Нарис життя і творчості. — К., 1990).

В його «Окрайцях думок» від 21 червня 1963 р. читаємо: «Навряд чи мені можна закинути формалізм, а не друкують нічого». А вже 3 вересня 1963 р. натрапляємо на такий запис: «Друзі мої припишкли, про них не чути й слова... Друковані органи стали ще бездарнішими і зухвалішими. «Літературна Україна» каструє мою статтю. «Україна» знущається над віршами. Кожен лакей робить, що йому заманеться. Як тут не світитися вдячністю, як не молитися щовечора і щоранку на тих, що подарували нам таку вольготність. До цього можна ще додати, що в квітні були зняті мої вірші у «Зміні», зарізані у «Жовтні», потім надійшли гарбузи з «Дніпра» і «Вітчизни».

І як не згадати при цьому В. Симоненка студентських років, коли він ще в ті такі непевні часи у вірші «Толока», датованому 1955 роком, так охарактеризував стан тогочасної поезії:

Поезія безплідна, мов толока,
Усе завмерло, мов пройшла чума.—
Немає Брюсова, немає Блока,
Єсеніна і Бальмонта нема.

Біля керма запроданці, кастрати
Дрижать від страху в немочі сліпій...
Коли б оту толоку розорати,
Шевченко міг би вирости на ній!

Творчість Василя Симоненка непідвладна часу. Він уже став нашою гордістю, нашою невмирущою історією. Вигранюючи в своїх творах трагічну і племінку долю свого народу, він викарбував з буття свого покоління виразний пам'ятник сучасника, нашої тривожної епохи. І тепер, якими б далекими не були ті гіркі і мужні часи, вони навіки залишаться з нами як нетлінна пам'ять поколінь.

В. Симоненко став близьким і дорогим для кожного, хто безмежно любить свій народ, свою Батьківщину. Поезія його напоєна душевною добротою і незгасимою любов'ю до всього чесного, гуманного, справедливого. Його ідеали стали нашими ідеалами, а тому творчість поета буде вічною, як і сам народ, з якого він вийшов. Тож бери, друже, до рук цей томик і «в океані рідного народу / відкривай духовні острови!»

Симоненко В. Ти знаєш, що ти — людина: Вірші, поеми, казки.— К., 2001.

❓ Які образи є провідними у творчості поета? Наведіть відповідні аргументи.

Розкрийте ідейно-естетичні особливості вірша «Лебеді материнства». Схарактеризуйте народнопоетичну основу твору.

В чому полягає своєрідність пейзажної та інтимної лірики поета?

Визначте образну систему патріотичної лірики Василя Симоненка. Випишіть знакові цитати до цих образів.

Іван Драч

(1936)

Чільний представник шістдесятників, відомий громадський діяч, парламентарій. Іван Федорович Драч народився 17 жовтня 1936 року в с. Теліжинці Тетіївського району на Київщині. Навчався в Київському університеті імені Тараса Шевченка, закінчив Вищі сценарні курси в Москві. Працював у редакціях газети «Літературна Україна» та журналу

«Вітчизна», у сценарному відділі Київської кіностудії імені Олександра Довженка. Невтомний у художніх пошуках поет-модерніст, сміливо оновлював образний світ української лірики, її виражальні засоби. Свої твори й образи будував на асоціативному мисленні, виразній метафоричності, несподіваних зіставленнях і протиставленнях предметів, понять, вводив нові слова з точних наук, зокрема кібернетики, розширюючи зображальні можливості поетичного слова, застосовував кіномонтажну композицію. Внаслідок цього його лірика набула інтелектуальних вимірів, філософської глибини у моделюванні складного часу і духовного світу людини. Автор поетичних збірок «Соняшник» (1962), «Протуберанці серця» (1965), «Поезії» (1967), «Балади буднів» (1967), «До джерел» (1972), «Корінь і крона» (1974), «Київське небо» (1976), «Сонячний фенікс» (1978), «Сонце і слово» (1979), «Американський зошит» (1980), «Шабля і хустина» (1981), «Теліжинці» (1985), «Храм сонця» (1988), «Лист до калини» (1994), «Вогонь з попелу» (1996), «Сізіфів меч» (1999). Його перу належать драматичні поеми «Дума про вчителя» (1977), «Драматичні поеми» (1982), кіноповісті «Іду до тебе» (1971), «Криниця для спраглих» (1983), «Київський оберіг» (1983), збірник літературно-критичних статей «Духовний меч» (1983), публіцистики «Політика» (1997). 1976 року за збірку «Корінь і крона» був удостоєний Національної премії України імені Тараса Шевченка.

БАЛАДА ПРО СОНЯШНИК

В соняшника були руки і ноги,
Було тіло шорстке і зелене.
Він бігав наввипередки з вітром,
Він вилазив на грушу і рвав у пазуху гнилиці.
І купався коло млина, і лежав у піску,
І стріляв горобців з рогатки.
Він стрибав на одній нозі,
Щоб вилити з вуха воду,
І раптом побачив сонце,
Красиве засмагле сонце,
В золотих переливах кучерів,
У червоній сорочці навипуск,
Що їхало на велосипеді,
Обминаючи хмари у небі...

І застиг він на роки і на століття
В золотому німому захопленні:
— Дайте покататися, дядьку!
А ні, то візьміть хоч на раму.
Дядьку, хіба вам шкода?!

Поезіє, сонце моє оранжеве!
Щомиті якийсь хлопчисько
Відкриває тебе для себе,
Щоб стати навіки соняшником.

ЕТЮД ПРО ХЛІБ

Яйце розіб'є, білком помаже,
На дерев'яну лопату — та в піч,
І тріскотітиме іскрами сажа —
Мініатюрна зоряна ніч.

На хмелі замішаний, видме груди,
Зарум'янілий, круглий на вид.
Скоринка засмалена жаром буде,
Аж розіграється апетит.

В підсохлому тісті кленова лопата
Вийме з черені, де пікся в теплі, —
І зачарується білена хата
З сонця пахучого на столі.

БАЛАДА ПРО САР'ЯНІВ ТА ВАН-ГОГІВ

Хата у серці світиться мусить,
Погідною бути при всякій погоді.
Стоять Парфенони¹ солом'яно-русі,
Синькою вмиті, джерельноводі.

Мами мої чисті в мелодіях кропу,
В мелодіях гички зеленоросої,
Призьба тече у вогненну шопу²
З-під вашого пензля з сипучого проса.

В проваллях чекає розсипчаста глина
Рук ваших чорних, звітрілих, гречаних.
І мліє палітра на згорблених спинах,
Розведена потом в мішках десятчаних.

Поорані віком смагляві лица:
Горпини і Теклі, Тетяни і Ганни —
Сар'яни³ в хустках, Ван-Гоги⁴ в спідницях,
Кричевські з порепаними ногами.

¹ Парфенон — мармуровий храм на Акрополі в Афінах.

² Шопа — покрівля, накриття від дощу.

³ Сар'ян Мартирос (1880—1972) — відомий вірменський художник.

⁴ Ван Гог Вінсент (1853—1890) — славетний голландський художник.

Сніпки золотисті загачують греблю,
Бо хата блакитна текла б в небеса...
Мамо! Я ваші думи тереблю,
І крапка в баладі моїй — сльоза...

КРИЛА

(Новорічна балада)

Через ліс-переліс,
через море навкіс
Новий рік для людей подарунки ніс:
Кому — шапку смушеву,
кому — люльку дешеvu,
Кому — модерні кастети,
кому — фотонні ракети,
Кому — солі до бараболі,
кому — три снопи вітру в долі,
Кому — пушок на рило,
а дядькові Кирилові — крила.
Був день як день, і раптом — непорядок,
Куфайку з-під лопаток як ножем прошило.
Пробивши вату, заряхтіли радо,
На сонці закипіли сині крила.
Голодні небом, випростались туго,
Ковтали з неба синє мерехтіння,
А в дядька в серці — туга,
А в дядька в серці — тіні.
(Кому — долю багряню,
кому — сонце з туману,
Кому — перса дівочі,
кому — смерть серед ночі,
Щоб тебе доля побила,
А Кирилові, прости Господи, — крила).
Жінка голосила: «Люди як люди,
їм доля маслом губи змастила.
Кому — валянки,
кому — мед од простуди,
Кому — жом у господу,
а цьому гаспиду,
прости Господи, — крила?!»
Так Кирило до тями брів,
І, щоб мати якусь свободу,
Сокиру брусом задобрив,
І крила обтяв об колоду.
Та коли захлинались сичі,
Насміхалися зорі з Кирила,

І, пробивши сорочку вночі,
Знов кипіли пружинисті крила.
Та Кирило з сокирою жив,
На крилах навіть розжився —
Крилами хату вшив,
Крилами обгородився.
А ті крила розкрали поети,
Щоб їх муза була небезкрила,
На ті крила молились естети,
І снилося небо порубаним крилам.
(Кому — нові ворота,
кому — ширшого рота,
Кому — сонце в кишеню,
кому — дулю дешеvu,
Щоб тебе доля побила,
А Кирилові — не пощастить же
отак чоловікові! — крила).

БАЛАДА ПРО ВУЗЛИКИ

Була колись у мене баба Корупчиха,
Мені і досі її руки світять.
Була баба Корупчиха темна, неграмотна,
Мені і досі її руки світять.
Пекла баба Корупчиха пироги з калиною,
Мені і досі світ без неї темний.
Хто був голодний — приходив до Корупчихи.
Вона кожного вузником наділяла.
Хто був холодний — грівся у Корупчихи
І виносив од неї вузлик у пазусі.
Хто був безсовісний, той лишався безсовісним.
А вона кожного вузником наділяла.
Як насняться мені сни чорнющі —
Прийде Корупчиха, розв'яже вузлик,
Як насняться мені сни солодкі з калиною,
Прийде Корупчиха, зав'яже їх у вузлик.
Дуже журиться баба Корупчиха в могилі,
Руки їй склали, не може зв'язати вузлика.
Я не вірю у скатерки-самобранки,
Вірю у вузлики баби Корупчихи.
Сам їх бачив, сам їх розв'язував
І зав'язав їх навіки у пам'яті.
А Корупчиха білою хустиною запиналася,
Вузлика під шию ніколи не зав'язувала,
А сховали її у позиченій хустці,
Бо свої вона у вузлики пов'язала...

ПЕРО

Перо, мій скальпелю вогненний,
Ти мій жорстокий лиходій,
Мій дикий поклик цілоденний,
Первоцвіт мій, перволюб мій!

Нам розтинати дні ці карі
До серцевини, до зорі,
Куди не дійдуть яничари
В облудній словоблудній грі.

Дні полохливі, і неvtішні,
І лаконічні, точні дні,
І дні, мов глечики з Опішні,
Протяті шпагами вогнів,

І дні, яким нема відроди,
І виноградні теплі дні,
Де тихо сплять старі досади,
Зіщулившись на самім дні.

Дні променисто легковажні,
Горбаті дні, мозільні дні,
І дні чеснот, і дні продажні,
Яким солона кров зрідні.

Перо — це наша спільна доля,
Все обійти і все знайти,
Аж поки в головах тополя
Не прошумить за два хрести.

МОВЧАНКА СТЕФАНИКА

П'ятнадцять літ — 1902—1916 роки —
він мовчав. П'ятнадцять літ
картали його за мовчання.

Питаєте, чому я все мовчу,
П'ятнадцять літ лютою німотою,
П'ятнадцять літ я корчусь від плачу.
Що ж! Тільки плач на мене йде ордою.

Заціпило запечені вуста,
Зробило, не зродило без'язиким,
І тільки ломить руки німота
Над велієм Стефаниковим риком!

Так, я трунар уже п'ятнадцять літ,
Бо кожне слово — то лиха обмова,
Гойдається мужицьке тьмище бід
На шибениці страченого слова...

І я спитаю — чом ви мовчите,
Коли я вам підняв таке громов'я
І горе люду, чорне і тверде,
Боров, як борють власне безголов'я?!

Я вас питаю: як у пеклі дня
Ви, словом нерозтерзані, живете,
Як вам смакують, о лиха бридня,
З крові новел підсмажені котлети?!

Я ж вам гармати слів повиставляв!
Я ж ніс за вас камінного хреста,
Аж захлиналась у сльозах земля!
Так чом же вам заціпило вуста?!

НІЖ У СОНЦІ

(Трагедія)

Пролог

Мої віки слідом за мною ходять:
Од вітряків до полиску ракет,
Фотон і пишна паска великодня,
Усе — до лаконічності штиблет.
Надії бубнявють цвітом вишень
У сонцем зацілованих садах.
Слова мої! Шикуйтеся сміливіше —
Пилюка зір хай шерхне на вустах.

Навіщо я? Куди моя дорога?
І чи моя тривога проросла
Од сивої печалі Козерога
В глевке болото рідного села?

Збираю я в долоні сині тіні,
Прощаюсь із синицею, з Дніпром,
Бо в мене не Ньютонове тяжіння,
А галактичне — в безвість напролом.

Сковороду зустрів я у трамваї
(Блукає він по світі двісті літ).
Смушеву скинув і мене питає,
Чи можу Сонцю передать привіт.

Чоло в старого з жовтої розлуки,
Мільйони зморщок пов'ялили вид,
Меланхолійні філософські руки
Ціпком тривоги пробують цей світ.

Шепоче він: «Ти відлітаєш, сину,
На лобі в тебе знак неправоти.
Щоб корабель не став за домовину,
Візьми благословення — і лети.

Пройдись землею. В серце йди людське ти,
Питай у нього дозволу і права,
Бо якорі космічної ракети
Вросли в народ — навічно, аж іржаво...

Серце навстіж

Божевільна, Врубелі і мед

Свій білий плащ накинув я на плечі
І сонячне кашне,
І дихав мудрістю і сподіванням вечір,
І поїзд мчав мене.
Гойдались грона хмар і нахилились в руки,
Грибами віяв ліс.
Дуби тужили, як дозрілі муки,
І місяць тугу ніс.
В хиткім промінні прочинились двері —
І в віялі дощів
Із пляшкою холодної мадери
У чорному плащі
Ввійшов. Поставив. Збуджено застиг,
Простяг мені.
Переливались в смугах світляних
Два келихи скляні.

Незнайомий

Я — вічний чорт. І лай мене, й не лай,
Я поведу тебе в таку дорогу,
Що проклянеш ти свій священний край,
І замір свій, і молоду тривогу.
Ти перетрусиш кісточки дідів,
Ти корогву розірвеш на онучі
І тому, хто тобі так догодив,
У чорну пащу кинешся із кручі.
То буде з мукою, з печалю в сто віків,
А нині можна просто, любовно...

Ми йшли удвох. Ліси полум'яніли
Одспіваним, стухаючим вогнем.
Тополь дівочих золотисті стріли
Тримали Сонце над блакитним днем.

Мій чорт був у модерному костюмі.
Плащ — на руці. Крізь скельця окуляр
Він розсипав очиці синьоглумі
На призьб пекучий непростиглий жар.

Тут сива жінка вилетіла з хати:
«Ой діточки, коханенькі, сюди
Ідіть до мене. Я ж бо ваша мати.
У мене свято нині. Бригадир

Щось загордився. Не вітають люди.
Та людям не до мене, Боже мій.
Мене лиш цуцик й півничок не гудить,
І котик в мене є, і є бджолиний рій,

Синочки в мене — всі сьогодні дома.
Приїхали. Спасибі їм, спаси...»
Я бачив — бралась попелом солома
Під колір сивої красивої коси.

Така печаль бриніла в її зорі,
Що дуб од погляду німів і тріпотів.
Каміння розсипалося на порох,
І я ламав свої шаблюки брів.

Ввійшли у хату. На столі — горілка.
Хтось горло мені кліщами здушив:
Три ложки, три виделки, три тарілки —
І жодної душі.

Собака за столом; і кіт хлебтав драглі,
І півень звично сокорів на лаві.
«Ой діточки, синочечки малі,
Ну, випийте, красавчики ласкаві».

Вона чарки підносила котові,
Собаці й півневі — на ймення звала їх:
«Андрієві це буде, це — Петрові,
А це Ванюші — вистачить на всіх.

Ще й гості в нас. Просіть до столу, діти».
І божевільна у танок пішла.
І навіжений, і проклятий вітер
Крутив її круг чорного стола.

Три козаки ридали над старою
І не могли зійти з кривавих рам.
Той під Берліном, той в сніжнім завою
Десь під Варшавою, а третій ніби сам...

Ридали козаки в порожнім домі,
А мати, сива і страшна, пливла
Над білим світом по святій соломі.
Кругом планети йшла — кругом стола.

Я сивіти почав у двадцять п'ять
Од тої хати, од скорботи тої.
Ця мати вміє сина виряджати,
Затужить тонко серцем і рукою.

Вона постане, чиста і тривожна,
Зіпершись на печаль свою внизу,
І дасть мені в космічне бездоріжжя
Мед — доброті і роздумам — сльозу.

Похорон голови колгоспу
Його несли на жилавих руках,
На гніві, на невизрілому смутку,
В кленовій жовто-білій домовині —
Сорокалітнього красивого мужчину —
Його несли на жилавих руках...

І слалась листом молода дорога,
Солом'яні брилі хати скидали,
І синій жаль світився в їх очах.
Жінки ридали, і тини, і коні —
І так поволі слалася дорога.

Востаннє він піднявся в домовині,
Рукою сперся на ребро гембльоване¹,
В ребро життя втиснув востаннє руку.
І смерть прокляв очима і губами,
Коли піднявсь востаннє в домовині.

«Одну легеню я віддав війні.
А вам віддав і серце, й мозок свій,
І злість свою, й легеню ту останню,
І сивий сум свій, і красу любові,
Яку зберіг в страховищі війни.

Прощайте, ферми!
Й ви, воли розумні!
Й сторожкі коні в траурнім вбранні,
І чисте сонце, й люди, й лист кленовий!
І ви, машини, й ти, кринице вірна!
Прощай, дорого! Й ви, воли розумні!

¹ Г е м б л ь о в а н е — стругане гембелем, рубанком.

А ти, Бетховене, прости мене за те,
Що я не мав часу прийти до тебе,
Що знаю я симфонії полів,
Але твоєї жодної не знаю.
Прости мені, Бетховене, за це.

І ви, Родени, Моцарти й Ейнштейни,
Ходив я часто до людського горя
І повертав його очима в сонце.
Одним багатий, іншим — бідний я.
Простіть, Родени, Моцарти й Ейнштейни...

Ми з вами хліб робили, цукор чистий,
І рідко ми дивились на красу.
Прости, Марино, що не надивився
Я на уста твої і очі сині.
Ми з вами хліб робили, цукор чистий•.

І він притих. Хрестами зводивсь цвинтар,
І голова ковтнув життя востаннє —
Кругом чола кружляв супутник в нього,
Утворюючи німб простій людині,
Що вмерла, бо хрестами зводивсь цвинтар.

Шептало Небо до Землі-сестриці:
• Візьми його у себе — славне серце.
Бо скоро я прийматиму у лоно
Твоїх синів, коли застане смерть•, —
Шептало Небо зверхньо до Землі.

І Мефістофель насміхався з мене,
І грудку шани кинув на труну я.
І сивів я. Збирались в небі сльози.
Ридали хмари, кутаючи сонце.
І Мефістофель насміхався з мене...

Українські коні над Парижем

*Заслуженому майстрові народної
творчості Омелянові Залізняка*

Цей світ живий витворював не Бог,
А чоловік з Адамової глини,
Цей світ пофарбувався і просох —
Просився в серце зрячої людини.

Коти тут ніжились, шугали тут жар-птиці,
Із глини ліплені, пропечені вогнем.

Жевріли зеленіючи очиці
В таких тварин, яких не відав Брем¹.

Я не звернув уваги на коня.
«Дитяча забавка», — подумалось недбало.
Козля дзвінкого тихо з шафи зняв
І задививсь на роги небувалі.

Я був сліпий — і кінь помстив мені,
Коли на нього позирнув я вдруге:
Мені він кинув душу в пламені,
І трісли неіснуючі попруги.

Зробив він з мене дикий сизий степ,
Байдужого жбурнувши літ на триста.
І мчала по мені крізь марево густе
Орда іржача, буйна і розхристана...

Я подивився вдруге. Він мене
Зробив Дніпром, чи то пак Бористеном.
Я ждав — він зараз орди прожене
Нутром блакитним в розпалі шаленім.

А він прийшов і хмари з мене пив.
Вузечка срібна вилася розгублено.
І з-за полинних гіркнучих снопів
Лоша він кликав — принца ніжногубого.

Я подивився втретє. І проріс
Палацами, халупами й мостами.
І Сена бігла по мені навкіс,
А в ній купались дерева і храми.

А по мені на скіфському коні,
А наді мною в строгім неспокою
Пікассо² мчав крізь хмари срібляні
І голуба притримував рукою...

Прости мене, розумний коню мій,
За темноту, що з горя попеляста,
І поведи крізь цих рядків сувій
До свого бога, до творця, до майстра.

¹ Б р е м А л ь ф р е д (1829—1884) — німецький зоолог, автор видання у 6 томах «Життя тварин».

² П і к а с с о П а б л о (1881—1973) — видатний французький художник, за походженням іспанець.

І скачуть коні через бюрократів
В Москву, в Париж — некуто і красиво,
Негнуздані і волею багаті
Вкраїну мчать на вицвічених гривах.

Як задні ноги — біля стін Софії.
Стрибок — передні на столі в Амаду¹.
А Залізник щось сумовито мріє,
Й сіда до нього Вічність на пораду.

А скіфський кінь із мазаної хати
Чумацьким Шляхом зорі прогортає...
Ну, що ти скажеш, бісе плутуватий,
Про хуторянську долю мого краю?

СМЕРТЬ ШЕВЧЕНКА

(Симфонія)

Пролог

Століття — зморшка на чолі Землі:
Всесвітні війни, революцій грози...
Дніпро до ніг стежиною проліг
І котить славу в сиві верболози.

Поет став морем. Далеч степова,
І хмарочоси, й гори — ним залиті.
Бунтують хвилі — думи і слова, —
І сонце генія над ним стоїть в зеніті...

З глибин сердець джерела пружно б'ють
І шумувати морю, не вмирати,
Хай ллють у нього і любов, і лють,
Тривожну шану, жовч гірку розплати...

Художнику — немає скутих норм.
Він — норма сам, він сам в своєму стилі.
У цей столітній і стобальний шторм
Я кидаюсь в буремні гори-хвилі.

Вишневий цвіт

Цілу ніч надворі виє хуга,
Плаче, деренчить в віконнім склі.
Ні дружини, ні дітей, ні друга —
Тільки гілка вишні на столі.

¹ Амаду Жоржі (1912) — відомий бразильський письменник.

Нині вишня бризнула суцвіттям —
В плящі тепла гілочка жива...
Біль пекучий... І вона, самотна,
В цвіті вся, як в думках голова.

Ліг у ліжко. Віє чи не віє —
В заметілях весь життєвий шлях.
В свічці ледве дихають надії,
І блукають пальці в пелюстках.

Друге марення

З шибки впурхує в кімнату зграя горобців, всідається біля свічки
і цвірінчить:

Ми — українські горобці,
Як оселедці, в нас чуби,
Вкраїнський усміх на лиці,
Вкраїнські писки і лоби.
Що нам сипнуть, те ми клюєм,
Чолом за ласку віддаєм.
Цар нас шугнув, і ми — о страх! —
Всі пурхнули по смітниках.
То служимо в своїх панів,
Як Бог велів і цар велів,
То мостимося до чужих
І в урнах порядкуєм в них,
А те, що Україна гола, —
Нам соромно за наші вола,
Ми обминаєм наш смітник —
Вже одбував козацький вік, —
І ми не витвори локальні,
Ми навіть інтернаціональні,
Бо як підійметься руїна
Й зачервоніє Україна,
То нам прийдеться утікати,
Щоб крильця не поопікати.
А вдалині, на чужині,
А чи в сусідському бур'яні
Ми розпережемось орлами...
Цвірінь-цвірінь, ти будеш з нами?
Ти в нас дивись, бо спересердя
Ми поклюєм твоє безсмертя...
А то престол тобі зів'єм
І епігонством тихо вб'єм,
В труну твою, як ляжеш спати,
Ми рідної натрусим м'яти.
Що ми свої (хай знає світ!) —

Цвірінькнем тихо «Заповіт»...
Ти — вічний? Вічні ми, борці,
Ми — всюдисущі горобці!

Третє марення

Він лежить горілиць і не бачить нічого,
Тільки з хрому халяви — глум гидкий, навісний,
І підходить один, пружно виструнчив ногу,
Став на груди поетові (чи це ява, чи сні?).
І притискує, і гатить
Кяблуками кованими —
Як би серце розірвати
Гострими підковами.
Гупотить, тупотить,
Тисне, мене, вичовгує —
Злісний танець глупоти
В піні вишумовує.
Та по грудях, та по серцю,
Та по тілі білому.
Крики. Лемент: «Підсип перцю!»
В диму очмарілому
Офіцери ходять колом, —
Оренбурзький гарнізон, —
І, прошитий гострим болем,
Захлинається прокльон.

Він тужавіє мукою, биті груди розпростує,
Рве сорочку скривавлену — і росте, і росте:
І злітає мізерія золотою коростою,
Збившись в закутку шинку в павутиння густе.

І малі йому зруби, дико валяться стіни,
Дах злітає за вітром, та впину нема.
І казарми тріщать од лежачої спини,
З ляку в море пірнає пустеля німа.

Голова в Петербург вже уперлась — і звідти
Сунуть армії, прямо по ньому гудуть, —
І танцює імперія, і двигтять динаміти,
Щоб дібратись до серця, в поетову лють.

А над серцем гопака
Панство з України
У червоних чобітках
Пробива до спини.
Дави свого, слава Богу,
Щоб чужий боявся,

Щоб іти в таку дорогу
І не замірявся.

Він лежить горілиць. Гасне свічка поволі.
Люто груди печуть, та нікого нема,
І летять на Україну незагоєні болі,
Зупиняють їх ґрати, бо вітчизна — тюрма...

Голосіння матері України

Та до кого ж я літатиму,
Кому в очі заглядатиму,
Кому квіти-самоцвіти
По долинах розстилатиму?
Відкіль тебе ж викликати?
Чи то з руги? Чи то з м'яти?
Чи з глибокої могили,
Де барвінки хрест обвили?
Які столи застилати?
Повні чари наливати.
Та й налити, пригубити,
З хрестом цокнутись і пити?..
Як же тебе шанувати:
Цвіт вишневий обсипати
А чи жовтий лист кленовий
На віночок твій терновий?!

Вишневий вітер

Вишневий цвіт
З вишневих віт
Вишневий вітер
Звіває з віт.

Йому стелилася дорога незвичайна —
Єдина у житті і в смерті теж єдина,
Крізь всі віки, загорнуті у смуток,
Крізь всі народи, сиві і весняні, —
Кругом землі йти на плечах братів.

І до труни з кленового безсмертя
Шекспір підходить з глибини століть,
І, чорний плащ відкинувши рукою
(На грудях заряхтіли діаманти,
Мов зорі на небесному чолі),
Схилився до землі, поцілував у лоб —
Війнулося волосся над труною.
Застиг в мовчанні, вічний, як життя.
Війнуло подихом насичених терзань —

Рішуче звівся буряний Бетховен.
Левиний чуб із чорних блискавок
Упав на груди вогняного брата —
Вислухував громи в Тарасовій душі.
Стрункий, і чистий, і легкий, мов птах,
В устах затисши білий цвіт черешні,
Плив на вітрах гарячо-мудрий Пушкін.
І полилось волосся кучеряве
На тихі руки сивого борця.
І скинув Гойя вороний циліндр,
Поставу згорблену ніс крізь тривожні хмари
З совою на широкому плечі.
У кожного рукав пов'язаний хустиною
З яскравим українським вишиттям.
Взяли на плечі дорогу труну.

Вишневий цвіт
З вишневих віт
Вишневий вітер
Звіває з віт.

І замість свічки палахтіло сонце...

Вишневий плід
Здивує світ,
Всміхнеться сонцю
На крилах літ.

В Тарасових натруджених руках.

І доки світ
У плині літ —
Вишневий вітер,
Вишневий цвіт.

У кругосвітній похорон пішли,
Щоб зупинитись на горі Чернечій.
Йшла вперше Україна по дорозі
У глибину епох і вічних зльотів —
Йшла за труною сина і пророка.
За нею по безсмертному шляху
Ішли хохли, русини, малороси,
Щоб зватись українцями віднині.

Вишневий цвіт
З вишневих віт
Вишневий вітер
Звіває з віт.

Літали ластівки й снували за собою
Години й дні, журбою перевиті.

А з купола захмарених небес
Глибинний реквієм схилявся до землі,
І очі смутку зазирали в душу —
Йшла Україна в глибину століть
З народами весняними і сивими
Плече в плече в незвідані краї.

Вишневий цвіт
Здивує світ,
Всміхнеться сонцю
На крилах віт.

Гора Чернеча стала на коліна,
Взяла труну безсмертну в чисте лоно,
І вічність тополина стала поруч.
Вишнева весняна пора.
Летять стежини до Дніпра,
Летять хмарки, летять дороги,
Зібгавши куряву під ноги.
Летять студенти і монахи,
Летять мундири і папахи,
Летять солом'яні брилі,
Летять кленові костилі,
Летять берлини і підводи,
Летять віки. Летять народи.
Вишневий вітер на землі.
Вишневі думи на чолі.

І доки світ
У плині літ —
Вишневий вітер,
Вишневий цвіт.

ВИКЛИК

(Вступ до документальної драми «Гора»)

Скиньте з Шевченка шапку. Та отого дурного кожуха.
Відкрийте в нім академіка. Ще одчайдуха-зуха.
Ще каторжника роботи. Ще нагадайте усім:
Йому було перед смертю всього лише сорок сім.

А то підробили діда і шкутильгаєте з дідом.
Ліниву свою недолугість за ним пускаєте слідом.
А він вибухає і шпетить всю вашу дурну макітру
І молододушно вертеться. Молодо! Проти вітру!

А він все шукає до пари — наймичку з сиротою,
А він пропадає за маною — не вашою, а отою!

І горне гору роботи, бо в нього роботи гора.
Гори до нього горнуться, сонце — на вістрі пера.

Він пильно у нас вдивляється.

Вільний свавільний самум.

Здається, ядерно вибухне з отих непокірних дум.

А то регоче і тішиться, наче хлопчисько радий.

Шевченко був молодим. Шевченко завжди молодий.

ЧОРНОБИЛЬСЬКА МАДОННА

(Уривки з поеми)

Пролог

Все упованіє моє
На Тебе, мій Пресвітлий раю,
На милосердіє Твоє,
Все упованіє моє
На Тебе, Мати, возлагаю,
Святая сило всіх святих,
Пренепорочная, благая!

Тарас Шевченко. Марія

Гей, то в святу неділеньку,
То рано-пораненько,
Та не в усі то дзвони дзвонять.
А то сини свою неньку,
Удову стареньку,
А з свого подвір'я то ізгонять.
Що старший за руку веде,
Середульший у плечі випихає,
А найменший ворота одчиняє,
Її, бідну, клене й проклинає:
«Ой іди ж ти, мати,
Куди-небудь собі проживати,
Бо ти нам не вдобна,
Проти діла не способна.
Отес ж тобі шлях-дорога
Широкая й довга!»

*Українська народна дума
«Бідна вдова і три сини»*

Тяжко пишу, зболено розмірковую,
Словами гіркими наповнюю аркуш,
Хай і гарячими, хай і пекучими —

Це одна даність.

Ставлю хапливо мольберт і чекаю на неї.

Чищу свій пензель,

витискую тюбик

І пензель наповнюю лютим вогнем —

Це одна даність.

Жезл диригента беру у руку
І скрипки слухняні з валторнами дикими
Скоряю, звіряю, рівняю, розбурхую —

Це одна даність.

Це одна даність — створити її таку,
Якою зуміє пізнати моє перо,
Якою знайде її пензель мій всюдисущий,
Якою пізнає її мій оркестр потойбічний.
Це одна даність — здобути її із мармуру,
У сполохах кінострічки, в ритмі гравюри,
В розломищах кіноварі, в розхльостаності життя,
Це одна даність — намалювати її таку,
Як малювали на задану тему Богове мистецтво,
Протягом тисячоліть — від Рубльова до Леонардо да Вінчі,
Від Вишгородської Мадонни і до Сікстинської,
Від Марії Оранти і до Атомної Японки...

Чи не лячно тобі виходити із етюдником
На цю космічну дорогу, де майстрове сидять у віках
І в кожного — Мадонна своя, і сія на століття?
Чи не жахно тобі брати пензель у руки
І мимоволі ставати у той довжелезний ряд?
Може, хтось пчихне із них, і вітром тебе понесе
В зоряну вітродуйну трубу і памороки заб'є?!

Що з того, що лячно? Хто не ламався в колінах,
Коли смикав лева за вуса і здоров'я йому бажав,
Коли той пчихав занадто оптимістично.
Але тут вже про інше йдеться...

Ти намагався писати про Неї — Вона пише тобою,
Як недолугою ручкою, як нікчемним пером, як олівцем
Хапливим і ошалілим, покручем-олівцем...
Ти намагався її змалювати — Вона вмочила тебе
в сльози і пекло, в кров і жахіття: фарби такі
Ти подужаєш? Розпачу вистачить? Віри достане?
А безнадії? А проституйованого лахміття достатку?

Ти намагався диригувати — Плачем будь,
стань Голосінням,
Вирви над Прип'яттю паморозь сиву бузку посивілого і
Порадій у Рудому лісі, що сонця рудіший, —
Прокляттям будеш,
Родом і Плодом поганьбленим будеш, коли зламаєшся,
Як Перо, коли злякаєшся, як Пензель, коли вирвешся
Од страху, як Диригентський жезл...

* * *

Я заздрю всім, у кого є слова.
Немає в мене слів. Розстріляні до слова.
Мовчання тяжко душу залива.
Ословленість — дурна і випадкова.

Я заздрю всім, у кого фарби є —
Жагучі коні з дикого мольберту.
До мене жодна фарба не встає,
Сховавши в сіре суть свою роздерту.

Я випалив до чорноти жури
Свою прокляту одчайдушну душу
І жестами, німий, возговорив...
Хай жестами. Але сказати мушу.

Солдатська мадонна

(Розповідь солдата з будівельного батальйону)

Більше року метляється
На балконах пропаща білизна,
Більше року сотається
Любов молода ненависна —
Ненависна, бо звідки
Ти іншої візьмеш любові,
Коли кров клекотить
І ненависть ходить по крові.

Ріжем сосни руді
Од того проклятого року.
Із пеньками смолистими
Маєм також мороку.
Стовбури ми ховаємо —
Аж два метри сипкого піску.
Чи сховаєш ти ненависть
У могилу таку?

Нас привозять у зону.
Тут немає нікого-нікого.
Та засни ти нарешті,
Моя нерозумна тривого.
Але знову уранці
Босий слід той веде в саркофаг.
От спитай генерала.
Генерал каже: — Факт!
Ми пускали вівчарку.
Не бере вона босий той слід.
Ми вночі пильнували,

Ми уже не поспали як слід,
Та нікого не вистежили.
Тільки босий хапливий слідок
Був тоді, коли сніг був
І коли був зелений льодок.

Генерал сповідається:
— Матір я взяв із села.
А вона мені з Києва
Третій раз уже боса втекла.
Хоч би взулась та взута
Тікала сюди, у цей світ,
А то босий, однаковий,
Дуже босий вже слід.

І замовк він, знетямлений,
Бо якраз по сипкому піску
Йшли невидимі ноги
І вервечку чітку і легку
Своїх босих слідів
Пропечатували перед нами,
Перед юними і сивими,
А дурними справіку синами.

Бігли босі сліди,
А пісок тільки спалено вився,
Шепотів, шурхотів,
В стежку шлейфом світився,
А ми німо дивилися —
От проява непевна яка!
Може, мати ішла в саркофаг
До Валерія Ходемчука?

Вічна материнська елегія

Проходила по полю —
Зелене зеленіє...
Назустріч Учні Сина:
Возрадуйся, Маріє!

Павло Тичина. «Скорбна мати»

Назустріч Учні Сина,
Під руки — та в кабінку.
Знов дивна ця людина!
— Мене пізнав ти, Сину?

— Чого тікаєш, Мамо,
Тож мусимо ловити,
І скажу просто й прямо:
Мене не обдурити!

Тебе візьму я в Город
До внуків помирати. —
Сказала йому гордо:
— Я — невмируща мати!

Дивилися солдати,
Як плачуть генерали,
І знов стара до хати
Чимдуж чимчикувала,

Де бусол і криниця,
Де кіт її й корова,
І де усе, що сниться
Без слова, лихослова.

Пройшла усі сторожі,
Минула всі обвали,
Палали її рожі,
Як півні-генерали.

Було все мов на лезі,
Якому все стинати, —
І квітку прямо в цезій
Поцілувала Мати.

Все плакало на сонці,
Не хтіло помирати.
І квітку прямо в стронцій
Поцілувала Мати.

Материнська пісня з чоловічої душі

Не дітись, не дітись мені від вогню!
О ноче, ночуй мене! Днюй мене, дню!
Куди не піду я, мов кінь вороний,
Мене здоганяє сам хрест вогняний.
Пекучий, палаючий — на всі небеса,
І падає з нього вогненна роса,
Бо небо роздерто, і думи роздерті,
Три чисниці, може, лишилися до смерті,
Той огненний хрест, а на ньому і в нім
Палає мій син у кільці вогнянім,
Бо атомні цвяхи засаджено в руки,
Бо губи горять од пекельної муки...
Лиш я намагаюсь до нього іти,
Тікає він геть в несусвітні світи,
Лиш я намагаюся вирвати сина,
Де мучить його вогняна хуртовина,
Я прагну до нього — він прагне до мене,
І котиться німбом те коло вогненне...
Тоді я тікаю від нього — і він
За мною женеться хрестом навздогін.
Куди не ступлю я, мов кінь вороний,
Мене здоганяє сам хрест вогняний,
Клекоче, стукоче у дивні копита,
Дорога роз'юшена слізьми побита,
Пробита, цвяхована тяжко слізьми...
На вічній дорозі розіп'яті ми...

Примітивний портрет складної людини

Можна все на світі вибирати, сину...

Василь Симоненко

Бард кучерявий, мов макітра,
Все воював проти півлітра,
Сказали б «за», то був би «за» —
Сяйнула б перваком сльоза.

Чи радіо, чи телевізор —
Для нього менторський був мізер.
Усе він справно осідлав —
Усіх він вчив, всім славу слав.
Бувало, й праску підключи —
То заговорить і вночі
Солодким голосом, будь ласка,
Немов приймач, безсонна праска.
Такий був славний славослов,
Що як не стань — не лихослов!
А як же Матір оспівав,
Що попеліли всі слова.
Фотографи спішили справно
І парно вдвох їх — дуже славно
Для всіх видань по саму Кубу
Тиражували на всю губу!
Він Матір ставив як трибуну
І вергав річ свою трибунну,
З Трибуни-Матері кричав —
Світ дивувався... й величав...
Та як здригнувся чорний атом,
Він Матір згадує лиш матом,
Він виїхав, а не утік,
Як сам він в мікрофон прорік,
Щоб перспективи вищі мати.
Не вміла ж Мати шанувати,
Не всі ж вінки приберегла
Для кучерявого чола,
Не підсадила на всі трони
Зад войовничої персони,
А примітивам треба знати,
Що матір можна й вибирати!
А гордий світ? Він не гордує.
Він дивиться... і аплодує...

**Роздуми під час відкритого
чорнобильського суду в закритій зоні
на стару тему: Ірод і Пілат**

...В зв'язку з аварією в Чорнобилі
різко піднялася гіркота і розчарування
наукою...

Юрій Щербак. «Чорнобиль»

Що нам цар Ірод! Сивий примітив!
Його загнали два тисячоліття.
А дні старі на іродський мотив
Нам видаються старосвітським сміттям...

В нас — Безіменність! Всіх вона поїсть
Та ще й закусить нами з іменами...
Вона там сьома, де було їх шість,
Сімдесят сьома, хитра до нестями.

Чому їх — шість? А де ж це сьомий — Ти?!
Чому ти не сидиш на лаві — Перший?
Ні! Ти зориш на нас із висоти,
Науки длань над нами розпростерши.

Все зекономив? Совість?! Честь?!
Зумів забалагурити самі Верховні Вуха.
Колегіальний ум в мільйон умів —
А лестоці лиш персональні слуха.

Чому їх — шість? А де ж це перший — Ти?!
Чому ти не сидиш на лаві — Перший?
Ні! Ти зориш на нас із висоти,
Длань керівну над нами розпростерши.

Так, ти вгадав, знак Виродження — Ти,
А не Відродження, такий підлотний вирід...
Історії підземної кроти
Тебе знайдуть і вкажуть точно — Ірод.

Хоч засторогу я несучу гірку,
Не каменую Чесний Храм Науки...
А хто це там за ширмою в кутку?
Од радіації Пілат вмиває руки...

Хрещатицька Мадонна

У юрмищі хрещатицького дня
Ти боса йшла, ти, сива Катерина —
Бунт Врубеля з кирилівського дна,
Летюча йшла, жагуча і поривна.

Сахалися од тебе — що таке?
Бо ляльку ти з лахміття спеленала,
Бо молоко було в тобі гірке,
Бо всюди й скрізь дороги було мало.

Невже ці очі помстою горять?
За муки ненародженого сина?!
Вуста киплять і сиві од проклять,
Невже прокляття — суть твоя єдина?!

Який напій ти в квітень той пила,
Коли, завітла сином, ти ходила,
Від Ірода себе не вберегла —
Тебе накрила та нечиста сила?!

А хустка збилась так на голові,
Що лисиною світиш, Божа Мати...
Я босий слід твій бачу у траві,
Який боюсь і подихом займати.

Епілог

...Та стали хуртовини наступати,
Та стали вдовиченків побивати:
Що перва хуртовина
Дома попалила,
А друга хуртовина
Скотину поморила,
А третя хуртовина
У полі й у домі
Та хліб побила,
А нічого в полі й у домі
Не й остановила...

*Українська народна дума
«Бідна вдова і три сини»*

Вона дивиться, дивиться в душу.
Вона палить очима до дна.
А я все це дотерпіти мушу,
Бо в душі не душа, а вина.

Ну чого ти, чого ти, чого ти,
Одкараскайся геть, відійди!
Вона ж стала затято навпроти
І пильнує очима біди.

Вона йде вже, прямує до тебе,
Одчинила вже двері — й тобі
Нахиляє це атомне небо
У своїй потойбічній журбі.

Крапля совісті є ще на денці?
Вона вірить і в краплю твою:
У твоєму житті-одноденці
Я нікчемність свою впізнаю.

Над тобою схилилась, політик,
Чи впізнав ти цю матір-вдову?
Із мільярдом поганьблених діток
Вона долю несе світову.

Чи впізнав ти її, енергетик,
Атоммашна Величносте, ти,

Що з твоїх скороспілих абеток
Людську мову ніяк не знайти?

Лисомудрі пихаті лахудри —
Ваших внуків вона затуля:
Боса йде на вогонь кривомудрий,
Бо Вода вона є і Земля.

Її погляд ти чуєш, учений,
Тож тікай, лиш подумай — куди?!
Її погляд на тебе вогненний —
Його лазером ти відведи!

Хто ж там, сиву, посміє займати?
Сіль пізнання — це плід каяття...
Несе сива чорнобильська мати
Цю планету... Це хворе дитя!..

Дмитро Павличко

НА РІВНІ ВІЧНИХ ПАРТИТУР

Коли на початку шістдесятих років пробилися й заклекотили гейзери творчості Івана Драча, декому видались вони занадто гарячими. Для студеного, млявого провінційного мислення вірші «новобранця поезії» справді були окропом (різниця температур!), але, на щастя, землю не замкнеш, не накажеш їй виплюскувати літепло саме лише для розледащілих душ. Можна було б і не згадувати складної, для новаторського таланту не зовсім сприятливої ситуації, за якої зводився на ноги цей в «ураган взутий» митець, але ж саме тоді гартувався й показав свою міцність його людський характер, саме в той час виявилася незламна, вірна своїй громадянській правоті хребетна структура особистості Івана Драча...

Він відчував дружнє плече своїх літературних ровесників, насамперед Миколи Вінграновського та Григора Тютюнника, перед ним був приклад громадянськості Василя Симоненка та Ліни Костенко. Але все ж опір, чинений його поезії консервативними традиціоналістами, сентиментальними стогніями, епігонами й любителями легкописної, ясної, та малозмістовної школярської строфи, був твердим і рішучим. Посипалися звинувачення в деструктивній естетиці, в тому, що «все це вже було», що автор «Ножа в сонці» наслідує футуристів, що він — «поет для поетів», елітарний штукар, що він воскрешає мертві й забуті в двадцятих роках прийоми формалізму і т. п.

До речі, якщо й воскрешав Іван Драч щось із набутого і призабутого в двадцятих роках, то це — революційний подих поезій молодого Павла Тичини та інтелектуально-світовий роз-

мах поезій молодого Миколи Бажана. Віра в Прометея, в його призначення дати людям вогонь справедливості, а не смерті — ось що народилося в перших творах Івана Драча...

Ніби відповідаючи на безпідставні закиди, Іван Драч у поемі «Смерть Шевченка» писав: «Художнику — немає скутих норм. Він — норма сам, він сам в своєму стилі». Це слід пам'ятати, читаючи його твори, потрібно знати, що він зробив нормою поезії багато понять і явищ, які до того перебували за межами мистецької краси, що він виробив свій неповторний метафоричний спосіб мислення, стиль, котрий можна роками досліджувати й розгадувати, але неможливо збагнути до кінця.

Іван Драч обдарований зором, що здатний бачити крізь товщу нашої планети. Цим зором «користується» герой вірша «Блудний син», який, упавши долілиць на газоні в Лос-Анджелесі, дивиться й бачить крізь усю Землю «траву свою і стежечку свою», «і сиву матір з сивими очима». Він плаче, занурившись обличчям у мураву. Здається, нема в сучасній поезії трагічнішого образу, як той американський незнайомиць, заблукалий син нашого народу. А все це — погляд, що проникає в глибини людської душі. Іван Драч володіє голосом і слухом, що здатні линути над усіма наземними і підземними водами планети. Тим голосом і слухом «користується» мати, героїня поезії «В мікрофон криниці». Вона вірить, що її криниця «з океаном спарована», а на океані в морях служить син її. Отож у колодязь, ніби в мікрофон, можна мовити слово, й дійде воно до рідного сина, а з криниці слово його можна почути. Беручи воду коло хати, мати розмовляє з сином, який перебуває десь далеко, за тисячі кілометрів од неї, на атлантичних просторах. Ми віримо в цю розмову, бо завдяки поетові самі вже наділені дивовижним словом і слухом. Так поетичні відкриття Івана Драча роблять нас жителями дивного, але не казкового світу. Магія його слова загострює зір, голос і слух нашого духу, будить громадянську совість, змушує вдивитися і вслухатися в себе, обізватися до себе правдою материнського слова.

Прикметна властивість поезії Івана Драча — вихід на ниву науки, особливо біології, кібернетики, фізики, а при тому завоювання її тих, здавалося б, для піднесеної, палахкотливої мови зовсім непридатних сфер найчорнішої людської роботи й непомітного, щоденного героїзму, що постає як подолання породжених обставинами людських немічності й безпорадності. Терени буйного, ніколи собою не вдоволеного знання і терновища людського буття — то сцени тривожних, нерідко трагічних конфліктів, що їх переживає в поезії Івана Драча людина, аж надто добре підготована сучасним життям до таких переживань.

Дехто твердить: не обов'язково писати про «радіоактивні слъози» чи ридачі «синхрофазотрони», щоб бути сучасним

поетом. Це правда, але неповна. Досвід Івана Драча показує: писати сьогодні — значить оперувати не лише вічними символами й давніми міфами, але й нинішніми атрибутами, новими, вчора ще не знаними одиницями понять, свіжими словами, невживаними, нестертими образами, що їх начебто не ти відкриваєш, а вони самі тобі відкриваються, як пейзажі, треба лише їхати й дивитися. Іван Драч любить подорожувати дорогами сучасного світу та крутими магістралями думок. Він уміє бачити не лише реальні краєвиди, але й картини, для інших захищені за мурами заводських або інститутських загорож, картини, що їх готують для людськості в усьому невситимі жерці промислового поступу.

«Кохаюсь в дорогах!» — це зізнання поета, яке вирвалося десь на автостраді Болонья — Флоренція, немало розкриває природу його захопленого й болячого сучасним світом дару. Він любить швидкість і прагне швидкості. Автомобільної, де його думка «тунелем захмелена, мов куля стволом карабіна», ракетної («Я вже скоріше помру, ніж з ракети в авто пересяду»), бо вони дають відчуття швидкості людської мислі, кохаючись в якій живе й творить Іван Драч.

Зрештою, бути сучасним — це не заздалегідь обдуманая воля нашого поета, а його вроджений хист, його покликання. Він нагадує воїна саперних військ, що розміновує поле, по якому за мить хлине піхота в атаку. Він промацує кожен сантиметр незнаної й підступної майбутності, щоб іншим легше було завоювати, пізнати, загосподарювати її хлібом і совістю. Чого найбільше боїться поет — це ввійти в стан очікування («Зачекай — все уляжеться, потім...»), відкладати на пізніше враження сьогоднішнього дня, тримати їх, ніби шаблю в піхвах, до слушної години. Його не приваблює відстоювання й обережна мудрість, йому ненависне геройство навздогін.

Іван Драч належить до покоління, яке прийнято називати «дітьми війни». Однак незвичайність його індивідуальності, творчої біографії виникли не так на ґрунті трагічного дитинства, як на зрості подиву гідних інтелектуальних сил поета, на невтомності і внутрішніх суперечностях його енциклопедичного, філософського розуму. Певна річ, поезія, яка народжується від болісного зіткнення дитячої невинності з одягнутою в базальтовий панцир старою ненавистю й злобою, не чужа Іванові Драчу, і вірші писати в такому дусі він умів також. Але сила його в іншому. Власне, ті його твори, які виявляють страждання мислителя, в яких зблискує сліпуча іскра не дрібною, а загальнолюдською істиною, — одне з найдорожчих надбань не тільки української, але й усієї сучасної світової поезії. Недаремно ж його знають і видають у багатьох країнах, навіть там, де поезія не користується особливою популярністю...

Стукаючи у двері невідомого часу, поет не лише запитує: «А що там далі, що далі?» Він ненастанно застерігає, малюючи моторошні видива атомних бомбардувань Японії, безкрилі вітри, збожеволілих чайок над острівцями, де відбулось випробування зброї масового знищення, хворого на білокрів'я Саваофа. І це виступає в поезії Івана Драча не як похмуре пророцтво Антігони, а як страшний оклик біди, яку можна відвернути. Коли він по всіх століттях шукає виявів совісті та мужності й знаходить їх, між іншим, і в «непокірній соломині шпаги» Роб-Грійє, то це лише для того, щоб звичайна людина нині впевнилася в своїй могутності, бо «лиш людина, лише мала людина підважить планетарную судьбу»...

Може, вперше в світовій філософській ліриці Іван Драч поставив питання, чи правомірний взагалі розвиток наукової думки, якщо його наслідки використовуються для винаходів знарядь масового вбивства, чи не подібний людський розум до змії, що сама себе жалить і гине від свого трійла. Поет шукає виходу з цього зачарованого кола і знаходить його в моральному зобов'язанні вчених умів «жити, творити, світ берегти, світити людині».

Парадоксальність, несподівана і не завжди вмотивована асоціативність притаманні деяким віршам Івана Драча, що свідчить не лише про обдарованість, але й про закорінення його таланту в стихії українського народного живописного мистецтва, взагалі в українському фольклорі. Напрошується порівняння його поезії з творами Гоголя. Проте слід пам'ятати, що реалізму Івана Драча набагато ближчий Гоголь «Мертвих душ», ніж Гоголь «Вечорів на хуторі біля Диканьки», що наш поет розвинув фольклорну естетику, підняв її й збагатив, надав їй іншого змісту.

У статті про Пабло Неруду Іван Драч пише: «Цікаво стежити за цим мислителем і витівником, за цим континентом образності». Ця характеристика може стосуватися й автора трагікомічної балади «Крила». Але нам не лише цікаво досліджувати творчість Драча, нам дорога присутність в українській літературі цього реформатора й чарівника, бо талантами таких людей підноситься не лише художня писемність, але й усе розгалужене в землі й під зорями буття народу.

Іван Дзюба

МУЗИ НЕ МОВЧАТЬ

(ПЕРШІ ЕПІЧНІ ТВОРИ ПРО ЧОРНОБИЛЬСЬКУ ТРАГЕДІЮ)

... У поемі «Чорнобильська мадонна» Іван Драч не відкритий у сферу конкретної громадянськості, менше публіцистичний і більше інтроспективний, менше раціоналістичний і більше «ірраціональний»... Ліричний герой І. Драча немовби

вже проробив тяжку внутрішню роботу мовчки, подумки і тепер судить себе за невіленість переконання в діяння. Судить за чорнобильським моральним рахунком, іменем узагальненої людської біди і водночас наче кожної окремої людської долі й страждання.

Поема розпочинається потужним і багатообіцяючим зачином, у якому І. Драч, немовби слідом за великими поетами минулих часів, закликає собі на підмогу всі сили мистецтва й духу, аби спромогтися впоратися із завданням, яке перед ним стоїть, подужати тему, що мислиться як рівновелика темам і образам «богів мистецтва» — «від Рубльова до Леонардо да Вінчі, від Вишгородської Мадонни і до Сікстинської, від Марії Оранти до Атомної Японки». Автор карається від усвідомлення мализни своїх сил, розривається між цим усвідомленням і владною потребою втілити образ, який мучить його. Та все вирішує сама ВОНА (Чорнобильська мадонна?), з'являючись «йому» і перетворюючи «його» (мова, звісно, про художника-творця взагалі, про саму совість сучасного мистецтва) в перо, пензель, різець, диригентський жезл: у свій Плач, своє Голосіння. Ця вмотивувальна інтродукція здається навіть надмірною у своєму розмаху (і в акцентованості «смиренія паче гордості»), так що навіть трохи побоюєшся: чи втримається автор на висоті мимовільних обіцянь і тієї міри вистражданості, яку поки що декларував? У низці розділів поеми розвиваються окремі фрагменти теми, і, на мою думку, не з однаковою силою та переконливістю. Часом внутрішньо холонеш за автора: здається, ось-ось зісковзне на калейдоскоп трагікомічних курйозів, яких немало було в Чорнобилі тих днів (розділ «Варіація на банальний київський сюжет, або ж Баба в целофані — наша мати»). Але манера трагічного гротеску не нова для І. Драча, і грань між фантазмагорією та бурлеском не збивається. Хоча все-таки трапляються ризиковані заходи у фейлетонність (наприклад, у розділку-памфлеті «Примітивний портрет складної людини» — про відомого «барда», який, мовляв, утік з Києва від радіації, або у «Вічній материнській елегії», де все-таки здрібнюється ідея «Скорбної матері» П. Тичини).

Своєрідність Драчевої поеми і в тому, зокрема, що автор поставив перед собою завдання не так відобразити подієвий бік чорнобильської трагедії, її, сказати б, фабулу (тут йому вистачає кількох, до того ж часом уже й використаних у літературі, а то й «фольклоризованих» подробиць чи сюжетних елементів), як, обертаючи тему окремими гострими гранями, дати концентроване вираження свого суб'єктивного переживання її, того потрясіння свідомості, яке вона викликала, з виходом на вічні моральні та філософські питання, що набувають

якості особистої пристрасті. Інакше кажучи, перед нами не перша емоційна реакція і не поетичний звіт про те, що сталося, навіть не спроба з'ясувати його, а квінтесенція пережитого й передуманого за весь цей надзвичайно «спресований» час.

Глибоке враження справляє розділ «Роздуми під час відкритого Чорнобильського суду в закритій зоні на старосвітську тему: «Ірод і Пілат». Великі злочини минулих віків, каже поет, були «іменними», нинішні ж анонімні. На лаві підсудних у Чорнобилі сиділо шестеро, але сьоме, головне місце, залишалося вільним. На ньому — безіменність. На ньому міг сидіти вчений, державний муж, поет — кожний з нас. Хто він, Пілат, що вмиває руки від радіації? Чи не ти сам? Перевір свої діяння і свою совість перед лицем того випробування апокаліптичним майбуттям, що насувається на людство. На стику мови євангельської притчі й мови сучасної спраглої істини суспільності поет говорить про відповідальність усезагальну і конкретну, невблаганно-особисту.

Прагненням не втрачаючи побутового сприймання чорнобильської теми піднятися до узагальнено-есхатологічного у масштабах усієї людської історії та образів культурної свідомості зумовлена і її своєрідна міфологізація («містичні», постійно відновлювані сліди босих ніг, що ведуть до саркофага, — чи не сліди це матері Валерія Ходемчука, яка шукає сина, що зник у атомній пучині; привид на київських вулицях божевільної молодої жінки чи то з мертвою дитиною, чи то з лялькою на руках — «Хрещатицька мадонна»). Треба сказати, що і в назві поеми — «Чорнобильська мадонна», і у відповідному образі, у наголошуванні мотиву «Мадонни» взагалі спершу вчувається якась надуманість і навмисність. Але в міру розвитку цього мотиву автор зміг майже подолати їх і досягти значного ступеня переконливості. Загальний образ, пройшовши через ряд варіювань (селянська Мати, Солдатська мадонна, Хрещатицька мадонна), набуває в епілозі остаточності, доволі незвичайної, нетрадиційної, але вражаючої: Чорнобильська мадонна стає уособленим, втіленим закликом до відповіді за все, не гідне людини, втіленою невідворотністю суду совісті, останнім нагадуванням про відповідальність за майже вже погублений світ. На своїх руках «сива чорнобильська мати» несе «хворе дитя», і це хворе дитя — наша планета, наша земля.

Д з ю б а І в а н. Автопортрет.— К., 1989.

🔗 Яким було входження молодого Івана Драча в українську поезію?

• Як за допомогою фольклорних образів та асоціативного мислення автор «Балади про соняшник» досягає художньої виразності?

Поміркуйте, чому поезія «Етюд про хліб» сподобалась Павлу Тичині? З якою метою в «Баладі про Сар'янів та Ван-Гогів» простих хліборобів Драч порівнював із всесвітньо відомими митцями? В яких

ще баладах поет звеличує образ трудівника? З'ясуйте естетичну функцію іронії в баладі «Крила».

Якими художніми засобами виражається естетичне кредо поета у віршах «Перо», «Мовчанка Стефаника»?

Чому поема «Ніж у сонці» викликала великий резонанс у суспільстві? На які традиції Гете спирався Драч у поемі, змальовуючи картину повосної України? Якими образами у підрозділі «Українські коні над Парижем» змальовано творчий геній народу?

За допомогою яких прийомів та тропів у поемі «Смерть Шевченка» втілює поет в образі Шевченка духовну велич України? Який образ Шевченка розвінчується у вступі до драми «Гора»?

З'ясуйте естетичні функції епіграфів у «Чорнобильській Мадонні». Доведіть, що поема за жанром є ліро-епічною. Яку роль відіграють біблійні мотиви у творі? Якими художніми засобами змальовано образи природи і Чорнобильської Мадонни? В чому полягає новаторство твору?

Чиї традиції, на погляд Дмитра Павличка, продовжив Драч? Яких естетичних критеріїв дотримувався поет? Які характерні ознаки стильової манери письма Івана Драча виділив Павличко?

Чим подобається Іванові Дзюбі зачин поєми «Чорнобильська Мадонна»? З'ясуйте, в чому полягає своєрідність манери «трагічного гротеску» Драча? Чи погоджуєтесь ви із думкою критика, що поет висвітлює не так хід подій Чорнобильської катастрофи, як «дає концентроване вираження суб'єктивного переживання її»? Аргументуйте свої судження цитатами з твору. Що втілює, на погляд Дзюби, образ Чорнобильської Мадонни?

Борис Олійник

(1935)

Самобутній майстер слова, поет могутнього громадянського звучання, відомий публіцист, громадський діяч, народний депутат України.

Борис Ілліч Олійник народився 22 жовтня 1935 року в с. Зачепилівка на Полтавщині в родині службовця. Перші твори письменника з'являються в періодичній пресі ще під час навчання в школі. З восьмого класу Борис був залучений до роботи редакції районної газети, писав нариси, зарисовки, вірші. Після закінчення Новосанжарської середньої школи 1953 року вступив до Київського університету імені Тараса Шевченка на факультет журналістики. Брав активну участь у роботі літстудії, складав вірші, написав документальну повість «За Сіверським Дінцем». Закінчивши університет 1958 року, працював у редакціях газети «Молодь України», журналів «Ранок», «Дніпро», «Вітчизна», у видавництві «Дніпро».

1962 року побачила світ перша збірка поезій «Б'ють у крицю ковалі», яка визначила основний напрям творчості митця — активну суспільну позицію та публіцистичність. У на-

ступних збірках — «Двадцятий вал» (1964), «Вибір» (1965), «Коло» (1968), «Відлуння» (1970), «На лінії тиші» (1972), «Гора» (1975), «Істина» (1976), «Заклинання вогню» (1978), «Міра» (1984) збагачується смислове навантаження поезій, ґрунтоване на суспільному досвіді. Книги «Сива ластівка», «У дзеркалі слова», «Дума про місто» відзначені Національною премією України імені Тараса Шевченка (1983). Визначним твором є поема «Сім» (1988), присвячена героям, які загинули під час ліквідації аварії на Чорнобильській атомній станції. Помітно розширюють обрії Олійникової творчості поеми «Дорога», «Урок», «Заклинання вогню», «У дзеркалі слова», «Крило». Відомий читачу також як публіцист і критик. Його праця «Планета Поезія» (1983) охоплює розвиток поезії від Пушкіна і Шевченка до наших днів.

Поет високої культури і громадянської пристрасті, Борис Олійник зосереджує свою увагу на найважливіших проблемах часу, пристрасно утверджує високі гуманістичні ідеали, гнівно засуджує зло у всіх його проявах.

СИВА ЛАСТІВКА

(Уривок з поеми «Сиве сонце моє»)

Мамо, вечір догоря, Вигляда тебе роса, Тільки ти, немов зоря, Даленієш в небеса, Даленієш, як за віями сльоза.	Сад вишневий на порі, Повернулись журавлі. А мені, як до зорі, Долітати на крилі Все до тебе, як до вічної зорі.
Ти від лютої зими Затуляла нас крильми, Прихилялася Теплим леготом. Задивлялася білим лебедем, Дивом-казкою За віконечком, — Сива ластівко, Сиве сонечко.	Там, де ти колись ішла, Тиха стежка зацвіла Вечоровою матіолою, Житом-долею Світанковою, Дивом-казкою, Юним соняхом, — Сива ластівко, Сиве сонечко...

* * *

Мати сіяла сон під моїм під вікном,
А вродив соняшник.
І тепер: хоч буран, хоч бур'ян чи туман,
А мені — сонячно.

Мати сіяла льон під моїм під вікном,
А зійшло полотно.
І тепер: хоч яри, хоч вітри крізь бори,
А я йду все одно.

Мати сіяла сніг, щоб він м'яко — до ніг,
А вродило зілля.
І хоч січень січе, а мені за плечем
Журавлі журавлять.

Мати сіяла хміль, щоб дівчат звідусіль
Станом я знаджував,
А вони, як на сміх, проминали усі.
Все ж одна — зважилась.

Мати вибрала льон. І вино вже давно
Хмільно так хмелиться.
І з-під крил журавлиних мені під вікно
Листопад стелиться.

Тільки квітом своїм при моєму вікні
Не опав соняшник.
Я несу його в світ, щоб не тільки мені,
Щоб і вам — сонячно.

ПІСНЯ ПРО МАТІР

Посіяла людству
літа свої літечка житом,
Прибрала планету,
послала стежкам споришу,
Навчила дітей,
як на сьїті по совісті жити,
Зітхнула полегко —
і тихо пішла за межу.

— Куди ж це ви, мамо?! —
сполохано кинулись діти.

— Куди ви, бабусю? — онуки біжать до воріт.

— Та я недалечко...
де сонц' лягає спочити.

Пора мені, діти...
А ви вже без мене ростіть.

— Та як же без вас ми?..
Та що ви намислили, мамо?

— А хто нас, бабусю,
у сон поведе по казках?

— А я вам лишаю
всі райдуги із журавлями,
І срібло на травах,
і золото на колосках.

— Не треба нам райдуг,
не треба нам срібла і злота,

Аби тільки ви
 нас чекали завжди край воріт.
Та ми ж переробим
 усю вашу вічну роботу, —
Лишайтесть, матусю.
 Навіки лишайтесть. Не йдіть.

Вона посміхнулася,
 красива і сива, як доля,
Махнула рукою —
 злетіли увисьь рушники.
«Лишайтесть щасливі», —
 і стала замисленим полем
На цілу планету,
 на всі покоління й віки.

В ОБОРОНУ ХЛІБА

Юначе мій, чиєїсь мами сину,
Зодягнений на джинсовий мотив, —
Я вже завмер, коли ти... півхлібини
«В дев'ятку» натреновано вгатив!
Солоним потом заливає спину...
Футбол, як бачиш, — не солодка гра!
Перепочинь. Та поговорим, сину.
Бо є про що. І — вже давно пора.
Я просто, не домішуючи меду,
Скажу:
 коли ти замахнувсь ривком
Ударить хліб,
 твоя весела кеда
Мені під серце влучила носком.
Ти вдарив так,
 що потемніло в оці,
І по державні крайні рубежі
У всіх, що пухли в сорок шостім році,
Від жаху похолонуло в душі.
І у батьків, які на полі ратнім
Ділили хліб, мов долю у бою,
Відкрилися старі солдатські рани,
І заболіли в смерті на краю.
І в матерів, коли ти через луки
Котив хлібину, як футбольний м'яч,
Так застогнали, затужили руки,
Немов по них ти потоптавсь навскач.

Ми всі із хліба виростали, сину,
Із праці себто — чуда із чудес, —
Яка нас охрестила на Людину,
Піднявши з чотирьох до піднебесь.

Нас кликав хліб на добре, чесне діло
До братнього, трудящого коша.
Ми в нім шануємо не тільки тіло,
У нім народна світиться душа.

І я тобі сказати чесно мушу:
Ти можеш лущить м'яч, немов горох,
Але коли вже замахнувся на душу, —
Дивись, щоб не спіткнувся... на чотирьох!

ПАРУБОЦЬКА БАЛАДА

Я летів красивим чортом
На коні, як ворон, чорнім —
Біла піна падала, мов сніг —
Ех,
до тієї Чураївни,
Що клялась від третіх півнів
Рушники послать мені до ніг,
Та
до тієї... до такої,
Що як поведе рукою —
Солов'ї вмирають навесні!

Я летів...

А на Купала

Дві зорі підбито впали,
Заридав у глухомані сич...
Гей, скоріше, коню-друже,
Щось мені на серці тужно,
Щось не договорює ця ніч,
Та
ще ж, як на чиюсь намову,
Загубилася підкова...
Щось недобре затаїла ніч.

Я влетів з розгону в ранок
Під високий білий ганок,
Де колись уста її пізнав...
Тільки ж чом це так вогнисто
Сіють музику троїсті?
Чуєш, коню, що б воно за знак?

Розчохнулисьь нагло двері —
Став біліший від паперу:
Вийшла Чураївна... у фаті.
Тонко скрикнула, мов чайка.
Випала у свахи чарка.
Три музики зблідли, як святі.

Вмерзнув повід у долоню.
Так оце виходить, коню,
Ми з тобою гнали крізь віки,
Щоб зеленої неділі
Встигнуть... на чуже весілля?
Де ж твої, Марусю, рушники?!

Щось лепече про розлуку,
Простягає білу руку, —
Повертаймо, коню... в три хрести!
Та

скоріш від цього саду,
Де зустрів я ніжну зраду,
Та не слухай тоскного: «Прости!»

Люто вилетів на греблю,
Вдарив тугою об землю —
Обірвались струни у музик.
Закричали треті півні,
Впала з горя Чураївна
Головою в проданий рушник.

Ще не раз ти, Чураївно,
Скрикнеш чайкою осінньо,
Коли я попід твоїм вікном
На коні, як ворон, чорнім
Пролечу красивим чортом,
Хрещений весільним рушником.
Ех,

до тієї... до такої,
Що як поведе рукою —
Скрипка заголосить під смичком.
Та

до тієї, до другої,
До тії... та не такої.
Під чиїм же, коню, ми вікном?

* * *

Я спокійно б лежав під вагою століть,
Я б давно вже й землею став,
Але ж бісова дівка на кручі стоїть,
Огорнувши вітрами стан.

Вже зітліли до кореня меч і щит,
Наді мною гуде Дніпрельстан.
Але ж бісова дівка на кручі стоїть,
Огорнувши вітрами стан.

Це було зо дві тисячі з гаком літ,
Коли стрів мене вражий спис:
От як стала на кручі, так і стоїть,
І в зіницях лукавий біс.

І зове, і чарує бровою-крилом,
І п'янить, мов козацький мед,
Перехоплений в стані купальним зелом
Ворожбитського зілля букет.

Ех, повстав я —
розпалася скіфська гора,
Наполохавши римських гусей!
Взяв я рештки меча, золоту пектораль
І сховав крадькома в музей.

Я одягся модерно в нейлон і лавсан,
На побачення біг сто літ.
А вона, огорнувши вітрами стан,
Вже на іншій межі стоїть.

Я роззув черевики, я біг сто літ,
Я побив олімпійський рекорд!
Та вона вже на третій межі стоїть, —
А нехай би взяв мене чорт!

Я поклав собі: вмерти і стерти слід.
Хай гуде по мені Дніпрельстан...
Але ж бісова дівка на кручі стоїть,
Огорнувши вітрами стан.

КРИЛО

(Уривки з поеми)

I

Потяглися журавлі
вдалеч плавко.
Доганяв їх листопад за селом.
А один, як сирота,
гірко плакав
З перебитим у лікті крилом.
А ішов собі хлоп'як через луки.
Запримітив сірому здаля.

Він узяв, як дитину, на руки
І додому приніс журавля.

Поселив за комодом в куточку.
(Звідти смішно стирчав йому ніс).
Мати вишила журавку сорочку.
Батько кеди з крамниці приніс.

Стало швидко крило заживати.
І, коли відгуляла зима,
Якось вийшов цибато із хати,
Стрепенувся, злетів
і — нема...

Похилився хлоп'як біля ганку.
Від зажури ще більше змалів...
Коли це вересневого ранку
Повен двір прибуло журавлів!

Вийшов з гурту в кедах цибато
І сказав хлоп'яку:
— Не журись!

Щовесни прилітатиму, брате,
Бо крилом я до тебе приріс.

II

Отак вони й росли, як близнюки.
Навчив журавлик хлопчика літати.
Коли село хилилося до сну,
Вони удвох виходили на луки,
І журавель розповідав малому.
Про Африку, про Ніл і піраміди,
Що вельми схожі на стоги тутешні,
Про модно розфарбованих папуг,
Які по-людськи вміють говорити.
І ще про різні дива та дива,
Що і перо журавки не опише!
А потім над селом вони злітали,
І зорі їм ховалися під крила,
І так обом їм хороше було!
Незчулись, як хлоп'як закінчив школу.
І якось він надвечір у леваду
Прийшов не сам.

І журавель сказав їй:
«Щаслива ти. Достойна в тебе пара.
Я вас обох приймаю. І — люблю».
О, як утрюх їм високо літалось!
І так у світі хороше було!

III

А поруч жив сусіда-завидюх.
Стояла в нього на два ганки хата.
Добра усякого — аж розпирало.
Суцільний мур.

Лиш де-не-де у шпари
Вужами витикалися антени.

Дітей у нього не було.

Зате

Мав сад, задушений глухим парканом.
(Той сад здаля минали солов'ї.)
Собаки не любили його, страх!
Тому й ходив завжди з ціпком дебелим,
А де ступав, — там не росла трава...

* * *

Якось опівночі петляв по луках:
Щось крадене за пазухою ніс.
Аж гульк — з туману виринула з'ява.
То був журавлик.

Він до чоловіка

За звичкою довірливо ішов.
(Бо думав же — л ю д и н а)...

Зеленим люто засвітились очі:
«Ага, так ось хто вистежив мене?!
То на ж тобі!» — Ціпок зловісно свиснув.
І тільки зойк злетів. І... обірвавсь.

* * *

Ішов по луках весело юнак
На зустріч із своїм цибатим братом.
Та зопалу об щось м'яке спіткнувся.
Під ноги глянув — сплотнів, як місяць:
Лежав долілиць мертвий журавель.
Припав до нього
і сахнувся дико,
Коли у мертвім оці журавля,
Як в дзеркалі, своє лице угледів,
Що просто на очах старіло важко:
Одна по одній зморшки проступали,
Кришились зуби, западали щоки, —
І він ставав столітнім, древнім дідом.
А потім щось під серцем обірвалось,
І сич зареготав, як потурнак:
«У ж е т о б і н і к о л и н е л і т а т и!»

Повів незрячим поглядом.
Нараз
Опікся оком об ціпок терновий —
І все до скрику зрозумів. Усе!

IV

Сусіда саме, приховавши кражу,
Уже до сну збирався.
Коли це
Примарно тихо прочинились двері
І хтось нечутно перейшов поріг.
Він придивився — і здерев'янів:
Стояв юнак, сивіший від туману,
З обличчям сірим, як сира земля,
А з правого плеча звисало в нього
Замість руки
надламане крило.
Повільно, ніби в напівзабутті,
Він лівою господарю простяг
Ціпок терновий... у крові по лікоть.
•Не я! — завив господар, наче вовк, —
Свят-свят, не я!!!• —
він кинувсь до дверей
І остовпів: як завше,
на колоду
Вони заперті наглухо були.
Нікого. Тихо-тихо, як у ямі...
Щовечора усі, як є, замки
Перевіряв руками і зубами,
Але щоразу, саме опівночі,
На роковім дванадцятім ударі
Незрима сила прохиляла двері,
І на порозі виростав юнак
З обличчям сірим, як сира земля,
Сивіший від туману.

А з плеча

Замість правиці
важко опадало

Крило.
Повільно, ніби в напівсні,
Лівицею господарю підносив
Ціпок терновий... у крові по лікоть...
Щоночі дядько, як у пастці вовк,
Метався, бився об замки пудові,
Нікого не знаходячи.

І врешті

Зламався, як ціпок... у лікті.

Одного дня, обходячи людей,
 Поза хатами він прокравсь до суду
 І, захлинаючись, шептав:

• Це я!

Це я... убив.

О, знову він іде

По мене, т о й...

з крилом замість руки!

Сховайте... А як треба — посадіть.

Та тільки ж не навсправжки,

а для ока.

Мо', пересиджу, доки т о й... забуде!•

* * *

Старий суддя замислено дививсь
 Кудись далеко, може, аж... за Ельбу.
 У нагородній планці ордени
 На піджаку пліч-о-пліч спочивали.
 Коли зарослий, вовкуватий дядько,
 Як злодій, скрадливо переступив
 Крутий поріг суворої кімнати, —
 Криваво засвітились ордени,
 Усі як є. А їх було д в а н а д ц я т ь.

Суддя дививсь повз дядька. Говорив,
 Мов сам до себе: «Бач, схотів чого:
 В тюрмі сховатись. Пересидіть кару...
 Не вийде, дядьку,
 Ти таке вчинив,
 Що і статті у кодексі немає,
 За котрою судили б ми тебе.
 Ти ж найсвятіше — н е б о, — дядьку, вбив.
 А це вже вище від людського суду.
 Хіба що совістю тебе скарать?
 Так і її ти вже давно продав
 Втридорога... із салом на базарі.
 Ото хіба іще зостався страх.
 То хай хоч страх тебе щодня вбиває:
 Він, слава Богу, не підсудний нам!•

* * *

Потяглися журавлі вдалеч плавко.
 Доганяв їх листопад за селом.
 Тільки сивий чоловік тихо плакав,
 Юний... сивий чоловік німо плакав
 З перебитим у лікті крилом.

СКОВОРОДА І СВІТ

(Уривки з поеми)

IV. Рим

Одного дня притихне вічний Рим,
Коли в його праісторичну браму
Увійде з небагатими саквами
Припалий пилом дивний пілігрим.

За ним, смагу зітерши на губах,
Бочком протиснуться дядьки чубаті.
І кожен чемно здійме бриль крислатий
На ганку міста о семи горбах.

І вийде їм назустріч гордий Рим,
І з подивом оступиться гординя,
Коли на чистій, мов сльоза, латині
До нього заговорить пілігрим:

— Поети! Мудреці — мудріші змія!
Не поминайте нашого коша.
Це — мій народ.

Покіль він жне і сіє —

Я говорю. В устах — його душа.
Вергілію, Таціте і Сенеко!
Прийдіте,
Обніміть моїх батьків.
Я відчуваю день той недалеко,
Коли мій рід промовить до віків.

Його мовчання — золота криниця.
Я — тільки посланець його коша.
Він ще запросить вас, безсмертні,
до світлиці,
О, ви ще визнаєте, яка в нього душа!

При Колізеї, мов при повній чаші,
Стояли вище хмар і журавлів.
І золотіли тоги патріарші
Від сяєва чорнухівських брилів.

V. Інтермеццо

Тяглись повільно в сутінках підводи
Чумацьким шляхом млявої доби.
А він ішов. А він народ підводив
На рівень його ж власної судьби.

Минають дні, і почесні, і слава,
Спада кохання нерозквітлий цвіт.
І тихо тужить ластівка чорнява
Йому услід вже, мабуть, двісті літ.

Він усміхнеться м'яко і печально,
Він прошепоче лагідно: «Прости.
Я повернусь в неділю у клечальну,
Коли...

зумію до народу дорости».

Іде. І сяє на погожу днину
Пшеничний бриль довкруг його чола.
І золотіє на старій свитині
Безсмертна у трудах своїх бджола.

VI. Утвердження

Іще над ієрогліфами світ
Схилявсь, як неук, над новим канонем.
Та вже з'явивсь в родині Шампольйонів
Отой, що вирве тайну в пірамід.

Ще не було Чорнух ані Полтави,
Батий ще не збирав свою орду, —
Та вже слов'янство здобулось на право:
Подарувати нам Сковороду.

Ніщо ніколи не минає марно:
Ще тільки-но збиралося на світ,
Та вже давно дозрів шляхетний мармур,
В який ім'я його вкарбує світ.

Хай ляже на могилі незабутній
Простий вінок... ромашка і чебрець.
Але хіба він формою в майбутнім
Не нагадає дантівський вінець?

ДОРОГА

(Уривки з поеми)

Розділ I. Начало

I

З глухих кутків діставши древні посохи —
Бамбукові, тернові, під горіх, —
Ішли філософи, брели філософи
Шукать начало пройдених доріг.

Ах, диваки, не знались вони з масами!!!
А поодинці упродовж сторіч
Ціпками Землю торсали і мацали,
Щоб віднайти Дорогу всіх доріг.

Дороги йшли, врізалися з розгону
У племена, Помпеї, города...
Сивіли і відходили Платони,
І формули слідів
читав Сковорода.

Дороги йшли
на всі чотири сторони:
Ті — на Олімп,
а інші — в чорнозем...
Відходили філософи в історію, в музей.
А посохи відходили
І пилом осідав над ними час...
Так звідки ж ти,
Дорого,
почалась?

II

Кипів один із днів палеоліту.
Гарячий камінь холодно дзвенів.
І вибухав зеленим динамітом
Тропічний праліс в голубий зеніт.
Він, мов циклоп, загородив дорогу
До річки. Він сичав зеленим злом.
І плем'я, з жахом глянувши на нього,
Останнє допивало джерело.

Востаннє сльози блиснули,
як скло,
І вмерло, пересохло джерело.
І впало плем'я на пісок рудий.
І жах зареготав:
— Нема води!

І прорекли з відчаю найстаріші:
— Либонь, то небо за великий гріх
Нам визначило, нерозумним грішникам,
Покірно в сонці лютому згоріть.

Один вояк, найдужчий з того племені
(Ходив на мамонта спокійно, як на брилу,
Лиш біцепси опукло випинались,
Тужавіли і твердли, гейби кремінь),

Так навіть цей вояк із вояків,
Підвладний засторозі найстаріших,
Уже хотів повергтись долілиць,
Але востаннє озирнувсь на світ
І раптом вбачив сина...

Хлоп'як хрипів.

Кривавими губами
Лигав пісок, як воду.

І... сміявсь.

В сухих зіницях, випитих вітрами,
Пісок переливався, як змія.

Вояк стерпів би все, але не це.
З жахливо перекошеним лицем
Переступив освячене табу,
І, взявши камінь гострий,
як злобу,

Пішов на ліс — убити і роздерти!
Помститися за сина і... умерти.

Все важчала
і слабшала рука,
Все ближчала —
і вищала! — ріка.

Останній крок.

Проклятий крок останній —

Здалося, ноги в землю повростали.
Здригнуло сонце,
як протятий беркут.

І впало плем'я змучене
на берег,

Як перед ним
нечуваним хоралом

Явилась і озвалася ріка.
І люди вже при березі вмирали
В передчутті цілющого ковтка.

Він підхопив маля на руки сильні —
І надломивсь, як в бурю колосок,
Коли з очей, уже погаслих, сина
На тихий берег вилився... пісок.

Бо в мозок його чорний, як вуглина,
Застряла думка, гостріша дротика:
Кому тепер потрібна та ріка,
Коли немає і не буде сина?!

Тоді до нього підійшов повільно
Древніший од усіх у тому племені.
На грудях його

 мамонтові бивні
Полишили нещадні монограми.

І так прорік:

 — Вояче, ти вчинив
Великий гріх, бо перейшов закон.
Твій гріх утричі тяжчий,

 бо його
Вчинив ти лиш заради свого сина,
А отже — задля себе одного.

І хоч який він —

 але цей закон
Ми ствердили усі по добрій волі.
І хто б не був ти — і во ім'я чого, —
Порушника закону мітить смерть.
Рятуючи себе і свою кров,
Ти зло чинив, бо дбав про себе тільки.
Та, дерево зберігши задля гілки,
Ти мимоволі злом зачав добро —
Для племені всього... на зло Закону...
Але тоді скажи мені, вояче:
Якщо Закон вважає лютим злом
Добро для всіх, здобуте кров'ю й потом,
То чи законним є такий Закон?

* * *

Уламком спопелілого боліда
Він скам'янів на березі ріки.
І важко опиралось підборіддя
В долоню непорушної руки.

Це буде потім: крізь віків порошу
За кресленнями й формулами ген
В іще не запланованім Парижі
Його відтворить з пам'яті Роден.

Спинися, мить!

 Він справді ще не зна,
Що то — нова! — лягає борозна
На сіруватій сфері його мозку,
Яка перейде з батька до синів,
Від прадідів до правнуків
 і далі,

До нас. І не одного осинить
Над війни, тюрми, зради і печалі.

І суть її, як простота сама,
Із геніальністю нарівні важить:
Дорога справжня — завше лиш пряма,
І лише до добра — дорога справжня.

Ще визріє, мов яблуко, пора,
Коли філософ одкриттям потішить:
— Тому й ціни немає у добра,
Що платиться за нього найсвятішим.

Розділ II. Дорога і люди

У всякого своя доля
І свій шлях широкий...

Т. Г. Шевченко

ДЛЯ ТОГО І ДОРОГА, ЩОБ ІТИ...

По радіо:

— В той день

на диво всім,

Вишневим квітом зацвіли антени,

Зачувши голос юного Антея —

Земного сина —

в космосі!

Дорога в космос!

О жага століть:

Ще з того дня,

як напівдикий пращур

У небо кинув каменем із праці,

Вона живе,

і манить,

і болить.

Гей, невідзвітна забуття ріка,

Скількох ти проковтнула фараонів!

А от лишивсь у пам'яті Ікар,

Не маючи й абиякого трону.

* * *

А він згорів. Так просто й непомітно,

Як дерево. Як мить. Як вугілля.

І світ не розколовся.

І земля

Не зрушила з одвічної орбіти:

Над Зачепилівкою літній дощ

Снував із хмари невидиму пряжу;

Транзистори на чорноморських пляжах

Пиляли тишу впоперек і вздовж;
Качались кавунища на возах,
На гойдалках мамів лякали діти,
Творила древня стомлена коза
Навколо прикорня свою орбіту,

І тільки мати з страдницьким лицем
В розпуці рвала перев'ялі коси:
«О люди! Як же це:
і сонце, й роси...
А сина вже немає... Як же це?!»

*БАЛАДА ПРО ЛЮДИНУ,
У ЯКОЇ ДОРОГА НЕ ЗАКІНЧИТЬСЯ*

Василеві Симоненку

Розгнуздані коні
пророче іржуть,
Бо чують крізь мерзлу підківну іржу
Далеку дорогу,
Червону тривогу,
А може, й останню на світі межу.

Вже вітер над ними
заносить нагай...

Так де ж отой вершник
без страху й вагань,

Щоб прямо — галопом,
Потоп — так потопом,
Щоб чортові в зуби — пропав а чи пан?!

Чи, мо', вже й не знайдеш
зі свічкою вдень?

Та ні, подивіться: аж он він іде —
Красивий, мов сокіл,
І духом високий,
І сяє опукло чоло молоде.

Аж це його вітер єхидно спиня:
— Чи знаєш ти, хлопче,
якого коня

Тобі серед поля
Вготовила доля?
Ударить копитами —
в душу стерня!

А він, посміхнувшись,
виходить на луг
І кидає себе у сідло, як стрілу,

І прямо — галопом,
Потоп — так потопом,
І вигнувся кінь у стрибку,
наче лук!

Ой матінко-мамо,
не клич його в сні,
Бо вже ж того вершника не зупинить
Ні яром горбатим,
Ні затишком хати,
Ні Богом, ні чортом,
ні віком труни.

О, як він летів
в бурелом напролом,
Аж сонце, захекавшись,
потім зійшло.

І біла сорочка
Здіймалась пророчо
У хрестик вишиваним білим крилом.

І повнилось серце його молоде
Такою любов'ю до чистих людей,
Що стало затісно
Йому у затінку —
І вибухло піснею з горна грудей!

Олесь Гончар

ЧИТАЮЧИ БОРИСА ОЛІЙНИКА

Складається враження, що поетичному слову в наші дні стає дедалі важче здобувати собі прихильників. І навряд чи це означає, що душа сучасної людини емоційно озлидніла, переповнившись потоками інформації, приглухнувши під натиском різних найсуворіших чинників, часом далеких від мистецтва, від такої крихкої, делікатної сфери, якою завжди була художня творчість людини.

Але тим більшою слід вважати перемогу творчого таланту, якщо йому вдається знайти шлях до сучасного читацтва, здобути народне визнання. Таким сьогодні постає перед нами поет Борис Олійник, чиє ім'я поряд з іменами Василя Симоненка, Ліни Костенко, Івана Драча, Дмитра Павличка, Віталія Коротича, Миколи Вінграновського та ще багатьох їхніх ровесників позначає творчі звершення того бурхливого, щедро обдарованого покоління, яке разом із старшими письменниками забезпечило українській літературі довготривале і нині цілком відчутне піднесення.

Творче зростання Бориса Олійника відбувалось досить стрімливо. Родом з країв полтавських — може сказати про себе поет, і сказати з гордістю. Звідти він, де «чорнозем плодючий, наче жінка», де історія глибока ясними глибинами, де в людей «на золоті обжинки завжди напхвату зі сміху литий серп». Прийти в літературу від землі Котляревського й Гоголя, з країв, де, як і по всій Україні, у найвищій пошані «Кобзар», і народна пісня, і влучне веселе слово, — це мовби прийти з певним дипломом, що означає неабияку духовну естетичну підготовленість і накладає на митця відповідні творчі й громадянські обов'язки.

Ставши поетом, Борис Олійник знову і знову віддає данину любові рідному краю, з синівським схвильованим почуттям пише він про напівстепові ландшафти свого дитинства, де кожен видолинок чи пагорб чимось озветься в душі, де чуле серце відчує щось значне і поетичне в самій задумі просторів. Образ рідного краю здатен викликати до життя слово чисте й довірливе, в тоні сповідальному поет складає вдячність людям, які, починаючи з Сивої Ластівки, з Матері, вчили його — щонайперше власним прикладом — таких нічим у житті незамінних і всеосяжних понять, як совість, честь, людяність, вірність...

Маємо все! Ні купити його, ні продати.

З віку передане,—

передамо у віки.

Мотив синівської вірності, кривого обов'язку перед отчою землею, перед близькими людьми, зрештою, перед самим народом — один із найсильніших у творчості Бориса Олійника. Тут поет дивовижно розмаїтий, багатовимірний, щедрий у своєму невичерпному почутті.

З усіх моральних і естетичних чинників поет віддає перевагу першоджерелам народним, які для нього є безсумнівними у своїй чистоті й гуманістичній сутності. Пам'ять для нього — сила діюча, збудлива, наснажлива:

Освітила мені пам'ять Долю з долу до вершка.

Я на повен зріст, мов явір, в сивій пам'яті стою.

Активна громадянськість — прикметна риса поезій Бориса Олійника. Його слово — це слово митця стійких переконань, одного з тих, хто з гордістю усвідомлює свою приналежність до будівничих нового світу. Пристрасті і боріння епохи — вони і його особисті, і саме цим пояснюється, що поет часто буває гострий, полемічний. Коли йдеться про речі життєво важливі, він постає перед читачем у своїй ідейній всеозброєності; в пошуках істини його поезія не вдовольняється поверхневим зрізом життя, вона прагне глибин, намагається тримати в полі

зору багатючий духовний досвід народу. У творах Бориса Олійника відчуваємо органічно засвоєну фольклорну образність, а також високу науку класики, зокрема Шевченка, Тичини, Маяковського, відчутні в його поезії мистецькі шукання сучасних прогресивних поетів світу. Справедливо буде сказати, що в кращих творах цього автора нема полегшених прохідних строф, в них пульсує жива думка, слово поета ясно-мовне, з пругким інтелектуальним та емоційним наповненням.

Маючи нахил до філософських роздумів, поет охоче використовує народну притчу, мандрівний сюжет, мудру алегорію, від його творчого доторку давній згусток народної мислі набуває сучасного, індивідуально забарвленого звучання.

Багата палітра асоціацій, напружений розвиток образу, притаманна багатьом поезіям співучість, близька до фольклору музикальність — все це, будучи підпорядковане ідейній цілеспрямованості творів Бориса Олійника, разом надає їм неабиякої сили впливу на читача.

Борисові Олійникові органічно чужа будь-яка поза, манірність. Крикливе «якання», самозамилування — не для цього поета. У ставленні до своєї особи він не буває надміру самовпевненим, натужно величальним, скорше в цих випадках він вдається до самоіронії, і це викликає незмінну симпатію читача.

Я прийду сюди аж ген із того досвітку
Хлопчаком у полинялому картузику.
І розтане сивий іней мого досвіду
У завулку, що гучить мені, як музика.

І це при тому, що поет не обходить найсерйозніших проблем сучасності, він сміливо підступає до них, для нього вся теперішня епоха — поле шукань, досліджень, мистецьких втручань. Свіжу, оригінальну образність поет знаходить, вглядаючись, скажімо, з нагоди 1500-ліття Києва у сиву далеч слов'янських віків, словом незужитим, свіжим приверне він увагу читача і тоді, коли відтворюватиме враження доріг «від білої хати до Білого дому», зацікавлять нас і його роздуми про цей космічний тривожний вік, про суперечності сучасної цивілізації, якій так часто бракує справжньої людяності і теплоти. Звертання до світочів вітчизняної культури для поета цілком органічні, вони виникають від його прагнення глибше осмислювати дійсність, пильніше вглядатись у шляхи розвитку людства. Думка поетова тяжіє до значних філософських категорій, збудником для неї може правити звичайнісіньке життєве спостереження, скажімо, в безлічі разів змальованій картині пташиного перельоту поет відчуває своє, суто індивідуальне:

дожні фільми «Ескадра повертає на захід» (1964), «Берег надії» (1967), «Дума про Британку» (за трагедією Юрія Яновського, 1969), «Климко» (за повістями Григора Тютюнника, 1984), документальні фільми «Голубі сестри людей» (1966), «Слово про Андрія Малишка» (1983) та ін. Автор поетичних збірок «Атомні прелюди» (1962), «Сто поезій» (1967), «Поезії» (1971), «На срібному березі» (1978), «Київ» (1982), «Губами теплими і оком золотим» (1984), «Вибрані твори» (1986), «Цю жінку я люблю» (1990). Окремою книжкою вийшли оповідання й повісті «Первінка» (1977), «Сіроманець» (1977), «Літній вечір» (1979), «На добраніч» (1983), «В глибині дощів» (1985), історичний роман «Северин Наливайко» (1996), популярний нарис «Чотирнадцять столиць України» (1996). 7 квітня 1961 року поет успішно дебютував на сторінках «Літературної газети», тоді ж відомий критик Юрій Барабан писав: «Давно в нашій поезії не лунало такого свіжого, мужнього голосу, давно вже не з'являлося таких сміливих, самобутніх і сучасних рядків...»

Тематичний діапазон лірики Вінграновського розгортається навколо космосу, людства, землі, народу, доби, України, ніжних почуттів кохання... Митець продовжив традиції українських поетів, які свої образи будували на народнопоетичній образній системі, але сміливо вводив у художній світ нові поняття й словосполучення, характерні для доби науково-технічної революції, як тоді називали 60-ті роки ХХ століття, витворюючи неповторний художній світ ліричного героя. Цей герой — романтик, мрійник, душевно шляхетна людина, яка вийшла на космічну дорогу, аби служити рідному народові й людству. Космічними просторами вимірює герой буття України в її історичному поступі. Не менш яскраво художній талант Вінграновського виявився в поезії для дітей: вийшли збірки «Андрійко-говорійко» (1971), «Мак» (1973), «Літній ранок» (1976), «Ластівка біля вікна» (1983), удостоєні Національної премії України імені Тараса Шевченка.

* * *

Народе мій! Поки ще небо
 Легає на ніч у Дніпро —
 Я на сторожі коло тебе
 Поставлю атом і добро;

І стану сам біля колиски
 Твого буття, що ти — це ти,
 І твого слова кращі зблиски
 Пошлю у Всесвіту світи.

Бо Всесвіт — не поле, і люд — не глядач.
 І час — не ворота футбольних моментів,

І куля земна — не футбольний м'яч
В ногах генералів і президентів!

СЛОВО

Вночі, серед ночі хтось тихо
До мого Слова підійшов
І став дивитися і дихать,
І я відчув: так диха лихо,
Так ходить лихо — Час прийшов.

Прийшов і став. І вже нікуди
Не захватись, не втекти,
Не загубитись поміж люди,
Не замінити серце в грудях,
Нікого в світі — Час і ти.

Прийшов і став. І я побачив:
У погляді його сухім
Ніхто не любить і не плаче,
І не біжить ніхто, й не скаче, —
У ньому — однаково всім.

Усім однаково: і сущим,
І тим, що будуть, що були,
Однаково морям і пущам,
Словам безсмертним і вмирущим
Нікому слави чи хули!..

Та я сказав, що хочеш,
Часе, усе віддам тобі по край —
І юність, й молодості чашу,
Життя сьогоднішнє й вчорашнє,
Лиш Слова мого не чіпай!

Не зачіпай його, малого,
Не бий його і не пали,
Бо перед ним іще дорога,
Бо перед ним багато й много,
І ми із ним ще не жили!

Ще все нам з ним — передсвітання:
І перші сльози перших снів,
І перший сніг з усіх снігів,
І перший берег з берегів,
Й любов ота, що є остання!

І очі молодої зливи,
І тьохкіт серця уночі,
І білий цвіт, і камінь сивий,

Солодкий сон оси і сливи,
Й сови у присмерку сплячі.

Ще все нам з ним — сама тривога,
Ще все нам з ним не відбуло,
Ще все нам радісно і довго.
Ще все нам з ним, — як перед Богом
Кажу тобі, — не перейшло!..

Все те, що хоче, — обіймає
У неодмінності своїй,
І Слово серцем напуває,
І Слово більше не вертає...
Моє ж живе ще — пожалій!..

Я знаю, ти в своєму плинні
Нікому спуску не даєш,
Ані державі, ні дитині,
Ні сивині, ані дружині!
Безсмертне сієш, смертне жнеш!

І з невблаганними очима
Ти йдеш крізь вічність і крізь мить,
І темінь в тебе за плечима,
Поперед тебе мла-темнина,
Й тобі нічого не болить!

Чи солодко, а чи солоно
Тобі дарма — нема чи є...
А тут — і трепетно й шовково —
А тут животворяще Слово
Мого народу і моє!

Це слово людської надії,
Це слово крізь хрести і прах,
Крізь пил віків, усе в сльозах,
Пробилось, вижило, зоріє,
Горить у мене на устах!..

Вночі, серед ночі хтось тихо
До мого Слова підійшов
І став дивитися і дихать,
І я відчув: так диха лихо.
Так ходить лихо — Час прийшов.

УКРАЇНСЬКИЙ ПРЕЛЮД

Останній міст проплив удалині,
Колеса змащено росою голубою —
І Київ на Богдановім коні
Пливе навстріч Дніпровою водою...

Вже серце під колесами петля!..
Упало серце! Де тому причина?
Вже чуть, як обертається Земля,
І обертається з Землею Україна...

Красо моя! Вкраїночко моя!
Ну що мені робити — я не знаю!
То прилечу, то знову відлітаю,
А день за днем і гасне, і сія...

Твоє обличчя світле, як надія,
Пахкими пальцями торкнув я уночі,
І кров свою змішав я із твоєю,
Як зерно із землею по весні.
Тоді ти стала мною, Батьківщино,
А я тобою на світанні став —
І свої очі я відкрив крізь тебе...
Ти поселила в серці мій народ,
Ти освітила думку мою часом
І в мову українки сповила.
Тебе дивлюсь я серцем і думками,
Тебе люблю я всесвітом, і людством,
І соняхом у золотому сні,
І сивиною вченого-мислителя,
І на стерні горошком польовим.
Ми стрінулись з тобою на Дніпрі,
Там губи я торкнув твої, Вітчизно,
Там вивірив по тобі пульс любові,
Годинник людства — з стрілками життя
На цифрах смерті — звірив із твоїм...
Ні, Батьківщино! Не лише стражданням
Чи радістю я звернений до тебе!..

* * *

Ще молодесенька. Навшпиньках не ходило
Її ще серце під вікном любові.
І от вона співає «Подоляночку»,
І, над кульбабами співаючи, літа...

Із відрами по березі Дніпра
Вона іде в червонім намистинці,
І тінь її, і відер тінь гойдлива
Ідуть із нею — гойда-гойда-хить...

У синіх відрах листя лопушині,
Але нараз — вода з-під них і хлюпне
На білому піску в слідочки ніг.

Вже носик впрів її; і, дивлячись на тучу
І на Дніпро, що в тучу ту подався,
Свої хатки мурашки закладають.

Мерщій під гору, горенько,— гроза!
З гори ж тим часом в білій сорочині
Котився братик меншенький її,
Підбіг, вхопився рученям за дужку.

І, оглядаючись на мокру тучу з вітром,
Подибали до хати...

...Печенігів

Колись на цьому місці Ярослав
Розбив і розгромив на цьому місці...

ТОПОЛІЯ

Коли засне, немов дитя шалене,
Глибоке місто неспокійним сном,
Вона приходить здалеку до мене
І шелестить до мене під вікном,

Щоб повертався я на Україну
Плугами чорнокрилими орать,
І тополята в полі поливають,
І поливати землю тополину...

Бо йдуть літа буремною ходою,
Різнити важко пустоцвіт од цвіту...
І той любов'ю повниться до світу,
Хто рідну землю має під собою...

НІЧ ІВАНА БОГУНА

(Скорочено)

Болиш?
Боли ж!
Боли,
Бо лине крик
Від можа і до можа Україною,
І панський перехняблений язик
Хрипить над нею стомленою слиною.
І меч горить над гривною коня,
І паля з горла кров'ю обгоріла,
Там ребра на гаках, де воля говорила,
Там червоніє чорне вороння...

...Могил нема. Могили повтікали.
Дніпро утік — осталась лиш вода.

І вовчі небеса — над вовчими віками
Снують свою ходу — печальна та хода.

...Ніде нікого. Будякові очі
Важкими бджолами, вмираючи, гудуть,
Татарський кінь стриже вухами ночі,
І місячні серпи ті ночі в копи жнуть.
Та не дай Боже, та не дай нікому,
Як оцьому народоньку молодому!..

Ой не дай, не дай,
А як дай, то вбий.
Покарай його, погуби,
Во язицех всіх, во думках святих
Покарай його, загуби,
Щоб не мучивсь так, не страждав отак
Цей народ-козак...

...Ні клятв, ні сліз і ні колін!
Лиш горде горе тонкостанне.
Вікно, і вітер, і квилінь,
Квиління віт неперестанне.
Листопад... що ти? А якби
Отак усе відкрокувалось,
Все до початку відмоталось,
Як жив би ти і що робив?
Що б ти робив?

...Покинь. Дивись.
Краще дивись, як мла намулиться,
Як листопадний мокрий лист
В краплисту шибку писком тулиться.
Як би ти жив? Отак би й жив!
Покинь! Ну, прошу! От, їй-богу!
Сріблястий лист маслини-лоху,
Темно-зелений лист ожин,
Трепети лист сріблясто-чорний,
І дуба-нелиня важкий,
І лист акації, як човен,
І сосен листя-їжаки —
Все опадає... — і розтане
У нім твоя і віт квилінь...
Ні клятв, ні сліз і ні колін,
Лиш горде горе тонкостанне...

Отак би жив. І за плечима
Носив би торбу інших ран.
І ця шинкарська Україна,
Й кривавоносний ятаган

Жилися б, їлися без тебе...
Листопад від землі до неба
І гілки у вікні капкан...

Що бачиш ти? За білим снінням
Ти бачиш гори, степ і шлях,
І мокрі щоки на щоках,
І голос, зірваний тремтінням.

Прощальний час надій прощальних!
Ми тут. Ми є. Ми — всі. Ми — гурт.
Єднаймося! Ми той є ґрунт
Подій майбутніх, вирішальних.

Ми знаємо, куди йдемо,
Як наші ночі йдуть за днями.
І України знамено
Кричить і горбиться над нами.

Не вірю в Бога — в Україну.
Вона мій бог і поводитир.
В свободу вірю, вірю в мир.
І хоч загину — до загину.

Прозрімо ж! Люди ми чи ні?
Чи ми раби борщу і сала?
І наша воля нас зассала,
Нас, та у нашому ж човні.
До бою! Бо не буде бою.
Ледачість знелюдить і вас.
Відгасло літо — світ не згас,
І я з тобою, як з собою...

Поміж ядер, гармат, і возів, й казанів
Від Дунаю, Дністра і до Дону
На плечах жебраків, на плечах козаків
Домовина
іде
додому.

То мене несуть, ще й коня ведуть,
Кінь голівоньку хиле,
В пережовклих степах золоту каламуть
Вітер з Вінниці хвиле.

ХОКУ

* * *

Тут, перед хатою, де я колись ходив,
Зацвів для матері
Осінній пізній сонях.

* * *

Ніколи б не подумав, що ця хмара
Подібна буде профілем своїм
До першого мого кохання.

* * *

Крізь час, і простір, і крізь дерева, освітлені ніччю,
Летить на мене доля моєї Вітчизни і людства.
І сиза чайка б'ється наді мною...

* * *

У хаті холодно. Твоїх духів лиш запах.
Серед подвір'я на сухій акації
Одружується шпак.

* * *

Погасло на ніч світло, лиш Десна
Вустами темними
Свій берег п'є і хоче.

* * *

Над чорнобривцями в саду
Останнє яблуко висить.
Останній лист упав на чорнобривці вчора.

СТАНСИ

1

Люблю я думать. Я люблю .
Очима тишу цілувати,
Коли, як в тихому гаю,
В душі урочисто і свято.
І грона кращих почуттів,
Налитих мужністю й стражданням,
Нести в твій дім і сподіванням
Поїти серце в забутті.

2

Степліло літечко... тепліли
Веселі дні веселих літ —
І світ піймав мене... Зраділий,
Я обізвався серцем в світ,
І вже крізь тебе пораненько
Я крикнув, повен сил і дій:
— Мій світе, світку, світотенько,
Мій світонько, світище мій!..

6

То був мій перший день колись...
 Стояло серце на колінах,
 І профіль твій в бузкових тінях
 Очима почуття дививсь...
 Люби мене. Я вже розклав
 Тобі дари в житейських мервах,
 Твій дім, і ти, й твій Берислав,
 Гойдайтесь ще на моїх нервах...

7

То був мій другий день буття...
 Гангрена серця почалася...
 Замовкла раптом, зайнялася
 Радіостанція Життя!..
 Я знов коханий... Боже мій!
 Щасливий вік той, у якому
 Живе твій подих долі й мрій,
 Краси і грації... Німому,
 Ти робиш честь мені...

ПОВЕРНЕННЯ ДО ЛЬВОВА

На маленькій планеті у великому лузі
 Сходить вечір на синє, на сизе й сумне.
 На шовковому вальсі, на блакитному лузі
 Як давно і недавно ти любила мене.

Як раптово в хвилини блакитношовкові, —
 Іще рух! іще крок! іще подих грози! —
 Зацвіли твої пальці першим цвітом любові,
 Зацвіли твої очі першим цвітом сльози...

Відчорніли в саду переспілі пасльони,
 Ззимували сніги ув обійми ріки...
 Та порожні мовчать на цепах телефони,
 Та над ними порожні летять літаки...

На маленькій планеті у великому місті
 Сходить вечір на синє, на сизе й сумне.
 На сивавих дощах в сплотнілому листі
 Як далеко-давно ти любила мене...

* * *

Я дві пори в тобі люблю.
 Одну, коли сама не знаєш,
 Чого ти ждеш, чого бажаєш —
 Уваги, ревнощів, жалю?

В гірчичнім світлі днів осінніх,
На літо старша, ти ідеш,
Й тече твій погляд темно-синій,
Як вітер в затінку небес.

І час твій берег ще не миє,
І твої губи ще уста...
Дорога давня молодіє,
Де б твій веселий крок не став.

Ти вся — із щастя! І з тобою
Ще не вітається печаль,
Та біль з розлукою німою,
І нелюбові чорна даль.

Я дві пори в тобі люблю...
Люблю ту пору благовісну,
Коли до неї, як до пісні,
Свою я голову хилю.

Ця вже пора повільноплинна,
Як біля вогнища в пільмі,
Де слово пахне, як дитина,
Де вже не скажеш «так» та «ні».

Де почалося все тобою
І не поверне навпаки,
Де вже вітаються з любов'ю
Печалі, болі і роки.

Хоч все те саме: світ осінній,
Прозорість вод схололих плес
Й той самий погляд темно-синій,
Як вітер в затінку небес...

РАНКОВИЙ СОНЕТ

Ти — вся любов. Ти — чистота,
Довірливість благословенна.
Твоя краса мені свята,
Твоя любов мені священна.

Трояндо неба і землі,
В тобі всі їхні барви грають...
У мене сльози розцвітають,
Цвітуть думками на чолі.

В будинок твій я входжу, наче в сад.
І для тривоги моїх, турбот моїх, досад
Мені дарує він красу землі і неба.

Я першим поглядом завжди дивлюсь на тебе,
Тобі присвячую я літ своїх світання,
Весну думок, весну свого кохання.

СЛОВО НА 54-му КОНГРЕСІ ПЕН¹ У МОНРЕАЛІ

Літературі українського народу налічується 2000 років. Література мого народу одна із найстаріших, якщо не найстаріша, серед слов'янства. Я, панове, представник цієї літератури і цього народу. Коли говорити, що дав світові мій народ, який його духовний внесок в історію людства, то я назвав би три моменти. Перше: його совісність і надзвичайна працьовитість, які може підтвердити, зокрема, й Канада, де засідав сьогодні наш Конгрес... Друге: мій волелюбний народ, а отже, і його література, виробили і записали українським літературним словом одну із перших у світі конституцій. Третє: історично за цих кілька тисячоліть доля мого народу склалася, я вважаю, невдало: його багатючі землі, ліси, води і клімат упродовж століть, століття за століттям, приваблювали завойовників з Азії та Європи. Тому українці, боронячи свою землю, тисячоліттями тримали в одній руці шаблю, а в другій — плуг. Та відкритою, незайманою і вільною в українця лишалася його душа, і ось саме через те письменники України записали від свого народу його багатовіковий духовний набуток — понад триста тисяч народних пісень. Українська мова надзвичайно м'яка і милозвучна. А мова народу — це теж, я сказав би, його — літературний твір. І, мабуть, тому, що мова — найкращий твір народу, вона така беззахисна і ранима, і сьогодні, наприкінці ХХ століття її треба рятувати, вона на краю загибелі. Тож нам, сьогоднішнім українським письменникам, як нікому із попередніх письменницьких поколінь, випала ця сумна і трагічна честь. Я принаймні ніколи не думав, що разом з Чорнобилем над моїм народом нависне зникнення нашої мови.

Кожна мова, як і кожен народ, належить не лише собі. Себто, вона належить собі і людству. І зникнення однієї мови такої, — мені страшно подумати! — як українська, мови 50-мільйонного народу, збіднило б усе людство. Хоча чого його вже боятися — це смерть мови. І не треба буде тоді ні української літератури, ні її народу. Та, сподіваюся, що до цього не дійде, і ми, письменники народів світу, об'єднані ПЕН, творячи кожен свою національну літературу, зустрічатимемося й надалі. Кожен — думаючи мовою свого народу, говоритимемо, як і говоримо досі, мовою єдності, гідності й поваги.

¹ ПЕН — міжнародна організація письменників, до якої 1989 року було прийнято Миколу Вінграновського.

В СУЧАСНОМУ — МИНУЛЕ І МАЙБУТНЄ

Без імені Миколи Вінграновського картина розвитку української поезії протягом останніх десятиліть була б неповною. Справа не лише в тій популярності, яку здобула його творчість у 60-ті роки серед читачів, і впливові, який згодом вона мала на молодше покоління. Річ у тому, що творчість М. Вінграновського — справді помітне, оригінальне явище в українській поезії. Світ цієї поезії передусім концентрує в собі міцну й нерозчленовану злитність минулого й сучасного не лише в темі, а й у характері художньої образності.

У формуванні творчого обличчя М. Вінграновського основну роль відіграли два джерела: народна пісня і творчість Олександра Довженка... Ще Максим Рильський безпомилково вказав на одне з джерел формування поетичного стилю поета — довженківський дух.

Вінграновський прагне у своїх віршах виразити всю повноту життя, тут історичні реалії переплітаються з густою насиченістю предметних і духовних ознак сучасної епохи: «Зійди мені!.. В цю ніч в своїм чутті / Я мов приймач!.. — в мені всі звуки світу! / Зіходить доля тихо на орбіту / Високоточних дум і почуттів. // Творись, мій труд! На тебе ми проллєм / Всі грози дня, а не чорнильну воду! / Для мене найпроблемніша з проблем — / Проблема серця і чола народу. // Художник — це світогляд і талан! / Його духоозброєння — сучасність! / І план думок, і нервів його план / Лягає в план доби і у всечасність!» Вінграновський не часто в такий прямий спосіб проголошує своє кредо, як у цитованому вірші, що зветься, здавалося б, зовсім не відповідно до високого ладу висловлених у ньому думок і почуттів — «Елегія». Але поет не розділяє на окреме лірику публіцистичну й пейзажну, громадську й особисту, навіть любовну. Він усвідомлює цю особливість своєї творчої вдачі, називаючи свою фантазію «свобідною й безпричальною» («Демон»). У творах поета можна знайти ті точки, вузли, навколо яких найчастіше зосереджується його увага, ті художні принципи, за допомогою яких він прагне з'єднати «план доби і... всечасність», вмістити в сучасності й історичну долю народу, і його проступання у майбутнє.

Адже митець попри всю своєрідність обдаровання, неповторність голосу виступає сином своєї доби, свого оточення, свого покоління, і загальний напрям творчих шукань неодмінно позначиться на його творчості, чималою мірою формуватиме її. Для тих, чиє знайомство з поезією М. Вінграновського почалося з початку 60-х років, особливо з виходом його збірки «Атомні прелюди» (1962), в якій уже

досить виразно визначилися риси його почерку: «...йдуть літа нестримною ходою, / Вже плід налився із рясного цвіту... / І той любов'ю повниться до світу, / Хто рідну землю має під собою...» («Тополя»).

Космічна тема, яка такою хвилею пройшла в українській поезії першої половини 60-х років, у віршах М. Вінграновського здобула своє оригінальне втілення: «Народе мій! Поки ще небо / Лягає на ніч у Дніпро — / Я на сторожі коло тебе / Поставлю атом і добро...» («Народе мій!...»). Сусідство «атома» і «добра» свідчило не лише про гостроту стику віддалених понять, а й про те, що ліричний герой поета замислюється над проблемами доби, позначеної величезними досягненнями науки, проникненням людини в космос. Для якої мети будуть використані ці досягнення, чому служитимуть — добру чи злу, стануть творчою чи руйнівною силою в людських руках — ось які питання хвилювали поета. Спирався він на довженківську ідею утвердження прометеїзму нового вогню, який здобуває наука, його службі на користь людині, людству й прогресу.

Вірші М. Вінграновського співзвучні із загальною проблематикою того часу в поезії — тривогою за долю планети. І навіть глобальні образи, оперування широкими просторовими й часовими площинами органічно вписує його поезію в літературний процес того часу: «Мені привиділось затемнення Землі: / Водневих бомб чорнолетучі зграї, / І людство, скорчене у попелястій млі, / І хмари, як папір, горять у небокраї. // Кричить Америка, і Африка горить, / Волає Азія, і пламенить Європа... / Забагрюючи космосу блакить, / Летить Земля, відкривши смертно рота» («Мені привиділось...»).

У критиці стиль поета було визначено як романтичний, де герой — не конкретна людина, а узагальнення, символ з рисами гіперболізації. Космос виступає в «Атомних прелюдах» як арена зіткнення руйнівної і творчої сил. Характерним у цьому плані є вірш «Фуга», в якому автор прагнув персоніфікувати суспільно-моральні категорії. Твір починається такою глобально-космічною картиною: «Сутеніло. Сатаніло. Погляд сховав кров'ю... / В скафандрі хмар ішло землею небо. / Сутеніло. / Бомбами, бомбами, бомбами / Бийте свободу в лоб!...». Рядок у творі експресивний, підкреслений звукопис має виражати посилення тривожної атмосфери («Сутеніло. Сатаніло»). Свобода спершу виникає у вірші як поняття, але згодом поет уособлює, персоніфікує його, вводить у ранг живого персонажа. Картини у вірші міняються. Постать свободи з'являється на тлі скоріше якоїсь катастрофи, аніж боротьби, зіткнення ворожих сил. Свобода в образі жінки давно відома в мистецтві, згадаймо хоч би картину Е. Делакруа «Свобода на барикадах» (1830) або ж образ волі як жінки, зацькованої панами, в поемі

Т. Шевченка «Кавказ». Такої органічної злитності символічного образу із загальним соціально-історичним тлом твору, який бачимо в творах великих митців, сучасним художникам варто повчитися.

Космос усвідомлюється як арена зіткнення доброго і злого начал. М. Вінграновський шукає символів, які б цей конфлікт втілювали, звертається до художнього досвіду минулого. В його поезії з'являється постать Демона. Поет апелює до своїх попередників, які наповнили цей символ конкретним філософським змістом, показали його як втілення драматизму поступу історії. Демон у поета стає сумним свідком довгого ланцюга помилок і жертв, масштаби яких лише посилили перемоги людини над природою. У мотив коліскової поета вплетені тривожні нотки — так тривожиться мати про долю своєї дитини, народженої у грізні часи...

Отже, космічну тему автор не тільки наповнив суспільною, земною проблематикою, але й впритул наблизив її до читача, інтимізував. Вінграновський вловив дихання традиції, історизм суспільного й філософського мислення, неперехідність ідей великих поетів минулого. Предметом його поезії став не стільки космос реальний, що впритул наблизився до людини, як «космос душі», одвічне прагнення мистецтва вийти за рамки особистого досвіду, побачити людину як частку всесвіту.

М. Вінграновський мислить сміливо й широко, вивіряючи свій поетичний голос досвідом історії. Лінія осмислення «космосу» в його творах має свій неповторний спосіб реалізації на рівні символіки, образної палітри. Вінграновський прагнув, щоб вірш його не поривав зв'язку з конкретними проявами життя, щоб образ не втрачав сили «земного тяжіння» життєвої ситуації, події, випадку... Цей принцип — а основи його йдуть явно від довженківського «планетарного» пафосу — від твору до твору поглиблюється, поет шукає нових способів зробити космічне гранично відчутним, близьким, спираючись на принцип фольклорного паралелізму тощо.

Переплетіння понять, породжених сучасною епохою та її рівнем мислення, із побутовими реаліями не наштовхується на опір уяви читача тому, що це нове поняття виступає мовби поштовх, а далі ліричний сюжет розвивається у новому руслі, де можна стежити за рухом поетичної ідеї: «...А над нами — Чу-мацький Віз, / Без волів і коліс над нами. / У тім возі мій прадід спить...» («Прадід»). Перехід до прадіда природний завдяки тому, що поняття воза здобуває два значення — пряме й символічне, фантастично-казкове. Власне, вся оповідь теж казкова, адже мовиться про те, що сниться прадідові на возі — тому, звісно, небесному... Але як природно й переконливо співіснують між собою обидва плани, яка тонка й прозора

грань, що об'єднує їх. Дідові сні — це картини, які стали історією, факти минулого: «Не поїду, мабуть, у гості — / Пан на шибеницю звелить», оживають тут і інші настрої, зокрема, про те, що «Кармалюк вируша на діло...». Нарешті ще один план — психологічний, суто людський, що надає творові особливої зворушливості й довірливості: «Дай-но, місяцю, ту зірницю — / Третю ніч мені не мигтить, / Я укину її в криницю — / Насті воду позолотить...».

Отут ми стикаємося з іншим космосом, що має назву народної космології. В житті людини явища природи завжди відігравали важливу роль, втручалися в її долю. Поет первісний космос непомітно, ніби ненароком, пов'язав з космічністю свого часу, завдяки чому вийшов справді оригінальний мистецький синтез, відчуття історизму мислення й почування. Чумацький віз і постать прадіда дає відчуття минулого, яке входить у єство сучасної людини.

Особливої повноти й виразності досягає М. Вінграновський у використанні засобів фольклору для осмислення історичної долі народу у вірші «Ніч Івана Богуна» — творі, сповненому надзвичайної насиченості думок і почуттів. Історичні реалії у вірші постають як основа сучасного погляду на минуле, вони не існують як фіксація, а як спосіб оцінки, де воєдино злиті сарказм і пафос, захоплення й осуд, де минуле постає диференційованим: «Могил нема. Могили повтікали! / Дніпро утік — лишилася вода. / ...Тікає воля, дух її і слово. / І грає рабство в сурми золоті. / ...Татарський кінь стриже вухами ночі, / І місячні серпи ті ночі в копи жнуть».

Коли ж мова заходить про народ — одразу вступають у дію інші ресурси образної палітри — фольклорні, як і образна символіка дум та пісень про походи, знову ж таки образно трансформована й переосмислена («То мене несуть, ще й коня ведуть, кінь голівоньку хиле»), де з натяку постає узагальнення, а подія, факти історії стають фактом життя ліричного героя.

«Ніч Івана Богуна» — це передчуття визвольних боїв, передчуття духовного розвитку народу. Поет переконаний у тому, що «нам дорога у ракетнім світі» духовна спадщина предків, і намагається цю єдність минулого й сучасного зробити художньою реальністю, живою плоттю образу, тому «сучасна мить мені вже, як минуле, сучасна мить мені, як майбуття» («Сади»), і саме тому йому «пахне сіном з Чумацького Возу...» («Синій сон у небесному морі...»), і цьому віриш.

Поняття космічного у М. Вінграновського — це поняття максимуму, апогею, своєрідний критерій виміру людських справ, моральних категорій. Почуття ліричного героя посилюється, і тоді з настрою, що з'явився в душі, як цятка хмарини в небі, розгортається хмара на ціле небо (згадаймо

Тичинине: «думами, думами, наче море кораблями, переповнилась блакить...») Ми бачимо цей процес наростання навіть у градації понять: «— Мій світе, світку, світотенько, мій світонько, світище мій!» («Станси»). У «космос» свій поет «включає» не лише деталі й картини, які виражають стан його душі, спогади, візії. Він прагне передати й «парадокси доби» (вислів В. Симоненка), малюючи на тлі досягнень людства, що сягнуло за межу земного, й картини важкої праці, яку теж повинна полегшити наука й техніка. Тим-то зір його схоплює у тому ж вірші «Станси»: «І мозолі під прапорами, / І космос, і над буряками / Жінок похилених, як в сні...»

Таким чином, говорячи про космічні мотиви в творчості М. Вінграновського, треба розглядати їх не просто як тему, а бачити в них прагнення поета виявити своє ставлення до світу, до важливих суспільних тенденцій життя, за елементами поетичного світу вловлювати прикмети художнього світогляду автора.

Світ і світогляд у художній творчості — невіддільні, поетична ідея природно формується у творі, а не додається до тексту... Часто ліричний сюжет у його сонетах тримається на переносному елементі метафори. «Ви, як стежка, кохана», — починається один з віршів, отже, йдеться про кохану, тим часом продовжується вже лінія стежки: «Лине сон мій по вашій стежині». А далі цілий ряд нових образно-асоціативних нарощень: «з неба падають зорі в дзьоби журавлів», а відтак ліричний герой грає мрії коханої серцем «в бузинову сопілку дитинства свого»... Це «потік свідомості» ліричного героя... Автор шукав нових способів організації ліричного сюжету, які б відповідали характеру його творчості. Так, він вдався по допомогу до кіно, яке дає відчуття просторову та й часову перспективу («Кінотриптих»): «Ти зла, як дика груша при дорозі, / Ти відьма мого серця. Я — тиран, а ти мільйон тиранів...». І ось передбачувана поетом перспектива «приборкання непокірної» подана у вигляді трьох планів: «Твій крупний план — неспинена і рвійна / Хурделиця краси, аж племінь по кістках. / Середній план твій — радість мого мрійна. / Загальний план твій — діти на руках...». Саморозкриття творчого принципу розгортання картин дає змогу бачити кінематографічну послідовність різних планів. У вірші «Стояла в травах ніч...» природа розкривається не одразу — спершу подано загальний план, мов погляд здалеку, де земля зливається з небом і десь губиться лінія обрію: «І небо йшло задумливо над світом, / І довгі зорі сіяло крізь віти, / Втираючи хмариною чоло». Зорі тут існують як сукупність, зате хмарина вводить читача в ближчий план і водночас персоніфікує природу. Далі «напливає» ще один об'єкт («замерехтіла в тінях темна хата»), мовби

наближений кінокамерою, і врешті-решт перед очима постає майже мікроскопічна деталь: цвіркун, який цвірчав «за хатою у житі». Цей точно й тонко проведений принцип градації деталей від загального плану до укрупненого — небо, хмара, хата, цвіркун — в міру фіксації все менших площин збільшує психологічне навантаження на кожний захоплений об'єкт. Природа наче зливається з єством ліричного героя, вони сприймаються як одне ціле. Тому умовна кінцівка твору виглядає як достовірна, природна: «Я чув тоді — колосся проростає... крізь голову мою». Знову космос, але наближений до людини, органічно пов'язаний з нею, а не підкорений людиною в процесі науково-технічної революції.

Розвиток М. Вінграновського як поета йшов по лінії поступового приборкання хаосу почуттів. Те, що в перших творах нестримно виривалося назовні, згодом переходить у психологічні глибини — чи то як тремка, затаєна мелодія, а чи як драматизм почуття. Широта психологічних станів відкривається поетові в природі. Він знаходить прості й переконливі аналогії між природними явищами й життям людини, доводячи фольклорний паралелізм до високого філософського звучання й мистецької довершеності: «У білім сні, у білім сні зимовім / В землі під серцем ворухнулася весна, / І тінь конвалій синьоголосна / Нам почала весну в своїм пахучім слові. // ...Я думаю передчуттям весни, / Передчуттям очей щасливих зерен. / Вони — це я. А я — то є вони» («У білім сні...»).

Включення свого «я» в кровообіг життя на землі втілено самотутньо. Однак поет не визнає паралелей прямих, і в новому вірші неодмінно ускладнить, розгорне накреслене порівняння життя людини і проростання зерна, сповнить його новими відтінками, переведе в настроєвий ключ: «Оце і все із поля наших снів. / Скінчилися обжинки навіжені. / Я накосив лиш нервів добрий сніп / Та вимолотив радощів півжмені» («Літа жадань, літа сум'ять і знади!»).

У палітрі М. Вінграновського реалії пейзажу завжди оживлені, причому деякі деталі, улюблені кольори стають у нього постійними. Таким є образ весла, що виступає у найрізноманітніших функціях — то як перевізник з весни в літо, то як спогад, що блиснув краплею на веслі й залишився в душі, то як символ змінності, коли весло обсихає. Або синього кольору — теж повсюдно поширеного; поет не закріплює за ним якогось одного значення, а, навпаки, скоріше дозволить собі червоне чи зелене назвати голубим, аніж примусити голубий колір виражати негативні імпульси...

Природа в М. Вінграновського настільки олюднена, що ввібрала в себе всі відчуття й емоційні стани. Просто дивуєшся невичерпності уяви поета, яка знайде в деревині, гаєві, хмарі,

вечорі приховані ресурси психологічного стану, настрою. «Ліщина дивиться горіхами на хмару» («Над гаєм хмара руку простягає...»), «на колінах яблуні спить вітер» («Ходімте в сад...»), любов—це «сльоза — підпалена промінням, по вечоровій стомленій щоці» («Літа жадань...»), «зеленим голосом сади зовуть зозулю» («У білім сні»). Це не просто вигадливі метафори, це конкретне переживання, розгорнуте в пластичний образ і перенесене на ліс, поле, степ... У метафоричнім буйстві велике й мале міняються місцями: «сплять босі села в хаті на печі» («Вже небо не біжить...»), «вітри посивіли, і небо піросло» («Демон») і т. д. Ця асоціативна щедрість — для того, щоб картина природи сприйнялась як психологічний стан.

М. Вінграновський прагне емоційно наситити сам колір, дати йому стати пейзажем: «...цієї ночі сніг упав — на чорне впало біле» («Цієї ночі птах кричав...»), або ж числовим символам надати реального значення: «триста розлук поміж нами було, триста прощань поміж нами. Триста небес понад нами сплигло» («Кінотриптих»). Мало хто з ровесників і сучасників поета вдавався до таких ризикованих і віддалених образотворень, як М. Вінграновський. Пригадується, які гострі дискусії спалахували з приводу його метафори «троянди із горла ростуть». У чому причина? Очевидно, важливо тут дати на щось опертися уяві читача, знайти в своєму духовному арсеналі певну аналогію. Якщо в народній пісні посіяно жаль, якщо в ній цвіте, а потім в'яне радість, то «білі квіти суму на подушці...» («Тринадцять руж під вікнами цвіло») теж сприймаються читачем. Опертя на фольклор, на поетику народної пісні, її принципи поетичного асоціювання — очевидно, вірний шлях досягти психологічної переконливості художнього образу.

Пастельна пластика і стриманість, погамованість у вияві почуттів, що поступово приходять на зміну розбурханій уяві й парадоксальності образів, не сковують уяви поета. Його асоціації несподівані, здебільшого, але психологічно вмотивовані: «Прилетіли коні — ударили в скроні. / Прилетіли в серпні — ударили в серце. / Ударили в долю, захмеліли з болю, / Захмеліли з болю, наіржались вволю. / Отакі-то коні — сльози на долоні». Оце і весь вірш — суцільна паралель настрою з тупотом коней. Неважко збагнути, звідки йде заміна думок, почуттів — кіньми: йде вона від степових обширів рідного поетові краю, де перелоги історії і спогади дитинства збиті кінськими копитами...

Ряд його творів мають ознаки своєрідної ліричної епічності, яка виростає з традицій фольклору і несе в майбутнє ці риси, збагачуючи їх чуттям сучасності. Тиха вечеря сім'ї під ясними зорями й над тихими водами переходить в поезії у вечерю сіл, землі й неба, вечерю серця, в той стан єдності приро-

ди і людини, коли найбільша сутність людського виражається у праці, у творенні, у відчутті тієї тиші, коли «сира земля пошерхлими губами припала до грудей сівалок голубих» («Квітень»). Почуття соціального оптимізму розкривається в поета через найглибинніші й найтонші порухи, через ту сокровенну мову серця, в якій найтихіша мова найбільш чутна.

І л ь н и ц ь к и й М и к о л а. На вістрі серця і пера. — К., 1980.

- ❓ Розкрийте сутність поетичного кредо Миколи Вінграновського. Яким змальовується образ України в його творах? Простежте смислові наповнення образу Дніпра у віршах поета. Якими засобами досягає митець художньої виразності, експресивності, милозвучності творів? У чому своєрідність художньої майстерності віршів-хоку, стансів? Що приваблює вас в інтимній ліриці поета? Які питання буття української нації порушив Микола Вінграновський у своєму виступі на конгресі ПЕН в Монреалі? Які чинники, на погляд Миколи Ільницького, сформували творче обличчя поета? Висвітліть значення космічної проблематики в творах Вінграновського. У чому, на думку критика, полягає еволюція розвитку Вінграновського?

Василь Стус (1938 — 1985)

Видатний митець і перекладач, людина Прометеївського чину, втілення незнищенності людського духу й національної гідності українця. Василь Семенович Стус народився 6 січня 1938 року в с. Рахнівка Гайсинського району на Вінниччині в родині селянина. Середню школу закінчив на Донбасі, 1959 року вступив у Донецький педагогічний інститут і дебютував добіркою віршів у «Літературній газеті» з передмовою Андрія Малишка. Перша збірка «Круговерть» (1964) не була видана в Україні через те, що Стус 1965 року в кінотеатрі «Україна» виступив проти арештів української інтелігенції. Така доля спіткала і наступні збірки «Зимові дерева» (1970), «Веселий цвинтар» (1970). Друга збірка поезій та збірки «Свіча в свічаді» (1977), «Палімпсести» (1986) вийшли за межами України. На батьківщині поета вийшли його «Твори» у 4 томах (1994—1997), «Повернення» (1990), «Під тягарем хреста» (1991), «Вікна в позапростір» (1992), «Золотокоса красуня» (1992) та чимало інших перевидань. Автор багатьох літературознавчих праць про творчість Бертольда Брехта, Генріха Белля, Володимира Свідзинського — «Зникне розцвітання особистості», Павла Тичини — «Феномен доби». Поет-дисидент був репресований комуністичним режимом. Українського митця-в'язня німецький письменник Генріх Белль висунув у 1985 році на

здобуття Нобелівської премії. Але її присуджують тільки живим... З вересня 1985 року Стус помер у Пермських таборах. Шевченківським лауреатом став посмертно.

Для художньої манери письма Стуса притаманні закорінення в національну образність і світорозуміння, модерністські пошуки в галузі форми, інтелектуалізм й екзистенціальне розуміння життя. Його поезія сповнена філософських мотивів, експресивно забарвлена, метафорична, але водночас національно органічна, лірична й поетична.

* * *

Не одлюби свою тривогу ранню, —
той край, де обрію хвиляста каламуть,
де в надвечір'ї вітровії тчуть
едвабну сизь, не віддані ваганню.
Ходім. Нам є де йти — дороги неозорі,
ще сизуваті в прохолодній млі.
Нам є де йти — на хвилі, на землі —
шляхи — мов обрії — далекі і прозорі.
Шумуйте, весни — дні, ярійте, вечори,
поранки, шліть нам усмішки лукаві!
Вперед, керманичу! Хай юність догорить —
ми віддані життю, і нам віддасться в славі!

* * *

Твоє життя минуло й знебуло.
І гусне крик. Довліє злоба дневі.
І спроневіра спалює чоло,
І дивен див біжить поверхи древа,
І ніч біжить — поверхи давніх днів,
І тінь лягла на заволоку часу.
Поезіє, красо моя, окрасо,
Я перед тебе чи до тебе жив?

ОСТАННІЙ ЛИСТ ДОВЖЕНКА

Прозаїки, поети, патріоти!
Давно опазурились солов'ї,
одзьобились на нашій Україні.
А як не чути їх? Немає сил.
Столичний гамір заважкий мені.
І хочу вже на затишок, і, може,
на спокій хочеться на придеснянський,
і хочеться на мій селянський край.
Пустіть мене до себе. Поможіть
мені востаннє розтроюдить рану,
побачити Дніпро, води востаннє

у пригірщ із криниці зачерпнуть.
Нехай гризуть Дніпрові гострі кручі
моє зболіле серце. Хай гудуть
чернігівські просмолені ліси.
Пустіть мене в просмолене дитинство.
Бо кожну ніч порипують бори,
і ладаном мені живиця пахне,
і дерева, як тіні предковічні,
мене до себе кличуть і зовуть.
Пустіть мене у молодість мою.
Пустіть поглянути. Пустіть хоч краєм,
хоч крихіткою ока ухопить
прогірклу землю. Звіхолили сні
мій день і ніч мою, й життя прожите.
Пустіть мене до мене. Поможіть
ввібрать в голодні очі край полинний
і заховать на смерть. Пустіть мене —
прозаїки, поети, патріоти.

* * *

Не можу я без посмішки Івана¹
оцю сльотаву зиму пережити.
В проваллях ночі, коли Київ спить,
а друга десь оббріхують старанно,
склепить очей не можу ні на мить,
він, як зоря, проміниться з туману,
але мовчить, мовчить, мовчить, мовчить.

Ні словом не озветься. Ані пари
із уст. Вусате сонечко моє!
Несуть тобі три царіє со дари
скапарене озлоблення своє.

Іваночку! Ти чуєш, доброокий?
Йй-бо, не знаю, що я зле зробив.
Чого ж бо й досі твій поріг високий
ані відчув, ані переступив?

Прости мені, недільний мій Хрещатик,
що, сівши сидьма, ці котли топлю
в оглухлій кочегарці. Що терплю,
коли вже ні терпіти, ні мовчати
не можу, що, читаючи, люблю
твоїх Орхана, Незвала і Данте,
в дев'яте коло прагнучи стремлю.

¹ Письменник Іван Світличний, якого було арештовано у вересні 1965 року.

Моє ж досьє, велике, як майбутнє,
напевне, пропустив котрийсь із трутнів.
Із тих, що білий світ мені окрали,
окравши край, окрали спокій мій,
лишивши гнів ропавий і кривавий
і право — надриватися в ярмі.

Сидять по шпарах всі мужі хоробрі,
всі правдолюби, чорт би вас побрав!
Чи людська добрість — тільки доти добрість,
поки без сил, без мужності, без прав
запомогти, зарадити, вступитись,
стражденного в нещасті прихистить
і зважитись боротися, щоб жити,
і зважитись померти, аби жить?

Коли тебе, коханий, покарають —
куди втечу від сорому й ганьби?
Тоді прости, прощай, проклятий краю,
Вітчизно боягузів і убивць.

* * *

Пам'яті А. Г.¹

Ярій, душе. Ярій, а не ридай.
У білій стужі сонце України.
А ти шукай — червону тілька калини
на чорних водах — тілька її шукай,
де жменька нас. Малесенька щопта
лише для молитов і сподівання.
Усім нам смерть судилася зараньня,
бо калинова кров — така ж крута,
вона така ж терпка, як в наших жилах.
У сивій завірюсі голосінь
ці грона болю, що падуть в глибінь,
безсмертною бідою окошились.

* * *

У цьому полі, синьому, як льон,
де тілька ти — і ні душі навколо,
уздрів і скляк — блукало серед поля
сто тіней. В полі, синьому, як льон.
І в цьому полі, синьому, як льон,
судилося тобі самому бути,

¹ Вірш пам'яті художниці Алли Горської, по-звірячому вбитої за загадкових обставин 1970 року.

аби спізнати долі, як покути,
у цьому полі, синьому, як льон.
Сто чорних тіней довжаться, ростуть
і вже, як ліс соснової малечі,
устріч рушають. Вдатися до втечі?
Стежину власну, ніби дріт, згорнуть?
Ні. Вистояти. Вистояти. Ні —
стояти. Тільки тут. У цьому полі,
що наче льон. І власної неволі
спізнати тут, на рідній чужині.
У цьому полі, синьому, як льон,
супроти тебе — сто тебе супроти,
і кожен супротивник — у скорботі,
і кожен супротивник, заборон
не знаючи, вергатиме прокльон,
неначе камінь. Кожен той прокльон
твоєю смертю обгорілий.
Здичів дух і не впізнає тіла
У цьому полі, синьому, як льон.

* * *

Як добре те, що смерті не боюсь я
і не питаю, чи тяжкий мій хрест,
що перед вами, судді, не клонюся
в передчутті недовідомих верст,
що жив, любив і не набрався скверни,
ненависті, прокльону, каяття.
Народе мій, до тебе я ще верну,
як в смерті обернуся до життя
своїм стражденним і незлим обличчям.
Як син, тобі доземно уклонюсь,
і чесно гляну в чесні твої вічі,
і в смерті з рідним краєм поріднюсь.

* * *

Сто років, як сконала Січ.
Сибір. І соловецькі келії,
і глупа облягає ніч
пекельний край і крик пекельний.

Сто років мучених надій,
і сподівань, і вір, і крові
синів, що за любов тавровані,
сто серць, як сто палахкотінь.

Та виростають з личаків,
із шаровар, з курної хати
раби зростають до синів
своєї України-матері.

Ти вже не згинеш, ти двожилава,
земля, рабована віками,
і не скарать тебе душителям
сибірами і соловками.

Ти ще виболюєшся болем,
ти ще роздерта на шматки,
та вже, крута і непокірна,
ти випросталася для волі,

ти гнівом виросла. Тепер
не матимеш од нього спокою,
йому ж рости й рости, допоки
не упадуть тюремні двері.

І радісним буремним громом
спадають з неба блискавиці,
Тарасові провісні птиці —
слова шугають над Дніпром.

ЗА ЛІТОПИСОМ САМОВИДЦЯ

Украдене сонце зизить схарапудженим оком,
мов кінь навіжений, що чує під серцем ножа.
за хмарами хмари, за димом пожарищ — високо
зоріє на пустку давно збайдужіле божа.
Стинаються в герці скажені сини України,
той з ордами бродить, а той накликає москву,
заллялися кров'ю всі очі пророчі. З руїни
підводиться мати — в годину свою грозову:
— Найшли, налетіли, зом'яли, спалили, побрали
з собою в чужину весь тонкоголосий ясир,
бодай ви пропали, синочки, бодай ви пропали,
бо так не карав нас і лях, бусурмен, бузувір!
І Тясмину тісно од трупу козацького й крові,
і Буг почорнілий загачено тілом людським.
Бодай ви пропали, синочки, були б ви здорові
у пеклі запеклім, у райському раї страшнім.
Паси з вас наріжуть, натягнуть на гузна вам шалі
і крові наточать — упийтесь пекельним вином.
А де Україна? Все далі, все далі, все далі
Наш дуб предковічний убрався сухим порохом.

Украдене сонце зизить схарапудженим оком,
мов кінь навіжений, що чує під серцем метал.
Куріє руїна. Кривавим збігає потоком,
і сонце татарське — стожалъне — разить наповал.

ТРЕНИ М. Г. ЧЕРНИШЕВСЬКОГО

1

Народе мій, коли тобі проститься
крик передсмертний і тяжка сльоза
розстріляних, замучених, забитих
по соловках, сибірах, магаданах?
Державо напівсонця-напівтьми,
ти крутишся у гадину, відколи
тобою неспокутний трусить гріх
і докори сумління дух потворять.
Казися над проваллям, балансуй,
усі стежки до себе захаращуй,
а добре знаєш — грішник усесвітній
світ за очі од себе не втече.
Це божевілля пориву, ця рвань
всеперелетів — з пекла і до раю,
це надвисання в смерть, оця жага
розтлінного весь білий світ розтлити
і все товкти, товкти зболілу жертву,
щоб вирвати прощення за свої
жахливі окрутенства — то занадто
позначено по душах і хребтах.
Тота сльоза тебе іспопелить,
і лютий зойк заврунеться стожало
ланами й луками. І ти збагнеш
обнавіснілу всенищівність роду.
Володарю своєї смерти, доля —
всепам'ятна, всечула, всевидюща —
нічого не забуде, не простить.

2

Виснажуються надра: по світах,
по диких нетрях, криївках і кублах
розсовано твій рідний суходіл.
Німі, нерозпізнанні вже уста,
серця студені, тьмою взяті очі
і шкарубкі долоні, де вже доль
не розпізнаєш лінії. То рештки
душі твоєї, що напівжива.

О болю, болю, болю, болю мій!
Куди мені податися, щоб тільки
не трудити роз'ятреної рани,
не дерти серця криком навісним?
Стою, мов щовб, на вічній мерзлоті,
де в сотню мишачих слідів угнались
розпадки тьмаві — і скупі сльозу,
що на морозі мерзне, ледь тамую:
це ж ти, мій краю, в цятках крові — ти!
Займанщино пекельна! Де не скинь
страпатим оком — то охлялі надра,
то рідний край пантрує звідусюди:
«Це ж я (на голос Йорика), це ж я».

3

Чотири вітри — полощуть душу.
У синій вазі — стеблина яра.
У вирві шалу, в світ-завірюсі
чорніє безум хитай-води.
Біля колчану — хвостаті мітли.
Під борлаками як запах безу
убрався обрій вороноконий
у смерк, у репет, у крик, у кров.
Новгородці, новгородці!
Загородила пуга дорогу.
У синій вазі — стеблина яра.
Як білий бісер — холодний піт.
О білий світе сторчоголовий,
опріч опричнин — куди подітись?
Кошлатий обрій вороноконий
йде берегами ридай-ріки.

4

Боже, не літості — лютості,
Боже, не ласки, а мсти,
дай розірвати нам пута ці,
ретязі ці рознести.
Дай нам серця неприкаяні,
дай стрепіхатий стогнів,
душ смолоскипи розмаяні
між чужинецьких вогнів.
Пориве, пориве, пориве,
разом пірвемося в лет.
Бач — розсвітається зарево.
Хай і на смерть, а — вперед.

Благословенна хай буде та
куля туга, що разить
плоть, щоб її не марудити
в перечеканні століть.
Боже, розплати шаленої,
Боже, шаленої мсти,
лютості всенаученної
нам на всечас відпусти.

5

Зрадлива, зваджена Вітчизна в серці дзвонить
і там росте, нам пригнітивши дух.
Ви, нею марячи, зазнайте скрух і скрух,
і най вас Бог, і най вас Бог боронить.
Розкошлані на всіх вітрах вагань,
як смолоскипи молодого болю,
в неволі здобули для себе волю,
ногою заступивши смертну грань.
Щедрує вам безсмертя щедрий вечір
в новій Вітчизні — по громадді спроб.
Отож, не ремствуйте, що вам на лоб
поклав Господь свій світлий перст нищівний.

* * *

Тагіл. Зима. Шістдесят перший рік.
І я солдат, що після всіх скорочень
попав сюди — докантувати строку,
одержав за зразкове воєнробство
(були солдатські жарти — воєнраб)
увільнення.

Напевне, цілий рік
проживши між боліт, ялин, казарм,
до міста не показуючи носа,
я звикнув пити був (замість горілки —
трійний одеколон). Онучі прати
хоч раз на місяць. Згадують дівчат,
що буцім-то в житті одним і снили,
аби мені віддати свій вінок.
Пускати в діло свій солдатський пасок,
розповідать солоні анекдоти,
навчився сачкувати так майстерно,
немов солдат, що добуває строк.
Отож — Тагіл. Не пам'ятаю — парк
чи сквер міський зібрав великий натовп

щасливих гаволовів: школярі,
студенти, металурги, кагебісти,
наш брат солдат, старі пенсіонери
дивилися на виставку собак.
І то було видовище, скажу вам:
орденоносні пси — могутні груди,
обвішані медалями, а морди —
пихаті, як в заслужених митців
чи лавреюваних міліціонерів —
подзенькуючи бляшками, проходять,
зневагою вшановуючи натовп,
а біля них, тримаючи побожно
ланцюг, — щасливі власники собак.
О мить блаженства — і людей і псів.
Одні щасливі ницістю своєю
і приналежністю чотириногим
так низько хиляться благочестиво
перед Нічим, що дивиться зокіл.
А другі — на хребтах своїх довгастих
несуть такий тягар своєї слави,
аж закипає від образи кров
в собачім серці: ось воно, мовляв,
мистецтво для безрогих. Гніт тяжкий
зумисних демократій. Перед ким
демонструватимем ясновельможність
своїх заслуг і подвигів? Кого
вщасливлювати власною явою?
Кому показувати псову міць,
державну гордовитість і незламність?
Я був у натовпі. Я був ніким.
Я сором відчував за власну ницість,
за воєнрабство. І безмірний жаль
виповнював мою голодну душу,
що я не пес. Орденосний пес.

* * *

Ось вам сонце, сказав чоловік з кокардою на кашкеті
і витягнув п'ятака, схожого на сонечко.
А це вам дорога, він зробив кілька ступнів праворуч,
носаком позначивши її межу.
Щоб вам було радісно — вмикайте магнітофони, транзистори,
беріть до рук іграшкові калатала,
бемкайте, хоч би й по голові.
Щоб не хотілося їсти й пити —
слухайте лекції, популярні кінофільми,

ох як ви житимете щасливо!
А щоб не капав за шию дощ —
пам'ятайте,
що будь-яка злива
колись та кінчається,
навіть потоп.
Буде холодно — співайте оцих пісень,
при цьому він подав жмутик
проштемпельованих текстів
(дозволено цензурою
для колективного співу
двом, трьом і більше співакам).
Коли вам захочеться відпочити —
розучуйте цікаву гру про війну,
уявіть, що опали вас вороги
і хочуть позбавити щасливого існування.
Словом, стріляйте, кидайтесь на амбразури,
падайте під танки.
Тільки не розбігайтесь, докинув він.
— Благодійнику наш,
кому хочеться тікати з раю, —
загукали ми в одне горло,
вдивляючись в очі під кокардою,
схожі на дві крапельки ртуті.

* * *

Мені зоря сіяла нині вранці,
устроєнена в вікно. І благодать —
така ясна лягла мені на душу
сумиренну, що я збагнув нарешті:
ота зоря — то тільки скалок болю,
що вічністю протягий, мов огнем.
Ота зоря — вістунка твого шляху,
хреста і долі, ніби вічна мати,
вивищена до неба (од землі
на відстань справедливості), прощає
тобі хвилину розпачу, дає
наснагу віри, що далекий всесвіт
почув твій тьмяний клич, але озвався
прихованим бажанням співчуття
та іскрою незгоди:
бо жити — то не є долання меж,
а навикання і самособою —
наповнювання. Лише мати — вміє жити,
або світитися, немов зоря.

* * *

Церква святої Ірини
криком кричить із імлі.
Мабуть, тобі вже, мій сину,
зашпори в душу зайшли.
Скільки набилося туги!
Чим я її розведу?
Жінку лишив на наругу,
маму лишив на біду.
Рідна сестра, як зигзиця,
б'ється об мури грудьми.

Глипає оком в'язниця,
наче сова із пільми.
Київ за ґратами. Київ
весь у квадраті вікна.
Похід почався Батиїв
а чи орда навісна?
Мороком горло огорне —
ані тобі продихнуть.
Здрастуй, бідо моя чорна,
здрастуй, страсна моя путь.

* * *

Наснилося, з розлуки наверхлося,
з морозу склякло, з туги — аж лящить:
над Прип'яттю світання зайнялося —
і син біжить, як горлом кров біжить.
Мов равлики, спинаються намети,
а мушля в безсоромності цноти
ніяк не знайде барви для прикмети
твоїх надсад, твоєї німоти.
І шклиться неба виспіла полуда —
тверда труна живих, як живчик, барв.
Бреде зоря — сновида і приплуда —
одержаний задурно щедрий дар.
А човен побивається об здвиги
повсталих хвиль, твердих, немов стовпці.
...Підтале чорноводдя зелен-криги
займається світанком на щоці.

* * *

Синові

Ти десь уже за пам'яттю. В пільмі
утрати, до якої звикло серце.
І світишся, мов зірка, з глибини
узвишшя наднебесного. Тобі
все п'ять лиш літ. І ти в тих івтах стрягнеш,
як зерня в шкаралущі. Болю мій,
на попіл вигорілий, як нестерпно
було б тебе удруге народити
і знов, як перше, вздріти немовлям!

* * *

Верни до мене, пам'яте моя!
Нехай на серце ляже ваготою
моя земля з рахманною журбою,
хай сходить співом горло солов'я
в гаю нічному. Пам'яте, верни
із чебреця, із липня жаротою.
Хай яблука осіннього достою
в мої червонобокi виснуть сни.
Нехай Дніпра уроча течія
бодай у сні, у маячні струмує.
І я гукну. І край мене почує.
Верни до мене, пам'яте моя!

* * *

На колимськiм морозі калина
зацвітає рудими слізьми.
Неосяжна осонцена днина,
і собором дзвінким Україна
написалась на мурах тюрми.
Безгоміння, безлюддя довкола,
тільки сонце, і простір, і сніг.
І котилося куль-покотьолом
моє серце в ведмежий барліг.
І зголілі модрини кричали,
тонко олень писався в імлі,
і зійшлися кінці і начала
на оцій чужинецькiй землі.

БІЛЯ ГІРСЬКОГО ВОГНИЩА

Як запалить тебе, багаття,
у чорний день? У чорну ніч?
Як тишу притулить до віч
і ждати, ждати, ждати й кланятись,
клонитись ранкові, що йде
під божеволіючим сонцем,
і кликати день, котрий бреде
у клетоті й клятьбі?

І потім —

як бути паленим крильми
багаття біло-голубого,
не в силі вибухнуть грудьми,
не в силі бути з вічним боргом
перед очима і чолом,
перед світанням, днем і вечором?

Чом я не випростаюсь? Чом
свої не випростаю плечі,
не випростаю рук своїх,
не випростаю дум? Громами б
накликати на душу гріх,
і блиском перетнуть дамаскним
свої жалі, як ковилі,
жаління довгі, ніби жала!
Чи я діжду коли поліття
для зголоднілого бажання?
Як вибухнути, щоб горіть?
Як прохопитись чорнокриллям
під сонцем божевільно-білим?
Як бути? Як знебуть? Як жить?

* * *

О Боже мій, така мені печаль,
і самота моя — така безмежна,
нема — вітчизни. Око обережно
обмацує дорогу — між проваль:
ото — мій шлях повернення. Чи — не.
Ото мій шлях. Світ за очі. Єдине.
Пробач мені, кохана Прикраїне,
і, матере, не проклени мене.
Я геть подався. Шалом. Навманя
я геть подався, стомлений од люті.
Рожеві сопки, кригою окуті,
а понад ними — чорне вороння.
І сліпне вечір. Контур гір — немов
з картону, вирізаний для декору,
і вся тобі дорога — вниз чи вгору.
Пішов туди. Пішов туди. Пішов.

* * *

Довкола мене цвинтар душ
на білім цвинтарі народу.
Бреду в сльозах. Шукаю броду.
Над вишнями літає хрущ.
Весна. І сонце. І зело.
Стоять сади, немов кульбаби.
Сп'янілі зорі, наче краби,
вп'ялися в небо. Творять тло.
Свіча горить. Горить свіча —
а спробуй, відшукай людину
на всю велику Україну.

Мигочуть тіні з-за плеча.
Безмовні тіні. На лиці
лиш очі і уста безгубі.
Шепочуть: ми підданці згуби,
і мерзлі сльози на щоці.
Ми розминулися з життям.
Не тим, напевне, брались шляхом
і марне марим вороттям
на первопуть свою.

* * *

Весняний вечір. Молоді тумани.
Неон проспектів. Туга ліхтарів.
— Я так тебе любила, мій коханий.
— Прости мене — я так тебе любив.
І срібляться озерами долини,
шовковий шепт пригашених калюж.
— Мені ти все життя, немов дружина.
— Мені ти все життя, неначе муж.
— А пам'ятаєш? — Добре пам'ятаю.
— А не забув? — Чи не забув? О, ні.
— Здається, знову в молодість вертаю.
— Це справді — ти? Це справді — ти? Не в сні?
— А першу зустріч? — Першу і останню.
— А я лиш першу. Ніби й не було
минулих років нашому коханню.
Не вір, що за водою все сплигло.
— Не треба, люба. — Знаю, що не треба.
І душ четвірко б'ється на ножах.
О, єдиніться! Безоглядне небо
вам спільний шлях покаже — по зірках.

* * *

У порожній кімнаті
біла, ніби стіна,
притомившись чекати,
спить самотня жона.
Геть зробилась недужа:
котру ніч, котрий день —
ані чутки про мужа,
ані — анітелень.
Лячні довжаться тіні,
дзвонять німби ікон,

і росте голосіння
з-за соснових ослон.
Мій соколе обтятий,
в ту гостину, де ти,
ні пройти, ні спитати,
ні дороги знайти.
За тобою, коханий,
очі видивила.
Ніби кінь на аркані,
світ стає дубала.

* * *

Ніч блукає, наче кінь стриножений,
по байраках, виярках, степах.
Відпусти мене, ясновельможний:
бачу Україну в тьмяних снах.
Світить сонце Колими з-за взгір'я.
Добрий ранок? — На добраніч, мій
дивен краю. Золотаве пір'я
од жар-птиці тулиться до вій.
Спить кохана. Мати спить. І навзнік,
по вечірній зморі впавши, син
міцно спить. О далеч непролазна,
о розлуко, ствердла на бурштин.

* * *

Ще вруняться горді Славутіві кручі,
ще синіє річки замріяна гладь,
та вже проминув тебе птахом летючим
твій час, твій останній. Попереду — падь.
Ще сонце високе, ще небо глибоке,
та серце замало грудей не пірве.
Урвались, подались прекрасні мороки,
і щось тебе кличе, і щось тебе зве.
Розкрилені висі твої пронеслися,
попереду прірва. І ока не мруж.
Ти бачиш розхрестя дороги? Молися,
бо ще ти не воїн і ще ти не муж.
Ревуть пароплави, гудуть паровози,
і аероплани прокреслюють слід.
Чіпляйся за кручу, як терен колючий,
чіпляйся за небо, як яблуні цвіт.
Бо вже ослонився безокрай чужинний,
бо вже чужинецький оцирився край.
Прощай, Україно, моя Україно,
чужа Україно, навіки прощай.

Юрій Шерех

ТРУНОК І ТРУТИЗНА

(ПРО «ПАЛІМІСЕСТИ» ВАСИЛЯ СТУСА)

Якби Василь Стус вибирав епіграф до своєї збірки поезій,
він вибрав би початкові рядки з поетичного циклу *Лесі Українки*:

До тебе, Україно, наша бездольная мати,
Струна моя перша озветься.

Це було б визнанням переємності тем і мотивів і, в підтексті, декларацією цілковитого розриву з засобами народницької поезії, якій віддавала данину дев'ятнадцятирічна тоді Леся Українка. Бо тема й ідея України проходить крізь усі поезії збірки. Чи поет каже про свою дружину й сина, про себе й свою самоту й німоту, про дроти Мордовії чи сопки Колими, про життя і смерть, — завжди і скрізь, названа чи не названа, стоїть за цим постать утраченої батьківщини, — і в плані особистому утраченої, і в плані національному. Україна — це трунок, що сп'яняє поета й робить його одержимим, і це трутизна, що вбиває його тіло й дух і веде до загибелі — «За стодалями вітчизна, / перестрашене пташа, / то мій трунок і трутизна, / нею витліла душа» — трутизна ще й тому, що країна й народ отруєні тим, що інший поет-в'язень і засланець називав московською блекотою — «Україно! Україно! / Оце твої діти, / Твої квіти молодії, / ...Московською блекотою / ...Заглушені» (Тарас Шевченко, «Сон»).

Але Стус не добирав літературного епіграфа до своїх «Палімпсестів». Не добирав, бо не мав змоги добирати, писавши в варварських обставинах радянських в'язниць і таборів, під кожночасною загрозою конфіскації й знищення написаного й дикої кари за вдіяний ним «злочин». Не мав він так само змоги циклізувати свої поезії, пересівати їх, відсортовувати цілком довершене від начерків для майбутнього...

Чудом є збереження цих поезій, серед сотень інших, знищених тюремними ключарями («Усе одкрите в нас тюремним ключарям»). Але ще більше чудо — саме написання їх у зловісних обставинах щохвилинного нагляду й безоглядної жорстокості, з одного боку, повної беззахисності, з другого.

Як критикові писати про ці вірші, про ці палімпсести пам'яті й натхнення, сховані під намулом докладної безглуздості підневільного життя? Як відірватися від героїчної біографії творця й говорити про вірші як факт літератури?

Його лірика від образу баченого світу йде до поетового почуття... Не важко визначити коло повторюваних тем і мотивів непрограмованої, інтенсивної поезії Стуса, тих тем і мотивів, що протягають нитку зв'язку між його поезією й зовнішнім світом. Неволя в небагатьох деталях: колючі дроти, ґрати, калюжа, ліхтар, сосни, ворона, пори року, світ без світла, дві людські тіні, виття суки, бджола на кульбабі, дуже рідко — тюремні наглядачі, майже ніколи — товариші недолі («горстка нас... лише для молитов і сподівання»). Коротке побачення з дружиною й безконечна розлука. Мрія: кохана дружина, мати, син, сон про них, глухі натяки на еротичну мрію. Україна за ґратами. ...Для нього теми й мотиви — тільки виходи у внутрішній світ, у щоденник душі, у невислані листи до інших

про власне внутрішнє. І чим бідніший зовнішній світ, тим більше визначатиметься й виокремлюватиметься істотне, духове й душевне, динаміка народження психічних рухів, багатство перевтілень думок, настроїв і почувань. Звертаючися до своєї туги, Стус каже, що вона «в німоті гримить». Це стоєть й до його поезії. Вона теж, обмежена до мінімуму тематичного матеріалу, спрямована сама в себе, гримить тим дужче в цій своїй німоті.

Є в поезії Стуса кілька скупих самоокреслень. На них треба зважати, характеризуючи її. «Біда пише мною» — цей вислів веде нас, з одного боку, до біографічних джерел Стусової поезії, з другого — вказує на залежність поета від своєї поезії, на внутрішній примус творити поезії, знаходити в них себе і світ. Іншими його-таки словами — «Поезіє, красо моя, окрасо, / я перед тебе чи до тебе жив?» — де не твори виступають як дія творця, а творець самотвориться і як поет, і як людина власною поезією. До загальновідомого «на початку було слово» Стус вносить додаток-поправку: поетичне слово. Та водночас він хоче, щоб поезія, щоб його слово не було просто сповіддю, не просто відбивало «все, що намріялось», або все, що сталося. «Стотривожду душу» треба не тільки висловити, показати, але й «заховати, спеленати». За ідеал береться творче кредо, приписане Бетховенові: «гармонійоване страждання», не просто страждання. В його почварних життєвих умовах Стус не завжди стоїть на височині цього ідеалу... Поезія не тільки крик душі, але й відповідальність, а тим самим катарсис — себе і читача. Блюзнірство (Стус каже святотатство) ставитися до життя легко, виходити з власного і особистого, коритися своїм стражданням; треба бути «добротою хорим», треба опанувати високу науку «розтавання росою димною між трав».

Усвідомлення неминучої загибелі не обійдеш, не оминеш. «Обтято дорогу», «Богом послана Голгофа», «попереду — твій край, твій крах, твій прах», «світ тебе переміг», «вам на лоб поклав Господь свій світлий перст нищівний», «сам падеш і друзі — теж падуть», нам «ряд утрачено». В космічній стужі відігриває нас лише «вогонь від самоспалення», — таких цитат можна наводити без ліку. В цьому світі нема завтра («Помолися ще — вчорашньому, коли нема завтра») і час апокаліптично згорнувся в безмайбутність, а власне, і в безтеперішність, коли ще є хіба тільки «проминуле», спогад, але й чи воно існує?

У поезії Стуса поет самотній, і його самотність страшна. Кажу «в поезії», бо біографічно це, либонь, не зовсім точно. Були люди, що цінили й підтримували його, були співрозмовці на волі, були і в мордовських таборах. Але в поезії своїй Стус, крім згадок про Аллу Горську, майже цілковито сам. Згадки про товаришів долі й недолі виняткові і винятково скупі. Поза

ними єдина супутниця поета — самота: «Безгоміння — геть туге, мов бич, обклало простір»; «Ми нібито обернені свічада — єдиновласну душу світливо». Самота — не тільки факт поетичного життя, це також його свідома програма: «Горе вірить тільки самоті»; і правило життєвої поведінки: «Не зближуйся. На відстані спинись... Ні на крок не зближуйся. Бо відстань — іспит серця і фесричне мариво душі».

Самота в Стусових поезіях — не запис переживань одного конкретного в'язня. Радше це екзистенціалістичний мотив закиненості людини в світ, поза людини волею й вибором... У філософії екзистенціалізму, як відомо, ідея закиненості людини в світ не виключала людської активності, навпаки, радше вимагала її. Так і в Стуса. Свідомість своєї місії підносить його понад обставини біографії, понад всякі обставини побуту й географічної приналежності: «Над цей тюремний мур, над цю журу / над Софіївську дзвіницю зносить / мене мій дух». На своїх «дорогах несамовитих» поет знаходить Бога і в Богові здійснення своєї місії...

Життя й творчість Стусові надзвичайно щільно одне з одним пов'язані, творять своєрідну гармонію... В житті Стус ніколи не здавався ворогові і не виявляв вагань. Але ціна цієї прямої була висока не тільки в сенсі фізичних і психологічних терзань, а і в сенсі внутрішніх конфліктів і подолання внутрішніх молінь у Гефсиманському саді про те, щоб минула поета й людину чаша сія... Поезія Стуса — наскрізь людська й людяна, вона повна піднесенень і падінь, одчаїв і спалахів радості, прокльонів і прощень, криків болю й скреготів зціплених зубів, зіщулень у собі і розкривань безмежності світу. Перед нами не «живий смолоскип», а людина. Коли хочете, — Людина великою літерою.

...Один з панівних у Стуса образів — образ України. У дусі шевченківсько-романтичної традиції Україна — це рай, але рай сплюндрований. Звідси образ України протистоїть образам тюрми, Колими, доповнює їх і — через факт сплюндрованості — зливається з ними. Мовчазною передумовою використання образу України в поезіях «Палімпсестів» є те, що виконання цього образу читачам відоме не менше, ніж авторові. Тому образ не конче потребує розгортання, він може бути даний натяком, самою згадкою, часто суто пейзажною: «Гойданя лип гуде золотокаре, / соснова жалоц, урочистість глиць / і присмеркові розсипи суніць, / і в погарі спочили крутояри».

Частіше Україна — конденсація історії, загальна концепція якої іде від «Історії Русів», найімовірніше, через поезію Шевченка: козацька романтика, героїка, чумаки, самі постаті Шевченка й Максимовича: «Сюди ми йшли — Займанцину обсісти, / козацькими кістками облягти», — і дальша доба:

«Стенаються в герці скажені сини України, / той з ордами ходить, а той накликає москву...»

Своє власне місце в розвитку стилів української поезії Стус знаходить у поєднанні елементів експресіонізму й сюрреалізму. Від експресіонізму йде висока напруга, коли враження й почуття ніби ступенюються: довгий зал у Стуса стає «Був зал, мов постріл,— довгий і гулкий»; сосни, як у пейзажі Ван Гога або Сутіна, не просто стоять, а «жбурнули в небо крони величезні», сонце не світить з-за хмари, а «зизить схарапудженим оком, мов кінь навіжений». У Шевченка були сторіки (крові), у Стуса — стогори. У Стусовому місті «заплакані вікна, всевікна твої», в його світі — «всецарствіє пекла», а життєвий шлях самого поета окреслюється самонаказом: «Сто плах перейди, серцеокий, / сто плах, сто багать, сто Голгоф... / бо світ розмінявся на кроки / причаєних надкатастроф». Стусів світ — також суцільний оксюморон, де хрест — *веселий*, рятунок — *нестерпний*, журба — *солодка*, а могили — *живі*.

Експресіоністичні й сюрреалістичні первні поєднуються в синкретизмі світосприймання і світовідтворення Стуса, коли звук стає кольором, колір — запахом, запах — дотиком, і так поезія поєднує ніби непоєднанне в одну суцільність. Поодинокі складники ніби реальні й реалістичні, цілість — високо над реальністю і, звичайно, теж високо ступеньована: «На стінах порох і скорбота / і запах крику, крові й поту».

Сама структура вірша в Стуса ніби перестерігає від колисання на псевдопісенних присипляючих ритмах, ніби кличе читача бути не сентиментальним слимаком, а тим, що Стус називає муж. Є в Стуса вільний вірш, багато білого вірша, він кохається в розриві речення, часом навіть слова між рядками:

«Сколок місяця висне понад сопками, / сколотими на самім голопочку, гір / гола брила. / Селище сховалось в заглибині, / ліхтарі, ліхтарі, лі- / в тужних німбах». Розподіл рядків, що збігаються з граматичним членуванням, і тих, що розривають його, в Стуса такий майстерний, що заслуговує на спеціальне вивчення. Водночас Стус уміє залишитися, коли хоче, співучо-музичним, оркеструючи свій вірш у Пастернаковій традиції: «Посоловів од співу сад, / од солов'їв, і од надсад, / і од самотньої свічі, / і од жалких зірок вночі», де навіть вибір форми *од*, а не *від* не випадковий і вкладається в загальний звуковий кресленик. Співучість у Стуса природна, стихійна, але вона суворо контрольована. Там, де вірш може стати сентиментальним, він її рішуче обрубуює, і його ритми стають колючо-дисонантними. Його сліз світ не повинен бачити. Поет-бо живе в «падолі без'язиких сліз»...

Шевченківське в Стуса — не вплив і не наслідування, його цитати не з книжки взяті. Це те духовне повітря, що його ото-

чує, що в ньому він живе. Перебувати, існувати в Шевченковому кліматі душевного і розумового життя — це для Стуса не навіяння, а стиль і зміст життя. Причин на це можна знайти багато. Першим, звичайно, впадає в око подібність біографій — перспективи кар'єри, життєві успіхи, — далі скривавлене несправедливостями сумління, протест, арешт, кара за поезію, кара — дика в своїй жорстокості й безглузді, роки й роки безнадії й поневірянь, Прометеїв комплекс...

Минуть десятиліття. Не буде образу Стуса як особи, не буде його розпинателів, не буде його теперішніх критиків. Дисидентство вивчатимуть у школах з нудних підручників історії і історії літератури, і школярі потай позіхатимуть під розповідь учителя про в'язниці і смерть Стуса, як сьогодні вони позіхають, слухаючи про каторжні роки Грабовського. Будуть інші проблеми, інші злоби дня. Але надовго лишиться універсальне, майстерне і щире в поезії Стуса:

Розпросторся, душе моя,
на чотири татамі,
і не кулься від нагая,
і не крийся руками.
Хай у тебе є дві межі,
та середина — справжня.

Ш е р е х Ю р і й. Третя сторожа.— К., 1993.

? З'ясуйте естетичну роль тропів та поетичних фігур у змалюванні оптимістичної картини життя в поезії «Не одлюби свою тривогу ранню» Василя Стуса.

У чому полягає художня своєрідність жанру елегії поета?

Простежте за розгортанням значень образів поля і синього льону у вірші «У цьому полі, синьому, як льон». Якими засобами поет досягає милозвучності?

Яких екзистенційних питань торкнувся митець в медитації «Як добре те, що смерті не боюсь я»?

Чим, на ваш погляд, актуальні поезії «Сто років, як сконала Січ», «За літописом Самовидця», «Трени М. Г. Чернишевського»?

Як за допомогою поетики сюрреалізму в поезіях «Тагіл. Зима...», «Ось вам сонце...» викривається абсурдність й дегуманізація тогочасного суспільства?

Чи можна вважати поезію «Церква святої Ірини» передчуттям страдницької долі поета? Свою відповідь вмотивуйте. Яку естетичну функцію відіграють у творі метафори та фольклорні образи?

З якою метою Стус вдається до засобів народного голосіння у поезії «У порожній кімнаті»?

Яким постає ліричний герой у творах, присвячених синові, матері? Свою відповідь підтвердіть цитатами з віршів Стуса.

У чому полягає художня своєрідність громадянської лірики Василя Стуса? Порівняйте образ України в ліриці Василя Стуса та Євгена Маланюка. Що спільного і відмінного у трактуванні теми України цими поетами?

Прокоментуйте слова Юрія Шереха, що «поезія Стуса — наскрізь людська і людяна». Чому критик називає поезію Стуса непрограмованою, інтенсивною лірикою? Навколо яких мотивів обертається художня думка митця? Як дослідник інтерпретує екзистенційну проблематику «самоти» в ліриці Стуса?

Виявіть елементи експресіонізму й сюрреалізму в поезії Стуса. Чи органічно вони поєднуються?

Яка роль перенесення у віршах поета? Наведіть приклади.

Які Шевченкові традиції продовжив Василь Стус?

Ігор Калинець

(1939)

Яскравий представник українського суспільно-культурного «шістдесятництва», зазнав переслідувань від радянської влади, оскільки захищав самодостатність мистецтва слова від ідеологічних посягань. Калинець Ігор Миронович народився 9 липня 1939 року в м. Ходорів на Львівщині. 1961 року закінчив філологічний факультет Львівського університету імені Івана Франка. Працював у Львівському обласному архіві. 1972 року вслід за своєю дружиною, поетесою Іриною Калинець, був заарештований і відбув дев'ять років таборів і заслання на Північному Уралі та в Забайкаллі. Дебютував збіркою «Вогонь Купала» (1967). Критик Володимир Іванишин писав про цю книгу: «У багатотональності та різнобарвності поетичної палітри, стилістичній вправності, умінні віднайти ту грань, де оригінальність образу тісно контактує зі своєю природою, інколи несподівано, як для початківця, прозирає зрілий майстер. Читаючи збірку, відчуваєш органічний зв'язок поетичного світосприймання з віковою народнопоетичною творчістю. Саме відчуваєш, а не бачиш. Річ у тім, що молодий автор не малює події відомими фольклорно-художніми засобами, щоб бути більш «народним». Йому притаманна психологічна єдність з народною поезією, що йде від глибокого розуміння її природи, її метафори, від чуттєвого засвоєння її культури». Свої поезії до заслання Ігор Калинець назвав «Пробудженою музою», яку складають збірки «Вогонь Купала», «Коронування опудала», «Відчинення вертепу», «Спогад про світ», «Підсумовуючи мовчання», «Вікно для княжни», «Верлібровий вирок», «Реалії», «Додатки до біографії». Ці збірки в Україні виходили тільки в дисидентських самвидавах та за кордоном. Поезії, написані на засланні, поет назвав «Невольничою музою», яку складають збірки «Світогляд Святови-та», «Звениславині купави», «Дванадцята сумна книжка», «Тринадцять алогій», «Міф про козака Мамає», «Карпат, або Поселенська книжка», «Ладі і Марені». Ці всі збірки побачи-

ли світ у незалежній Україні під назвою «Слово триваюче» (1997). В останнє десятиліття вийшли збірки поезій Калинця «Тринадцять алогій» (1991), «Розп'ята церква» (1993), «Терновий колір любові. Мала книжка любовної лірики» (1998), а також книги для дітей «Про дівчинку і квіти» (1995), «Майже казки, або Повернення Діви Марії» (1997), «Ці квіти нестерпні. Малий поетичний зільник» (2000). 1992 року удостоєний Національної премії України імені Шевченка.

ВІТЕР

Ковтни мене, біла дорого,
ковтни мене, добра осене.
Запахло роменовим ромом
вітру мого стоголосся...

Вітер мій знов надимає
бандери¹ дністрових лодій.
Вітер з нами, над нами,
з моїми полками в поході.

Вітер коням терebить гриви,
коруговками грає на списках.
Вітер мій вірний гридень,
гридень князя Осмомисла.

Десь там княгиня в Путивлі,
чадо моє Ярославна,

мужу в поганські пустелі
вітер отецький послала.

Вітер загоїть рани,
вітер Вітчизною пахне.
Вітер з нами, над нами,
в поході з моїми полками.

Залізною йдемо у гущі,
несемо щити, як скрижалі.
З Галича вітер цілющий,
з Галича вітер державний.

...Ковтни мене, біла дорого,
ковтни мене, добра осене.
Запахло роменовим ромом
вітру мого стоголосся.

ПИСАНКИ

Виводить мама дивним писачком
по білому яйці воскові взори.
Мандрує писанка по мисочках
із цибулиним золотим узваром,
з настоями на травах і корі,
на веснянім і на осіннім зіллі —
і писанка оранжево горить
у філіграннім сплеті ліній.
То вже вона, як дивовижний світ,
то вже дзвенить, як згусток сонця,
буяють буйно квіти у росі,
олені бродять в березневім соці.
І стилізовані сплітаються сади

¹ Б а н д е р а — прапор.

у маєві густих обрамлень,
мереживом найтоншим мерехтить
геометричний космацький орнамент.
І я поплав у світ дитячих мрій
на білі коліскові оболоні...
Котились писанками ізгори
ясні сонця у мамині долоні.

КОСТРУБ

Прибуди, Кострубоньку, колісницею сонця,
яструбом чуприни розсічи хмари.
Шукає тебе лада, як сонця сонях,
хоче стати до шлюбу з тобою в парі.

Загуляв Коструб та й додому не їде,
тенетами ніжності інша яструба чеше.
Виплітають дівчата зелені вінки гаївок,
бо нема без Коструба верб'яних весен.

Бо нема без Коструба містерії пробудження,
коли серця вибухають, як пуп'янки ружі,
коли дівчата, позбувшись одежі будня,
тисячу літ за коханням на вигоні тужать.

ОЧІ

Збіг, як струм, солодкий щем
ніким не звіданого щастя:
лилося із твоїх очей
на мене золоте причастя.

Лилася з неба і землі
зелена повінь, синя повінь.
І я воскрес, і я прозрів,
і я був меч, і я був промінь!

Ти відійшла... Пливли світи
такі сплюндровані і димні.
І я приник, і я затих,
і чув крізь землю очі зимні.

РІЗДВО

Я сьогодні новонароджений,
я відцурався безкрилого віку.
Починаю в яслах із козами
румигати кометні вінки,

смакувати молошне літепло
незайманопервісної цноти.
Очищений від поліпів політики,
перебираю зоряні чотки.

Я знайшов себе у країні колядок
на шорсткім солов'янім килимі.
Наді мною калиноуста Лада
схилилась вишневою калиною.

ЛЕГКА ЗЕМЛЯ

* * *

сріблястоажуровий міст
перекинутий над річкою
заниклою в зелені городів
загублений поїздами дим
ще довго витягується
як зі сну
та не зникає
голуба мла гір
на овиді
де це містечко
з трав'яним летовищем

за вікном
намальована
синя гора
і оперте на ній
небо
між моїм вікном
і тою горою
цілий світ
на все життя

жаль до згубленої рожі
і сціління Божий жест.

ЕЛЕГІЯ ДЛЯ БРАТА

вже мамин сад із вирію вернувся
в старе утопане гніздо городу
стриножені кілками яблуневі щепи
приручені землі солодким молоком
мімоза приморозку пригасла у промінні
на травах що зі скла зеленої води
розбіглись з решета кульбаби
і жовто квокче сонце з-за причілка
у бутлі бурштинового вина
застигло яблучне зернятко тогорічне
ще скільки зерен зіпнеться на ноги
ще скільки деревець вбереться в пір'я
і скільки цвіту ще осиплеться на грядку
за мене випий із моєї склянки
вина торішнього і того
що тільки ще у зав'язь зелепугу тугне
і того що в землі на той рік сферментує
а скиба як густа вода об межу силесла
спливають черв'яків рожеві корінці
поміж коріння біловорсе хрону
бери свій заступ брате
бо мамин сад із вирію вернувся

СКОВОРОДА

(Уривки з вінка сонетів)

«Кинь Коперникові сфери,
Глянь в сердечні печери —
У душі твоїй глагол...»

Григорій Сковорода

1

Нема вже слова у сповитку —
розпукло з луски язика
дитинне ще, як не плекай —
своє лепече нам на збитки.
Та прийде щедрий час політку,
з'ядріє суть його важка:
воно і милосердя, й кат,
безтіле мрево й злота злиток.
Не май до слова співчуття,
як вгледити з нього тільки моці,
бо гомонить гінке життя
у кожній найдрібнішій зморшці.
Воно невинне, хоч і твір
зужитих значень, зжитих мір.

7

Вже слово — віщий проводир:
Боян прихильний і Митуса —
де бунту вічного спокуса.
Кому хвала? Кому докір?
Ведеться герц до наших пір —
гірку усмішку скрий у вуса.
У панцир вкута, наша муза
плекає кобзи перебір.
А хто той раб, що рве окови,
і нам впокорює Парнас,
і ставить визволене Слово
при нас німих, при нищих нас?
І тою славою вповні,
Ми вже лицарство родовите.

11

Який буття святий резон?
Чому вдаєшся до химери:
покинь коперникові сфери,

забудь фотону марафон.
Один для світу камертон:
не зупиняйся в переддвер'ї —
до серця глянь — в його печерах
відшукай злагоди закон.
Господнє царство всередині,
любові осяйний престол,
і озивається правдивий,
стоправедний її глагол:
нема ні меж, ні пут, ні вплину
по всій Вселенній зореплинній.

До надр, у суще, вглиб, до дна,
до Божої й земної суті.
Недвижна річ німа, в розкутій —
нуртує мова голосна.
Немає пісні в порохна,
зате стрімку травинку чути.
Скоріш пригублюсь до отрути,
ніж уподібнюся до пня.
Я цілю із словесних нетрів
не в заводь виплести — в бистринь
на Слово вольне: хай в тенетах
не сходить кров'ю від терпінь.
Язик черствіє, бо в ужитку
нема вже слова у сповитку.

Магістрал

Нема вже слова у сповитку
Зужитих значень, зжитих мір.
Під словом видзвенить папір,
Як лід під срібляним копитом.
Сягне луною краю світу —
І звуком станеться ефір.
Вже слово віщий проводир,
Ми вже лицарство родовите.
Як висловити блудний сон
І оповісти про нетлінне?
Який буття святий резон
По всій Вселенній зореплинній?
Хто ми і що судилось нам?
До надр! У суще! Вглиб! До дна!

ТРІОЛЕТІ¹ І РИТУРНЕЛІ²

Ми серцем бачим, серцем зорим
в розмитій букві від сльози
і води тихі й чисті зорі.

О мамин Квітню восени,
ти срібло огорни в проміння —
яви їй лагідне осіння,
якщо ти Квітень восени.
І многотрудні дні і сни
ти визбав нині від терпіння.
О мамин квітню восени,
ти срібло огорни в проміння.

Серпнева мирна шахівниця...
а скільки битв, а скільки втрат!
Немає ходу вже назад —
серпнева мирна шахівниця.
Неспокій лицареві сниться,
та чи спокоеві він рад?
Серпнева мирна шахівниця,
а скільки битв, а скільки втрат...

Діждати роковини соті!
То ж повну чару піднесім,
щоб не зостатися в цейтноті.

Так жовто світяться купави
із сріберних свічад води,
нас згадкою осолоди
про жовті у ставі купави.
Ти їх зривала на заплаві —
поштівкою дійшли сюди:
так жовто світяться купави
із сріберних свічад води.

У сяєві цілющій свічки
зітхнули глеки й свічники
і зашарілися квітки
у сяєві цілющій свічки.

¹ Т р і о л е т — восьмивірш за схемою римування на дві рими, в якому перший рядок повторюється тричі.

² Р и т у р н е л ь — строфа італійської та французької поезії; вірш на три-чотири строфи.

Та понад все мені магічний
той найпростіший рух руки,
що сяєво несе до свічки,
дихання — в глеки й свічники.

Пошліте долю їй дзвінку,
домашнього вогню богове,
за світлу свічку в свічнику.

Іван Світличний

НА КАЛИНІ КЛИНОМ СВІТ ЗІЙШОВСЯ

Поетичний світ Ігоря Калинця густо населений традиційно казковими міфологічними, фольклорними істотами — князівнами і мавками, купалами і кострубами, ладами й русалками, перунами, ярославнами, відьмами, чортами, кам'яними бабами... Все то — образи з тисячолітнім поетичним стажем, вони витримали великий іспит часу і в народній художній свідомості не мали жодної серйозної конкуренції. Тим-то і в поезії Калинця вони — уособлення чогось тривкого, глибинного, справжнього, самої суті естетичного буття народу.

Проте міфологічний світ поезії Калинця не замкнений у собі, не ізольований від світу реального... Передусім, у поетичному світі митця живуть не самі мавки та русалки. В нього входять також і реальні люди, речі, події — хай не історичні, але такі, що не є витвором фантазії. Вони мають великий заряд поетичності, підносяться над буденністю і побутом і можуть, мають право жити в одному світі з витворами народної фантазії, з символами добра і краси. Коли, скажімо, поетів прадід із смерекової скрипки добував «чистого золота тони», то «смичок дельфіном літав по струнах, / сипав чумацьку дорогу каніфолі, / у пучках прадіда струменіли струми / нечувано високих вольтів». Коли дід співав «на крилосі тропарі й кондаки», то співав він «натхненно, як Мишуга», а «із трухлявих гонтових бань сталевих хрестів антени / висилали дідовий голос херувимам до раю».

Коли мама виводить «дивним писачком по білому яйці воскові взори», то «писанка оранжево горить / у філіграннім сплеті ліній. / То вже вона, як дивовижний світ, / то вже дзвенить, як згусток сонця, / буяють буйно квіти у росі, / олені бродять в безрезневім соці», тобто мама сама творить світ добра й краси, в якому і сама вона, і творіння рук її можуть повноправно і вільно уживатися з найкращими витворами народної фантазії...

Осмислені таким чином реальні люди, й речі, й події, «позбувшись одежі будня», стають художніми символами, вимірюються тими критеріями, що й народно-міфологічні істоти, при-

четні до вічності, до безсмертя. Так минуле у поезії І. Калинця постає еталоном тривкості й глибинності, і вхід у нього вільний тільки для тих, хто творить нескороминущі цінності, а з минулого поет бере тільки те, що дожило до сьогодні, цінне для нас, чого ми не маємо права втрачати або зрікатися.

Звернімо увагу на те, що цитовані вище вірші «Прадід», «Вечірня», «Писанки» — твори про мистецтво, про майстрів високих духовних цінностей. Духовне і природне, як вияв краси і добра, І. Калинець протиставляє матеріальному й штучному, як символам прози й буденності, якщо навіть це матеріальне й штучне є найвищим досягненням цивілізації...

Зрозуміло ж, чому в поезії Калинця атрибути наймодернішої техніки не мають права на самодостатнє життя, а постають як антагоністи краси і дива або допоміжні складники художнього образу. Поетичний час І. Калинця осмислюється історично, вимірюється століттями, а то й тисячоліттями... Його почуття спокійні, врівноважені, осмислені. Тут не буває ні поетичного клекоту, як в І. Драча, ні грізно-безпощадних інвектив, як у М. Вінграновського чи В. Симоненка, ні тим паче тієї метушливої нервозності, екзальтованості, які так легко видають таланти дріб'язкові, несерйозні. Усе, про що І. Калинець пише, він оцінює певно, врівноважено, ніби інших почуттів тут і бути не може.

Поетичний світ І. Калинця, хоч який він красивий і привабливий, хоч за ним тисячолітня історія — гине і вмирає на наших очах: «Безодня вічності ковтає вічно скарби, / пішли на дно і ткалі й різьблярі...» («Цвинтар»). Криниця, що була «богинею у правітчизні», замулюється і заростає жабуринням. «Сумно на тебе дивитися, кринице», — журиться поет і елегійно докоряє: «Де твоє нині ділося блакитне свічадо? / Хто тебе чару дівоцтва позбавив? / Скільки на землі зі смагою прочанів, / а жоден з летаргії не розбудив тебе збанком» («Криниця»).

Скрізь руїна і занепад, те, що було справжньою поезією життя, відходить у минуле, і про себе самого поет питає: «Чи не останній / я / зі шляхетного родоводу / з гербом, де на щиті блакиту / осінній листок калини?». Тут І. Калинець виступає як мужній громадянин, що не витворює для себе й для інших солодких, але все ж химерних ілюзій, а має відвагу сміливо дивитися правді в вічі й називати речі своїми іменами, хоч яка гірка для нього та правда, хоч які страшні ті імена.

Поет, певна річ, не байдужий до того, що любий його серцю світ занепадає і гине. Він сумує й журиться, бо то ж гинуть частки його самого. А все ж це сум не надривний, не панічний, це саме сум, а не жах і не розпач, сум мудрої людини, що все зрозуміла, все усвідомила і, може, навіть передбачила, тому все

сприймає по-сковородинськи спокійно, без зайвої метушні й роздратованості.

Правда, в Калинця пробиваються надії на те, що духовне відродження ще можливе. Вершити самотньо храм на духовному руйновищі; вірити, що той храм «ще буде повен», в час, коли пускають «з димом Десятинну», на велелюдних судищах «осудження із писків прискає, як присок», для цього треба не просто мати неабияку силу волі й певності, для цього треба бути відданим своєму храмові, своєму світові так, як тільки справжній патріот буває відданий своїй Вітчизні — не тільки тоді, коли вона в славі й розквіті, але й тоді, коли вона гине: без Вітчизни для патріота немає життя.

С в і т л и ч н и й І в а н. Серце для куль і для рим.— К., 1990.

❓ Що символізує образ вітру в однойменній поезії Ігоря Калинця? Яким постає художній час у творах?

Чому митець звертається до образів-архетипів? Порівняйте символіку цих образів у фольклорних і Калинцевих творах.

З'ясуйте особливості побудови верлібрів Калинця.

В чому виявляється художня майстерність Ігоря Калинця у вінку сонетів «Сковорода»?

Які образи, на думку Івана Світличного, будують особливий художній світ Ігоря Калинця? Чому цей світ критик назвав «міфологічним»? Що утворює, на погляд критика, лірика Калинця? В чому виявилась громадянська мужність митця?

Григорій Тютюнник (1931—1980)

Безмежно талановитим новелістом і повістярем увійшов у свідомість і душу українців Григорій Тютюнник. «Чесний до прямолінійності, принциповий до жорстокості, від чого сам не раз потерпав. Але то вже — Григорів характер, вироблений, відредагований і затверджений життям» (Борис Олійник).

Народився Григорій Михайлович Тютюнник 5 грудня 1931 року в с. Шилівка Зіньківського району на Полтавщині в селянській родині. Дитинство майбутнього письменника було затьмарене голодомором, війною, сирітством, нестатками... Оскільки глава сімейства Тютюнків 1937 року був заарештований і з заслання не повернувся, Григора виховував батьків брат з Донбасу. Тут хлопець ходив до школи, 1946 року вступив до ремісничого училища. З теплотою і ліризмом розповів письменник про ці нелегкі роки у повісті «Вогник далеко в степу». Закінчивши училище, працював у Харкові, потім — у рідному селі, служив на флоті у Владивостоку, де почав писати оповідання російською мовою, але під впливом старшого брата Григорія, відомого письменника, перейшов на українську. Ви-

щу освіту здобув на філологічному факультеті Харківського університету.

У 1963 році «Літературна Україна» представила Григора Тютюнника читачам новелою «Дивак». 1966 року вийшла перша збірка оповідань з символічною назвою «Зав'язь», яка засвідчила прихід в українську літературу блискучого майстра слова. За життя письменника окремими виданнями вийшли збірки оповідань «Деревій» (1969), «Батьківські пороги» (1972), «Крайнебо» (1975), «Коріння» (1976), повісті «Климко» (1976), «Вогник далеко в степу» (1979), книжки для дітей «Ласочка» ((1970), «Лісова сторожка» (1971), «Степова казка» (1973). За життя митця було вшановано літературною премією імені Лесі Українки, посмертно — Національною премією України імені Тараса Шевченка. Передчасно пішов з життя 7 березня 1980 року, похований на Байковому кладовищі в Києві.

Творча спадщина Григора Тютюнника стала значним внеском у розвиток літератури. Він увів цілий ряд нових художніх типажів, плідно продовжив стефаниківську лінію у прозі і багато в чому оновив жанр новели, розширивши її зображальні можливості. Його проза позначена широтою спектра порушених проблем, доленосних для духовного розвитку нації, а рівень психологізму, художньої майстерності відповідає кращим зразкам вітчизняної новелістики.

ЗАВ'ЯЗЬ

— Куди це ти, парубче, наджигурився? — питають з полу дід Лаврін і прикахикують насмішкувато, наче й справді щось про мене знають. А що в тім такого, що я нову сорочку нап'яв і кібчика на голові прислинив, — може, я на збори піду?

У хаті спочіло так, що й цвілі по кутках не видно, і шибки посиніли, мов на грозу. А під полом біліє картопля: ключки повикидала, в землю проситься.

Пора мені вирушати.

Беру на косинчику пляшечку одеколону, поливаю носовик і помічаю, як на дідовій щоці ворухиться оте чорненьке дупельце, що хворий зуб колись викрутив: сміються. В'їдливі — страх! І я знаю чого.

Тож було, як вечір настане, то вони й починають: про те, як їм у австрійському полоні жилося, які пироги там печуть та як гарно з-під корів вичищають. А вже зима як прийде, як захурделить, то я й з печі не злажу. Сиджу, співаю з дідом колядок різних: вони — басом, а я — альтом:

Звізда гряде чудно
З восток на полудно,
Над вертепом сіяє,
Христа-царя являє...

А тепер — минулося. Тепер я... самі ж, бач, кажуть: парубок...

Іду до дверей, а вони:

— Ото як женишся на тій прояві, то кислочки тобі, внуче, не тільки снитимуться, а ще й привидяться.

— Діду, перестаньте, — прошу.

— ...бо то дівка з тієї куряви, що чорти на дорогах крутять!

— Просто в неї міцний характер, — кажу спокійно, аби швидше виприснути з дому.

— Еге ж, — бубонять, — і тюрма міцна, та чорт їй рад...

Ну, годі. Хряпаю дверима і виходжу на поріг.

Надворі пахне молодим осокорячим листям, а з грядок тягне теплим гнійком, торішніми бур'янами і мокрим попелом. Садок уже одцвівся і густо вкрив землю білими пелюстками. Вітер щодня потроху вигортає їх на шлях, і коли вночі їде якась прибудна машина, вони рожевим валком котяться за нею слідом аж до мосту, а там падають у річку.

По той бік шляху, десь далеко в степу, за садками, тремтить червона заграва: то присяде до самої землі — і тоді на кутку стає поночі й глухо, то знову шугає вгору аж до Волосожару, шпаруючи окола і молоденькі осокорчики червоною крейдою — видно, трактористи стару соломую палять.

Іду садом на край кутка, до провалля, і вже здалеку бачу маленьку білу постать на обніжку. То — Соня. Жде... Мені здається, що я ширшаю в плечах, твердішаю в ході і ось-ось підлечу. А от голосу — не стає.

— Соню, — белькочу шепеляво й противно, — це ти?

— Ні, це не я, — озивається вона і потихеньку сміється. — Це — мара...

Потім міцно бере мене під руку, трошки злягає на неї теплими пружкими грудьми.

— Ходім я тобі сніг покажу, — туркоче на вухо. — Там, у проваллі.

Ми ліземо з кручі в чорну холодну прірву, підпираючи одне одного плечима і хапаючись руками за якийсь мокре цупке бадилля. У проваллі справді пахне талиною, — як ото кора з трухлої вільхи, а під ногами щось гуде і рипить.

— Бач: крига, — каже Соня, закидаючи голову і лоскочучи моє підборіддя гарячими губами. — А що, а ти не вірив...

У небо знову сягнула заграва, і в проваллі повиднішало настільки, що мені стає добре видно Сонині очі. Вони якісь дивні: наче й злякані трохи, й сміються. У мене починають терпнути ноги і стають, як мотуззяні. А голова хилиться, хилиться...

«А що, — думаю, — як я її поцілую, а вона мене — в пику?»

Буває ж так. Он і в кіно показують...» — і шия перестає гнутися, дубіє.

А Соня вже й не сміється, і очі примружила так сердито, що... Ні. Нехай краще другим разом.

Отак і стовбичу коло неї, не знаючи, що й казати, аж доки вона не озивається:

— Миколко, давай я буду падати, а ти мене держи. Ану, чи вдержиш?

— Ого, коли б ні! — вигукую, хапаючи її за тоненький попереk, але раптом підсковзуюся і з переляком і огидою до себе відчуваю, що зараз так і обербенимось у грязюку. А вона сердито пручається з рук і ошпарює мене злим поглядом.

— Пусти! Силач...

Підсковзнувся, — мимрю, — хіба ж я винен, що тут слизько? Соня норовисто одвертається і мовчить. А в мене перед очима з'являються дід Лаврін, ворущать чорненьким дупельцем на щоці, оскиряються... Може, вони ото й правду казали, що — кислички...

Згадка про діда робить і мене сміливішим.

— Ну, — кажу, — раз так, то що ж...

Беруся рукою за куц і, твердіше, ніж треба, упираючись ногами в кручу, деруся на гору.

— Миколко, а я? — жалібно шепоче Соня.

І від того шепоту у мене паморочиться голова, а серце починає калатати, як дзвін. Стрибаю вниз, сердито хапаю її за плечі і з розгону цілую в рипучу холодну хустку.

— Навіщо ж ти... аж за вухо, дурненький... — видихає Соня і сміється якимось покійрно й лагідно. — Ходім уже, бо тут холодно.

Я не допомагаю, а майже виношу її вгору на руках. І сили в мене — як у вола. Оглядаємось на те місце, де ми тільки що гарцювали. Там біліє сніг.

— От чудно, — каже Соня, зітхаючи, — кругом садки цвітуть, а там — сніг...

— Туди сонце не достає, — пояснюю. — Та ще й землею був прикиданий. Тепер він розтане.

Йдемо до шляху, на лавочку, що у нас під хлівом. Соня тремтить, горнеться до плеча і дихає мені за комір.

— Ти не змерз? — питає.

Я з усієї сили зціплюю зуби, щоб не труситись, а їй кажу:

— Та н-наче ні...

У степу ще дужче розжеврїлось, і на грядках, у кого вже зорано, червоно виблискують скиби, а в борознах, як сніг у проваллі, біліє опалий цвіт. Листя в садках ще тільки проклюнулося, тому в гіллі рясно миготять дрібні, мов роса, прозеленуваті крапельки: то зав'язь.

— От якби мені отаке намисто, — каже Соня, — зроду б не знімала...

— Купимо, — обіцяю впевнено. — Ось як тільки вивчусь на шофера, так і купимо.

— А я тобі сорочки вишиватиму. Гарні-прегарні, кращі, ніж у лавці!

Соня раптом зупиняється, стає навшпиньки і потихеньку, обома долонями, нахилиє до себе мою голову. На якусь мить я бачу її сухі вимогливі очі і чую сором'язливий шепіт:

— В сто раз кращі... милий... в тисячу!

А далі вже нічого не бачу і нічого не чую...

Потім ми ще довго сидимо на лавочці між осокорами, не розплітаючи обіймів навіть тоді, коли мимо нас на Полтаву мчать ранні базарові машини і шофери горлають із кабін щось веселе, захоплююче і безсоромне.

Розходимося десь уже далеко за північ, ледве переступаючи зомлілими ногами і несучи на губах солодку пекучу спрагу.

На порозі я ще трохи пристоюю, наслухаючи, як Соня клацає засовом і тихо, мабуть, щоб не розбудити маму, причиняє двері.

Коли це чую в садку у нас: шориг-шориг... Із-за сажа вивертаються дід, у кухвайці й з вилами. А над деревами синіє, клубочиться дим.

— Ану, лишень, парубче, помагай окурювати садок, бо пропадає к лихій годині уся зав'язь.

Я прожогом кидаюся в садок, нагрібаю п'ятірнями сякого-такого труску і розкладаю вогонь аж на межі, щоб тягло дим і на Сонин садок.

— Та не там, ближче до сажа розкладай! — сердито гукають дід.

— Нічого, — одказую так, як вони мене вчили, — буде в людей — буде і в нас...

А сам собі думаю: за чим би його сьогодні забігти до сусідів, бо до вечора, либонь, не дотерплю, не доживу...

ТРИ ЗОЗУЛІ З ПОКЛОНОМ

Любові всевишній присвячується

Я виходжу з-за клубу в новенькому дешевому костюмі (три вагони цегли розвантажив з хлопцями-однокурсниками, то й купив) і з чемоданчиком у руці. І перше, що бачу, — хата Карпа Яркового. А перед нею — рівними рядочками на жовтому піску молоденькі сосни. На ганку Карпової хати стоїть Марфа Яркова і веде мене очима. Вона стоїть без хустки, сива, пишноволоса, — колись її коси сяяли проти сонця золотом, тепер не сяють. Видно, думаю собі, волосся умирає раніше, ніж люди-

на... Підходжу ближче, вклоняюся Марфі й кажу через молоденькі сосни:

— Драстуйте, тітко.

Марфа ворушить губами і проводжає мене далі, аж доки я не увійду в сосни «великі»,— у нас їх називають ще: «ті, що твій тато садив».

Дома мене стрічає мама, радіє, плаче і підставляє для поцілунку сині губи.

— Мамо,— питаю після того, як розказано куці студентські новини (сесію здав, костюм ось купив),— а чого тітка Марфа Яркова на мене так дивиться?

Мама довго мовчить, потім зітхає і каже:

— Вона любила твого тата. А ти на нього схожий...

Марфа (тоді її у селі за маленький зріст звали «маленькою Марфою») серцем чула, коли від тата приходить лист. Вона чула його, мабуть, ще здалеку, той лист; мабуть ще з півдороги. І ждала. Прийде до пошти, сяде на поріжку — тонесенька, тендітна, у блаженській вишиваній сорочині й рясній спідничці над босими ногами,— і сидить, сяє жовтими кучерями з-під чорної хустки: втекла од молотарки, або косаря, за яким в'язала, або з лук, де сіно скиртують.

Сидить на поріжку і обриває пелюстки на ромашці, шепочучи: «Є — нема, є — нема, є...»

Коли з пошти виходив наш поштар, однорукий дядько Левко,— височенний, худючий, як сама ходорба, із брезентовою поштарською сумою через гостро підняте вгору плече,— Марфа підхоплювалася йому назустріч і питалася тихо, зазираючи знизу в його очі:

— Дядечку Левку, а од Мишка є письомце?

— Нема,— одказував Левко, блукаючи очима поверх золотого Марфиного волосся, що вибилося з-під чорної хустки.

— Не брешіть, дядечку. Є...

— Ну — є! Є... так не тобі, а Софії.

— Дядечку Левку! Дайте, я його хоч у руках подержу...

— Нельзя. Чужі пісьма нікому давати не можна. Заборонено.

— Я тільки в руках подержу, дядечку, і оддам.

Сині Марфині очі запливають слізьми і сяють угору на дядька Левка — ще синіші. Левко озирається довкола, немічно зітхає худими грудьми і манить Марфу пальцем за пошту. Там він дістає із суми трикутник і простягає Марфі:

— На. Тільки нікому не кажи, що давав, бо за це... виженуть мене.

— Ні-ні-ні, дядечку! — аж похлинається від щирості Марфа.— Ось вам хрест святий!

Вона хапає з Левкових пучок листа — сльози рясно котяться їй по щоках, — пригортає його до грудей, цілує у зворотну адресу...

— Чорнила слізьми не розмаж, — каже Левко й одвертається: жде.

Марфа, якщо поблизу не видно людей, нескоро віддає йому листа, мліючи з ним на грудях, і шепоче, шепоче:

— Ну от бачите, нічого я йому і не зробила... Тепер несіть Софії. Я ж нічого йому не зробила... Спасибі, дядечку, рідненький... Нате вам осьо, вип'єте за його здоров'я.

Вона дістає з-за пазухи пожмаканого карбованця і вкладає Левкові у долоню.

— Хіба що за його здоров'я, — бурмотить Левко, — а так зроду не взяв би...

І чимчикує в село, наставивши вгору гостре плече з порожньою майже сумою. А Марфа біжить на роботу, птахою летить, щоб дов'язати до вечора свої шість кіп, і вітер сушить — не висушить сльози у її очах.

— ... А хто вам про це розказував, мамо? Дядько Левко?

— Ні. Він мовчав. Сама бачила й чула. Я-бо теж за нею слідком з роботи тікала. Отуди ярком, ярком — і до пошти. Дивлюсь, а вона вже на поріжку сидить, жде... Вона щораз перша вгадувала, коли тато обізветься.

— І ви на неї не сердилися?

— У горі, сину, ні на кого серця немає. Саме горе.

— А як же то — вона вгадувала, а ви — ні?

— Хтозна, сину. Серце в усіх людей не однакове. В неї таке, бач, а в мене таке... Вона за тата набагато молодша була. Йому тридцять три, а їй дев'ятнадцять. Два годочки прожила з Карпом своїм і нажилася на сто. Тато ж... він якось і не старів, однаковий залишався і у двадцять, і в тридцять годочків... Сокіл був, ставний такий, смуглий, очі так і печуть, чорнющі. Гляне, було, — просто гляне і все, а в грудях так і потерпне. Може, тому, що він рідко піднімав очі. Більше долонею їх прикриє і думає про щось. А востаннє, як бачила його (ходила аж у Ромни, їх туди повезли), то вже не пекли, а тільки голубили — такі сумні. Дивиться ними — як з туману.

Вони до нас на посиденьки ходили. Карпо і Марфа. Щовечора. І гомонимо, бувало, втрюх або співаємо потихеньку. Тато баритонем, а я другим йому помагаю, а Марфа першу веде. Голосок у неї тоді такий був, як і сама вона, ось наче переломиться, ну й ловкий. А Карпа хоч викинь. Сидить, у стелю дивиться. Або у вуса дме, то в один, то в другий, — розпушує. То я йому — галушок миску гарячих (він їсти страх любив), ложку в руки — їж, Карпе! І тьопає, як за себе кидає. Ми співаємо, а він вусами пару з миски ловить та сопе так, що каганець на

столі як не погасне. «Я, — каже, — картоплю в галушках люблю. Картоплі треба більше кидать у галушки». Товстопикий був, товстоногий. І рудий — матінко ти моя... Як стара солома. Марфа проти нього — перепілочка. Ото гляне, було, як він над галушками катується, зітхне посеред пісні й одвернеться, а сльози в очах — наче дві свічечки голубі. До тата... Я-то бачу. А він затулить надбрів'я долонею і співає. Або до тебе в колиску всміхається та приколисує легенько.

«Ти, Михайле, — кажу, — хоч би разочок на неї глянув. Бачиш, як вона до тебе світиться».

А він:

«Навіщо людину мучити, як вона і так мучиться».

Очі мамині сухі, голос ні здригнеться, і я чую за ним: спогади її не щемлять їй і не болять — вони закам'яніли.

Останній лист від тата

«Софіє! Соню!

Учора дав мені товариш скалку од дзеркальця, я глянув на себе і не впізнав. Не тільки голова вся, а й брови посивіли. Зразу подумав: може, то іній (це надворі було), тернув долонею — ні, не іній...

Більше не дивитимусь.

Часто сниться мені моя робота. Наче роблю вікна, двері фільончасті, столи, ослони. І так мені руки потім засверблять, що, буває, ложки хлопцям ріжу на дозвіллі... А руки як не свої. Дерево тут хороше, у нашій стороні з нього білі палати робили б. Але сире. Та й інструмент не той, що в мене був. Ти його ще не спродала? Як буде скрута — не жалій. Коли повернуся, на новий розживемось. Соню, аби ти знала, як хочеться вижити. Не так-то й далеко я зайшов, та далеко вертатися.

Ти питаєш, як нас годують, як одягають на зиму. Годують такою смачною юшкою, що навіть Карпо Ярковий п'ятнадцять мисок умолотив би, ще й добавки попросив! Вдягачка звичайна, селянам до неї не звикати.

Сю ніч снилася мені моя сосна. Це вона вже досі в коліно, а може, й вища. Сосна — а за нею річки синє крило... Ні ти, ні синок, мій колосок, чогось давно не снитесь, тільки привиджуєтесь.

Сусіда мій по землянці молиться уві сні, а Бога не називає. До кого молиться?..

Соню! Не суди мене гірко. Але я ніколи нікому не казав неправди і зараз не скажу: я чую щодня, що десь тут коло мене ходить Марфина душа нещасна. Соню, сходи до неї і скажи, що я послав їй, як співав на ярмарках Зіньківських бандуристочка сліпенький, послав три зозулі з поклоном, та не знаю, чи перелетять вони Сибір неісходиму, а чи впадуть од морозу.

(«Сибір неісходиму» було нерішучою рукою закреслено густим чорним чорнилом, а вгорі тою ж рукою написано знову: «Сибір неісходиму».)

Сходи, моя єдина у світі Соню! Може, вона покличе свою душу назад, і тоді до мене хоч на хвильку прийде забуття.

Обіймаю тебе і несу на руках колиску з сином, доки й житиму...»

Коли се було... А я досі думаю: «Як вони чули одне одного — Марфа і тато? Як?..»

А ще думаю: «Чому вони не одружилися, отак одне одного чуючи?» «Тоді не було б тебе...» — шумить велика «татова сосна».

ОДДАВАЛИ КАТРЮ

Пізнньої осені, як листя в садах уже опало й залишилося тільки на бузку та на вершечках тополь, а далеко над голими полями часом засинювало хмари, мов на сніг, до хутірського лавочника Степана Безвершого приїхала з Донбасу наймолодша з трьох дочок Катря й оголосила, що виходить заміж. Катря пробула в Донбасі десь із півроку — працювала в шахтарській їдальні чи то буфетницею, чи то офіціанткою, — отже, ніхто в хуторі, де все про всіх знають, не сподівався, щоб вона отак швидко знайшла собі пару.

Батьків та доччина звістка не дуже втішила, проте й не засмутила вкрай, бо підхожих женихів серед хутірських хлопців було нерясно, а Катрі повернуло вже на третій десяток — як не шкода, а оддавати ж колись треба. Розпитували тільки, коли та де буде весілля, ким працює майбутній зять та який він із себе. Катря втомлено відповідала, що весілля бажано було б справити наступної неділі тут, на хуторі, бо тут їй веселіше буде — серед своїх як-не-як, що обранець її працює на шахті інженером-економістом, а про те, який він із себе, сказала:

— Приїде, — йому шахта дає «Волгу» на два дні, — самі побачите. Мені подобається. А вам... Вам же, тату й мамо, з ним не жити.

Лагідненько сказала, одначе з такою недівочою печаллю в очах, що батьки зрозуміли: який би той хлопець не був, а розраювати дочку чи зволікати з весіллям не слід...

Катрю покладали спати у світлиці на її ще дівоцькому ліжку з горою подушок — мало не врівні з мальованим килимом на стіні. На тому килимі зі старої баєвої ковдри заїжджий маляр утнув синє кругле озеро, двох довгошиїх лебедів, що цілувалися дзьобами, і все те обсадив великими червоними й жовтими квітками — теж круглими.

У світлиці було чисто й затишно, як буває тільки в хатах, де

не сини, а дочки. На стінах, запнуті рушниками, висіли портрети всіх трьох Степанових дівчат — тонколиких, кучерявих, з трошки наполоханими очима: видно, що фотографувалися уперше в житті. Вони були схожі одна на одну, як близнюки, може, тому, що фотограф-портретист із Полтави підмалював їхні брови усім однаково — рівно.

Катря блукала поглядом од портрета до портрета, замріяно усміхалася, тоді сказала до батька й матері, що рядочком сиділи на лаві проти ліжка й журно дивилися на дочку:

— Він нічого. Тільки строгий і неговіркий. Ви, як він приїде, не дуже з ним розбалакуйте, бо ще щось не так скажете... Це я прошу.

Степан на те промовчав, тільки метушливіше, ніж завжди, обмацав кишені, шукаючи цигарок, а Степаниха сказала тихо:

— Та що ж ми — вороги своїй дитині? Якось догодимо.

Коли дочка задрімала, старі тихо вийшли в хатину й посідали на теплій лежанці так само рядочком, як сиділи в світлиці. Довго мовчали. Степаниха зітхала, а Степан курив. Тоді сказав:

— Видно ж, і штука!

— Та вже який трапився, — сумно одказала Степаниха.

Світла не вмикали. Степаниха навпомацки послала постіль — собі на залізному ліжку, що горіло у війну, проте ще держалося, чоловікові — на лежанці; Степан тим часом пішов до корови, укинув у ясла оберемочок сіна, щось бурмочучи сердито, тоді ні з сього ні з того увірвав корову навильником по боку:

— Повернись, стерво с-собаче! — І враз йому одлягло од серця, стало шкода і корови, і жінки, що все вміла терпіти і ніколи не сварилася, а тільки зітхала, і дочки — останньої втіхи своєї. Думалося, приведе у двір доброго парубка, хазяїна молодого, та й житимуть на всьому готовому, для них-таки приробленому, а їм із жінкою буде до кого на старості голову прихилити, бо старші дочки, теж не дочекавшись сватів у хату, поїхали шукати свого щастя — одна в Сибір, по вербовці, друга на цілину, їхали ненадовго, а zostалися назавжди. Повиходили заміж, обквітчалися дітьми, тепер тільки листи вряди-годи шлють та дописують в кінці: «Досвідання. Цілуємо вас, папа й мама, сім'я Андрєєвих». Це старша. А середульша, лагідніша вдачею: «Цілуємо вас, дорогесенькі таточку й мамочко, сім'я Євтушенкових». Приїздили якось із дітками й чоловіками. Нічого хлопці. Моторні, балакучі, собою непогані. Онуків та онучок навезли півдвору — щебетунчиків малих.

Тепер і Катря вилітає з батьківського гнізда. Зо-о-оставайся лавка з товаром, живіть, мамо й тату, як знаєте. «Ми вам на старості всі гуртом помагати будемо, а як схочете — до себе заберемо». Спасибі, діти. От тільки хто води подасть, як зане-

дужаємо, хто діда дідом назове й на плечі хто попроситься, щоб «косі» повозив, хто бабі дров урубає чи попросить казку розказати, хто садок догляне, щоб не захирів, а цвів щовесни, як молоденький, хто батькову чи материну пісню заспіває зимовими вечорами?

Так за клопотами забулася й журба.

— Сло'м, якось одбудемо,— сказав Степан, позіхаючи, і незабаром заснув, а Степаниха ще довго ворочалася, зітхала, тихенько схлипувала й задрімала десь аж перед першими півнями.

— Як же, дочко, весілля справлятимемо? — спитав уранці Степан, розбираючи вже внесеного в хату кабана. — По-старому чи по-новому?

Катря одною рукою допомагала матері поратися коло печі, а другою притримувала нижче грудей кінці великої квітчастої хустки. В цій хустці, давній, ще бабиній, береженій на дні скрині як найдорожчий скарб, що кожної осені перекладався горіховим листям від молі та задля пахощів, Катря була схожа на гарненьке ображене дитя з великими очима, повними дорослого смутку.

— По-новому, тату. Посидять люди, погуляють та й розійдуться.

— А може б, і дружок поводи́ла та присогласила людей на свайбу, хоч би родичів де ближчих? — несміливо запитала Степаниха.

— Які там дружки, мамо,— усміхнулася Катря. — Та й хто тут з моїх однолітків зостався...

— Хоч фату ж надінеш?

— Надіну, як хочете.

— І то слава Богу,— зраділа Степаниха.

— Тепер так мода пішла, що по-нашому вже нічого не роблять,— докинув колій Кузьма Білокобильський, прискалюючи єдине своє око. Він краяв сало на широкі смуги, тоді рівненько ділив на шматки, четвертував і, густо посипаючи сіллю, складав у дебелий ящик. — Тепер так: раз, два — і в дамках! А буває, сьогодні свайбу одгуляли, а завтра — га-га! — дивись, молоду вже й у родилку одвезли!

Катря почервоніла; низько нахилила голову й вийшла у світлицю. А Степаниха сказала сердито:

— І таке вже змеле при дитині, що хай Бог милує й криє.

— А що, хіба неправда? — образився Кузьма. Він був добрий чоловік, під'юджувати людей не любив, а завжди говорив по щирості, як думав, тому не зрозумів, чого на нього розсердилися.

— Годі вам,— втрутився Степан. — Подавай, стара, свіжину на стіл, та будемо снідати.

Після доброї чарки, випитої до свіжини, Кузьма розчулився, разів зо три бажав Катрі, щоб їй за чоловіком жилося, «як з гори котилося», щоб дітей «навела» багатенько та не забувала батька з матір'ю в «тому дальокім краю»: Кузьмі здавалося, що Донбас за морями десь та за горами високими.

Катря прилягла бочком на подушки, затулила очі хусткою й заплакала, а Степан, побуряковілий після склянки перваку, часто закліпав очима, хутенько зав'язав у вузлик шмат грудни, два кусні сала колієві на гостинець і, подякувавши за поміч, вирядив Кузьму за ворота.

— А перестала б ти рюмсать! — гримнув на жінку з порога, помітивши на її щоках червоні од вогню в печі сльози. — Це тобі що — свайба, чи похорон?!

У неділю з самого ранку в Степановому дворі вже вешталися люди — родичі, сусіди, кухарки. Ставили в ряд столи од воріт аж до садка, майстрували лави з жовтих, добре виструганих дощок, а в хатині та сінях усе, навіть долівка, було заставлене мисками з холодцем, узваром та киселями. У світлиці на столі, обставлений свічками з чистісінького воску й уквітчаний калиною, красувався коровай; на ліжку було розкладено біле як сніг плаття молодої, фату, прозоро-матову, як березова гілка в інеї, вінок і новенькі білі черевички, ще не виймані з коробки. Все це привезла Катря.

Свічки на столі тихо горіли, поблимували, як хтось одчиняв двері до світлиці, опливали гарячим воском — в хаті стояв церковний дух. Катря сиділа на покуті, запнута по-жіночому тою ж таки бабиною хусткою, й, не кліпаючи, як телятко на вогонь, дивилася на свічки. Кухарки, що поралися в хатині, улучивши хвилинку, коли Степаниха виходила по щось у погріб чи комору, перешіптувалися між собою.

— Видно, не дуже солодке заміжжя буде, бо сидить Катря, як із хреста знята.

— Та й молодого ж нема, а йому б ще вчора пора приїхать...

Надворі порядкував Федір, молодший Степанів брат, високий, показний чолов'яга з такими ж, як і в Степана, тугими рум'яними щоками та гострими карими очима, щоправда, потайнішими, ніж у старшого брата, — може, тому, що Федір часто прискалював їх, наче цілився в когось.

— Отой великий стіл посередині застеляйте найкращою скатертиною, там сидітимуть молоді й гості, — командував жінками Федір. — А оті два, що по боках, можна й гіршенькими, там посадимо батьків та родичів. Далі, для всіх, можна застелть клейонками: не великі пани!

До дванадцятої години люду найшло повен двір. Чоловіки, бачачи, що весілля зволікається, сіли за крайні од садка столи і почали грати в карти. Усі вони, як один, були в діжурках,

жовтих та чорних шкіряних шапках, галіфе й хромових чоботях. Жінки цвіли квітчастими хустками, як макова грядка, а дітвори аж кишіло — грали в ладки, шастаючи поміж дорослими, як горобчики поміж голубами, поза хатою, поза хлівом та погрібником.

Але ось від крайніх хат прибіг захеканий хлопчак, Степанів посланець, і крикнув:

— Ідуть! Ідуть!

Чоловіки швидко зібрали й заховали карти, попідводилися й слідом за діворою та жіноцтвом посунули до воріт. Тут же стояли четверо хлопців із тих, що, не жонаті ще, пересміювалися та переморгувалися, чекаючи на молодого: вони мали брати могорич і почувалися трохи ніяково. Степан крутився коло них і шепотів то одному, то другому:

— Ви ж, хлопці, дивіться, той... робіть діло ладком та мирком, щоб не дай Бог бійки не завели, а якщо як, то я вам своєї цеберку виставлю.

— Своєї, дядьку, не інтересно!

— Ти, Кіндратовичу, не мішай парубкам. Що ж то за свадьба без могоричу за молоду?

З-за крайніх хат піднялася пилюка, ледаченька, осіння; кури, розкинувши крила, метнулися з дороги попід тини, і «Волга» на повній швидкості підскочила до двору. Натовп принишк, подався вперед, аж ворота затріщали. З машини вийшло троє: два молодики, з-поміж яких важко було вирізнити жениха, бо обидва вони були вдягнені однаково гарно — в білих нейлонових сорочках з краватками, суворо-урочистих чорних костюмах та новеньких болоньях. Третьою була жінка, видно, мати молодого — дуже напудрена й з нафарбованими губами.

«Ач, яка панська сваха у Безверхих... Котрий же з них молодий? — зашушукалися в натовпі, пхаючись один поперед одного та стаючи навшпиньки. — Ні квітки немає, нічого...»

Хлопці-могоричники також розгубилися: з котрого ж правити викуп?

— Просимо дорогих гостей до двору, — уклонився Федір і обома руками вказав на хвіртку.

«Молода!» — зронив хтось у тиші, і всі обернулися до хати. Там на поріжку стояла Катря, у білому просторому платті, що приховувало стан, калиново-срібному вінку над короною гарно зачесаного волосся й довгій фаті, яку, немов хвилю туману, тримали на руках дівчата й молодиці у старовинних вишиваних сорочках та квітчастих хустках з довгими китицями — рум'яні, усміхнені, схвильовано-цікаві, їм не терпілося швидше побачити молодого: кому назустріч вивели таку квітку? Катря стояла, опустивши руки вповдовж тіла, від чого її

вузенькі плечі стали ще вужчі, біла тонка шия, якої ніби ніколи не торкався сонячний промінь, стала ще довша; голову ледь нахилила і спідлоба дивилася поверх натовпу туди, на вулицю. Очі її сяяли тихим, сором'язливим усміхом, а губи тремтіли од хвилювання (зроду на неї не дивилося стільки людей), то прикрила їх пальцями і не пішла — попливла до воріт, як пава.

— Отаку кралю викохав Степан, — зашепотіли жінки. — Діва непорочна — й квіт...

— І куди наші хлопці дивилися?..

— А що б вона тут робила — до свиней?..

— Он, он молодий, бач: перший до хвіртки йде!.. Молодий — то був хлопець років двадцяти восьми, з миршавеньким чубчиком, зачесаним на проділ рідким гребінцем, трохи чи не вижчий за Катрю, проте широкий у плечах, суворий з лиця, трохи пещеного й блідого. Ледь усміхнувся до Катрі й простяг був руку, щоб одчинити хвіртку. Але тут один з парубків заступив йому дорогу, набичив голову й буркнув:

— На могорич давайте!

— Що? — не зрозумів той.

— На могорич, кажу, давайте. Нашу дівку берете, треба викупать.

— Це, звиняйте, у нас так заведено, — пояснив Федір, прискалюючи на молодого усміхнені очі. — Ставити могорич за дівчину.

— Гм, — мигикнув молодий і високо підняв одну брову. — Що ж, пожалуйста. — Дістав з кишені гаманець, повільно перебрав гроші й простяг парубкові новенькі, ще не згинані п'ятдесят карбованців.

— От-так! — захоплено видихнули в натовпі, а парубок сховав лопотючий папірець і сказав уже милостивіше:

— Тепер заходьте.

Молодий узяв Катрю під руку й повів до хати вузеньким коридором, бо хуторяни не дуже розступалися: кожному хотілося подивитися на приїжджих зблизька. Біля порога вже прослали килимок — нове рядно в чорну та червону смужку, тканине ще до війни, а за ним стояли Степан з мискою пашниці й срібняків і Степаниха: вона — трохи згорбившись, а він — струнко, як солдат, з двома орденами і рядочком медалей, пришпилених негусто. Катря тричі низько вклонилася батькам, а молодий лише голову схилив. Степан посипав молодят пашницею й грішми, тоді сказав якомога урочистіше:

— Живіть, діти, у мирі та злагоді.

Степаниха теж прошепотіла щось тремтячими губами, поцілувала Катрю й зятя, який стояв, так само нахиливши голову, і затулила хусткою очі.

Музики хвацько вдарили «Ойру» — і молоді рушили в хату.

— Навіщо ця комедія? — невдоволено шепнув молодий Катрі на вухо. — Зібрались би родичі, скромно, тихо...

— Хай роблять, як хочуть, — смирно одказала Катря.

Коли на поріг вийшли молоді й свати, музики утнули туш, бо іншого нічого підходящого не придумали, а це було знайоме: на урочистих зборах грали, коли колгоспникам вручали премії й грамоти.

Першому, як представникові влади, надали слово голові колгоспу.

— Дорогі товариші! — сказав голова, худий, смирний чоловічок з довгим носом і глибоко запалими щоками. — Це добре, що ми оддаємо сьогодні Катрю Безверхівну, але це й погано. Добре, бо людина знайшла своє щастя — тут не радіти не можна, і погано, бо не Катря привела чоловіка в наш колектив, а її од нас забирають. Це — мінус. Отож я й кажу: товариші дівчата й молодиці, котрі не замужем, приймайте приймаків! — Тут голова й сам засміявся разом з усіма, навіть молодий пересмикнув устами, нібито усміхаючись. — Заманюйте чоловіків у наш колгосп! А ми з свого боку будуватимемо вам хати й садиби даватимемо найкращі. Он у старому садку колгоспному хіба не землі? Та там, як писав наш земляк Гоголь, дишло встроми, а виросте тарантас! Так що пожалуста. За це й вип'ємо!

— Правильно, — гули чоловіки, бурхаючи собі в склянки просто з бутлів. — Говорить, як з листу бере!

— Правильно! — вигукували жінки де завзятіші, тяглись за чарками до молодих, до голови, обережно, щоб не залити закуску, а музики ще раз програли туш.

Катря повільно встала, висмикнула тоненькими пальцями хустку з-під рукава — нову, шовкову, спрасовану в рівенький квадратик, і лагідно усміхнулася до нареченого. Той підвівся, неохоче підставив руку, немовби для уколу. Коли хустка на його рукаві зблиснула шовковим клинцем, весільна громада, ніби змовившись, гукнула:

— Гір-ко! Гір-ко! Гір-ко!!

Катря всім тілом подалася до молодого, ладна, здавалося, хмелем обвитися навколо нього, заплющити очі й летіти в поцілунку, як у прірву... А молодий, напружившись так, що аж комір у шию вп'явся, ледве дотягся стиснутими губами до Катриної щоки й торкнувся її — гарячої, як вогонь.

— Не та-а-ак! — залементувало жіноцтво.

— Так, як уперше, давай!

— Як на самоті!

— Гірко!

— Покажи, як інженери цілюються!

— Ха-ха-ха!..

— І-і-ги-ги!..

— Язичники, — тихо сказав Катрі молодий, коли вони вже сіли, таки поцілувавшись, і пригубив з чарки, що тремтіла в його руці, а Катря випила свою до дна й одказала мирненько:

— Люди як люди. Ти б краще випив, як усі. Молодий суворо глянув на неї збоку, проте змовчав і ще міцніше стис губи.

Жінки завели пісні, простої, не весільної, бо таки розуміли: якщо «В нашої княгині» не личить молодій, то «А в нашого князя» аж ніяк не личить молодому. Такий дутель — і князь?.. Ні!

Катря, осміліла після двох чарок шампанського, теж пристала до пісні, зразу тихенько, немов сама собі співала, коли ж чоловіки потужними басами заглушили підголоска, взяла раптом першим, дзвінким і чистим, як бурунець на дні криниці, голосом:

Ой, братіку, сокілоньку,

Ой, братіку, сокілоньку,

Та візьми ж мене на зимоньку...

Від цієї давньої, ущерть наливої смутком пісні, з якою виросло не одне покоління хуторян і не одне покоління пішло на той світ, у жінок бриніли сльози на віях, а чоловіки хмурилися, сумнішали очима й прохмелялися, наче й не пили, а Грицько Байрачанський витав своїм тремтливим тенором високо-превисоко, як одинокий птах попід хмар'ям. Здавалося, не десятки людей співало ту пісню, а одна многогласа душа... Ще вчора Олексій Цурка тинявся в селі побіля клубу п'яненський, шукаючи собі «ворога», щоб одвести душу, а знайшовши (то був колишній бригадир), підходив до хлопчаків і благав першого-ліпшого: «Ванько, піди займи бригадьора, хай він тебе вдаре, я йому пику наб'ю...»

Ще недавно Параска Жмуркова з піною на губах гризлася з сусідкою Ялосоветою Кравченчихою за межу, як орали на зиму... А сьогодні всі вони плечима до пліч сиділи за столами й співали пісню, знану ще з дитинства, і були схожі на слухняних та поштивих дітей одних батька-матері. Вони то були — і не вони.

— Грій, Мишко, бубну, — розпорядився Іванушка-скрипаль.

Мишко-бубніст підпалив шмат газети, трохи потримав над полум'ям свій саморобний струмент із собачої шкіри — і бубон загуб, як дзвін. Іванушка притиснув скрипку підборіддям до плеча, підняв смичок. Василь-сопілкар послинив язиком мундштук сопілки, Шурко-баяніст програв акорд, а Лука

Ількович став у свою улюблену позицію: поклав долоню правої руки на потилицю, лівою взявся в бік і виставив уперед коротшу поранену ногу. Тоді чвиркнув крізь зуби й сказав:

— Ну?

Іванушка коротко махнув смичком — і баяніст повільно, карбуючи кожен такт, на самих басах заграв вихід. До басів непомітно підпряглася скрипка й, солоденько зойкаючи, як лукава молодиця, пішла з ними в парі; за нею струмочком влилася в мелодію й сопілка, тільки бубон мовчав, ждучи слушної нагоди...

Лука Ількович покрадьки пішов по колу, накульгуючи на ліву поранену ногу, а праву викидаючи перед себе рівно, як лелека, — очі примружені, короткі сиві вуса настовбурчені, бо підпирав верхню губу нижньою, вдаючи коверзуху-бариню. А Мишко-бубніст, ніби кепкуючи з тої великої пані, скривив набік великий рот і вимовляв у такт музиці:

Е-е-е ба-ри-ня ла-са, ла-са
До лю-бо-ві у-да-ла-ся,
Ба-ри-ня-цяць-ка,
Ба-ри-ня-киць-ка!..

«Іх, іх, і-хи-хи-х», — залилися сміхом мідні брязкала на бубні і враз умовкли.

Що не вечір, то й новий! —

зареготав бубон, —

Що не вечір, то й другий!

І враз мелодія закружляла, мов вихор.

Бариня-кицька!
Бариня-ласка!

— А давай-давай-давай! — не своїм голосом заволав Мишко, червоніючи й витріщаючи очі. — Гоп-ца! Га-ца-ца!..

Лука Ількович і собі щось вигукував, молів ногами куряву, вимахував руками, як вітряк раменами на доброму вітрі, вигинав тіло сюди й туди, так і сяк, і здавалося — не танцює він, а перекида ходить... Тоді цоб — став як укопаний, і всі, навіть ті, хто бачив старого в танку не раз і не два, подумали: все, заморився, кінець. А Лука Ількович, виждавши потрібний такт, пустився раптом знову, з таким завзяттям б'ючи себе долонями по литках, по стегнах, по грудях, по шиї й підощвах, що вже й музики не чути — тільки виляски. («Після кожної «барині», — хвалився не раз Лука Ількович дядькам, — у мене все тіло в синцях, і долоні, й пальці — чарки не вдержиш. Птьху!»)

— Ну, дають! — хапаючись за чуприну, вигукував крізь сміх «корінний донбасівець» і штовхав молодого під бік. Той теж сміявся — не скупю вже й не зверхньо, а щиро, по-людськи — і виявилось, що сміх у нього тихий, м'який, як у захопленого хлопчика, а зуби рівні та білі. Він обіймав Катрю за стан, чув під пальцями її гостренький твердий живіт, і приємна хвиля батьківської радості огортала його.

— Вип'єм, Катюша? Вдвох... — сказав тихо.

Вона здогадалася, за кого, опустила очі й знову звела їх на нього — глибокі, прекрасні, закохані до нестями, — і кивнула:

— Я тріньки, бо мені вже не можна, а ти всю.

Їй хотілося обняти зараз і дядька Луку, і музик, і всіх гостей за те, що її коханий став знову такий лагідний і добрий, як у перші дні їхнього знайомства...

— Молодця! — загукали весільчани, коли музика змовкла і Лука Ількович, заточуючись від втоми, рушив був до столу. — Гойдять танцюриста!

— Гойдайте, — погодився Лука Ількович, — тільки дивіться не впустіть, бо як і другу ногу скалічу, тоді квит «бариням»...

З-за садка, здавалося, одразу за ним, підіймалася супроти полуденного сонця велика, у півнеба, синя хмара, задув холодний вітер, і незабаром рушив густий навкісний сніг, лапастий і мокрий — перший сніг.

Молоді пішли в хату, бо зодягнені були легко, то померзли. А ще треба було збиратися в дорогу.

Один по одному, подякувавши господарям за хліб-сіль, стали розходитися й хуторяни, жінки та діти здебільшого. Чоловіки ж перенесли кілька столів під погрібник, у затишок, гомоніли, співали охриплими голосами, а хто вже був геть п'яний та тонкий на сльозу, той плакав, згадавши свої обиди чи від жалю хтозна й до кого...

Смеркало, коли молоді, вдягнені по-дорожньому, сваха й товариш молодого вийшли з хати до воріт, біля яких їх ждала вже заведена «Волга». Катря й Степаниха плакали і раз по раз припадали одна до одної, молодий кривився, як від болю, а Степан, будши під доброю чаркою, уже вкотре торочив йому:

— Ти ж, синку, не обиджай Катрі. Вона в нас жила, як ластівка в гніздечку, ні горя, ні нужди не знала, то дивись. Жінкою вона буде тобі золотою — вір батькові.

— Вірю, папаша, вірю, — заспокоював його молодий, тримаючи руки в кишенях плаща. — Не хвилюйтеся, все буде добре.

— А ви ж, свахо, — обіймаючи Клавдію Купріянівну та цілуючи її в сухі, напудрені щоки, воркотав Степан, — дивіться там. Якщо не так щось робитиме, підкажіть, навчіть,

ну не обиджайте. Вона ж у нас... — І махнув рукою. — А я вам... Пишіть, чого треба, все приставлю: картоплі, яєць, свіжини. Чого ж, для своїх не пожалію... Все оддам, аби жилося...

Молоді та гості повсідалися, хряпнули дверцята, дужче загув мотор, і машина, зриваючи сніг, помчала вуличкою, лишивши за собою дві смуги од коліс.

— Та моя ж ти дитиночко дорогесенька, коли ж я тепер тебе побачу!.. — скрикнула Степаниха і зайшлася плачем.

Федір із жінкою підхопили її попід плечі й повели в хату, а Степан згорблено пішов до погрібника, де гули чоловіки.

Машина вискочила за хутір, підсвічуючи фарами чашечки на телеграфних стовпах, і помчала до шляху, а Катруся все дивилася у заднє віконце, за яким уже ледь бовваніли хати, поблимувало де-не-де світло на стовпах та у вікнах, а коли хутора не стало видно, схилилася чоловікові на груди й зааніміла, тільки плечі їй дрібно тремтіли.

Олесь Гончар

ЖИВОПИСЕЦЬ ПРАВДИ

Блискучим новелістом і повістярем увійшов у свідомість сучасного читача Григійр Тютюнник. Сьогодні українську художню прозу не уявити без його хай кількісно й не великої, але справді вагомої літературної спадщини.

Письменник пішов із життя передчасно й трагічно; для багатьох із тих, хто його знав, Григійр Тютюнник так і залишиться письменником молодим, який тільки-но вийшов із юності, із трудних післявоєнних літ, де рано гартувалися характери, де навіть підліткам аж надто діставалося життєвих навантаж, нерідко доводилось їм брати на себе нелегку ношу дорослих. Власне, про Григора можна було б сказати, що він із покоління космонавтів, адже, як і перші наші космонавти, майбутній письменник починав своє трудове життя з ремісничого училища, звідки одних доля посидала на довколаземні орбіти, на зоряні траси, а других покликало небо інших випробувань — небо мистецької творчості.

Ось короткий — за автобіографічною довідкою — життєпис Григора Тютюнника. Народився 5 грудня 1931 року в селі Щилівка Зіньківського району на Полтавщині в селянській родині. Вчився в семирічній школі, закінчив Зіньківське ремісниче училище, здобув спеціальність слюсаря, працював на заводі, в колгоспі, на будівництві. З 1951 по 1955 рік служив у Радянській Армії. Після демобілізації працював у депо і вчився у вечірній школі. В 1962 році закінчив Харківський університет...

Стислі, скупі рядки, але як багато вони вміщають! Яка за вами чується напруга людського життя, що, пробиваючись крізь труднощі й нестатки повоєнних розруйнованих літ, у ранніх випробах, у праці суворій формувало себе, свою душу, свою особистість. Ніщо, мабуть, не могло б так емоційно зріднити майбутнього письменника з трудовим середовищем, дати юнакові таке глибоке відчуття органічної єдності з рідним народом, як саме ті випроба, роки становлення, коли все помічалось гостро, бралось в душу надовго, коли для мовчкватого, з колючим характером підлітка безмірно багато важили і кинутій кимось погляд, і засторога, і такий дорогий вияв турботи — отой принагідний вузлик передачі з дому від матері, і тепла рука деповського наставника на твоєму ще не зміцнілому плечі...

Найщиріші симпатії Григора Тютюнника віддані скромним будівничим життя, отим самим людям праці, чиї думи письменник так досконало знав, бо, власне, він теж був одним із них. Зрання звідав ціну важкого карткового хліба і пекучість кимось завданої кривди, але так само зрання відкрив для себе він і ціну товариської дружби, уваги колективу, знав, що є в природі проміння того цілющого людського тепла, якого нічим не заміниш. Такими речами письменник умів дорожити. По дорозі було йому з тими, хто виступав проти нищих, злиденних духом, тим-то образ людини-трудівника, вірного товариша у творах Тютюнника один із найкolorитніших. Та й чи не самого автора впізнаємо в образі молодого робітника Івана Срібного з однойменного оповідання, скромного звитяжця, який, щоб не порушувати друзям весілля, сам береться розвантажувати вагон із дошками і, не ждучи хвали чи відзнаки, більше з почуття совісті й честі звершує за кілька годин те, що, здавалось, було й не під силу одній людині.

Не зовнішня ефектність поведінки, не гучність вислову, а діло людини, її життя, її ставлення до матері, до товариша, до свого суспільного обов'язку — ось що в очах митця було визначальним для оцінки людини, її справжності, життєвої надійності. Цей загалом лагідний, схильний до теплих ліричних кольорів письменник нерідко ставав нещадним. Яким вогнем сарказму й презирства бурхало його слово, коли йшлося про котрого-небудь із тих, хто, знехтувавши моральні норми колективу, потоптавши і власну совість, і мудрість народного національного звичаю, принатурився жити пустодухим, наскрізь егоїстичним життям хапуги, рвача й нахлібника. Григір Тютюнник розумів, що література, звеличуючи достойних, водночас має також розвінчувати негідних, скажімо, підприцілом у неї має бути й ось такий досить поширений тип сучасного пустомолота, крикуна-галасливця, що іноді протягом

років живе лише псевдодіяльністю, показною, нікому, крім нього самого, не потрібною метушнею...

У своїй творчій праці Григор Тютюнник обрав жанр традиційний для нашої літератури — оповідання, коротка повість. Цим вибором, мені здається, теж ствердила себе вдача письменника: він таки хотів бути «традиційним», узяв за правило працювати неквапливо, до краю вимогливо, не дозволяючи собі ніяких професійних полегкостей...

Увібравши в себе найкращі риси вітчизняної класики, реалізм Григора Тютюнника водночас є реалізмом сучасним, в якому безпомилково вгадується світовідчуження письменника-громадянина, для якого правдиве відтворення народного життя є водночас ідейною гуманістичною вірою в перетворюючу силу мистецтва, в його будівничу місію.

Правдивість зображуваних людських характерів, художня майстерність у відтворенні їхніх вчинків, емоцій — це те, чим найбільше приваблюють читача твори Григора Тютюнника, надаючи його слову цінності тривалої, неперехідної. Той, кого він зображує, правдивий кожним своїм жестом, психологічною деталлю, найкоротшою реплікою, поглядом, виразом обличчя. Діалоги Тютюнникових героїв вражають саме природністю, влучністю, бездоганною достовірністю. І внутрішнє життя їхнє викликає нашу довіру теж саме цими незрівнянними для художника якостями — правдивістю й природністю розвитку думки, повною відповідністю почуття тій чи іншій життєвій ситуації.

Живописець правди — в такий спосіб можна визначити і творчі принципи письменника, і весь лад його душі, а відтак і його стиль, позначений справді яскравою індивідуальністю.

Художній живопис Григора Тютюнника виникав на ґрунті народного життя, звідси письменник черпав прикметні риси своїх героїв, сюжети й багатство мови. Він увесь із життя. Якось не уявляється мені Григор у ролі, скажімо, курортника або нудьгуючого туриста, зате як легко уява малює його десь у вибої у товаристві шахтарів, або на фермі серед жартливих полтавських дівчат, чи в сільському клубі, де цей чубатий легінь нічим би й не виділявся з-поміж смаглявих хлопців-механізаторів, своїх земляків.

Він любив товариство, любив людей мужніх, веселих, і сам був таким, внутрішня мужність його, здавалось, не має меж, та, мабуть, тільки сам він знав, як легко його ранити, яка буває незахищена перед болем ця нібито нічому й не піддатна душа.

А ще він любив слово (це ж так видно з його оповідань!), любив його, як голос рідної землі, як поклик материзни, як те, що заповідано тобі від глибини віків, адже кожна мова — це

джерело творчої духовності, це той запас генетичної сили й краси, що його народ передає тобі, своєму синові, щоб ти був, щоб не став німим, безголосим.

Т ю т ю н н и к Г. Твори.— Кн.1—К.,1984.

Борис Олійник

ПРИЙШОВ, ЩОБ НЕ РОЗЛУЧАТИСЬ

...Григір Тютюнник любить *усіх своїх* героїв, незалежно від того, які вони. «*Я відчуваю людину, як рана — сіль*», — цей запис із щоденника можна сприймати і як рису його індивідуального стилю, бо за нею ретельний добір найприкметніших деталей, особлива увага до передачі мови персонажів, найопукліших портретних характеристик. Він пише тільки про тих, які зустрічалися йому в житті, чиєю долею переймався, яких знав достеменно. Слушно зауважив Валерій Шевчук, що його «*фантазія не була крилатою*», а зображення мало обов'язково мати свій реальний ґрунт. Однак це не значить, що прозаїк просто переказує спостережені «житейські історії», вправно робить фотозліпки з реальних людей, ностальгічно використовує автобіографічні моменти. Він творить нову художню реальність, що може сказати значно більше, аніж дійсне життя, викликаючи почуття, які ніколи не спроможна розбудити довколишня дійсність, бо в ту художню реальність він вкладає і свою душу. «*Створити художній твір — значить у чомусь вичерпати самого себе*», — цього принципу постійно дотримувався Григір Тютюнник. Сучасники згадують, як довго виношував задуми, як неквапно писав. Зате страждав разом зі своїми героями, переймався їхніми почуттями, проблемами, часто сумував, спостерігаючи їхню малість, безпорадність, незахищеність у такому великому і такому несправедливому світі із «*якоюсь безсилою журбою*», як сказав про це німецький літературознавець Рольф Гебнер.

Коли повернутися до думки про опосередковане (через характери, долі героїв) порушення письменником важливих суспільних проблем, варто згадати твори, у центрі яких — маргінальні типи: оповідання «Син приїхав», «Оддавали Катрю», повість «День мій суботній». Маргінальні мотиви час від часу звучать і в інших творах. Це закономірно. По-перше, довколишнє життя давало поживу для роздумів митця над маргінальними проблемами. У повоєнний час, а особливо в 60-ті роки, відбувалася масова міграція молоді з села до міста, до так званого легшого, кращого життя. Об'єктивний процес прискорювався ганебним станом тогочасного сільського життя,

зумовлений недалекоглядною, шкідливою політикою правлячої партії. По-друге, сам митець був «маргінальним типом», йому був надто близьким стан людини, що своє коріння ніколи не зможе перенести в міське середовище, а тому внутрішньо постійно відчуває себе в межовій ситуації. Цей стан самого автора можна простежити в повісті «День мій суботній». В її центрі — нудьга, сум головного героя, що став міським жителем, але ніколи не зміг подолати своєї сільської непристосованості до жорстокостей і химерій великого молоха — міста. Григійр Тютюнник так само, як і його герой Микола, «в місті мріє про село, а в селі про місто», постійно відчував свою екзистенційну відчуженість.

Таку ж відчуженість відчуває і Катря («Оддавали Катрю»), яка приїздить восени з Донбасу додому, щоб сповістити батькам про своє заміжжя. У селі женихів нема, а дочці пішов третій десяток, тож хутірський лавочник Степан Безверхий мусить оддавати. Вже за цим одним словом — глибокий зміст, важливий для розуміння не лише Катриної долі, а й суспільних процесів.

Родина готується до весілля. В його розпалі з'являється наречений — зрусифікований жевжик, за яким потім мусить їхати дівчина. Як бачимо, фабула оповідання досить проста. В центрі сюжету — підготовка до весілля і саме весілля. Зображувані події короткочасні — це своєрідна міні-модель повоєнного сільського життя. Оповідь ведеться у звичній для стилю Г. Тютюнника манері: неспішливо, з увагою до прикметних побутових подробиць, деталей, що несуть у собі важливу позасюжетну інформацію, поглиблюють думку. Так, скажімо, про Катрину вагітність дізнаємося з частоті втомленоті; бажання побути самій, «недівочої печалі в очах», «білого просторого плаття, що приховувало стан».

Звичайно, — в центрі твору — доля Катрі, її родини. Це насамперед впадає в очі й найбільше хвилює читача. Але, розкриваючи внутрішній стан героїв, показуючи їхні переживання напередодні весілля, ретельно вимальовуючи характери, поведінку, письменник тим самим порушує важливі проблеми сучасного українського села. З катрями, що виїжджають на донбаси, лишаючи вдома старіючих батьків, воно руйнується, відмирають віковічні традиції народу, на які він міг би обіпертися у своєму відродженні. На долях своїх героїв Григійр Тютюнник наочно демонструє нівелювання, вихолощення людських душ, їхнє зміління, яке неминуче супроводжує складний, суперечливий і водночас неминучий процес міграції.

Ще однією важливою рисою стилю Григора Тютюнника є його вміння при зовнішній «життеподібності», яка так імпонує пересічному читачеві, вийти за межі звичайного

художнього віддзеркалення довколишньої дійсності до вершин вічних, загальнолюдських проблем і мотивів. Притягальна сила Тютюнникового таланту в тому, що про важливе він зумів сказати простою, доступною мовою.

Так, скажімо, у підтексті багатьох творів звучить проблема людського буття на землі, його істинної вартості. Прикметно, що герої Григора Тютюнника не роздумують «вголос» про це, як то роблять, наприклад, герої Олеся Гончара. Показуючи життя в різних проявах, розповідаючи про різних людей, він наштовхує читача на думку про скороминущість буття, неповторність кожного — наче прагне увіковічнити ці швидкоплинні моменти, які схвилювали його як художника, яскраві, колоритні постаті, характери. Водночас відчуваємо його глибоку печаль, сум за цим життям, у якому він також, як і його герої, відчувається гостем.

Власне, уся творчість Григора Тютюнника «тримається» на вічних, загальнолюдських цінностях, що наповнюють пронизливим світлом найтемніші закутки людських душ, блукальців, як і він сам, відчужених дітей величезного, але все ж прекрасного світу.

У більшості випадків його новели, повісті втілювали його «его», але повноцінним актом самовираження вони б не стали, аби осторонь лишилася його мрія про душевну рівновагу, недосяжну в реальному житті гармонію. «Жити в добрій приязні з небом і землею». — ці слова призначалися для повісті про ще одного дивака Артема Безвіконного, так і не дописаного його героя. В них та індивідуальна релігія, до якої прийшов Григор Тютюнник у своєму самопізнанні. Але не взяв він її на підтримку своїй вкрай змученій душі, як і не захотів більше страждати, бо те страждання очищало тільки душу, а не зовнішній світ...

Укр. мова та література. — 1981. — №12.

- Розкрийте символічність назви оповідання «Зав'язь».
- Як вирішується так званий любовний трикутник в оповіданні «Три зозулі з поклоном»? З'ясуйте притчевість цього твору.
- Доведіть на матеріалі оповідань, що у епіцентрі творів Григора Тютюнника завжди перебуває певний людський характер.
- Які джерела маргінальної проблематики оповідання «Оддавали Катрю»? Визначте функції художньої деталі та народної пісні у творі.
- Чим приваблює і вражає художній світ Григора Тютюнника?
- Назвіть спільні риси українського класичного і сучасного оповідання. Які з них притаманні творам Григора Тютюнника? Пригадайте, які людські якості Григора Михайловича виділили Олесь Гончар і Борис Олійник, і поміркуйте, як ці провідні риси визначили характер його творчості.

Євген Гуцало

(1937—1995)

Євген Гуцало ввійшов в літературу на початку 60-х років ХХ ст. У цей знаменний час розквітло суцвіття талантів (Ліна Костенко, Дмитро Павличко, Микола Вінграновський, Іван Драч, Роман Іваничук, Валерій Шевчук, Борис Харчук, Євген Гуцало, Володимир Дрозд, Володимир Яворівський, Роман Андрияшик та ін.), які ставлять українську літературу в контекст світової в плані духовно-соціально-стильового пошуку.

Євген Пилипович Гуцало народився 14 січня 1937 року в с. Старий Животів на Вінниччині в родині вчителів. Про світ свого дитинства прозаїк розповів у оповіданнях та повістях «Сільські вчителі», «Шкільний хліб», «У гаї сонце зацвіло». 1959 року закінчив Ніжинський педагогічний інститут імені Миколи Гоголя. Працював у редакціях газет на Вінниччині, Львівщині та Чернігівщині. Дебютував збіркою оповідань «Люди серед людей» (1962). Писав вірші, публіцистичні статті, але прославився як прозаїк (збірки «Яблука з осіннього саду» (1964), «Скупана в любистку» (1965), «Хустина шовку зеленого» (1966), «Запах кропу» (1969), «Серпень, спалах любові» (1979), «Полювання з гончим псом» (1980), «Княжа гора» (1985) та ін.).

У переважній більшості творів Гуцала виразно проступають автобіографічні риси. Темою багатьох новел є показ життя села і міста Вінниччини, багатючої природи рідного краю, духовної краси земляків. Глибокий психологізм, тонкий ліризм, акварельна манера письма, багата мовна палітра Євгена Гуцала приваблюють численних читачів. Митця удостоєно Національної премії України імені Тараса Шевченка та літературної премії (в галузі новелістики) імені Юрія Яновського.

Помер 5 липня 1995 року в Києві.

КОНЦЕНТРИЧНІ КОЛА ОСЕНІ

Жовтень... Ще недавно кущ горобини зеленів різьбленим листям, із-поміж якого зоріли кетяги червоних ягід. За якийсь день-другий спалене нічними й ранковими заморозками листя геть облетіло, й горобина роздяглась наголо, тьмаво поблискуючи гіллям. І на безмежному гіллі неправдоподібно яскраво спалахнуло безліч кетягів.

Кожна ягідка горіла твердим кораловим світлом, воно було рівне й туге, не обертаючись на полум'я, і тільки хіба що язички-зайчики віддзеркалювались, коли від їхньої шкіри відбивалося сонячне проміння. Горобина, прикрашена цими барвистими природними гірляндами, прибрала святкового вигляду.

Вона, як жива істота, усміхалась, причому усміхалась нестримно й тоді, коли хмари затягали небо й додолу починав сіятись дощик.

Проходячи мимо горобини, що стояла поміж вільх і беріз, у захистку їхнього рясного віття, не можна було втриматись від того, щоб не поглянути на її радісну поставу, що виражала щирі-щирісіньку втіху... І вже потім (їхав чи йшов кудись, зустрічався з кимось чи працював) мимоволі згадувалось дерево горобини у веселому й несподіваному зоряному багатстві його.

А то, проходячи мимо, очам своїм не повірив: кругла корона горобини геть-чисто вся обснована тілами великих пташок. Цілісінька зграя налетіла і, почіплявшись пазурами та пообвисавши хвостами донизу, дружно скльовує достиглі ягоди. Каштаново-бурі спинки, на головах темні стрижені плями. Горлечка жовтуватобілі, середина грудей біліє, як сніжок: і черевця в них білі, мають слабкенький відтінок жовтизни. І дзьобики жовтаві, кінчики їхні бурого кольору. Лапки видніються світло-бурі.

Ціла зграя дроздів-чикотнів, чи то — ще так називають їх — горобинників.

Поки я йшов по стежці, дрозди-чикотні з діловитим азартом дзьобали ягоди. Під їхніми важкуватими тілами гілля погойдувалось на всі боки, й пташина зграя начебто ходила ходором, то опускаючись донизу, то підлітаючи догори... Та варто мені було зупинитися здивовано, як чикотні вмить перестали дзьобати свої гіркуваті ласощі, не без остраху подивились на мене, а потім дружно зірвалися, залопотівши крильми, і полетіли геть.

Дрозди-чикотні зникли поміж дерев, а гілля горобини, ставши вільним і випроставшись, явило моєму поглядові якусь дивну голизу.

Вже не було отих недавніх розкішних грон, що горіли рясними червоними гірляндами посеред осіннього дня. Зостались обскубані черешки, на яких іще можна було запримітити одну-другу недокльовану ягуду або ж усохлу недозрілу бубку. За якийсь зовсім короткий час дрозди-чикотні зуміли знищити всі кетяги, й тепер деревце горобини було по-сирітському голісіньке, й ніщо вже, либонь, не нагадувало про його недавню дозрілу вроду.

Не до кінця вірячи в таку метаморфозу, я навіть ступив до горобини, нагнув рукою гілляку, обдивляючись, наче хотів у чомусь пересвідчитись остаточно.

В чому ж пересвідчитись?

Трохи роздосадуваний, стояв під деревом, прислухаючись до прибляклого співу не таких уже й гомінких осінніх птахів, якими озивався сумовитий ліс.

А згряя дроздів-чикотнів, яких іще називають горобинниками, полетіла, мабуть, шукати собі інше дерево, яких у лісі не так і мало. Полетіла шукати інше дерево, щоб поласувати ягодами, поживитись перед близьким своїм відльотом у передчутті зими — з рідного краю в чужі, далекі.

Де ж вона, пора бабиного літа?

Якось неюмітно дощі липневі та серпневі обернулись на дощі вересневі та жовтневі, начебто злившись у суцільну й одноманітну холодну маячню. Погожі дні можна, здається, перелічити на пальцях, вони постають у споминах екзотичними, майже нереальними слайдами — тим більше пам'ятними й цінними, що їх було не так і багато. Набором цих химерних слайдів можна втішатись у безнадії настрою, коли мжичить та мжичить і небо заслане похнюпленими хмарами.

А то раптом — після обложних дощів, після дражливого холоду — народжується, наче в купелі, лагідний ранок. Ні тобі вітерцю, ні тобі лялечки в блакиті. Повнісінький безрух у повітрі, і, либонь, такий самий мирний безрух западає в душу. Чисті високості небесних хоромів такі неоглядні, що думці не завжди вистачає снаги вільно полинуги в манливе безмежжя.

І зненацька ти помічаєш безліч кольорів, які за всі ці похмурі дні непомітно надбала природа, щоб тепер, дивуючи, вразити в саме серце. Ще, здається, зовсім недавно така одноманітно зелена й буйна, дужа й життєрадісна її плоть нині вже трачена першими прикметами згоряння, згасання, вмирання. Але вони, ці прикмети, — навпаки! — видаються за владною й непереборною інерцією якимись потужними, сатанинської сили прикметами здоров'я і сили могутньої плоті природи, яка продовжує існувати з бездумною величчю, з відчайдушною безтурботністю.

І все-таки, і все-таки... Усе пішло у свій повторний цвіт — у цвіт не весняний, а осінній. Кольори землі зараз зовсім одмінні від попередніх кольорів. Барви поля і луку, барви лісу — скільки ненаситної пристрасті, скільки пекельної спраги! Кольори багряні, жовті, вишневі, пурпурові, червоні, оранжеві — їхнім полум'ям позаймались дерева, куці, бур'яни, бадилля. Тліють і горять, жаріють і вогневіють, і димлять, і начебто чадять десь у лісовій гущавині. Кожне дерево творить своє окремішне багаття, а загалом вони творять спільне, багатоманітне. І скільки несхожих відтінків можна запримітити лише в однісінького дерена, а ще більше в усієї незчисленної їхньої раті!

Цупкий листяний одяг у дубів переважно рудий, але вже помітно обертається на червоний, і він стає все насиченіший і густіший... Легке мережане вбрання у беріз, воно начебто не з

окремих листочків виткане, а склепане з шарудливого... ток, і ця невойовнича жіноча кольчуга постійно в русі, постійно в шелесті, постійно в живій сумовитій музиці... Ялини в зеленому одязі, що відсвічує металевою синявою хвої, видаються несправжніми серед листяних дерев, ялини — начебто не від світу сього, а від того білого засніженого світу, який іще має настати...

День — сонячний та прозорий, і хочеться, щоб йому не було краю. Хочеться, щоб не було краю безмежному палахкотінню блакиті, вінценосному сяйву сонця, смолоскипам дерев по просторах землі, рахманному свіченню зраного поля, кривавим спалахам калини по байраках, замисленій течії води в більших і малих струмках, а також якомусь елегійному, заупокійному, білому летінню павутинок бабиного літа.

Так, павутинок бабиного літа, яке, прозорячись та іскрячись, таки появилось. Появилось, мабуть, тому, що не могло не появитись у такий урочистий день погідної осені, й тепер ось воно, це сніговійне ткання, цей матеріалізований прощальний смуток, пропливає низько над землею, над твоїм плечем, над головою. Ти мимоволі простягаєш руку, прагнеш торкнутись чи зловити, а воно — як відьомське наслання, як добрий дух — прослизає поміж твоїх пальців, зникає, навіть відчуття доторку — який він, той доторк павутинки бабиного літа? — не зостається на пучках...

І чомусь згадується про весняні квіти. Тепер вони появляються спогадом у пам'яті — і мала ряска, і водяний різак алоеvidний, і водяна сосонка, і водяний жовтець, і водопериця кільчаста, і кушир, і жабурник, і глечики жовті, і латаття біле... Де вони? Поверхня заводей, оточених з берегів напівусохлим комишем і очеретом, пустельна, гола. Де по вогких місцинках повитиця, де в затінку ліщини чи граба гніздівка з густою та червонуватою однобічною китицею? Де цвіт лозяного молочаю чи гірчака перцевого, де цвіт кров'яної пальчатки і свинорію, ковили та біловуса?

Давно чи недавно зів'яли, відійшли в непам'ять, і лише по незначних прикметах можна вгадати, де цвіла та чи інша рослина.

А скільки ж бо їх радувало зір своїми пелюстками, тішило розмаїттям барв, дурманом пахоців! Одбуяли, опали насінням у землю — до наступної весни. А деякі ще не опали насінням, іще бережуть у цупких кошиках, у коробочках-комірках, але й пора їхня теж настане.

Ось тільки варто прислухатись, як шарудить на вітрі сухий бур'ян у полі, як у тому впертому шарудінні живе не тільки печаль, а й надія... І чи не оця надія щойно зірвалася крилатим

пухнастим насіннячком і поринула на хвилях вітру — поринула з нинішнього дня в завтрашній, де потрапить у надійне гніздечко й збереже в ньому плодоносну силу до животворного тепла.

Жовтень — найдраматичніша пора осені.

Він весь із нерозв'язних протиріч, із величі й гротеску, з барвистих парадоксів. Місяць жовтень — це якийсь блискучий, неперевершений афоризм, тільки ж як-бо він майстерно зашифрований! Зашифрований і отими язичницькими павутинками бабиного літа, і закодованими споконвічними перелютами птахів на південь, у теплі краї, і апокаліптичним буйством барв зашифрований, і тривожним, безвихідним ревіськом лосів у пущах, і миготливим падінням метеоритів, і нашим стійким, начебто безпричинним смутком...

Коли на серці буває так, наче душа теж прагне польоту до вирію, намагається підняти на свої ілюзорні крила не тільки обважніле тіло, а й усі земні турботи, а й усі болі та розчарування, попіл спалених сподівань, надій, поривів. Душа у підсвідомості відгукується на той видимий і невидимий політ птахів на чужину, до вічної весни, бо їй також прагнеться вічної весни як конкретного вираження своєї невмирущості і безсмертя, — але ж, мабуть, чи махові пера душі послабкішали, чи тіло пустило міцне коріння в землі, а тільки політ той застається лише в намірах, лише в неясних атавістичних бажаннях.

Місяць жовтень — найдраматичніша пора осені. Саме та пора, коли драма твориться не за кулісами, не заховано, а відкрито, перед очима. Й ти не лише її глядач, а й безпосередній учасник. Але такий учасник, що не годен змінити найдрібнішої репліки, жоднісінького слівця, не годен запропонувати чи новий вираз обличчя у цій драмі, чи новий відтінок настрою, чи якимось чином змінити позу.

Що ж застається? Хто відає, та, можливо, треба навчитись бодай слухати голоси піднебесних птахів, які, одлітаючи, прощаються з рідною землею не назавжди.

І вже наступного ранку — золото й парча, всі храмні пишноти вчорашнього дня, вся його велич і екстатична урочистість затоплені туманом.

Туман налив, як степова орда, як кочівницька мла, як басурманська невідворотність долі. І полонив весь видимий світ від обрію до обрію. Власне, про який видимий світ ідеться, коли його стало так обмаль проти вчорашнього просторового безміру?.. Власне, про які обрії ідеться, коли їх зараз просто не існує?..

Сива пелена заслала поле, й ця пелена схожа на м'якенький, розсіяний у повітрі попіл, що тремтить, коливається.

перебуваючи в постійному незбагненному русі. І з цього сліпого, розрідженого попелу то виступить верба із зсутуленим гіллям, де кожен листочок обвис химерною неживою рибкою; то раптом появиться кущ шипшини, яка на свої колючки понабирала роси, а поодинокі ягідки поблискують зачудованими непорушними створіннячками; а то з глухуватої товщі повітря, в якій в'януть звуки, а луни то й зовсім немає, раптом вилетить ворона, скрикне дерев'яним голосом і, засвітивши мерехтливою чорнотою крил, так само зникне зненацька, наче в рідкому багні потоне.

Річка втратила свою вчорашню голубу барву, що мала насиченість і бездонність неоглядного неба, й тепер у пласких берегах тече сумовита вода. Тече в безпросвітній своїй приреченості, сіра, безбарвна, — де ж її недавнє кольорове буйство, гаряча пристрасть голубизни?

І — ліс. Саме в лісі найвиразніше видно всю грізну невідворотність і неминучість ворожої навали, пойменованої туманом. Тут завойоване кожне дерево, кожен кущик, кожна бадилінка. Й повсюдно — мовби дим і чад недавньої битви, могутньої кривавої чвари. У січі подертій одяг густо застелив землю і поодинокими клаптиками, стьожками, стрічками неквапно сіється і сіється. Ці клаптики, стьожки, стрічки — зів'ялі листки, що наповнили довколишнє повітря, що творять у його відчутній товщі свій нелегкий останній політ. Вони то відчайдушним зусиллям намагаються ухопитися за чужу гілку, то перед падінням пригортаються до іншого падучого листка, то наче зависають, обернувшись на невагомих, переборовши земне тяжіння, — і вже наступної миті опиняються на землі з безнадійним шерехом-зітханням, на барвистому неоглядному кладовищі, де вже наклала головами мла їхніх побратимів — жовтих, багряних, вишневих, сизих...

Туман у лісі — мовби дим завойовницьких багать, він снується і снується, затягнув діл, заснував небо, і верхівки дерев, ледь видні, нечіткі, примарно ворушяться у їхніх космах, бородах, мичках. Стовбури теж нечітко окреслюються, втратили контури, розмились, а дальші — й геть потонули в мороці. Повсюдно чується запах тліну. Це густий запах, що складається з багатьох окремих запахів, творених листям, землею, травою, корою, грибами. Все в такий день вогке, відволожене, змокріле, тому-то й пахне особливо, не так, як у суху, сонячну годину. Струмуння осінніх лісових пахощів міцне й бадьоре, воно дурманить свідомість, і, либонь, так само, як навесні ходять до лісу по квіти, а згодом по гриби, восени можна ходити до лісу просто по запахи, на дегустування їхнього розмаїття, для пригощання їхньою животворною цілющістю. В цій животворній цілющості — смуток і гіркота

згасання, в'янення, елегійного вмирання, яке в світі природи таке особливе, зовсім не схоже на людське, а тому-то настроює душу на свій лад, і душа переймається розумінням тих цінностей буття, які, може, більше відкриваються підсвідомості, ніж свідомості.

Осіній ліс озивається до нас зовсім не тими звуками, що весняний чи літній. Та ще в пору отакого туману, який стоїть непереможним потопом. Ось упала галузка, ось розігнулась гілка, ось із-під листка грабового вивільнилась мережана лопать папороті, ось здивовано поспробувала свій голос самотня пташина — все долинає до слуху наче не з цієї видимої дійсності, а з її нереальної подобири...

А потім — кочівницька орда туману, його завойовницька мла тоне, розсіюється, відступає повсюдно: в полі, в лузі, в лісі. Течія річки поголубішала, стала якась пристрасніша й спрямованіша в своєму русі, наче той рух набрав чіткої мети. В полі, за попелястим мевом, проступила розмита далина, й навіть обрій почав угадуватись.

Ось тільки в лісі туман тримається найдовше, він тут хапається за кожен внярок, сіріє в горіховій гущавині, коливається над дзеркалом озера. Але й із лісу теж змушений відступати, і тепер усе виразніше горить його багатство, не до кінця розграбоване і розтопане, воно — багряне, золоте, вишневе, опалове, малахітове — начебто глибшає й урізноманітнюється у своїх відтінках, воно начебто наново являє очам немеркнучу красу. І краса ця не може не торкнути серце тонким болем, бо в ній уже нема того неоглядного, дикого буйства, як донедавна, а побільшало печалі, смутку, і строкате її мерехтіння, тішачи й радуючи, водночас долучає до нашого замилювання трагічний нюанс.

Тлумовиську запахів повертається начебто їхня недавня сила, і в прозорих голосах самотніх птахів начебто теж додалося сонячної снаги; верхівки дерев, погойдуючись, уже не тонуть у мороці, а купаються в м'якій, прохолодній тиші.

І думається про те, що досі сьогорічна осінь, десь блукаючи за видноколами та на видноколах, усе ближче підступала до видимого світу, в якому живеш і в якому перебуває твоя душа. Її невидимі чаклунські паси ставали зримими, її кола все наближались, аж поки підступили не те що на певну відстань, а на фізичне відчуття душі, коли зникає будь-яка відстань, аж поки обернулись туманом і млою, затопивши все вселенським потопом. Це була перша найреальніша явина осені, її безпросвітності, та в чомусь вона виявилась передчасною, а тому-то відринув туман, коло осені поширило і відсунулось... Та

все ж таки вони, ці концентричні кола осені (здатні стискуватись і розпросторюватися, здатні полоняти й уярмлювати душу, а також вивільняти її), не перестали існувати, й споконвічна їхня дія не згасла, а лиш відступили вони, ці концентричні кола осені, щоб невдовзі знову почати стискуватись...

Між лісом і струмком прослалась долонька дугу, й коли йти по траві, то з-під ніг весь час вискакують прозорокрилі коники. Стривожені, вони кострубато, зигзагоподібно катаюль-туються з однієї місцинки на іншу і, вчепившись за тоненьку шабельку трави, знову сюрчать. Їхнє похапливе сюрчання не те що несправжнє, а начебто належить не цьому простому світові (світові трави, полину, чебрецю), а якомусь давнішому, доісторичному, котрий передував нинішньому. І саме сюрчання здається відголоском, луною тієї минувшини, яка в такій дивний спосіб дає знати про себе й сьогодні. Пісня коників-стрибунців начебто розпадається, розклеюється на масу відтінків, серед яких усе виразнішими чуються оті — доісторичні, предковічні, які мають виражати щось просте й доступне ще з хаосу світотворення, ще з миті, коли твердь відділилась від води... Ось тільки що вони виражають?

Вода в струмку біжить по мілкому піщаному дні, яке просвічується сонячним промінням до найдрібнішої крупинки. Дно біліє, як полотно, і ось над чистим екраном цього полотна пропливають дрібні рибки. Мальки то спиняються, завмирають, то линуть за невловною мелодією течії, зникають на глибині, то знову повертаються назад, щоб тріпотіти й грати своїми мініатюрними тільцями в світлі осіннього сонця, відбитого у воді.

Бабка з восковими крильцятами, схожа на зменшену копію рукотворного цепеніна, завмирає над зграйкою мальків, і її мінлива тіль феєрично зблискує над поверхнею струмка, над напівсонними рибками... Потім бабка зривається, карколомними стрибками лине над лугом, над білими кошиками деревію.

На узліссі, під молодими дубами, під їхнім мідно-червоним свіченням, лежать двоє солдатів. Як вони тут опинилися, звідки йдуть чи повертаються? У чоботях, у галіфе і кітелях лежать на боках, обличчям один до одного. І не просто лежать, а сплять. Щось по-дитячому зворушливе є в їхніх позах, скоцюрблених і беззахисних. Лежать на осонні, на покатоному згірку, сплять, і червоне світло дубків присвічує їм посеред білого дня...

А ще хочеться розповісти про дуб-метроном.

Чому метроном? Могутній стовбур, а на цьому стовбурі

велична крона, схожа на сильну суверенну державу. Гілля тягнеться навсібіч, творячи об'ємний, загадковий світ. І в світі цьому горить безліч кутих зі щирого золота листків. Дуже поволі, неквапливо листки, кружляючи й шарудячи, опадають донизу. Вже застелено покату покрівлю хати, покату покрівлю ганку, хлівця, застелено подвір'я, значний клопоть городу, а також частину дороги за ворітьми. Листя лежить на дривітні, на колодах осикових дров, на купі гарбузів, на виконаних буряках, на зв'язаному в сніпки кукурудзинні. Його вогненні язики непорушними клаптями полум'я спадають і спадають додолу, і в чіткій послідовності їхнього падіння, і в завороженому їхньому паданні є не тільки закономірність, а й неминучість, спричинена чи то долею, чи то часом. А може, і долею, і часом.

Падає листя з дуба в дворі, падає рівномірно, вдень і вночі, мовби відлічує хвилини й години життя.

Чи ще багато зосталось листків на цьому дубі-метрономі? Їх усе меншає й меншає на розкішній кроні... Летять і летять, встеляючи тугим холодним полум'ям покрівлю, обійстя, клопоть городу, стомлену дорогу за ворітьми...

І — птахи... Ще так недавно чувся голосний спів іволги, що клопоталась біля гнізда, потім у тому вміло сплетеному кошику, вимощеному у розвилку гілок, доглядала пташенят. Ще так недавно можна було помилуватись яскравими візерунками її оперення — насиченими жовтими барвами спини, голівки та нижньої частини тіла, а також чорно-жовтими рульовими перами. Де вона тепер? Висиділа пташенят, навчила літати — й подалась до вирію.

А шпаки, які віщували і починали весну? Меткі, голосисті, з металевими сяйливими зблисками тіл, що мають чорне оперення з зеленуватим чи фіолетовим відтінками, шпаки вже своє відспівали, відклопотались, відгніздилися у дуплах дерев, у берегових норах або штучних шпаківнях — і теж подалися до вирію великими зграями.

А зозулі, в яких раніше й тепер допитуються за своє довголіття? Народ у своїх піснях найчастіше, мабуть, згадує соловейка, ластівку і зозулю. Темно-сіра, з буруватими головою й крильми, з блідо-жовтим підхвістям, що має темний поперечний малюнок, зозуля, будучи наділена химерним материнським інстинктом, підкладає свої яйця в гнізда всяких малих співочих птахів — очеретянки, вільшанки, кропив'янки, плиски... Вже й зозуля подалась на чужину, як і її ненажерливі діти, вигодувані по чужих гніздах та чужими матерями.

А соловейко, званий синьошийкою, чи ще варакушкою? І відщебетав, і дітей вигодував по чагарникових луках та купинястих болотах, і разом із дорослими пташенятами відлетів десь у кінці вересня чи й на початку жовтня.

А пугачі, сови, сичі? А дрімлюги, сиворакші, одуди? А рибалочки голубі? А стрижі чорні? А жовті чаплі і кваки?

Повідлітали разом зі своїми піснями.

Погожого ранку раптом іній засріблився на кожній травинці, і, наче ставши металевою, трава потвердішала, потріскує під ногами, як вафлі. Обібравшись іскристим інеєм, все довкола здається ялинковими прикрасами, новорічною феєрією. А якими свіжими видаються чорнобривці на городі, айстри!.. Згодом, відігріті денним сонечком, вони почнуть в'янути від тих шпарких поцілунків нічного морозу, а тепер ось, зодягнені в іній, ще усміхаються, радують зір.

І добре в такий ранок іти по опалому листю. Його килимами застелено вулиці, садки, гаї. У лісі весь діл покритий рудим, як випалена глина, листям дубів. Ідеш, а воно і шелестить, і шарудить, і скрикує, і зітхає. То скаржиться, то зойкає. А то раптом почне звірятись тихеньким дитячим шепотом. А то почне ткати і ткати печальну мелодію, мелодію-скаргу, і вже вона змінилася за якусь мить не музикою, а какофонією, вибухом шаленства, нападом істерії... І знову — довірливе звіряння, золота розповідь холодних березових чи осикових уст, що опали додолу.

Скільки в такий ранок наслухаєшся, скільки зрозумієш, принесеш у серці. Принесеш у серці, а воно ще довго густиме, як вулик, ще довго озиватиметься тобі голосами осіннього лісу, нашіптуватиме тобі устами березовими, устами яворовими, устами тополиними... Й незмінно стоятиме перед твоїм зором, як срібний осокооровий листочок (листочок-смертник, листочок-камікадзе) зривається з гілки в усвідомлене, в зтяжне піке...

У полях уже посходили вруна озимини — тоненькі шпильки повитикалися з чорного ґрунту: мовби цупке, добротне сукно прострочено швейною машинкою. Яка кравчиня, яка швачка так невсипно працювала, недосипаючи, а то й, можливо, недоїдаючи? Ім'я цієї турботливиці, господині, трудівниці — людська праця.

Не скрізь іще й зорано, то трактори горнуть скибу до скиби, прокладають борозну за борозною. Оця осіння оранка поля на зяб схожа на читання книги землі. В книзі необмежена кількість сторінок, їх треба гортати й гортати, дошукуючись первісного змісту, який, либонь, полягає в благодатній родючості, в одвічній плодотворній сназі.

Подекуди ще позалишалися скирти й ожереди соломи в полях, і на цих високих пам'ятниках спочивають не тільки запізнілі перелітні птахи, а й, здається, в надвечірніх сутінках дрімають обважнілі хмари.

Сутінки уже наступають швидше, ніж іще зовсім недавно, і в їхніх квапливих приходах криється погроза майбутньої зими. Тепер усе — бадиллина, пташка, кущик — звикає до життя в сутінках, і в цьому своєму житті вони вже видаються якимись іншими, одміненими: і загадковішими, й таємничішими. І начебто прибрали якоїсь чудної сутності, яка вже належить сутінкам, темряві, хоч, звичайно, й не розпрощалися з тією сутністю, яку являють нам за денного світла.

І в непроглядному оксамиті нічного мороку коштовними каменями рідкісної краси палахкотять у небі зірки. Творячи безліч знайомих і незнайомих сузір'їв, вони крижаними вогнями мерехтять у похмурих високостях, і в їхньому одвічному незмінному розташуванні, як і в їхньому шаленому мерехтінні, можна вловити розповідь про інші світи, розповідь про незнане буття — ось тільки як перекласти їхню мову на звичні поняття, досягнути за допомогою наших земних реалій?

Трапиться сонячний день у жовтні — і бджоли пускаються в свої останні обльоти. Бо, почавши квітнути ще ранньої весни, навіть під снігом, природа остаточно завмирає лише з настанням холодів, і зараз, у їхній переддень, іще можна надібати цвіт. Не такий пишний та яскравий, як улітку, але все ж таки й на ньому можна назбирати перги й нектару, повернувшись до вулика зі взятком.

Журливі ці пізні обльоти бджіл, і в музиці їхній уже немає тієї сонячної сили, яка дзвеніла раніше. В бджолиній мелодії чується згасання, в ній начебто уже бринить її майбутній зимовий сон. І пасічники вже готують свої вулики до зимівлі.

Стежки, якими було стільки виходжено весною і влітку, стежки, які, либонь, самі водили, бо наділені такою владою над людиною, стежки, які начебто були сонячними струмками в берегах зелені... Вони теж були багаті весняною чи літньою пристрасстю, вони теж звучали, грали й співали, вони були відданими побратимами й посестрами, вони були доступними ключами до звабливих таємниць світу — й саме цими ключами безліч таємниць відкривалася, ставала доступною, досяжною... Вони, навсібіч снуючись по рідній землі, схожі на людську долоню, помережану калейдоскопом зморщок, і так добре було почуватись усемогутнім хіромантом, здатним прочитати їх, а відтак і долю свою вгадати й передбачити.

Тепер стежки начебто прив'яли, як і все прив'яло о цій порі. Стомились, розчарувались? Ні, а просто, позбувшись чогось молодого й безпосереднього, надбали інший досвід. І цей досвід додав їм спокою, й тепер вони вже здаються не струмками сонячними в зелених берегах, а павутинням тиші... так, па-

вутинням, зітканим із тиші. Й ведуть вони в осередки польового мовчання, в лісові князівства заціпеніння.

Ось сухий і дзвінкий, мов спартанська колісниця, прокотився по стежці листочок, промайорів, пробагрянів — і впав, бо вітерець угамувався.

Ось викотився на стежку клубок колючок, і цей клубок сіро-зелених голок, виставивши кумедний писок іжака, звернув на узбіччя, зник у шерехкому бур'яні.

Ось тонка павутинка пролетіла над стежкою, кволе біленьке волоконце, яке, мабуть, посіклося з кіс бабусі осені...

Денна полуднева мла, яку ні темною не назвеш, ні світлою. Вона стоїть між землею і небом, її вцерть наллято в вінця обр'ю. Повітря густе — і від вогкості, і від тлумовиська запахів, якими зараз дихає все, особливо ж опале листя. Міцний дух спирту, стійкий дух розкладу, але цей розклад — бадьорий і здоровий, іще не нагадує про гниття. В селищі чорніють покрівлі будинків, чорніють ялини, вільхи. І посеред цієї похмурості в густому повітрі, насиченому тліном і випарами ґрунту, ясно й чисто горять берези.

Їхнє дрібне листячко, жовтими вогниками прикрасивши в'юнке віття, ледь-ледь тріпоче, створюючи видимість настрою. Кожна береза, яка нині трапляється, це тихе і спокійне багаття, що рівним полум'ям знімається догори, обтікаючи білий стовбур.

Ці берези-багаття осявають похмурий день другої половини жовтня, й на загальній картині селищної природи постають вагомими, акцентованими мазками.

Димить подекуди листя, згорнуте в купи. Димить по городах, по дворах, за ворітьми на вулиці. Дим стелиться низько, йому важко сотатись у густому повітрі, і, змішуючись із іншими запахами, він додає їм особливої гіркоти.

Густими табунцями темно-зелених баранчиків купчиться по обійстях і цвіте мороз. Його дрібні квіточки, сині і фіолетові, мовби плавають на хвилях, і їхнє скупе цвітіння — мовби сніжинки, мовби застигли блискавки на похмурому тлі...

Гілля яблунь по садках уже голе-голісіньке, та подекуди, на пізніх сортах, іще біліють та рожевіють плоди. Вони пообнизували кулясті крони так, як уже взимку їх обниже згряя снігурів, граючи веселковим оперенням.

Яблука, налляті холодним соком, світяться, і їх видно здалеку. Ото йдеш, поглядаєш по садах, і радісно стає, коли там і там примічаєш ці воскові ліхтарики, що ллють рівне, дозріле світло — і вдень, і вночі не перестають горіти.

З кожним днем осені їх усе меншає по садках, і вони видаються все яскравішими і принаднішими, бо — серед вогкої

пустки саду, серед голого гілля — набирають усе більшої несподіваності. Такі звичайні й прості, такі милі, такі рідні. І якщо порівняти яблуню з галактикою, то пізні яблука на такій кристалій галактиці сприймаються за сузір'я, за грона зірок.

І вже тоді, коли зовсім облетить листя, коли відсріблиться ніжний ранковий іній на схопленій морозцем землі, коли все відчутніше дихатиме в обличчя зима, то на гіллі деяких рідкісних яблунь і далі висітимуть яблука, світитимуться, мерехтячи восковою стиглістю і чистими рум'янцями...

СВАТАННЯ У ЯБЛУНІВЦІ

До воріт на велосипеді під'їхав хлопчина. Яблуня з подвір'я прослала гілля на вулицю, й хлопчина спершу зірвав яблуко-папіровку, надкусив, а тоді вже покликав:

— Дядьку Грицько, вам лист!

Грицько (у важких штанях зеленого габардину, підперезаних ременем із хвацькою замашною бляхою, в червоній кримпленовій сорочці, на грудях біліє широкий галстук) підійшов до воріт у модельних туфлях на мелодійних рипах.

— Од кого лист? — запитав повними викоченими губами, в сердечку яких сріблились вставні зуби.

— Від Лариси! — мовив незнайомий хлопчина, подаючи лист.

І, тримаючи правою рукою кермо велосипеда, а лівою надкушене яблуко, поїхав собі по сірій курній дорозі, де кублились кури й гелгали гусячі виводки.

Коли Грицько розгорнув листа, його жовті, мов кусючі мурахи, очі перестали мерехтіти сміхом, а на запалих щоках ураз проступили пластівці хворобливого рум'янцю. Прочитавши листа, звів колосисті брови й мовив у землю:

— Що вона пише?

Прочитавши вдруге, знову спитав невідь у кого:

— У неї всі вдома чи гуляють?.. У буфеті гуляють, га?!

Зіжмаканого листа впхнув до кишені і з хряпом-виляском одчинив хвіртку.

— Грицю! — покликала з ганку мати, йдучи до помийниці з повною балією картопляних очистків, цибулинного лущиння, риб'ячих тельбухів, луски, пір'я. — Ти куди?

Й застигла з балією в руках, подивована, що син і не оглянувся, гайнув по вулиці хутко, наче бабське веретено.

Грицько йшов хутко — в праву ногу чорт уступив, а в ліву вступив біс, от вони й несли чоловіка. Жовна грали на запалих щоках, по шиї сновигав хрящуватий борлак. У червоній

сорочці скидався на пожежну машину, що пре на пожежу, тільки ніхто смертельних сигналів не чує, бо сигнали ті народжуються в грудях — і гаснуть у грудях...

Лариса на веранді ліпила вареники з товченою картоплею, заправленою смаженою цибулею. Чорне лискуче волосся сріблилось на плечах, і облямоване його водоспадами обличчя видавалось надміру блідим. На гостя глянула чи то з викликом, чи то з досадою.

— Це ти написала? — Грицько дістав із кишені зіжмакане послання. — Чи не ти?

— Я, — навіть не глянувши, мовила вона й далі ліпила вареники.

— Й передала через якогось школяра?.. На велосипеді приїхав...

— Передала через школяра. То мій сусід.

— Ха! — різко так хакнув Грицько й сів коло дверей на табуретку. — Через школяра!

— Може, ти хотів, щоб я по пошті послала?

— Еге, поштою!

— Поштою довго йшло б, — сказала спокійно.

Грицько звівся з табуретки, підступив до газової плити, що блідо синіла полум'ям, — і вже скоро оте послання взялось огнем, обвуглилось, попикши йому пучки пальців.

— Значить, так, — мовив із притиском, — ти листа не писала.

— Писала, — тихо заперечила.

— Ти його не писала й ніхто про нього не чув і не бачив, чуєш!

— Може, й ніхто, а ти бачив і чув.

Грицько лизнув язиком обпечені пучки. Вузькі й жовті, мов кусючі мурахи, очі зараз блищали гострою отрутою.

— А ти подумала?

— Подумала.

— А раніше не думала?

— Раніше не думала.

Лариса поставила на конфорку каструлю з водою, набавила вогню і знову взялась ліпити вареники. Її, невеличку й смагляву, Грицько в листах називав «ягодою».

— Слухай, ягодо, — сказав, — але ж пізно тобі передумувати. Й мені пізно. Все готово, запрошено гостей. На післязавтра! Якби хоч за тиждень сказала...

— Грицю, — мовила «ягода», — не вмовляй. Я все написала. Не хочу — й край. Я передумала. Не хочу виходити заміж за тебе й не хочу їхати на край світу. Я звикла до свого села, от. На що я здатна без батька-матері там, на чужині? Не поїду — й край.

Грицько стояв коло газової плити, мов кам'яний бовван, ніяк не йняв віри...

— Батько-мати і вмовили тебе, еге?

— Сама. — Й, не дивлячись на нього, ліпила вареники. — Ну, переписувалися з тобою. Знаєш, у листах добре пишеться про все. А дійшло до весілля, чую — не так у душі, не так. Порожня душа, геть порожня. А з порожньою душею не можу. Не хочу без любові.

— Значить, хочеш полюбити... тільки не мене.

— Знайдеш іншу. Чи в нашому селі, чи в світах. Тепер оженились — що пригіріц води випити.

— Дивись, Ларисо, бо заміж вийти трудніше... Це не пригіріц води випити.

— Ну й засиділась у дівках, то що? Сиділа багато — посиджу більше!

— Ще згадаєш колись, яку наругу вчинила!

— Наругу? Це якби любили одне одного, а так...

Грицько шугонув із веранди, наче з полум'я виривався. А як ти вирвешся з того полум'я, як порятуєшся, коли весь горіш, усередині палить, жар у мізках? Ішов по вулиці, а здавалось, що всі вже довідалися про ту притичину, яка сталася з ним, насміхаються, глузують. Село! Такого ще в них не траплялось, тепер і в двадцять першому столітті переповідатимуть, як він, Грицько Лозовий, женився!

Розчервонілий, мов кормовий буряк, мовив із порога матері:

— Мамо Фросю, весілля не буде!

Мама Фрося патрала півня-галагана над балією, і вся обібралась пір'ям, наче її обсмолили й виваляли. Пух сніжком тремтів навіть на куцях брівках. Подивована почутим од сина, мама Фрося впустила голого довгошийого півня в балію, кліпала очима-метеликами.

— Як то не буде? — поспитала. — Вже зготувались...

— Мамо Фросю, весілля закривається.

Полум'яний, наче міхур на вогні, Грицько сів за стіл, затулив долонями обличчя й завмер, закам'янів. Важко стоячи на посмугованих жилами ногах, мама Фрося звісила довгі і якісь покручені, мов гарбузове гудиння, руки. Бубоніла:

— Закомандував весілля, а тепер уже розкомандував. Це ж хто з вас сказився — ти чи Лариска? Обоє однакі... Стільки порізала курей, а вони ж яйця несли. Баба Саламаха пів-свині продала, все м'ясо зготувала, і як тепер, хто поїсть? Хай пропадає, еге? А скільки тієї горілки настаралась, і бочку пива ти в буфеті випросив. Я згорбатіла біля драглів, готуючи, та біля смаженого й печеного, весь погріб заставила мисками й полумисками.

— Не пропаде, — глухо мовив Гриць у долоні.

— Авжеж, то на весіллі мій труд пропав би, а це без весілля пропаде.

— Мамо Фросю, — знову глухо в долоні, — кажу, не пропаде, поїмо.

— Роздамо, еге? Чи з вулиці покличемо, щоб нажирались? — І так човгнула дерев'яними ногами по долівці, наче шмарувала глиною. — Чого ви так пізно горшки побили? Не могли раніше побити?

— Закомизилась!

— Лариска закомизилась? А чого їй, такій хорошій, комизитися? Стільки сиділа незасватана й ще стільки сидітиме.

— Хай сидить, раз є на чому сидіти!

— Спасибі мала б казати, в ноги кланяйтесь, що береш її, си-ну. Закомизилась... То й добре, що зараз почала комизитися, гірше, якби гедзь укусив її замужем, чуєш? І якби щось добре, а то... Щастя такого можна знайти в базарний день по три пучки на ламану копійку! Бач, перебирати надумала... Пізно їй перебирати, ще покається, та пізно покається.

Мама Фрося задумалася-запечалилась, і очі її посивішали, мов туман над ранковою річкою.

— Ти, Грицю, і за тиждень женишся, — сказала. — Хай та Лариска ще спробує хоч за рік заміж вийти!.. Брати які в неї? Пилип шофер, а взяв учительку, Микола стоїть на горілці й вині в магазині, жонатий на бухгалтерці... Кого ж це тепер Ларисці замандюриться, коли ти їй кісткою поперек горла став?.. Не інакше, всією сім'єю відраджували від тебе... Мати яка в Лариски? Дід у матері дячком служив у нашій церкві, пив по-чорному, а гонор, видать, від діда-дячка... Але ж і ми, Грицю, з гонором-самосадам.

— Із чим? — недочув син.

— Із гонором-самосадам, кажу. З таким, що й садити не треба, сам росте.

Мама Фрося не стала чекати, поки спитають, чому розладналось весілля. Закинувши важкі свої розтопані ноги на плечі, сама понесла новину по Яблунівці. Здибаючись із сим чи з тим, розказувала, як мусила готуватись, як потратилась.

— Людоньки добрі, — гомоніла мама Фрося, — ви ж подумайте й розсудіть! Є в Гриця рідний дядько Максим, а мій брат, значить, живе на Донбасі, робить на шиферному заводі. Вдарили Максимові телеграму, щоб приїжджав на весілля. Добре, як не приїде, а коли приб'ється в таку дорогу? А ще ж і Максимовим дітям послали телеграму — Вадикові в Нафтокумськ, Діні в Чернівці й Василеві у Козятин. З Козятина близько добирається, не страшно, а з отого Нафтокумська? Далечинь яка!

Приїдуть, а весілля нема. Ото свято для людей придумала дівка! Що робити?

Всяке радили, та поради не могли зарадити ділу. Страви не пропадуть, запевняли. Й напої не скиснуть, втішали.

— А з музикою що робити? — допитувалась мама Фрося. — Духовий оркестр із цукрозаводу!

— Музика хай грає.

— А з якої хороби їй грати?

— Варилось усе й смажилось, щоб під музику їсти? Й пити-меться під музику веселіше!

— Веселіше? А що ж то за весілля без молодої? — тетеріла мама Фрося. — Такого ще не чувано...

— Та нащо вам та Лариска на хазяйстві? Вона така буйна, що її і чорт не вколише.

— Авжеж, коса не клепана, жінка не бита — то все одно, — згоджувалась мама Фрося. — А тільки вилюднила б і Лариска, бо він її б любив, як душу, а трусив, як грушу.

Бігала по Яблунівці, бідкалась, що отак єдиного свого Гриця одружує. А коли ополудні навинулась додому, то застала в хаті гостю. Гостя глянула зеленими, як трава в маю, очима, а що причмелена від горя господиня не привіталась, то гостя привітно озвалась перша:

— Здрастуйте, мамо!

Сиділа за столом, набивши рот шоколадними цукерками, привезеними сином для дітваків, котрі мали позбігатись на весілля, а сам Гриць спроквола цідив пиво й гриз в'яленого окуня.

— Здрастуй, Катре, — відказала. — А чого це ти мене мамою називаєш?

Шовкова трава Катриних зелених очей була немов грозою омита. Гриць, розтягуючи губи в кривій усмішці, мовив:

— Підсідайте, мамо, до столу, побалакаємо... Катря заглянула до нашої хати, гомонимо тут, радимось...

— Що ж Катря може порадити? — спитала смутно.

— Е-е, мамо, не кажіть. Дві голови — добре, а три — краще.

— Та в нашому ділі й трьох голів мало.

Грицеві очі несподівано грали, як мальки красноперу на річковому перекаті.

— Ви, мамо, знаєте Катрю? — озвався.

— Знаю Катрю, — мовила, сідаючи край столу. Й поспитала в неї: — Ти, дочко, на пошті робиш?

— На пошті, мамо, — відказала Катря.

Господиня знову подивувалась на оте «мамо», але вже змовчала, тільки пісні губи підтисла.

— Оце вийшов у леваду, аж понад ставом, бачу, йде Катря. Спершу не впізнав, так вигналась і поповніла, а ще ж недавно

дівчинкою гасала, каченят і гусят пасла. Ну, розбалакались... Вона, мамо, збиралася післязавтра прийти на весілля, а я їй кажу, що відміняється весілля.

— А я, мамо, їй кажу, — скоромовкою озвалась Катря, показуючи гострі мишачі зубки, — як то весілля відмінити? Це ви готувалися, стягувалися, гості з'їжджаються, за музику вмовлено — їй нате! Чого вам Лариска має воду каламутити? Скаламутила, а ви вже їй скисли?

Мати Фрося слухала блідими лопухами вух, у Гриця олійний усміх лиснів на запалих щоках.

— Коли перебаранчас, хай іще спробує такого знайти, як Гриць! Тепер хлопці не дуже в Яблунівці тримаються, тепер, може, дівці треба побігати за хлопцем. А часи минулись, що хлопці бігали. Бач, не хоче з Грицем їхати з Яблунівки! Але ж правда, Гриць не може зостатись у Яблунівці, раз він закрійник в ательє, тут ніякого ательє нема.

Син вдоволено мружився, бо їй сам так думав. І мама Фрося так думала.

— Сватати треба не норів, а дівку, щоб із неї вдалася славно молодиця їй можна було тримати в їжачих рукавицях, — сипнула словами, наче спілими горішками. Катря. — Бо в сім'ї як? В сім'ї нехай буде гречка, аби не суперечка!

— Мамо, Катря правду каже, весілля негоже відкладати, — сказав Гриць. — Яз такої далини добився, ви потратились, музика прийде, гості.

— Хто ж собі гірше хоче, сину?

— Ми з Катрею поговорили — їй надумали побратись, — мовив Гриць і звівся за столом. Губи йому сипнулись так, наче мусить усміхатись, хоч і муляють чоботи обидві ноги.

— Вірте, мамо, чи не вірте, — засокоріла Катря, — що минулої ночі Гриць ваш снівся мені!.. Річка біжить, а Гриць узяв на руки мене їй несе по воді!

— Ага, сон такий приснівся, — мовив син. — Мабуть, неспроста, еге? Ви ж, мамо, вмієте сні толкувати... Проти четверга приснівся, чуєте?

— Проти четверга?.. — перепитала мама Фрося. — Сон у руку, либонь, бо всякий сон важить... Я що вам, діти, скажу...

Лице в неї світилось, як вимолочена вівсяна солома, а над зіницями очей немов сяяла золотава пара.

— Якось так, наче не в людей. Але ж тепер чи не в усіх людей так, як не в людей. То я до вас не мішаюсь. Надумали, то їй робіть. А я своє вже зробила — наготувала з сусідками що слід і ще наготую. День-два переключіпасте, вам у Яблунівці однаково не жити. А тільки їй справді весілля вже призначено, то чого відмінити.

— Ти, Катре, — мовив Гриць посуворілим, хазяйським

голосом до дівчини, — підеш зараз на пошту і вдариш телеграми своїм родичам, хай приїжджають.

— Може, ще встигну з телеграмами? Завтра зранку дам, сьогодні вихідний у мене.

— Е-е, дочко, — докірливо сказала мама Фрося, — годиться сьогодні. Бо раз весілля на післязавтра, то добре, аби сьогодні вже мали телеграми на руках. Знаєш, без подарунків не приїдуть. От і мали б завтрашній день, щоб по магазинах крутнутись.

— У мене такі родичі, що по магазинах чи їй бігатимуть за подарунками.

— Такі чи не такі, а краще заздальгідь.

— Бачите, мамо, вже пополудні, то я про сукню весільну думаю, про фату... Яка ж із мене молода, коли без весільного наряду!

— Та є ж бо в нас наряд, готовий! — скрикнула мама Фрося.

Гриць лиш кркнув досадливо, а Катря запалахкотіла зеленими, як трава в маю, очима:

— Де наряд? Який наряд? Готовий?

— Він ось, — мама Фрося кивнула на зніченого сина, — там у своєму ательє їй пошив геть-чисто все — і сукню білу батистову, і фату гілюрову, купив білі босоніжки. А що вже рукавиці — аж поза лікті!

— Значить, є наряд? — тішилась Катря, щоками порум'янівши, їй голос щебетав ластівкою весняною.

— Та є, — нітився їй супився Гриць.

— Авжеж є, — мовила мама Фрося, — а тільки наряд у тієї Лариски. Він як приїхав минулої неділі, то відразу їй побіг до неї з нарядом...

— Ну, мамо!..

— А що — мамо? Тепер хоч лікті кусай! Сам винен, а мені — мамає!

— Хто ж гадав, що так скоїться...

— Розумніший би догадався, розумніший би не квапився бігти з нарядами. А Лариска яка? Лариска хвостом од весілля крутнула, а наряди поховала. Дивись, Грицю, в тих нарядах за другого вийде, а з тебе посміється, і вся Яблунівка посміється! Ген яка — і на чужому коні хоче наїздитись, і в чужому добрі нахвастатись. Добре, що не матиму таку за невістку, от!..

— Без паніки, — мовила Катря, і в її гострих, бронзової барви зіницях спалахнув мисливський блиск. — Наряди матимемо, наряди не пропадуть.

Ласочкою ступила до мами Фросі, пишним сердечком уст поцілувала в шкарубку щоку. Далі тим самим сердечком уст чмокнула у скроню Гриця, що, високий, нагнувся над нарече-

ною й теж торкнувся губами її скроні в дражливному пушку світлого волоссячка, — це були перші між ними поцілунки.

Коли zostались удвох із сином, мама Фрося сказала:

— Еге, не хвали жінку тілом, а хвали її ділом... Ти хоч цю Катьку знаєш?

— Вчилися разом колись — я в десятому класі, а вона в п'ятому «бе», здається...

— В п'ятому «бе», здається, — перекривила мама Фрося. — Ото з тебе, либонь, такого — сліпого, глухого та німого — й найліпший чоловік для неї!

— А з неї? — буркнув Гриць.

— Із неї? Горе дворові, де корова розказ воліві!.. Якось виходить, що Катря тебе женить на собі, а не ти женишся на ній. Та в неї тих женихів було, мов дрантя, й ні один чомусь не взяв, не накинув такого хомута на шию.

— Мамо, та що ми тут станемо роздебендювати про її женихів? Я мав наречених, вона мала женихів, от, хіба річ у тім? Річ у тім, що весілля в нас готове, не відкладати ж!

— Хібащо, — прикро згодилась мама Фрося.

Тим часом розбитна Катря на попутній машині гайнула на пошту, де сиділа на видачі кореспонденції сільським листоношам, і вдарила телеграми дядькам, тіткам, братам, сестрам, племінникам і племінницям: виходить, мовляв, заміж і запрошує на весілля. В місто Ригу, в управління судноплавством, теж послала телеграму якомусь Аркадію Богдану такого змісту: «Приїхати не зможу. Наші дороги розійшлись, як у морі кораблі. Цілую міцно і востаннє. Вже не твоя Катря».

— За кого ж ти виходиш? — поцікавились дівчата на пошті.

— За фраєра, — сказала Катря.

— В тебе їх багато.

— За того, що вступає в законний шлюб.

— У нього є машина?

— Раз є калимна робота, все буде, не тільки машина.

— Довго, Катре, ти шукала!

— Шукати не штука, а головне — знайти.

З пошти подалась до Лариски, яку й застала вдома за пранням. У ситцевому халатику, з міцними засмаглими литками, стояла коло пральної електричної машини й мугикала якусь пісеньку.

— О, видра явилась! — Лариска повеселішала, зрадівши появі Катрі, яку вони колись у класі, де разом учились, прозивали видрою. — Привіт, давно не бачились!

— Привіт! — весело відповіла Катря, нітрохи не ображаючись за «видру». — Як діла в бухгалтерії?

— Бюлетень узяла, якась ангіна посеред літа.

— Говори, ангіна в неї посеред літа! — зареготала Катря. — Кажуть, заміж передумала виходити?

— Передумала, — посмутнівши, відказала.

— А чому в останню хвилину?

— Краще в останню хвилину передумати, ніж після весілля розлучатись.

— Люди готувались, гостей скликали, а ти! — весело щебетала Катря. — Мама Фрося смутна, бо побачила тебе в невістках, наче свою потилицю, і Гриць ото з'їв облизня.

— Чужі ми з ним. Як подумала, що світ собі зав'яжу з ним, — хоч у безодню провалися. Здуріло серце, а воно вперте, як лапоть: скільки лаптя не вари, а він усе догори!

— То я надумала тебе підмінити на весіллі.

— Як це підмінити? — здивовано поспитала Лариска й вимкнула електричну пральну машину, бо гудінням своїм заважала слухати.

— Ну, ти була наречена, а тепер уже я! — усміхалася Катря. — Я вже й телеграми дала своїм родичам.

Лариска мимовільно ввимкнула пральну машину — й відразу вимкнула. В очах темнів роздум...

— А коли ж ви встигли домовитись?.. Раніше?

— Сьогодні. Ти ж закомизилася, сама винувата.

— Я не винувачу тебе...

— Я в лавку йшла над ставом, здибалися з ним у левадах, побалакали.

— Й одразу домовились?

— Ну! — Й сипнула скоромовкою, наче виправдовуючись:

— А скільки ще ждати мені на свою пару? Тепер кавалери які? Кавалери тепер гуляти люблять і до тридцяти років, і до сорока, а женитись не поспішають. Скільки мені ждати? А в Гриця й весілля готове, тільки згуляти.

— Й згуляєте?

— Згуляємо післязавтра.

— Ти ж, Катре, на весіллі погуляєш і після весілля гулятимеш.

— То й що? Тепер усі гуляють заможем.

— Ну, не всі.

— Не всі, бо дурні не гуляють! — відрізала Катря й навіть ногою притупнула, роздосадувана чужою нетямковитістю. — Знаєш, чого навідалась до тебе?

— Скажеш, раз навідалась.

— Авжеж, скажу. Гриць привіз наряди на весілля, тобі віддав, еге?

— Віддав.

— Раз тепер він зі мною жениться, то нащо тобі наряди?

Повертай. Ми з тобою росту однакового, мають підійти й на мене...

Лариска, похмура та мовчазна, скоро винесла на веранду кілька пакунків. Катря, яка майже не вірила в таке чудо, вихопила пакунки, притисла до грудей — і вже хотіла чкурнути через поріг. Та спинилась і, щасливо всміхнена, поспитала:

— Я приміряю тут, добре? А якщо не підійдуть?..

— Мір'яй, — з глухою байдужістю сказала Лариска і ввімкнула пральну машину.

Катря тут же, на веранді, при відчинених дверях, проворно стала знімати з себе буденний одяг, у якому ходила на пошту. На підлогу полетіли спідниця, блузка, рожева комбінація, зчовгані літні туфлі, приношений ліфчик. Із пакунка дістала чохол світлого кольору, поквапливо натягнула на туге й жовтаве, як віск, тіло, — чохол виявився впору. А вже під чохлам надівала новенький ліфчик, бузкові трусики. Далі нацупила білу сукню батистову, світлі чеські колготки, взула босоніжки.

Особливо зраділа, що підійшли на її ногу босоніжки — з золотавими заціпками, на платформах. Аж притупнула ногою, завуркотівши грудним голубиним сміхом.

— Поможи фату надіти, — попросила мовчазну Лариску. Байдужа Лариска спокійно допомогла надіти фату з гіпюру, мережану по краях, а що вже довгу — впала піною на дерев'яну підлогу веранди.

— Я таку й хотіла, — сміялась Катря грудним голубиним сміхом: — Таку самісіньку!.. Де в тебе дзеркало?

Й сама подалася з веранди в кімнату, й сама знайшла дзеркало. Вглядалась пильно, впізнаючи й не впізнаючи в святково зодягненій нареченій себе, не когось. У дзеркалі відображалась неначебто зовсім інша дівчина, якій судилось інше життя — цікаве й незнайоме.

Вихором вилетівши до Лариски, що похмуро стояла на веранді коло пральної машини, розцілувала в обидві щоки.

— Все як на мене шилось, — гомоніла, перевдягаючись із святкового в буденне. — Добре, що ми з тобою одного росту, правда? Й фігурами схожі.

Звісно, мала квапитись, бо клопотів їй сьогодні й завтра — не позичати. Проте на подвір'ї спинилась — обличчя розцвіло усміхом, як сонях, пакунки з подарунками міцно притискала до грудей:

— Лариско, може, й ти на весілля прийдеш?

Либонь, за гурчанням пральної машини Лариска й не розчула, бо не обернулася.

У ПЕРЕДЧУТТІ РАДОСТІ

Що я читаю? Читанку природи
й Апокаліпсис миру та війни,
вивчаю хрестоматію народу
і віршами захоплююсь весни.—

писав Євген Гуцало в книзі поезій «Час і простір».

Заглавною літерою, визначальним словом у хрестоматії народу була завжди і є для Євгена Гуцала людина.

Письменник ніколи не намагався виписувати її великими буквами, не подавав її «на виріст» — в ім'я безоглядного наслідування за канонами ідеального героя, а пізнавав людину незалежно від вимог «злоби дня» щодо того, яким бути сьогодні літературному героєві — ідеально позитивним чи в міру «грішним», звичайним, таким, яким є його прототип у житті. Він завжди намагався обходитися без дозувань позитивного і негативного в характері свого героя — тривожно роздумував над людиною, яка живе серед людей. Бо й сам пройшов не легку дорогу, яка пролягла від важкого воєнного і повоєнного дитинства в селі Старому Животові на Вінниччині, де він народився 14 січня 1937 року, через навчання в Ніжинському педінституті, багаторічну роботу в редакціях обласних газет, у «Літературній Україні», видавництві «Радянський письменник» до сьогоднішнього п'ятидесятиліття з високим письменницьким авторитетом, любов'ю і повагою читачів.

Багатство образної палітри Євгена Гуцала вражає, пластична виразність, живописність його ліричних образів і реакцій на людські долі й характери, на безмежний світ природи дає підстави говорити про письменника як про одного із найкращих українських новелістів лірико-поетичного самовираження. Про це багато писали, та й назви його книг високопоетичні: «Запах кропу», «Серпень, спалах любові», «Скупана в любистку», «Хустина шовку зеленого», «Що ми знаємо про любов», «Яблука з осіннього саду», «Олень Август», «З горіха зерня», «Орлами орано», «У лелечому селі», «Пролетіли коні», «Двоє на святі кохання», «Полювання з гончим псом», «Мистецтво подобатися жінкам».

Цю лірико-поетичну наповненість образного самовираження критика зауважувала, акцентувала на ній, та й в назвах рецензій і статей це зримо проглядається. Ось лише деякі назви: «Світ світлий і добрий», «Багатокольорова гама почуттів», «Мить осяяння душі», «Осяяння і сяйво прози», «Мить і вічність любові», «Мудрі трави», «Тепло серця», «Любов до життя живого», «Формула радості», «А чоло твоє, земле...» І

це закономірно, бо Євген Гуцало апелює до доброго, співпереживаючого серця, «змушує» емоційно осягати життя як природну форму існування і як основу простого людського щастя. Він немов закликає озирнутися і оглянути цей дивовижно багатий світ — єдиний, неповторний і відчутти, а отже — зрозуміти, усвідомити, що необхідно шукати гармонію в нашому щоденному спілкуванні й співжитті, розуміти і прощати людські слабкості, провини, дивацтва і судити себе та інших судом серця, високої моралі, етичних норм колективістського життя.

Людські пристрасті й драми в творчості Євгена Гуцала спрямовані на природу з метою гармонізації душі, вгамування неспокійності духу, зняття надмірної конденсації негативних вражень у напрузі розуму. Психологічний аналіз в системі зображувальних засобів творення характеру є провідним. Митець чутливий до внутрішніх порухів і станів, до діалектичних «переливів» душі і життя співпереживаючого серця. У його оповіданнях і новелах ми «проживаємо» не стільки історію становлення характеру героя, скільки становлення і самовираження світорозуміння, світопочування людини, вираження драматизму душі і серця, зміну і зв'язок мотивів і вчинків, емоційного ставлення героя до світу, до людей. Значну роль у творчості Євгена Гуцала відіграє оповідач, який виступає то в якості автора, то в якості героя, то в різноманітній їхній взаємодії.

В останні роки письменник ускладнив свій художній інструментарій, поглибив, а вірніше, урізноманітнив форми і прийоми художнього пізнання сучасної реальності. Він усвідомлює, що науково-технічна революція, не завжди контрольоване динамічне зростання міст, тривожні проблеми екології, міграційні процеси, споживацькі настрої серед деякої частини молоді, прагматизм, культ речей тощо змушують оперативніше реагувати на дійсність, принципово обстоювати духовні і моральні цінності суспільства, засобами іронії, гротеску, пародії викривати і осміювати те, що суперечить принципам і нормам суспільного життя. При цьому Гуцало не забуває звертатись із своєрідною ідейно-естетичною апеляцією до віками вивірених досвідом народу морально-етичних норм і цінностей. З висоти своїх літ і життєвого досвіду озирає письменник і своє дитинство, гірко припалене жорстокою фашистською окупацією, і життя рідних, близьких, односельчан, народу свого. Не легко проглядається межа між особисто пережитим і тим, що увійшло в почуття, у свідомість. У повістях «У гаї сонце зацвіло», «Княжа гора» Євген Гуцало наче дивиться на себе далекого, дитинного, з висоти таємничої, величної Княжої гори, яка символічно уособлює досвід народу,

його історію, і прозирає в світореагуванні внука діда Гордія не лише своє дитяче світосприйняття, але й сприйняття і усвідомлення історії свого народу його поколінням — поколінням Великої Вітчизняної війни:

Дитинство — наче дзеркало, розбилось
На повоснних у селі стежках,
Уламки, як жар-птиці, розлетілись
І, як жар-птиці, канули в світах,—

Євген Гуцало майстерно, немов теплом свого дихання, прогріває чисті озерця на закутих морозом вікнах, весняні проталини на берегах дитинства. Не все там дихає теплом і спокоєм. Письменник у зрілості літ з елегійним смутком розкриває реальний і символічний шлях сходження внука діда Гордія на Княжу гору. А вона кладе на його пам'ять легенди й перекази, билиці та небилиці, всяких духів нечистих, лісових — увесь той фольклорно-фантастичний світ багатовікових вірувань і уявлень народу, який корінням своїм сягає язичництва. Княжа гора пам'ятає, як панські посіпаки розіп'яли на хресті батька Гордія і на цьому хресті знесли його односельчани до самої хати. Княжа гора прихистила селян разом із худобою і кіньми від німців і гайдамаків, як приховала від вічної дівчини Онисі Гайдаржі могилу загубленого куркульнею судженого Семена-будьонівця...

Велику науку пізнання історії народу подала внукові трагічна доля безумної Дарки Сторони, на очах у якої фашисти вирвали з грудей серце сина-партизана. Нелегко вчитуватися в багатовікову і страдницьку історію Княжої гори, в те складне письмо рідної землі. Розуміє це дід Гордій і тому заповідає: «Цієї книжки вистачить не тільки на твій вік, читай, чоловіче добрий...»

Це все «письмо землі», це та «хрестоматія народу», яку вже чверть століття читає з таким щасливим даром спів-пережиття Євген Гуцало:

Цей ліс і луг, як поле,— предковічні,
Сюди приходив і приходжу знов,
Читаючи письмо піктографічне,
Читаючи язичницьке письмо.

Євген Гуцало пильно вчитується в «письмо землі», вдивляється в дзеркало природи заради єдиного, найсокровеннішого — заради відтворення правди людського буття на землі, в ім'я облагородження і возвеличення людини-трудівника.

Ж у л и н с ь к и й М и к о л а. Наближення: Літературні діалоги.— К., 1986.

Якою постає перед читачем природа в оповіданні «Концентричні кола осені»? З'ясуйте особливості настроєвості твору.

Порівняйте образи Лариси та Катрі в оповіданні «Сватання у Яблунівці». Яка авторська ідея, на вашу думку, ними виражається?

Зверніть увагу на портретні характеристики героїв. Якими засобами вони досягаються?

Назвіть характерні ознаки стилю письма Євгена Гуцала.

Валерій Шевчук

(1939)

Один із чільних представників аналітико-інтелектуальної стильової течії в українській прозі ХХ століття, неперевершений майстер художнього слова, історик, культуролог, літературознавець, перекладач. Творчий доробок прозаїка надзвичайно багатий: він майстер новел, повістей, романів, зокрема таких жанрових різновидів, як готичного, історичного, сімейного, психологічного романів, роману-балади, роману-есе, роману-епопеї. Прозаїк майстерно поєднує у своїх творах притчу й міф, бувальщину й історичний переказ, реальні факти й вигадані події. Головна його стихія — історико-культурні, філософсько-психологічні рефлексії, крізь призму яких він цікаво прочитує історичну долю України.

Шевчук Валерій Олександрович народився 20 серпня 1939 року в м. Житомир у сім'ї шевця. 1963 року закінчив історико-філософський факультет Київського університету імені Тараса Шевченка. Працював у редакції газети «Молода гвардія», науковим співробітником Київського історичного музею. Автор прозових книжок «Серед тижня» (1967), «Набережна, 12», «Середохрестя» (1968), «Вечір святої осені» (1969), «Крик півня на світанку» (1979), «Долина джерел», «Тепла осінь» (1981), «На полі смиренному», «Дім на горі» (1983), «Маленьке вечірнє інтермеццо» (1984), «Барви осіннього саду», «Три листки за вікном» (1986), «Камінна луна» (1987), «Птахи з невидимого острова», «Мисленне дерево. Роман-есе про давній Київ» (1989), «Дзигар одвічний» (1990), «Панна квітів. Казка моїх дочок» (1991), «Стежка в траві. Житомирська сага» (1994), «У череві апокаліптичного звіра» (1995), «Око прірви» (1996), «Юнаки з вогненної печі» (1999), «Срібне молоко» (2002) та інших. Переклав і упорядкував антології давньої української поезії «Аполонова лютня», «Пісні Купідона», «Марсове поле». Написав драматичні твори «Вертеп», «Сад божественних пісень», «Свічення» (2002). Автор літературознавчих книг «Дорога в тисячу років», «З вершин та низин» (1990). 1988 року став лауреатом Національної премії України імені Тараса Шевченка.

ДІМ НА ГОРІ

(Уривки з роману-балади)

ЧАСТИНА ПЕРША. ДІМ НА ГОРІ

Високий сивогривий чоловік ішов неквапно берегом, спираючись на розкладний стілець. Перед ним поважно ступало з десяток кіз, Володимир побачив зі свого вікна розумне й шляхетне обличчя старого — і він, і кози немов пливли над зрізаним берегом. Чоловік був задуманий, і, здавалося, не вів вів отих кіз, а вони його. Вряди-годи мекали, повертаючи писки до господаря, а що він не зважав, ішли далі, покиваючи. Здуті їхні вим'я були повні молока; велике густожовте сонце спинилося над найвищою горою, більшало й наливалося червінню. Кривава барва розтеклася по річці, і та раптом затріпотіла, замигтіла й заграла. Зрушена тією зміною, виривалася з води й підстрибувала притьма вгору риба — ковтала чудове і хмільне вино... П'яна й запаморочена, падала назад у воду і гуляла, крутилася й витанцьовувала риб'ячі свої танці. Кози йшли та йшли і чим ближче підходили до свого дому, тим млосніше й важче ставало їм нести розбухлі вим'я, зорки від того розпливались у їхніх очах і заповнювали очниці. Мекіт їхній під той час ставав також інакший, солодкий та прохальний, бо вже марилося їм та хвилина, коли до них доторкнуться ласкаві руки — віддадуть тоді набрану за день білу кров трави й листя. Червоний захід запалив у їхніх очах ще й по дві іскри, і доки догоряли, доти йшли вони, ведучи за собою задуманого і наче сліпого сиваня...

Темні ворота біля урізаного в косогір будинку стояли розчинені, і бовваніла в них кругла, сива й напрочуд ласкава бабуся. Спиралася на ціпок, а на ногах у неї були червоні туфлі. Дивилася лагідно й тепло, бо той чоловік, що підіймався кам'яною стежкою, був у цьому вечірньому світлі як король із забутих казок. Кози мекали, поспішаючи до тої теплої й затишної постаті — саме про неї вони думали, спалюючи в своїх очах золоті іскри заходу, і саме її рук сподівалися, щоб позбутися солодкого тягаря...

Оточили її звідусіль, наче великі білі коти, і червоні їхні язики вискакували водночас з червоних ротів — лащилися вони до старої і раділи. Вона, однак, чекала, поки ступить у двір отой сивий король, котрий відстав і важко боров ядуху, — біле волосся спадало йому на плечі, а палиця-стілець подавалася вперед — спирався він на неї важко.

— Доброго вечора! — сказав він, проходячи у ворота. — Чи у тебе, Маріє, все тут гаразд?

— Все гаразд, Іване, — озвалася стара. — А в тебе?

Він зачинив ворота, і ті з рипінням відрізали їх від того

краєвиду, що лягав перед очі з гори. Сонце сиділо вже в недалекому клені і наче розчісувало гілляччям своє золоте волосся.

— Я, Маріє, чогось більше задихатися став, — сказав тепло сивань і задивився кудись туди, до горбів і до західного сонця.

Поки доїлися кози, він сидів на веранді, густо заплетеній крученими паничами, і щось писав у великій бухгалтерській книзі. Літери випливали з-під олівця химерні й кострубаті, заповнюючи листок від краю і до краю; Іван дивився на них через накладені на очі окуляри, і чи від того, що навколо пахли квіти, чи, може, мав він такі окуляри, бачив між тих корячкуватих знаків зелену траву й струмок, чув шелест листя і спів невідомого птаха. Дивився на вигадливі лінії, які сплітали на землі світлотіні, і не міг надивуватися з їхньої гри та руху.

Марія в цей час доїла кіз. Сиділа посередині зарослого шпоришем дворика, і біле пахке молоко прискало в емальовану каструлю. Шумувало в ній та пінилося, начебто сік той із трави й листя, що його випили тварини за день, ще й досі нуртував. Кози позирали вряди-годи на господиню й чекали черги, а коли Марія відпускала видоєну, до неї притьма прискакувала друга. Старий позирав на них з-за окулярів, відриваючись на мить од писання: двір, наповнений білими тілами, зелена, аж соком прискала, трава, навдивовижу знайома й рідна жінка і сухий прискіт падучого молока — все це відбивалось у його окулярах, і, може, від того нового зображення, що випукло завмерло на його скельцях, бачив старий вже інше. Бачив землю, залиту зеленню й таким-от молоком, — витворювала білий сік і перетворювала його в молоко. Називав подумки знайомі трави, дерева та бур'яни, і ті приходили до нього. Кілька загулялих бджіл пили мед з кручених паничів, якими обросла веранда, — бачив незвично побільшені тіла цих бджіл і стежив, як у їхніх прозорих тілах працюють ледь видні насосики. Пульсували й ходили, наче важелі й шруби невідомої машини, бачив, як збирається в їхніх тілах мед, начебто народжувався це плід. «Ось воно, їхнє молоко», — думав він, а там, серед двору, все ще обступали господиню нетерплячі кози, зводили вгору писки й благали, запалюючи червоні вогники язиків. Каструля доливалася — все це було залито вечірнім сяйвом у малинових півтонах; заспокоєні кози лягали серед двору і опускали втомлені голови. Старий на веранді розумів їхню втому — в їхніх очах довмирали останні іскри величного заходу: сонце вже розчинилося, мов пігулка, і розтеклося по цілому небі, запаливши його, як велетенське горнило.

Старий дописував останні слова, які народилися в ньому сьогодні, він писав про спокій вечірнього неба і про тишу, яка наливається вечорами у людські душі. Здавалося, він сам пас-

ся цілий день, як і його кози, і набралось в нього того ж таки соку, яким багате все живе біля широкого вогнища заходу; може, тому, коли відкинувся на спинку лозового крісла, тихий жаль поплив йому із серця. Шкодував, що плід його такий блідий та мізерний, що він тільки йому доступний і промовляє. Олівець випав із його стомлених пальців. Сидів коло столу, заплющившись і змізернівши, зовсім так само, як звільнені від тягара його кози. Марія зупинилася на вступі до веранди, несучи каструлю, повну зшумованого молока; вона побачила зовсім знесилоного дідуся, який сидів із заплющеними очима і з блідим, як те ж таки молоко, обличчям, — вмирали на ньому останні відблиски вечірньої заграви.

— Іване! — покликала тихенько. — Чуєш, Іва-а!..

Він розплющився, і вона зрозуміла, за що любить цього не зовсім збагненого чоловіка: очі його були зовсім такі, які бачила у першокласників, коли вперше сідали вони за парти і вперше засвічували погляд до вчительки, яка переступала класний поріг.

В небі вирізують вони
Сильця, кидають на землю.

З сумерійського

Десять років тому біля будинку на горі з'явився джигун у лакованих туфлях, сірому костюмі і в легкому солом'яному капелюсі. Звідкіля він узявся, не помітив ніхто; знизу, однак, не підіймався він напевне. З тильного боку обійстя проходу не було, там розташувалися одна й друга лікарні, і відгороджувалися вони від гори міцними й високими парканами. Попід парканами густо позаростало кропивою, і той, хто зважився б пролізти через ці хащі, мав би добряче попектись. Можна було б продертися до дому і з лівого боку, але там були зарості дереви й глинясті урвиська. Відтак створилось у Галі враження, що джигун спустився до них на гору на крилах — костюм у нього був бездоганно напрасований, а туфлі сяяли, начебто ходив він не по пилястій жорстві, а по асфальту. Джигун приходив посидіти на скелі, часом він проходжувався по кам'янистих стежках, і Галя не могла на нього не дивитися. Були в джигуна маленькі чорні вусики, блискучі, аж світилися, зуби, а коли знімав капелюха, щоб привітати мимохідь трохи цибату і не до кінця ще сформовану дівчину (читай — Галю), то на тій голові виявилось ідеально зачесане на проділ волосся, так ретельно напомажене і заглажене, що здавалося — це не волосся було, а перука. Спершу Галя тільки байдужно відзначала появу джигуна на горі, через кілька днів вона вже червоніла, коли він вітався з нею, вночі їй здавалося, що крутиться вона на каруселі, а вранці шкіра в неї на обличчі ставала молочно-бліда.

через тиждень вона вже тайкома стежила за джигуном із малинових заростей, і її очі аж палали між зелені. Одного разу джигун, проходячи мимо, спокійно привітав Галю в тому її сховку, начебто вони зустрілися були на стежці. Спинився й почав люб'язно розпитувати про тутешні місця. В цей мент вийшла на ганок бабця, пильно придивилася до джигуна, зирнула і на внучку, яка стовбичила серед малиника, і владво погукала дівчину додому.

Зустріла Галя в своїй кімнаті, у різьбленому кріслі, і коли внучка переступила поріг, побачила, що горять у неї на щоках малинові рум'янці.

— Що це за чоловік? — спитала насторожено. Галя здвигнула плечима. Не могла дивитися на бабцю, тож стежила за кленовою гілкою у вікні.

— Він піднявся ізнизу?

— Ні! Власне, я не знаю...

— Що він тобі говорив?

— Розпитував про місця. Як, де що називається...

— Ти повинна його стерегтись, — наказала коротко стара. — Він мені не подобається...

— Але це ж просто перехожий чоловік! — здивувалася Галя.

— Добре знаю цих перехожих. Не вступай із ним у розмови!

Але Галя таки вступила в розмову із джигуном. Це сталося вже тоді, коли стара пішла спати. Галя тихенько вийшла надвір і пішла до малиника. Але вона туди не дійшла — коло хвіртки стояв, наче з неба впав, джигун. Сперся грудьми на дошки й білозубо всміхався. Він заговорив до неї так просто й тепло, що Галя не змогла втекти в хату чи грубо відбутися, як це роблять із немилими залицяльниками. Окрім того, звертався до неї старший чоловік, і Галя сама незчулася, як спинилася коло каштана, — вони пробалакали там, розділені хвірткою, цілі три години. Дівчина повернулася додому із ватяною головою, зачуміла, острашена й ошасливлена, не розуміючи, чому в неї тремтять руки, адже вона тільки порозмовляла з якимсь чоловіком, котрий хоч і назвався Анатолем, але був бозна-звідки й бозна-хто. Вона навіть зупинилася на ганку, щоб побачити, як він відходить з гори в долину, але гора вже була порожнісінька і стелився по ній синій присмерк — світив тоді над землею золотий місяць. Джигун здимів з гори, наче не був живим чоловіком, а тільки духом, що спустився сюди на крилах, а потім розчинився, наче дим, — Галя від того не могла до тям прийти.

Вночі це їй приснилося. Великий сірий птах у лакованих туфлях і з солом'яним капелюхом на голові кружляв над їхнім обійстям. З туфель витиналися гострі кігті, а замість носа був грубо загнутий дзьоб. Птах каркнув по-воронячому і, склавши

крила, притьма шугонув униз, де ховалась у заростях малиника вона. Галя закричала й прокинулася. Прокинулася і стара і глухо спитала, що там у неї скоїлося.

— Хіба може щось скоїтися, коли спиш? — невдоволено буркнула Галя і перевернулася на другий бік, аж заспівали пружини її допотопного ліжка.

Вона заснула, і їй уже не снився сірий птах, побачила вона тільки шкільних подруг із 2-ї жіночої школи, з якими вона розпрощалася тільки місяць тому. Прокинулася удруге й довго думала про подруг: жодна з них за цей місяць не навідала її й разу, а з Клавдією вони принаймні мали готуватися разом у педагогічний технікум. Не хотіла думати про джигуна; до речі, він чомусь вважав, що вона ще школярка, так смішно їй від того стало, а вже зовсім вона засміялася, коли він зігнув трикутно брову, дізнавшись, що школу вона вже закінчила.

— Так? — перепитав, наче не повірив. — То я дуже й дуже вас вітаю! Ви тепер сама собі господиня!..

Такою скоромовкою він це сказав, що «сама собі господиня» ледве його почула, а почувши, зачервонілася по кінчики вух, добре хоч, що був тоді вечір, їй було приємно слухати його голос, трохи воркітливий, але милий; зрештою, розділяв їх паркан: на випадок чого вона встигла б шугнути й до хати — в школі не було кращого за неї бігуна. Але джигун і пальцем не рухнув, щоб відчинити хвіртку, був він такий ґречний і такий дорослий, так дивно світилися його очі, що вона аж погляд відводила, щоб не дивитися. Від того розм'якала й губилася; насамкінець вона вже нічого не мала проти, щоб він увійшов у двір, перед тим чемно попитавши дозволу. Але він у двір так і не попросився, натомість запитав, чи не зійтися їм іще й завтра? А коли вона відходила, він зловив її руку і по-старомодному торкнувся кінчиків її пальців лоскітливими вусиками. Вона ж, замість обуритися на цей сміховинний жест, тільки засміялась і вирвала руку.

— Ви такий чудний! — сказала і втекла зі сміхом.

І не бачила вона, що на той сміх джигун зацвів білозубо і став задоволений понікуди. Наступної хвилі його вже біля хвіртки не було, а вона тихенько зайшла в дім, покинувши туфлі в коридорі, і ступала так тихо, що чула навіть, як точить будинок шашіль і як шкребеться десь далеко, проїдаючи нору, миша чи пацюк. Чула нерівне дихання старої, і їй так радісно й весело стало — все-таки вона стару провела. Рука її лягла на дверну ручку, великий палець почав повільно тиснути на язичок клямки, і це зробила Галя так управно, що клямка безшумно підняла зацібку, і хоч двері й заспівали, але не голосніше, ніж шурхотіли шашіль та миша. Галя промайнула через кімнату, а коли вповзла, не рипнувши й пружиною, в

ліжку, побачила, що обличчя бабці нерухомо заціпеніло в місячному світлі. Гострий ніс, незвично бліда шкіра, наче пудрою притрушена, — Галя здригнулася, начебто мерця побачила. Тоді голосно забилося її серце, і ввійшло до нього, як входить до дому заблукана дитина, перше кохання.

Бабця сиділа в різьбленому кріслі, облита з обох боків ранковим сонцем, і Галі, прокинувшись, здалося, що втрапила в якусь казку — та стара із німбом сивого волосся над чолом нагадувала королеву. Сиділа нерухома, начебто спала чи ввійшла в задуму, повіки їй приплющилися, а все обличчя повилося смутком.

— Добре себе почуваєш, бабцю? — спитала Галя, принишкнувши в ліжку.

Стара неквапно розплющилась і звела голову.

— Вже прокинулася, ласочко? — спитала лагідно. — Погано я спала цю ніч. Нападав на мене великий сірий птах, і я оце думаю, що це не до добра. Та й ти сьогодні кричала вві сні. Щось погане тобі снилося?

Галя отерпла на мент, бо те, що сказала бабця, трохи злякало її. Але наступної хвилі засміялася й сіла в постелі.

— Та мені ж, бабцю, ніякі сні не сняться!

— У щасливому ти ще віці, ласочко, — сумно відказала стара. — А той сірий, з вусиками, не приходив більш?

— Ну, бабцю! — розсердилася онука.

Стара подивилася на неї важко й проникливо, і від неї не сховалися ніжні рум'янці, які зацвіли на Галиних щоках.

— Наш дім трохи незвичайний, ласочко, — сказала бабця після паузи. — Може, вже пора тобі про це розказати... Так от, народжуються в цьому домі здебільшого дівчата, чоловіки сюди приходять... Вони підіймаються знизу і, як правило, просять напитися води. Той, хто нап'ється з наших рук, переступає цей поріг і залишається в домі назавжди. Так було в моєї бабуні, в моєї матері і в мене. Так було і в матері твоєї, так повинно статись і з тобою... Мені бракує розуму, щоб все це пояснити, але так воно траплялося...

— Ой бабцю! — зіскочила з ліжка Галя. — Таку цікаву казку ти розповідаєш. Тільки наш дім не дуже нагадує замок.

Бабця мовчала. Дивилася на цю веселу, юну й легковажну щебетуху, і теплий смуток обливав її серце.

— То тільки півказки, — сказала стара. — Приходять до нас і інші чоловіки. Принаймні до мене і до моєї бабці. До твоєї матері і до матері моєї. Ці пришельці не підіймаються знизу і не просять напитися води, вони з'являються бозна-звідки...

Онука стояла серед кімнати, залита ранковим сонцем. Була бліда і аж прозора від проміння, і стара раптом побачила, що перед нею стоїть не дівчинка, а дівчина. Прозирнула повітряну

істоту серед кімнати й не могла не відчуті — далекі, химерні, зелені хвилі приходять до неї. Заливають кімнату і, як колись, ніжно озвучують кожен промінець. Дивилася на онуку, як на власний далекий спогад, і, як власному спогадові, не могла наказати змінитися. Не могла сказати: будь, моє минуле, таке, яким я хочу тебе тепер бачити, будь, моє минуле, безхмарне. Тому й сумувала вона, бо не дійшли її слова до серця цієї повітряної істоти — не зуміла вона укласти їх дохідніше...

— Такі це казки! — сказала Галя, ходячи по кімнаті і через те потрапляючи чи в сонце, чи в тінь. — Це можна сприйняти як легенду, міф, але, бабцю, хіба може таке бути насправді?

Спинилася проти старої, поглинута тінню і через те наче пригашена. Дивилася легковажно, хоч на дні її серця теж стало неспокійно. Бабця оглядала її, наче промацуючи чи вивідуючи, і Галі від того стало зовсім неприємно.

— Ну от, ти розказувала, — перебила вона мовчанку, — що й до тебе являвся такий, вибач, «птах»... Являвся, ну і що?

— У мене нічого, бо я зуміла його відшити, а в інших не виходило так гладко. Тоді народжувались у нашому обійсті хлопчики, доля яких майже завжди була сумна: все вони до чогось рвалися й навіть з дому тікали...

Галя сміялася. Дзвонила дзвіночком, а внутрі раптом стала уважна й насторожена. І витворилося під цю хвилю дві Галі: одна — як метелик барвистий та легковажний, а друга — задумана й нахмурена. Нахмурена й задумана сиділа в кріслі й бабця, і вони навіть не помітили, як зникло з кімнати сонце, сірі тіні найшли на них, і вони обоє серед них посіріли.

— У нас в роду, — сказала бабця, — прийнято було розповідати цю історію дівчатам, коли їм минало вісімнадцять. Тобі тільки неповні сімнадцять, але я мушу тобі це розказати, бо надто стурбована сьогоднішнім сном...

— Ну, бабцю! — обірвала її Галя. — Таке чудне тобі приходить до голови!

— Дай Боже, — промовила тихо стара, — щоб не прийшло чудне до голови тобі!

Була все-таки вражена розповіддю, хоч і вважала її за старечі містифікації. Властива кожній дівчині засторога ожила в її серці, тож вона, вийшовши з дому і спинившись коло каштана, довго й важко обдумувала почуте. Бачила синьо розстелену в долині річку, золотий пісок, будочки купалень біля хутора зліворуч, з правої руки — острів; видно було, як бігають довкола гігантів хлопці. Все було залите щедрим сонцем: зелень, пісок та камінь, і сонце очистило їй душу, навіявши ясного, як клапті неба між хмар, смутку. Вона наче постаршала, наче вже лягла їй за спиною довга, як річка, життєва дорога, і саме на ту

дорогу вона озиралася з жалем: чи повернеться навіки загублене і чи можна буде вибачити собі власні переступи? Та вчорашня розмова з Анатолем, подумала вона, і є першим її переступом!

Хотілося довше потримати той настрій, відчуваючись уявно досвідченою та тверезою, хотілося навіть вгадати ті нові переступи, в які могла б упасти, але побачила перед собою сіре бабине обличчя і химерний блиск у її очах. Нічого не повторюється двічі, подумала вона, впиваючись смутком та каяттям, все, що є під сонцем, навіки нове, а те, що було чи буде, — навіки неподібне. Кожна людина — щось таке, що ніколи і ніяк не повториться, відтак не повторюються й людські історії.

Не могла оформити цю думку в слова: відчувала її і знала, що має рацію: не завжди-бо старість мудріша юності, в молодості, подумала вона, більше переваг.

І все-таки їй захотілося послухатись бабці, очистити душу від болю, що там загноздився, вигнати із себе непотрібні й зайві думки — хай все буде так, як було. Хай дивиться вона на чудовий краєвид, хай світить їй щедріше сонце і щедріші стають барви. Вона подумки викляла із серця джигуна у сірому костюмі, в лакованих туфлях і солом'яному капелюсі. Повернулася додому, заплеснула за собою двері і стала перед дзеркалом.

На неї дивилася черниця. Не та, що відійшла від світу, щоб більше не блудити в ньому, а та, на серці якої замок.

Такою хотіла вона бути вранці, а ввечері, як тільки запали сутінки, замок на її серці розчинився... Утяжене проздовж дня, а тепер звільнене, її серце забилося так швидко, що годі було його втримати. Дівчина пішла в кімнату, де містилась у них бібліотека, зібрана дідом і батьком, сіла у зручній фотель і взяла до рук книжку. Була то одна із найспокійніших книжок — дореволюційний том Нечуя-Левицького, читала веспішливі потоки слів, які грали, наче переливна вода, і це так дисонувало з тим, що робилося в її серці, що вона відклала книжку, взявши до рук томик Кобилянської. Дивилася на рядки, а бачила, як у потемнілому небі з'явилася сіра цятка. Більшала й більшала, і вже видно стало людину-птаха в сірому костюмі, лакованих туфлях і солом'яному капелюсі. Бачила, як повільно кружляв він, спускаючись на гору, ось він торкнувся лакованими туфлями жорстви на стежці й пішов, наче дістав під ноги асфальтовий хідник.

В глибині дому зарипіли двері, і Галя поспішливо перегорнула сторінку. Бабця спинилась у дверях у допотопному пеньюарі, рідке й сиве волосся було розпущене, а очі западали в глибокі тіньові ями.

— Довго збираєшся сидіти? — спитала вона і впустилась і собі в фотель. — Я сьогодні тебе трохи налякала тими розпо-

відями,— стара засміялася коротко і опустила підборіддя на груди.— Може, воно й справді не треба тому вірити?

— Ну, звісно, не треба, бабцю! — дзвінко вигукнула Галя.

— Мене зараз ще одне турбує,— наче не чувши її, вела стара.— Батько твій не прислав за цей місяць грошей...

— Може, в нього якась затримка,— сказала Галя.— На городі в нас є досить картоплі.

— Самою картоплею не проживеш.

— Я, бабцю, піду в педтехнікум. Там дають стипендію.

Стара подивилася на онуку, й погляд її блиснув.

— Подобається тобі сидіти в цій кімнаті? — спитала, міняючи розмову.— Ми, жінки цього дому, майже ніколи не поділяли пристрасті наших прийшлих чоловіків до книжок. Крім того, тут майже все українські книжки — не зовсім весела лектура для дівчат.

— Тут є Діккенс, Якобсон, Банг і Гамсун.

— Скандинавцями цікавився твій батько, Діккенс — то лектура дідова, він мав смак до англійського,— сказала, наче спросоння, бабця.— Знаєш, я не прочитала звідси жодної книжки...

— То ти нічого не читала? — здивувалася Галя.

— О, читала! — засміялася стара.— Брала книги в своєї приятельки, власниці бібліотеки. То були Тургенєв, Жорж Санд і Мопассан...

— І більше нічого, бабцю? — спитала Галя, це її звеселило.

— І більше нічого. Кажучи відверто, і ті книжки мене втомлювали. Я була народжена, певне, не для читання...

Вона різко звелася, і Галя аж горішню губу закусилася, така величава й недоступна стала бабця. Щось справді королівське було в її поставі, щось особливе — поклик на казки, наче було їй не шістдесят сім років, а принаймні з п'ятсот. Галя навіть злякалася її ветхості, адже тут, у порожньому домі, їм буває зовсім самотньо. Зрештою, могли б продати дім і перебраться у місце людніше, але бабця мала рацію: щось є в них особливе, в жінках цього обійстя. Споконвічно жили в ньому жінки, так воно, мабуть, буде й далі: забрати звідси стару — все одно, що пересадити оранжерейну квітку у ґрунт, відкритий вітрам і холоду. Вона вже з іншого тіста зліплена, хоч і в ній також багато від жінок цього дому — оранжерейною квіткою принаймні вона не стане, її чекає робота й активне життя, бо хтозна, чи той майже нереальний батько, котрий утік звідси після смерті дружини, колись повернеться під цей дах. Прислав сюди щомісяця гроші, наче відкуплювався від них, і на ті гроші вони сяк-так жили. Але прийде момент, думала розважно Галя, і ця ненадійна нитка урветься (той момент таки прийшов: останній чоловік — поселець цього дому — розтанув, як розтає

дим, і вони із старою так більше нічого про нього й не почули; значно пізніше Галя намагатиметься уявити батькове лице, і синій дим вона побачить, зовсім такий самий, як отой, що підіймається ранками від річки).

— Не засиджуйся! — сказала бабця й рушила до дверей.

Галя провела поглядом старечу, але ще струнку постать і спробувала дорівняти теперішній образ бабці до того, що відбився був кількаразово на фотокартках. «Вони всі, — подумала Галя про жінок цього дому, — були гарні якоюсь неприродною красою. Я серед них — бридке каченя...»

Кроки глухли і глухли й нарешті завмерли в непорушній тиші дому. І ось вона прийшла, глибока оксамитна й безмежна тиша. Галя роззирнулася: лампа почала коптіти, чорна нитка повилася у склі; прикрутила гніт, і її кошлата тінь метнулася по стелажах, якими обставлено стіни цієї кімнати. Неподалік од вікна вона почула хрускіт хмизу — хтось ішов просто сюди. Галя завмерла, притуливши пальці до вуст, а серце її злякано чи схвильовано закалатало. З'явилася на шибці чиясь рука з довгими, як кігті, нігтями і легенько потарабанила. Галя кинулася до вікна, смикнула, кваплячись, гачок. (Це був її другий переступ, думала вона наступного дня після цієї події, було їй і страшно, й болющо-радісно від спогаду про черговий їхній вечір.) Побачила його в темряві — був так само в сірому костюмі, лакованих туфлях та в солом'яному капелюсі. Засвітив до неї білими, аж фосфорилися, зубами, зняв капелюха і схилився, показуючи ідеальний проділ з ретельно на помадженім і прилизаним волоссям. Спершу їй захотілося заплеснути перед ним вікно або ж відіслати: годі їм зустрічатись і мати щось спільне. Але наступної хвилі вона зустріла його погляд: ті очі не були ні гарні, ні розумні — зорили на неї так дивно, що всі застережні слова раптом вилетіли їй із голови. Руки, які хотіли заплеснути вікно, обм'якли й провисли, наче неживі; вона стояла й не знала, куди подітися, бо ті очі, збагнула вона, розглядають її так, як мав би розглядати принишклу овечку вовк. І на диво самій собі, вона не обурилася на це безцеремонне розглядання; зрештою, й сама не знала: в її подобі бридкого каченяти спалахнуло вже під той час те, що було притаманне всім власницям цього дому; Сірий за вікном зі своїми дивними, гіпнотичними очима вкмітив те відразу й безпомильно. Знову блиснув до неї бездоганними зубами, і ця усмішка засліпила дівчину, наче спалахнула серед неба блискавка. Грому, однак, після тої блискавки не було, натомість почула вона лагідний і схвильований шепіт.

— Добрий вечір, ластівочко. Чи вийдете?

І перш ніж могла вона щось розважити, хитнула поспішно головою, ступила на лутку вікна й подала йому в темряву руку.

Дужі руки підхопили її, і на мент була вона приклеєна до сірого костюма. Рвонулася чимдуж, і їй зовсім легко вдалося звільнитися — ті непомірно сильні руки їй не гадали чинити їй неприємного, а в тілі з'явився зрадливий трем.

Тим часом навколо неї повзав, наче павук, проникливий і темний джигуновий голос, а вона здивовано прислухалася, як умирає в ній черниця, на серці в якої замок, — не було вже не тільки замка, а й чорної барви на одязі.

Він вивів її за хвіртку, галантно поступившись і пропустивши вперед, і, коли проходила вона той рубіж, здалося їй, що він там, іззаду, тільки їй дивиться на голі її ноги — була ж бо в закороткому домашньому платті. Насторожилася й стала обережна й напружена, тіло її поступово забувало солодкий щем, який пережило. Повернулася різко й побачила темний дім із єдиним світлим вікном, сумний та завмерлий каштан, ганок, що аж сріблився від осяяної місяцем роси; довкола дзвеніли цвіркуни, знизу від річки тягло вільгою; навпроти стояв незнайомий чоловік у солом'яному капелюсі й ошкірювався, показуючи білі й гарні зуби.

— Куди ви мене ведете? — спитала холодно, й зуби поменшали, натомість завітла на тому обличчі чемна всмішка.

— Куди ж мені вас, ластівочко, вести, — сказав чи, власне, проворкотів він. — Хочете, посидимо на скелі, помилуємося краєвидом, а не хочете, буде так, як скажете...

Вона отерпла на мить від гордості за владу, якою він її наділяв, тому знову зважилася позирнути йому в очі. Були вони нерухомі, грав у них тоненький промінчик від місяця, а загалом побачила вона там широку й глуху темряву. І знову відчула, як дерев'яніють її ноги, як у тілі з'явився той-таки бридкий трем, згадала і мимовільний доторк, і вогонь, яким не хочачи перейнялася. Не могла витримати напруги і ледве-ледве зібралася на силі, щоб відвести погляд. Опустила голову й пішла по стежці — байдуже, розглядає він її ноги чи ні.

Довкола знову повзав, як павук, проникливий і теплий голос, і сотав він, сотав сіру павутину, обгортуючи й обмотуючи її з ніг до голови. Ще жила в ній іскра тверезого глузду, трималася на споді серця, і він також не забув про ту іскру. Тільки підтримував її гречно під лікоть на крутосхилі чи біля прірви. Інколи озиралася на своє вікно й мимохіть шкодувала за жовтою тишею, яку покинула, — перед його приходом саме читала красиві повісті Кобилянської. З другого боку, вона й раділа: та жовта тиша така знайома й безвиглядна!

Ішла отак розполовинена: одна тут, а друга там, одна весела, а друга смутна, одна щаслива, а друга нещасна. Даремно плував і плував її сірий павук — вогонь на споді її серця не гас, та й доброї розмови сьогодні у них не виходило.

Підійшли до скель, і перед ними розгорнувся величавий і широкий краєвид. У глибокій долині лежав, як синя дорога, блідий і спокійний Тетерів, темніло внизу і з боків громаддя дерев, височіли великі й пологі горби, і тьмяно поблискували дальші і ближчі скелі.

— Краса яка! — прошепотів за її спиною Анатоль. — Тим мене й вабить цей куток — дивна й незбагненна краса!

Повернулася повільно до нього й на мент вразилася: в місячному світлі сірий костюм його став чорний, блищали лаковані туфлі, капелюха він зняв, і чорне волосся лежало, наче тушшю підчорнене, — обличчя його помолодшало й потоншало. Зворушена Галя мимовільно втонула в його очах і вже не могла боротися перед великою силою його погляду. Ступнула назустріч, а коли обняли її великі й сильні руки, коли вуста з'єдналися з його вустами, закинула вона раптом голову й затремтіла на його грудях, як дика, але майже приручена пташка.

У той мент закричала в глибині дому стара. Кликкала Галю, і такого голосу в бабці дівчина ніколи не чула: неначе ворона каркала десь далеко — стогін і прохання, жах і відчай почулись у тому крикові. Галя схопила лампу й метнулася у коридор. Загриміла необережно поставленим відром і ледве не випустила лампи. Притьмом відчинила двері і спинилася на вступі. Бабця сиділа в ліжку, сива й розпатлана, вирячивши неймовірно очі й дихаючи розтуленим ротом.

— Валер'янки мені, швидше! — прохрипіла вона, і Галя, поставивши лампу, метнулася до домашньої аптечки. З переляку не могла розібратись у пляшечках, нарешті схопила потрібну і помчалася у сіни за водою. Гримнула дверима, за хвилину гримнула ними знову й піднесла старій розведені ліки. Руки в неї трусилися, як, зрештою, і в бабці — та випила валер'янку одним духом.

— Нога! — сказала стара. — Мені віднімає ліву ногу!

Галя відкинула ковдру: на простирадлі лежала темна, помережана спухлими венами нога.

— Розтирай, Галечко, розтирай! — попросила знеможено, і Галя почала масажувати ту ногу. Піт вибився їй на лоба, але вона щосили розтирала шкіру, яка й справді дубла під її пальцями, доки не відчула: все тіло старої знеможено розслабилося. Дівчині стало невимовно страшно від того, що діється під цим самотнім дахом, адже живе їх тут тільки двоє — до найближчих сусідів треба мчати через гору хвилини з десять. Сльози покотилися їй з очей, великі, щедрі, холодний подих смерті вона відчула в цій душній, непрвітреній кімнаті.

— Стривай, ласочко, стривай! — знеможено сказала стара. — Мені вже полегшало...

Тоді Галя розпрямилася. Насунулось їй на очі волосся, але не прибирала вона його — все ще плакала. Дивилася на стару, наче впізнавала, — зовсім незнайома, навіть чужа їй видалася. Знову дихнуло їй у вічі чорним подихом, і дівчина ще більше затремтіла, мізерна й дитинна, — зуб на зуб не потрапляв.

— Отак ти перелякалася! — умиротворено сказала бабця. — Заспокойся, мені вже майже добре. А чого це ти не спиш?

— Зачиталася, — сказала вона і стала до старої так, щоб не видно було її прокушеної губи.

— Знову приходив до мене уві сні той Сірій: чи то птах, чи людина. Кинувся до мене, і ось бачиш?.. Ледь не зачавив. Це, мабуть, мститься мені.

Говорила вона пошепки, і Галя як струна стала, ловлячи з бабчиних вуст оті незвичайні слова.

— Таке говориш, бабцю! — перелякано сказала вона.

Стара начебто марила. Лежала із заплющеними очима, ніс їй загострився, а очниці перетворились у темні ями. Сотався й сотався з її вуст зашерхлий шепіт, і Галя знову затремтіла.

— Їх двоє приходять на цю гору, ласочко. Не до кожного, але до більшості... Моя бабця піддалася йому, піддалася йому й мати... Народжувалися від того хлопчаки, той мій дід у перших був страшний волоцюга, а мого брата ти знаєш... Дивна сила побиває їхні уми, дівчинко... я сама знала, ласочко, цю історію, бо вчасно була попереджена. До мене він також приходив... і скільки сили мені коштувало, щоб його відшити... Так, дитино моя, я йому не піддалася, як і твоя мати, — може, він і мстить через те тепер?..

Наче запала в глибший сон, груди їй високо здіймалися.

— Бабцю! Бабцю! — кинулася до неї Галя, але стара миттю розплющилася і здивовано позирнула на внучку.

— Ану-но, подивись, чи немає в мене чого на оці? — сказала досить тверезо.

Галя взяла лампу й прихилила до старої. Та розвела темними пальцями з білими нігтями повіки, і Галя зойкнула: око старої було залито кров'ю.

Усе це переколошкало Галину душу, бо вже починала губити межі, де в цій історії фантастичне, а де реальне. Знала бабчину здатність надавати всьому неприродного значення, але цей збіг подій, що навалився притьма, був разючий, їй аж у голові завинулося, особливо після цієї страшної ночі, після того червоного ока, яке вона тоді побачила. Серце важко гупотіло в грудях, холодний вітер гуляв там і вистуджував її. Уже здавалося, що зустріч із Анатолем щось і справді несусвітне, а може, її й не було? Лежала в ліжку й дивилася чорним, збентеженим поглядом у темінь, не про сон тут ішлося — все в ній тріпотіло

й колотилося. Зрештою, ніч зробила своє: Галя вперше повірила бабці — над усім цим домом і справді зависла особлива таємниця, бо й дім цей по-справжньому непростий. Проглядала ту кількакрат повторену історію, наче кіно: йшли і змагалися перед її зором часом притьмарені, а часом зовсім виразні постаті. Бачила й цей дім, повторений кількаразово, начебто притисла око, і від того зображення роздвоїлося: щоразу стояла коло того дому інша дівчина, власне, дівчина була одна, але одягнута в одягу залежно від часу, в якому жила. Знизу підіймалися чоловіки, так само одягнені в різну за часом одягу, але на одне обличчя; поруч з тим побачила вона й кількох сірих птахів-людей, що спускалися, кружляючи, з неба, — в усіх було Анатолеве обличчя. Хотіла збагнути секрет цього збігу — бракувало їй тямти. Що вона знала тоді, ще не до кінця сімнадцятилітня, коли дивишся ще таким розширеним поглядом на світ і коли так незвичайно б'ється в грудях серце? Вчинила тоді те, що могла: викликала перед себе Анатолів образ й перекреслила його там, в уяві, навік. Вдруге повісила на серце замок і вдруге стала черницею. Лежала в темній кімнаті, вкрита темною ковдрою: очі її були зовсім чорні і зовсім чорно засівалася їй душа. Була холодна й пустельна; навіть ранка, яку дістала в приступі шаленства, замерзла в неї на губі. Анатоль тепер був для неї як сіра пляма.

Отакою і ввійшла вона в свою першу, майже дорослу ніч, отакою й понесли її в сиву країну снів великокрилі білі птахи з невидимого острова. Лишилася в цій кімнаті тільки стара, якої вже аж ніяк не міг узяти сон. Вона думала, що надто переймається тим, що відбувається в цьому домі, думала й про те, що такого приступу, як у цю ніч, не переживала вона ніколи; кров стигла їй у жилах, коли згадувала, як віднімалась у неї нога; думала, що, врешті, так швидко пролетів її час; думала, що молодість її — це вже затонувлий у морі часу корабель; поруч розквітала така ж квітка, якою була колись і сама; думала, що квітувати жінці дано тільки кілька років, решта часу — зів'ядання. Високу печаль пережила стара, відчуваючи на собі нову хвилю такого прив'ядання, — їх проходить, тих хвиль, за життя кілька. Вже вона не літня жінка, а стара, — від тієї думки все в ній і щулилося, й раділо, відчувала страх перед темною прірвою часу, який лежав перед нею, і водночас ту незбагненну силу, що вабила її увійти і в ту прірву. Відчувала, що не спить її онука, і майже напевне знала, що та переживає. Тонка, трохи змучена й мудра усмішка лягла на зморщене її обличчя, і чи від тої усмішки, чи від ночі додалося їй ще кілька зморщок. «Зачини своє серце, моя ласочко, — шепотіла вона, коли онука вже спала, — не пускай у нього гостей непрошених, тобі ще не пора!» Спокійнішала, бо знала — спить її онука з

зачиненим серцем, але сама була жінкою і відала: жіноче серце — як переливна вода. Боялася цього, але покладалася на свою силу й мудрість.

Широке, засипане ромашками поле побачила Галя вві сні. Залите воно було щедрим сонцем, і блукав по ньому, чогось свого шукаючи, великий і, їй здалося, сумний чорногуз.

Галя прожила в тому невластивому собі сумирному настрої тиждень. Здавалося, напилася вона тоді чарівного зілля, бо зовсім забула про своє дивне кохання до джигуна в сірому костюмі, забула про свій неспокій та розколошкані сні. Дивилася на світ умиротворено, тим часом майже щодня сходила вниз до дідового обійстя і годинами балакала там із Марією Яківною. З дідом вона бачилася рідко, той виходив із дому вранці, і вона могла стежити зі своєї гори, як іде він із козами по смарагдовому березі. Кози ступали, дружно покиваючи, а за ними неквапно простував високий, гарний сивань. Знову життя в їхньому домі опростилося, бабця вчилася в'язати, а Галя сновигала по господарству. Часом вони сідали вкупі на ганку й дивилися, як поволі гасне на овиді сонце: майже не розмовляли під той час, бо сковувала їх одна й та ж сумовита музика згасання. Інколи підіймалася до них Марія Яківна, і вони вже сиділи на ганку втрьох: Марія Яківна оповідала вуличні новини, а вони знову-таки мовчали. Перестав блукати по горі й джигун, наче розчарувався через забиту дошку в паркані. Галя тепер думала про нього, як про далекий і надто чудний сон. Все-таки він снівся їй і зараз: тоді Галя чула сухий шелест сірих крил і бачила, як спускається той птах до них у двір. Ставало їй тоді страшно й радісно, і сама не могла збагнути, що їй хочеться. Взятася за історію та літературу, готуючись до іспиту в технікум, але бачила між сторінок одне і те ж: величезний сірий птах летить до їхньої гори, й озутий той птах у лаковані туфлі. Дивиться тужно неймовірними очима й кричить, як ворон, а може, й пугач.

Поверталася до книжок і здивовано вдивлялась у знайомі, ба навіть рідні риси, що проглядали з-між рядків: він-таки не покидав її. Сумирний настрої розтавав, як розтає на призахідному небі хмарка, Галя спинялася оголена і зніяковіла перед тими очима, що майже з'їдали її. Вночі прокидалася, бо він цілував її, як і в той вечір; хапалася за попечені вуста. Ранка вже запеклась, затверділа і відпала, натомість чула вона, що їй болить ліве персо, начебто хтось стис його залізними пальцями. Зустрічалась із ним поглядом і, як у житті реальному, не могла його витримати. Напливало на неї величезне, червоне, кругле, наче колесо, бабчине око — холодний піт ошпарював її, бо здавалося несамохіть: вона у цій грі, наче м'яч, за який борються два заповзятливі гравці. Чомусь думалося

Галі, що той Сірій і її бабця зналися раніше, коли ще була стара в Галинії іпостасі, — він незмінний і нетлінний у часі, а бабця вже безнадійно стара. Годі було терпіти те Галі, кидала книжки й виходила надвір. А що було в дворі порожньо, то тільки й робила, що обходила ті місця, де вони здибувалися. Зупинялася і коло забитої дірки, відчуваючи при цьому жаль і зловтіху; такі настрої у внучки передчувала і стара. Виходила на ганок і перешкоджала Галинії самотності. Галя аж кипіла тоді супроти бабці, бо та заговорювала до неї роблено-ласкаво, а дівчині хотілося мовчати. Окрім того, відчувала на собі малі, круглі й швидкі оченята, які без упину стежили за кожним її рухом, тоді здавалося Галі, що ходить вона, як кінь у запрягу: двоє віжок і двоє погоничів має за спиною. Так було вдень, а ввечері Галя вже прагла бабчиного товариства. Приносила до спальні книжку, починалося читання й розмови, плелась у старечих руках нитка, а юні руки гортали сторінки. Там, за затуленими фіранками, вже густо синів вечір, і вони обоє те відчували, ходив там і ходив джигун у сірому костюмі і в лакованих туфлях. Був терплячий і спокійний: роздивлявся на задимлені крайобрази і навіть милувався ними. Сідав на скелю й курив, кидав донизу сірники, бо надто часто гасла його цигарка, і встиг полюбити ці незвичайні, схожі на декорації краєвиди. Задумувався, аж забував, чого сюди прийшов, а коли стара засинала за своїм прядивом, тихенько підкрадався до вікна. Дивився пильно й прохально в щілину, що завжди просвічувалася між фіранками, і бачив просто себе чудове, погідне, наче з мармуру тесане, Галине лице. Впивався її красою, і аж стогнати йому хотілося, наскільки далека вона була й недоступна. Вона начебто відчувала той погляд, блідла і блідла, тішилася, що він таки стоїть зачаровано під тим вікном, і водночас проганяла його подумки. Знала, що він прийде завтра й позавтра, а може, саме це наливало її таким спокоєм та впевненістю. Часом рвалася у її серці якась надто тонка жилочка, і воно спалахувало червоним вогнем: а що, як йому набридне отак ходити? Закушувала губу й натужно намагалася розв'язати пекуче завдання: вийти — це волю загубити, а не вийти — загубити кохання.

Зводила гордо носика і йшла вільною, сягнистою ходою стелити постіль бабці й собі. Знала, що за нею стежить несхитний і запалений жадобою погляд, і від того ставала ще приваблівіша. Він милувався на ту її кумедну зарозумілість, а бабця, побачивши отаке її обличчя (в цей час Галя будила її, щоб перейшла в постіль), лякалася: чи не проспала вона за цей короткий час чогось важливого.

Ввечері вони сиділи з бабцею на ганку і дивилися, як заходить сонце. Небо було фіолетове, з багряними смугами і з

блакитними криницями, які світилися сьогодні по-особливо-му яскраво. Трохи вище лежали дві розкуйовджені, як дві безголові танцюристки, хмари, які повільно змішувалися, зливаючись в обіймах, — був то найнекваліфікованіший танок у світі.

— Батько твій нас зовсім забув, — спроквола сказала стара, незмигнуто дивлячись на небокрай.

— Я напирала собі роботу. В книгарні, — сказала Галя.

— В книгарні непогана робота. А технікум?

— Можна вчитись і працювати.

— Я б не хотіла відпускати тебе від себе...

— Сама ж кажеш, що таких перерв у посилках не було.

— Таки-так, — протягла стара, а на її обличчя лягли багрянні тіні. — Був щодо того пунктуальний.

— Може, з ним щось сталося?

— Може, щось і сталося, — тим-таки тоном протягла стара. — З кожним може щось статися...

Одна із танцюристок там, на заході, торкнулася голубого колодязя і раптом побагровіла. Запалювалася все густіше й сильніше, в той час як подруга її набиралася фіолету і повільно розтавала в небі.

— Може, написати йому листа? — спитала Галя.

Бабця мовчала. В очах у неї від тих блакитних криниць на заході запалав вогник.

— Він був пунктуальний, — сказала вона з натиском. — Коли зможе, обов'язково пришле.

— А як не пришле?

— Тоді житимемо, як є. Маємо город, на зиму нам стане й картоплі, й огірків. На хліб ти заробиш, а від вибаганок можемо відмовитись.

Галя дивилася на стару трохи здивовано. Вражали і спокій її, і незворушність.

— Чому він покинув нас, бабцю?

— Я тобі вже казала чому, — озвалася стара, і її обличчя під цю хвилю залилося землистим фіолетом. — Вони, чоловіки цього обійстя, всі такі. Приходять бозна-звідки і господарями тут себе не відчують. Мають почуття обов'язку, але тільки тоді щось значать, коли тримаються за жіночу спідницю...

— Міг би нас навідати!

Стара все ще дивилася на захід. Там уже зникли блакитні колодязі, фіолетове змішалось із багряним і проклалося кілька густо-малинових смужок. Безголові танцюристки зникли, тільки одна із них, та, що згоріла, покинула шматок свого прозорого вбрання — було воно яскраво-біле.

— Бачиш, ласочко, — сказала бабця задумано. — Я прожила чимало в цьому світі і дещо в ньому тямлю. У нас завжди так виходило, що чоловіки, ті прийшляки, вмирили раніше своїх

жінок. Певне, щось порушилося там, у небі, коли в твоїх батьків сталося інакше. Ми, жінки цього дому, живемо довго після них, хоч годі сказати, що не віддаємо їм свого серця. Ми, ласочко, наче охоронці їхніх душ і думок їхніх, хоч нам непотрібно знати, про що вони таке собі думають. Твоя мати вибилась із цього кругообігу, а батько твій, ласочко, добре пізнав закони цієї гори...

З долини підіймалася вервечка білих кіз, за ними ступав високий чоловік із сивою головою. Він наче розчинивсь у прирічковому серпанку чи, може, отак народжувався з нього. Галя подумала, що завше, коли повертається отак додому, дивиться старий на їхній дім і щось має відчувати, бо це і його дім. Мимовільно переймалася пошаною до того майже чужого сивого діда. Так бувало завжди, коли бачила його, хоч думала про нього мало. Так само мало думала про брата й стара, ось і зараз дивиться вона на нього, вуста в неї — щілина, а очі змружені. Хто зна, що розділяє в житті цих двох, мало б бути навпаки, адже вони найрідніші поміж себе.

І все-таки було дивно Галі, що в неї і в того величавого старого тече чимало спільної крові; зрештою, коли обважувати нашу кров, він більше належить до цього дому, ніж вона... Дивилася незмигнуто на оте чудо, оте народження з туману, таємничий і хвилюючий акт — здобула раптом особливу силу бачити: велике, розумне і шляхетне обличчя постало перед нею. Було трохи несусвітне, але вона полюбила в той вечір і його — бувають такі високі й дивні моменти, коли починаєш любити цілий світ.

Сіра скеля з того боку річки й кущі раптом обіллялись жовтим світлом: востаннє випірнуло із хмар сонце і раптом покрило сяйвом той клаптик землі. Запалали відтак оранжево й кози, і той сивань — втрапили у ту стягу і яскраво позначилися. «Ось воно, справжнє народження!» — подумала мимохить Галя і переповнилася трепетом і благоговінням перед цим великим та широким світом. Дивне бажання зачалось у її серці в цьому вечорі, яке увібрало в себе все: і ту оранжеву стягу, і того майже незнайомого родича, і цю завмерлу біля неї на грудку бабусю. Галина душа стала широка, розійшовшись на весь цей окрай, який вона взяла в серце, — все, що потрапило під ту хвилю в її зір, позначилося святою печаткою її любові.

Відчули це два чоловіки в тому околі. Один високий та сивий, який дивився-таки на дім на горі й на дві смутні, похилені жіночі постаті на ганку: надто юну і надто стару. Він зрозумів секрет їхньої задуми, та й не було тут багато чого розуміти: одна закінчувала, а друга починала жити. Весну й зиму побачив Іван на тому ганку і зрозумів просту й неперехідну істину: весна не тільки заперечує зиму, але є її дитям.

Другий, хто сприйняв Галине вивищення, був сірий птах, що летів по примарному небі і тільки й чекав моменту, коли зможе спуститися до того дому на горі. Іще було не пора, тож він спустився до широкого прискалка, якого не бачила з ганку стара, сів на камінь, зняв капелюх і задивився здивований. Його трохи стурбувало те оранжеве світло, яким палав шматок берега, тож єдине, що він міг учинити, — це вийняти мале люстерко і уважно вивчити надзвичайно охайно укладену на голові зачіску. Позирнув на свої лаковані туфлі, чи не сів де на них порох, струснув двома відведеними пальцями полу піджака. Цього стало досить, щоб знову здобути самоповагу. Сірий обдивився світ маленькими і напрочуд чіпкими оченятами.

Пішов по стежці вздовж лікарняного паркану там, де були зарості бур'янів та кропиви, намагаючись обійти їх, а коли те не вдавалося, злітав на сірих крилах. Так само перескакував і глиняні урвиська, що пообвалювалися аж до парканів; можна було б сказати: він прилетів і спустився перед хвірткою, а може, перейшов через лікарняний паркан, як ходить дехто по стелі та стінах. Певно тільки, що не підіймався він знизу, а дошка, забита Галею, лишилася неторкана. Галя в той вечір пильно стежила за підйомом на гору, може, й навмисне: хотіла заспокоїти цим бабцю, а може, й саму себе — прийде він ізнизу і стане ще одним персонажем їхньої домашньої легенди. Вона винесе йому води, і він прийме ту воду з її рук. Тим буде виконано химерний обряд, і хай ітимає все далі, як було...

— Ну, що, ластівочко, — сказав він, спираючись на хвіртку, — чекаєш уже на мене?

Галя здригнулася. Схопилася з ганку і завмерла, трошки й злякавшись. Він задоволено засміявся.

— Ну от, я тебе і злякав. Виходь, будь ласка...

І вона покійрно пішла. Джигун стояв коло хвіртки, зійшов уже місяць, і той місяць можна було уздріти на його лакованих туфлях.

— Щось не примітила, звідки ви надійшли? — сказала Галя, а в її тіло повернувся той трем, який відчувала й того разу.

— Чи має це значення? — засміявся Анатоль. — Головне, що я прийшов.

Вона мимохіть відчула його погляд і вже не могла вирватись із того полону. Дерев'яніли їй ноги й руки, здавалося, щемить — і стане вона тут деревом, як оцей каштан. Але не хотіла так просто піддатися, тому опустила очі.

— Ви аж упріли! — сказала вона, не маючи сили називати його, як домовилися, на «ти». — Може, напитися винести?

Але він не через те упрів. Аж пив пожадливо незвичайну красу, що почала розквітати перед ним. Особлива, ба навіть ек-

зотична квітка ясніла перед ним. Стояли, розділені парканом, але вже небагато було треба, щоб той паркан зник.

— Що ж мені можеш подати напитися? — солодко проказав він.

— Води або що? — озвалася Галя.

— Навіщо мені вода? — засміявся він.— Хочеться мені чогось солодшого за воду...

Галя озирнулася здивовано. Власне, їй треба було зирнути на двері й вікна: чи все там спокійно.

— А що є солодше за воду? — спитала повільно й тихо.

— Ти, моя ластівочко! — сказав чи проспівав він і просунув руку, щоб скинути із хвіртки зацібку.

Їй стало тепло від тих слів, і звільнилася вона від необхідного та гнітючого тягаря, від застороги, яка так важко змучувала, адже що значить засторога, коли так їдять тебе й неволять очі коханого.

— Пішли звідси! — сказала хрипкою скоромовкою і погасила погляд, щоб не розчинитись у тих неймовірно вабних очах.

Вони вийшли за хвіртку, але не пройшли багато. Анатоль притис її до паркану й побачив, що в неї в одному і в другому оці горить по малому запаленому місяцеві. Був і справді спраглий і хотів якнайшвидше напитися, а що вона не сподівалася такого нагального нападу, то зів'яла, як квітка...

Лежала тут-таки, неподалець од хвіртки, у зімнутому й потолоченому бур'яні, зімнута й потолочена сама, лежала, розкинувши ноги, в порваній одежі, закривавлена і знищена. Сперлась шиєю об паркан і тихо плакала — спливали і спливали по її щоках сльози. Місяць лискуче грав у тих патьоках так само, як грав він на величезній росі, що розсипалася навдокіл від її плачу,— великі сльози лила вона на землю, бо мала за чим жалкувати. Так жалкують зламаний колос і зірваний листок, розтоптана квітка і здичавілий мак, так жаліє ніч, коли вбиває її ранок, і день, коли заливається кров'ю від вечора. Червона кров пливла у цей вечір, сльози також вигравали рубіновими вилисками, вся роса відсвічувала червоним — така вже видалася для неї ніч.

Сірий птах уже давно полетів з цієї гори, знявся прямовисно і зник невідомо куди; Галя зрозуміла раптом велику правду всіх людських обмежень і засторог. Не оборонялася б, коли б вийшла з дому бабуся й почала б гамселити її палицею. Сльози текли й текли, і під той час тільки місяць міг їй поспівчувати. Але й він сховав обличчя в кучерявій хмарі, хто зна, може, й прикликав її для того. Густа темінь покрила дівчину, і саме ця темінь допомогла їй отямитися. Не бачила ні рук своїх, відкинутих у траві, ні закривавлених ніг — зникли вони десь у ночі

і у цій пітьмі; забула вона й про час і про те, що треба було б повернутись їй у дім; хиталась і хиталася в розпачі. Тоді не витерпіло й небо, почало насувати на себе хмари, за якийсь час стало вже розколошкане й низьке й почало крапати на неї гострими краплями. Спершу дощ був кволий і несміливий — це теж був її плач, його відбиття там, угорі. Дощ омивав з неї кров і сльози, дощ був цієї ночі солоний на смак. Солоний дощ змочив землю, і рослини раптом забуяли, наче повернулася весна, дов'язалися квіти, що перецвіли, і зацвіли квіти нові.

Цю метаморфозу помітило теж тільки два чоловіки: один сидів на веранді, обвитій крученими паничами, — був він схвилований сьогодні і не міг заснути. Другий був схвилований не менше, це був Галин ровесник, який і гадки не мав, що існує на світі така собі Галя. Він зустрінеться з нею рівно через десять років, дуже важко йому буде подолати ту гору, і там він прийме з її рук горня з водою. У цю ж ніч його збудила якась недовідома тривога. Він вийшов надвір, стояв і пив солоний дощ, так само, як пив його сивоголовий, котрий опинився біля воріт і задивився у ніч неспокійним поглядом. Вранці він пошле на гору свою Марію, і вона вперше занесе старій та Галі глечик козиного молока. Марії досить буде одного погляду, щоб зрозуміти, що там у них сталося, — її приймуть увічливо і з подякою. Вона не скаже й слова про те своєму чоловікові, але той прочитає все, що йому потрібно, з виразу її очей.

Той другий не перейматиметься так своїми відчуттями, він не знатиме, як давати лад передчуттям, отож, спробувавши солоного дощу, повернеться у хату і спокійнісінько засне. Вранці він скаже матері і старшій сестрі про солоний дощ, вони посміються з того і матимуть резон...

Дощ перестав раптово. Закінчилася Галина безголоса пієта, і небо знову засвітилося місяцем та зорями. Галя підтяглася й сіла, оправивши плаття. Сперлася об паркан — перед нею, далеко в глибині ночі, густо залита сяйвом, синіла дорога. Обличчя Галине було скостеніле, а очі дивилися надмір уважно. Було щось старече в тому її погляді, бо тільки так можна було побачити дорогу в десять літ, що лежала перед нею. Побачила вона обличчя сина, який народиться через дев'ять місяців після цієї ночі, і відчула в очах, руках, у спині та в плечах утому від усієї цієї роботи, яку їй доведеться зробити, щоб утримати родину: стару, себе й сина. В ту ніч вона не злякалася того тягаря, який мав звалитися їй на плечі. Так, вона вчитиметься й працюватиме, водночас прийме на себе долю жінок цього дому, чоловіки в яких тільки гості. Прийме самотність і порожні вечори, безсонні ночі — єдиною її втіхою будуть години тиші в батьківській бібліотеці. Стара почне відтоді занепадати на силі, хоч доглядатиме Хлопця перш за все вона. Часом зри-

ватиметься, ставатиме вередлива й занозиста — Галя перетерпить і це. Дві дитини вона плекатиме і не покладатиме при цьому рук. Перепливе з ними через хвилі й завії, переступить важкий рубіж війни, аж доки дочекається — таки ступить на їхнє обійстя чоловіча нога.

Ішла вона отак по синій дорозі, і її очі були вже сухі. Повільно перебирала ногами і чим далі йшла, тим більше гарнішала. Ставала справжньою красунею, але її краса більше відстрашувала чоловіків, ніж вабила, — такою вона буде й через десять років. Тільки один раз пошкодує за свою красу, коли доведеться їй ховатися в льохах власного будинку, щоб не забрали її в Німеччину.

Анатоль так ніколи й не побачить її перетворення — він-бо в казки, здається, не вірив. Можливо, він житиме просто й бездумно і ніколи не пошкодує за зло, яке приніс Галі.

Зовсім схожий на нього чоловік ітиме, відступаючи, в тому самому загоні, в якому йшов і швець Микола Ващук. Вони, як земляки, триматимуться плече в плече і в час відпочинку згадуватимуть одні й ті ж місця в Житомирі. Того чоловіка зватимуть, правда, Віталієм, і, може, він був тільки рідним братом Анатоля, — у скрутні хвилини допомагатимуть собі навзаєм. Вони схуднуть і потемніють, а коли перестрінуть їх кулеметні черги, першим упаде Віталій. Микола спробує його нести, але це вже буде зайве. Волею долі, може, проясниться в Анатоля, чи б то Віталія, розум, і він згадає всіх своїх покинутих та покривджених. Згадає серед них і Галю і побачить її раптом не дівчатком-каченям, а тою дивовижною жінкою, якою вона стане. Захоче її співчуття й ласки й, може, поклянеться, що, коли вибереться з цієї халепи, обов'язково підніметься на гору і вип'є з її рук води. Можливо також, що в його уяві з'явиться якийсь інший образ із довгої низки спокушених та покинутих, і співчуття він попрохає в тої іншої...

Усе це побачила Галя на далекій синій дорозі, що слалася перед нею в ту пропам'ятну ніч. Навіть пожаліла Анатоля і, коли б він справді вирвався з тієї халепи, може, вона й подала б йому води. Але він з халепи не вирвався — летів і летів у небі сірим птахом, а може, й справді залишився нерушно лежати на болотяному полі, де його потім знайдуть місцеві селяни і тихцем поховають, видовбавши могилу в торфі. Він лежатиме в тій могилі не сам. Лежатимуть у ній і інші бійці, що полягли на тому місці, і лежатимуть вони плече в плече...

Синя дорога текла й текла в просторінь. Ішли по ній невіразні, наче в туман закутані, тіні; довкола, як зорі, плавали людські лиця, а попереду ясніло, випромінюючи гостре світло, велике прозоре тіло. До нього й простували всі ті тіні, що їх побачила Галя, летів туди й великий сірий птах у сірому

костюмі, лакованих туфлях і в солом'яному капелюсі. Галя мовчки благословила їх і мала на те право, адже матір'ю вона ставала, творителькою життя, його охоронницею.

ЧАСТИНА ДРУГА. ГОЛОС ТРАВИ

Панна сотниківна

Це сталося вночі, коли місяць висів над їхнім високим дахом і розламувавсь у дрібних шибочках вікна, коли від неї пішов сон, а вона, розкинувшись у постелі, лежала поверх ковдри і гарячково дивилась у стелю, — здалося їй, що чиїсь руки сороміцько торкнулися її грудей. Було то раптово, аж вона здригнулася: місяць за шибками сколихнувся й затремтів, розширюючись на ціле вікно. У хаті стало видно, вона могла розрізнити найдрібніші візерунки на килимах, що ними обвішано було стіни. Це тривало, проте, лише мить, бо потім усе знову стало, як раніше: місяць заповнював лише півтори шибочки, в кімнаті стояла сутінь, було парко, а вона ніяк не могла заснути — намагалася вловити хоч якусь заспокійливу думку. Від того несподіваного ояснення залишилося тільки одне: відчуття доторку на грудях. Вона схвилювалася, та все довкола спало — всі речі в кімнаті було охоплено тим заціпенінням, яке приносить тільки сон, і сон прийшов до неї відразу, гойднув волохатим хвостом, огорнув її розмлоєне тіло, погасив думки, захопив на легкі сірі крила й заколихав, як дитину. І вона відчула себе дитиною, була-бо легка й радісна, весела й танцівлива. Скочила на бочку, на її кругле лискуче денце, вдарила чобітками й закрутилася. А тоді повільно падала між зелені хвилі літа, гралася з сонячними зайчиками, а потім збирала їх у пелену. І сонячні зайчики гралися з нею: один ускочив на уста, двоє — на щоки. І коли вона сміялася, дзвонили з неба голубі дзвони, а вона думала про те, що ось-ось стане дорослою, по тому плакала разом із дощем, бо дощ виявився дженджуристим парубком і залицявся до неї, танцював навколо, цілуючи їй білі босі ноги. І їй було приємно й солодко, здавалося — летить вона, як пташка, щоб потім схватись у високій тирсі й послухати цвіркунових секретів. Вони говорили поміж себе такі чудні слова і співали таких веселих любовних пісень, що вона боялася дихнути, аби їх не злякати.

Вранці сотниківна прокинулася з важкою головою. Сон був світлий, але щось тривожило її. Довго лежала, намагаючись упоратися з гарячою хвилею, що затопила їй груди, потім підійшла до свічада. Оголила праве персо, те, на якому відчула вночі доторк, і побачила на ньому темний синець.

Незадовго до цього був пущений на землю юний чорт. Він довго стояв заворожений у густому лісі й роззирався навдокіл.

Все було йому дивне й незвичне і зовсім не таке, як там, у п'ясу. Юний чорт вийшов на галяву. Між деревами розгорялося величезне світило. Під ногами заграла роса, і чорт став на коліна, здивовано розглядаючи чудові самоцвіти. Боявся торкатися їх пальцями, а коли торкнувся, розсипалися вони на тисячі дрібних променят, що запалили довкола тисячі інших.

Чорт звівся, коліна йому були мокрі. Як уві сні, пригадував настанови, якими напучували його, випускаючи на землю. Йому було говорено тоді довго й нудно, а він все це знав давно, тож крадькома зирив на вогонь: його захоплювала зміна спалахів, мерехтіння — постійний гарячковий рух. Подумав іще тоді: «Всі настанови мають рацію, вони даремно не даються. Ми народжені до чогось одного й не повинні переступати меж».

Тут, на землі, все було зовсім не таке, все у сто крат красивіше й привабніше, однак юний чорт не втрачав розважку. Зупинився поміж квіток: здалося йому, що це ті ж таки самоцвіти, яких тільки-но торкався, але пахливі. Чорт захоплено вдихнув повітря. Тоді сів на пенюк, поклав на щок долоню, і йому захотілося плакати. Від радості й надмірного розчулення; від того, що є отаке золоте кружало, котре гріє і так світить, що несила на нього дивитися; від дивного каміння, що розпадається, як торкнешся його пальцем, і від ще дивнішого каміння, яке пахне. «Світ значно багатший од наших первісних про нього уявлень», — подумав юний чорт. Дивився на світ широко розплющеними очима: перед ним хиталося зелене море. Було в ньому щось потаємне, щось таке, від чого чортова душа зіщулювалася, хоч він ніколи не втрачав поважності. Його пустили на землю з підозрою, що він так і не втямив урочистих настанов, хоч і сказав: «Я буду старанний!» — «Ти можеш стати білим хортом, — казано було йому, — вужем а чи гарним парубком. Можеш перетворитись у коня й помчатись, як вітер. Тобі надається сила для перетворень!»

Юний чорт пішов через стежку. «А що, як справді перекинутись у коня й помчати, мов вітер?» — подумав він, чуючи, як боязко завмирає душа. «Та коли ти порушиш закони нашого існування, — застережено було його, — залишишся тим, ким став. Став конем — будеш конем, став парубком — будеш ним, став хортом — у хорти перейдеш. І переймеш їхню долю».

Він був конем і дивувався на своє розкішне лискуче тіло. А тоді побіг. Застугоніла під ним земля, а він пізнав неземну радість. Вітер гостро бив йому в обличчя. «Я можу так домчати бозня-куди, — радісно подумав він. — Я вільний. Можу бігати й казитися, можу танцювати».

Звівся дибки і затанцював на лісовій галявині. Але танцювати конем було незручно, і він став парубком. Ударив у закаблуки, метнув полою свити і задріботів підборами. Йому весело

закрутилася голова, тоді він упав на землю, обіймаючи її обіруч, — дихав запахом пахучого зела. І поповз між бадилля золотим вигинливим вужем, світлячи розпаленими оченятами.

Проте й цього було йому мало. Скрутивсь у бублик і покотився стежкою, а коли не стало сили котитися хуткіш, перекинувся у білого хорта, який мчить через ліс швидше за вітер і має собі за помічника й невільника й той вітер, і сьогоднішній настрій, і це, він зупинився й кинув оком догори, сонце. Його засліпило проміння, залило з головою, і юному чортові здалося, що в нього розірветься від щастя серце.

Ранок привів до них студента, чорного і смаглявого. Зайшов до них наче ненароком, попросив води, й сотниківна винесла йому глибокого глечика — він пив і зорив поверх глечика на чарівну дівчину. День видався сонячний, перед цим сотниківна ходила по садку, намагаючись збагнути вчорашню ніч і свій неспокій, який так і не полишив її. Може, тому той пильний студентовий позир її схвилював, тож коли пішов, гречно подякувавши, відчула жаль.

Цвіли вишні, мов обілляті молоком, і цей колір знову нагадав їй минулу ніч і той спалах, коли все світилося таким чудним світлом. Стояла в саду й бачила крізь дерева струнку постать студента, котрий віддалявся, — аж дихати їй не стало чим.

Так минуло кілька днів, у суботу під вечір заїхав до них козак. Був шляхетного роду, про це промовляли одежа та зброя, золотий пояс та срібні остроги.

— А може, дасте мені кухоль води! — гукнув він голосно, і сотниківна аж рота розтулила від здивування: був цей козак одного обличчя зі студентом.

Це знервувало чи роздратовало її, але води вона винесла, і козак довго пив, зирячи на неї з-над кухля. Уздріла вона в тому погляді несподівану тугу, і стало їй на мент страшно. Швидко пішла, як тільки віддав їй до рук кухля, — чула всією постаттю: той погляд пронизував їй тіло. Потім вона довго кружляла по садку й дивилася, як скрапують на землю, наче сльози, білі пелюстки вишень. Жаль було від оцього опадання, через ці сльози, і вона, схилившись на лаві біля найбільшої й найстарішої вишні, даремно хотіла впоратися зі своїми почуваннями. Стискувала їй серце тривога, в'ялила тіло, і вона залякла, облита травневими пахощами й обсипана вишневими пелюстками. Захотілося їй утекти чи просто зірватись і побігти. Через луки, яри, долини, кудись у незвідь, але вона сиділа нерушно й дивилася, як грається вітер із леглим цвітом...

По кількох днях попросив пити третій подорожній. Був у міщанському строї, високий і вродливий, як і перші. І знову здалося сотниківні, що й він, і козак, і той студент, який при-

йшов перший, схожі один на одного, як три краплі води. Що й обличчя в них однакові, й постави, й голоси. І тільки добре розміркувавши, вона вирішила, що були вони й різні: два високі, а третій — нижчий, у студента сині, в міщуха чорні, а в козака зелені очі. Однак боялася вона їх однаково: не прості це подорожні, не випадкові, подумала, нині — щось інше...

Міщух також пив воду, в цього погляд був благальний. Звідкілясь усі троє знали сотниківну, бо назвали її на ймення, — вона ж бачила їх уперше. А може, хвилювали її не так ці перехожі, як ночі, які перетворились у неї на несподівані гульбища, коли вона танцювала, гарцювала, співала і гралася з зайцями, коли до неї зліталися пташки і сходилися звірі, а вона чулася поміж них царівною...

Тільки під ранок їй снилося щось темне й тривожне, і прокидалася вона з важкою головою. Оголювала груди й помічала на них нові синці. Проте від синців груди не боліли, а тільки солодко відчувалися, начебто ось-ось бризнуть молоком і заллють цілий світ. Вишні вже були залиті таким молоком, і коли опадало пелюстя, вона тихо й упокорено смутилася.

Ворожчина хата була зсередини така біла, що аж сліпило. Величезна піч виставляла, наче роти, кілька жерел, з них куріло синьо-брунатним димом, що пах сосною живоцею; попід стелею навішано пучків сохлих квітів та трав, а сама знахарка, пухкенька добродушна бабуся, здавалася скоріше старою служебкою, а не чарівницею. Незвичайні в неї були тільки очі. Великі й молоді, в які важко зазирнути, були вони настожені й несподівано бездонні.

Сотниківна сиділа на лавці й дивилася, як стара порядкує біля печі. Нарешті повернулася й кинула на стіл пучечок квітів. Квіти розсипалися на дошках золотими монетами.

— Чіт чи лишка? — спитала ворожка.

— Лишка, — прошепотіла сотниківна.

Звела погляд на стару, і мороз пробіг їй поза спиною. Перед нею стояла суха, зморщена, височенна баба. Волосся вибивалося з-під очіпка сивими пасмами, а очі... жахнулася чудернацького полум'я, що хлюпало з них. Від печі бухнув густий клубень диму.

— Плесни в долоні! — наказала ворожка.

Сотниківна сплеснула: в димі зблиснув, наче золота смужка, вуж, впав на підлогу й зойкнув, шалено викручуючись.

— Наступи! — скрикнула ворожка.

Сотниківна скочила, заплющилась і вдарила підбором. Відчула, як провалюється її нога в щось липке та м'яке, й кинулась убік, їй стало легше дихати, тоді вона звела очі й помолилася, шепчучи пересохлими вустами молитву. Перед нею

розгорнувся такий ясний блават¹, наче не стояла вона в хаті, а в просторому степу. На вікні не було перехрестя рами — зяяла в простір голуба пройма, з кутка, де мали б висіти образи, всміхалося до неї обличчя. За мить на його місці з'явилося друге, а тоді третє — вона впізнала всіх трьох своїх гостей: студента, козака і міщуха.

— Вони? — спитала гостро ворожка.

Сотниківна хитнула головою.

— Не думай про них, і покинуть тебе.

— Я боюся, — прошепотіла сотниківна.

— Саме тому треба про них забути, — повторила ворожка. —

А забути — це значить спровадити.

— А потім?

— Потім звільнення дістанеш. Купайся щодня у рум'янку й чебреці. — Їй терпко запахло сухими травами.

— Бабусю моя мила, — сказала вона. — Ви такі добрі...

— Таке вже моє ремесло, — мовила стара.

Вони сиділи в порожній хаті між білих стін, заклечаних сохлим зіллям. З печі пахло сосновою глицею, а стара ворожка знову стала пухкенькою добросердною бабусею.

— Нелегка моя праця, — зашамотіла вона. — Живу, донечко, між зілля і мушу знаходити серед нього лад. Пристосовую до людини — мусять поєднуватися. Кожна людина теж як зілля, і до неї треба ключа. Твій ключ, твоє зілля — рум'янок та чебрець. Світла в тебе душа, доню, — сказала стара, а на світло завше нетля летить. Не пускай її в душу, щоб не очорнила.

Сотниківна злякано зойкнула.

— Серед зілля, як і серед людей, змагання йде, — сказала ворожка. — Дня й ночі, темного і світлого. Але щось у твоїй долі чудне прозирається...

Дівчина глянула у вікно: рами стояли на місці. Тоді вона поцілувала ворожці руку й пішла через залиту сонцем стежку туди, де розливали біле молоко цвіту вишні.

Опинившись на землі, юний чорт став веселий і розбишакуватий. Як тільки запалювалася край неба зоря, вже хотілося йому розгулятися, вдарити об землю лихом і сколошматити світ. Може, тому так нетерпляче чекав вечора, а коли спадали сутінки, крався до мосту: тут біля води завжди можна було перепинити й полякати подорожнього. Любив він і посидіти у легкому смерку, слухаючи мелодійний дзюркіт води, аж забував часом про замислені пустощі. У легкому димі, коли так любо дзюркоче, йому ставало затишно й добре. Мріялося про далеке й несподіване, але був він ще юний, тож і мріяти не

¹ Б л а в а т — волошка.

вмів. Тоді знову виникав бешкетливий настрій, і з нетерпінням очікував на подорожнього.

Одного вечора він застав біля себе жабу. Лупила на нього баньки, намагаючись збагнути, що це за проява залізла під міст, а коли зрозуміла, вирішила, що краще сховатися під воду. Майнула перед чортом зеленим кажаном і вже досягла в леті води, коли якась сила повернула її, і жаба плеснулася на те ж таки місце, де сиділа передоцім. Чорт засміявся — йому те сподобалося. Жаба, проте, занепокоїлася. Вдруге метнулася зеленим вихором до води, але вдруге плеснулася на старе місце. Від цього вона вмерла, бо не витримало такого страху серце, і чортові на хвильку стало її жаль. В цей час через міст загуркотів віз, і він миттю забув про жабу. Вискочив на дорогу білим хортом і помчав за возом. Дядько, що сидів на передку, побачив білого хорта і вдарив по конях. Це була шалена гонитва: стугоніла земля, іржали коні, кричав дядько, куріла пилюка, кінські копита гупали по дорозі, наче хотіли пробити її наскрізь, — чорт повів воза вбік на забутий путівець, а звідти погнав його через поле. Коні мчали по ріллі, як по дорозі, трошили молодий хліб — навколо котилися зелені хвилі. Коні швидко втомилися і вже брели по коліна в зеленій воді, інколи й по круп, і голосно іржали, злякано озираючись. Дядько впав на воза і хрестив небо, а воно осипало на нього зелені краплі. Тоді дядько признався Богові в усіх гріхах, а коли й це не могло, забився під передок — коні наче через бурхливе море пливли. Роздимали ніздрі й хапали губами повітря — очі аж з орбіт вилазили...

Чортові дивно стало на цей страх. Він зіскочив з підводи, і та викотилася на дорогу. Спинилася; розкуйовджений і наляканий, зліз із воза дядько, перехрестився широко й роззирнувся. Місця йому були незнайомі, і він зачухмарив роздумливо потилицю...

«Чого мене бояться? — думав чорт, бредучи через хліб. — Адже я тільки бавлюся!» Йому самому захотілося стати отаким дядьком на возі, отож покотився дорогою, повільно впливаючи в кучеряві задимлені сутінки. Минав сади, що квітли, минав тихі, сонні села, переїздив мости. «Ото було б любо, — блиснуло йому в голові, — коли б і мене хтось полякав!»

Озирнувся, і серце його радісно тьохнуло — за ним таки помчав білий хорт. Ударили копитами коні, закрутився, замиготів довкола світ. Наче в каруселю потрапили й він, і хорт — помчали, ламаючи зілля й кущі, блакитні сутінки плеснули на них такою потужною хвилею, що юний чорт сп'янів, перекутився кумельгом і сам ударив копитами — помчав конем, а хорт іззаду вже вивалив язика, втомився і знесилів. Тоді стрибнув угору юний чорт, зчухрав з тополі листя й вичавив

сік із того зела над хортовою головою. Хорт заскавучав, облитий зеленою фарбою, приклеївся до дороги і обернувся старим як світ дідом. Відтак скочив юний чорт дідові на спину, але той знесилів до решти, упав і закотив очі.

— Ти чого? — засміявся юний чорт. — Умирати задумав?

— Тьху на твою голову! — втомлено звівся старий. — Думав, хтось із людей вичворяє.

Витер рукавом піт і сумно похилив голову.

— Заганяв я тебе, діду! — співчутливо сказав юний чорт.

Опівночі, коли найяскравіше загорівся місяць, стара ворожка вибралась у ліс по таємниче зілля. Крадькома пробралася через стежку, щоб її не побачив сусіда, теж характерник, який уже кілька місяців її висліджував, і з полегшею зітхнула, коли ступила на білу під місяцем дорогу. Ішла повільно, ніч була місячна й тепла, а вона виспалась удень і бурмотіла заклинання супроти лихого насланя. Думала про свої домашні клопоти й про сусіда, який заповзявся проти неї, і спершу не помітила, що її залило яскраве світло. Але розгорялося все дужче і нарешті стало таке яскраве, що вона спинилася, підвела голову і сторопіла. Але зметикувала кинутися відразу ж під тин, бо повз неї промчав з шаленою швидкістю вогняний смерч. Забилась у бур'ян і злякано звідти зорила: світло розливалось все більше, місяць розрісся на півнеба і кипів, наче молоко. Ворожка приплющилася, боячись, що осліпне від цього сяйва, але цікавість перемогла, і вона знову розплющилася. І здалося їй, наче йде землею величезний білий чоловік. Вимахує велетенськими чобітьми, аж нічого, крім них, не видно. Стара ворожка тричі перехрестилася і знепритомніла.

Чорти сиділи в пустиці з забитими вікнами, дід палив люльку, було затишно, лагідна півтемрява голубила їх і заспокоювала. Дід пихнув димом і несподівано всміхнувся.

— Нелегке наше життя, хлопче, — прошамрав він. — Але як ти мене, старого, підвів! І треба, щоб удалося таке капосне!

Юний чорт загорнувся у сутінок і дрімав. За вікном плюскотів дощ, а тут було м'яко й сухо.

— Багато я бачив за своє життя, — сказав дід, посмоктуючи люльку, — а от не підводив мене так, як ти, ніхто. Був, правда, колись один чоловік...

— Розкажи, — попросив юний чорт, поринаючи в солодкі хвилі дрімоти. Після сьогоднішніх жартів тіло боліло, і він з насолодою відпочивав у сутінку, що привіяв знадвору дощ.

— А хто це там носом сопе! — скрикнув, аж підстрибнув юний чорт, дід. — Ану вилазь!

Юний чорт здивовано помітив, як з-за цеглини висунулася чудернацька вусата голова, а за хвилю на долівку скочило, стукнувши ратицями, дивне розколошкане створіння.

— Прийшли в мою господу, ще й гарикають!

— Сідай до гурту, — мирно сказав дід.

— Домовик, — сунуло юному чортові лапу створіння. — Я тут хтозна-скільки, показалися мої господарі й покинули мешкання... Живеш, як собака! — Домовик зачухмарився.

Дід пихнув димом, юний чорт заколивавсь у дрімоті.

— Дай тютюню, — сказав домовик. Дід дав йому торбинку, і домовик заклав у ніздрю здоровенну нюшку.

— Тільки не чхай! — сказав дід.

— Як то не чхати? — домовик розтулив рота і ловив повітря, вибалушивши очі. — Апчхи! — вибухнув він, і юний чорт знову здригнувся. — А в цього малого, — сказав домовик, — нерви!.. Вже, як нюхати, — то й чхати...

— Не нерви, — сказав поважно дід, — а молодий ще... То от я й розказую. Наша доля незавидна: вірять у тебе — живеш, не вірять — умираєш. Скільки вже нашого брата переставилося ві за цапову душу...

— А мене дороги вабили, — сказав домовик. — Ну от і сталося: господар петлю собі накинув, а його жінка від того розумом розслабла. Отак і сиджу на пустиці...

Коливались у сутіні, й кожен думав про своє. Здалося тоді юному чортові, що десь на дні його єства щось пробудилося. Подумав, що варто розплющити очі — і світ залле такими барвами, що не витримає його молоде серце. «Хочеться мені чогось незвичайного, — подумав він. — Що ці жарти мені, коли від них нема доброго задоволення!» Він сидів і думав, п'ючи солодкий сутінок. Грала в ньому кров, і це так приємно було!

— Малий твій? — спитав домовик.

— Та не, — сказав старий. — Якийсь він трохи не теє... Спить, чи що?

— Спить.

Але юний чорт не спав. Коливало його в ласкавих хвилях, понесло через яри й долини, а на душі стало тривожно й смутно. Тоді він і побачив перед собою панну. Стояла серед саду, а довкола цвіли, наче срібні, вишні. Стислося в юного чорта серце, й важко дихати йому стало. Завмер, вдивляючись до болю в очах у чарівне видіння. Панна була гарна, такої краси ще не зустрічав він на цій землі, тож, дивлячись на неї, відчув на душі смуток і щастя.

На те заграли над його головою труби. Ревнули, наче сотня волів, загупали бубони. Застрибали тисячі тіней, чорних і вигнливих, які затанцювали шалений танок. І серед цього стуко-ту, реву, полиску тіл, біля чарівної панни, що витанцьовувала вайшпаркіше, упало його роз'ятрене, закривавлене серце...

Вчинити так навчила панну сотниківну ворожка. Мала піднятися, щоб ніхто не бачив, опівночі й прокрастися до церк-

ви, а там помолитися за спокій душі. Можливо, тоді спатиме спокійно і прожене своїх залицяльників, які почали приходити до неї щонаочі. Часом приходили всі три, а часом зливалися в одного — примушували її танцювати й веселитися цілу ніч.

Вікно було заздалегідь відчинене, і вона спустилася через нього до саду. Сад дихав утомою і сном, зітхав, шелестячи змореним листям, кущі витиналися, наче велетенські жаби, облиті цвітом вишні нагадували сиві голови. Пішла поміж тих голів, обережно ступаючи босими ногами, і їй здавалося, що це сниться їй важкий сон. У грудях жив неспокій, знайомий з ночей, коли до неї почали приходити чудні видіння. Вона сіла на садовій лаві й приплющилася, щоб угамувати хвилювання. Перед нею попливли сині смуги, і відчулася вона, немов на дні моря. Довкола плавали великі риби, а на них, наче на конях, перекинувши хвости через круп, сиділи русалки й покурювали маленькі тонкі курочки. Мали довгі, пофарбовані в зелене нігті, а груди було підперезано лискучими нашивками. Риби підпливали до неї й тупалися носами в скло — були наче у велетенській прозорій коробці. Внизу хиталися водорості й сидів зелений, зарослий мохом водяник...

Сотниківна розплющилася і скочила на ноги. Перебігла стежку до виламаної в паркані дірки й обпеклась у кропиві. Це остаточно її остудило, і вона завагалася: йти далі чи повернутися? Але ноги самі повели її до церкви, і за хвилю вона прослизнула досередини. Впала перед образами, але помолитися не встигла: знадвору почулися важкі кроки.

Зайшов студент. Тягнув на плечах труну, а коли поставив її на узвишші посеред церкви, роззирнувся. Місячне світло проливалось через віконця й тріпотіло на підлозі та помальованих стінах. Святі й титарі з оселедцями на головах дивилися чорними незмигними очима, наче хотіли зрозуміти цих людей, що так невчасно прийшли до церкви. Вгорі залопотіли крила, і студент здригнувся. Стояв у місячній стязі високий, гарний і смутний. Зітхнув тяжко і поліз до труни.

Стало тихо, дивно тихо, і сотниківна боялася дихнути, аби не виказати себе. Знову пролопотіли крила, а за тим вдруге почулися важкі кроки. У церкву зайшов міщух. Був у білій одежі й тримав перед собою свічку. Світло від неї падало знизу, і його обличчя через те було страшне.

— Ти вже тут? — спитав глухо. — Хочеш умерти, бо не полюбила вона тебе?

Сотниківна молилася. Гаряче вишіптувала слова, а на неї непорушно дивилися зі стін святі й титарі з оселедцями.

Втретє затріпотіли крила, і прийшов козак. Був у чорному й безшумно почав крастися до труни. Міщух різко повернувся, і вся церква раптом освітилася яскравим світлом. Воно потекло

через усі вікна, спадало з бані й залило церкву так, що та аж захиталася. Захиталися образи й мальовані козаки. В глибині церкви щось ухнуло й кинулося. В труні трупом лежав студент, а міщух раптом закричав, дико вимахуючи руками. Козак дивно підстрибнув, і сотниківна болісно зойкнула. Позаду в нього тягся довгий хвіст, а замість ніг виглядали брудні ратиці.

Сотниківна боролася з хаосом у собі, а може, боролись у ній сви. З'явилися золоті павуки на довгих тремких лапах, вони сплітали між сонцем та землею золоте павутиння, яке обилутувало дерева, як струни бандуру. І коли вона вистрибнула босовіж на іскристу росу, коли завмерла, зачарована довколишньою красою, з золотого присмерку виступили одягнені в барвисту одягу дівчата. Розсілися по цілому небі, зайнявши простір од землі до сонця, а біля сонця сів білий дід. Дівчата торкали струни-павутиння, лунала срібна музика — лилися чудові пісні. Дід ударяв раз по раз у сонце золотою булавою, і згори сипалися іскри; м'яко подзенькували дзвіночки, що їх безліч було розвішано довкола сонця. Похитувалися дівчата, плакали під їхніми пальцями золоті струни, а до сотниківни підійшов білий кінь і став, кланяючись, на коліна. «Сідай на мене, — сказав кінь, — я хочу тобі світ показати». Вона сідала верхи і мчала, наче вітер, і заспівувала й сама. А тоді танцювала на спині білого коня, і було їй світло, аж очі заплющувала. Тоді надбігав чорний кінь, сипав вогнем із ніздрів і мчав за нею, а сотниківна обхоплювала руками свого білого, і її душив страх. Може, через те опинялася на спині в чорного коня, відтак мчав за нею білий, але не міг наздогнати — вороний увозив її в царство тіней. Вона потрапляла на відьомський шабаш, де вигиналися чорні стрункі красуні, де струни викидали зруйновані мелодії і вила труба. Звук труби нагадував їй вовче виття, а може, й плач над померлим. Навколо відьом вистукували ратицями чорти і вимахували хвостами, розкидали полум'я, яке спліталось й творило довкола танцівників вогняне коло, — по той бік поля стояв білий кінь і тужно, заклично іржав.

Тоді до неї і підійшов юний чорт.

— Я тобі показую все це не дарма, — сказав він. — Хочу відкритися перед тобою — полюби мене!

Вона побачила темні чудові очі, в яких палав глибокий сум.

— Нам відведено мало часу для життя, — мовив він. — І ми, і ви, люди, піддані одному прокляттю: прийде огненний чоловік і потопче нас. Не губімо часу, панно, віддамося коханню, бо ж і ми, і ви однаково живі істоти.

— Але в нас є душа, — сказала сотниківна.

— Душа — це байка, — зашепотів чорт, простягаючи до неї руки. — Йдеться про мент. Хапай його, вдовольняйся, інакше ловитимеш самі хвости.

Тоді їй стало страшно.

— Не торкайся мене! — закричала вона, відштовхуючи гарячі руки, що бралися її обійняти...

Прокинулася серед ночі. Місяць густо заливав помешкання, в його холодному трепеті грали узорами килими. Довго дивилася крізь вікно на оті зорі в дрібних шибках, і душу її поймав дивний жаль. Тоді вона заплакала, бо в ній зібрались у цю мить усі світові болі, усі жалі, бо відчула на душі високе одкровення, яким обдаровує смертних життя лише раз.

— Я не піддамся тобі, чорте, — прошепотіла вона, — бо любов свята. Я хочу жити для щастя, а не для задоволення, адже справжнє щастя — це як чисте небо над головою...

До неї підходив білий кінь, і знову починалася шалена гонитва: мчав, як стріла, співали пісень дівчата, дзвонили дзвоники біля сонця, сонце саме було велетенським дзвоном, а сивий дід тримався за промінь і хитав той чудовий дзвін. Дзвонив він, як на Великдень, а сотниківна опустилася на коліна і звела очі догори — душа її заспівала разом з дівчатами.

Тоді підповз до неї чорний вуж і став навпроти на хвоста. Ударив темною головою їй у груди і скинув її з білого коня. Летіла, повільно обертаючись, у запаморочливу прірву, а біля неї бігли чудові сумні очі юного чорта, який дивився на неї і ніяк погляду відвести не міг.

— Слухай мене, кохана, — шепотів він. — Ми народжені у світ через випадок: і ти, і я. Ми прийшли сюди насолодитися місяцем та сонцем, росами й деревами... Дозволь, я тобі ще одне чудо покажу...

Вона сиділа на пеньку, що нагадував зручний услон. Перед нею лежала галявина з темно-зеленою травою й білими вогниками ромашок. На ній стояв чорний кінь, він голосно заіржав, а тоді метнувся через зелене поле. Підстрибнув угору, вище за дерева, впав на коліна і почав танцювати на задніх ногах. Срібні копита кресали іскри, і сотниківна зачудовано вдивлялася, як перетворюється кінь у красеня парубка. Вдарив парубок шапкою об землю, замиготів срібними підборами, застукотіла земля, заплакали дерева, гублячи, наче сльози, листя; тоді впав парубок на землю, і вона впізнала того вужа, що бив її у груди. Зціпила, щоб не закричати, зуби і непевно намалювала перед собою хреста...

Ішов дощ, а юний чорт забивсь у куток пустиці й печально звідти зорив. Дід викресав вогню, запалив люльку й пахнув димом. У цьому димі, серед м'якого затишшя пустиці, думав юний чорт тяжку думу. Зальоти до сотниківни йому не вдалися. Все, на що був здатний, виклав, і нині, коли в тілі не було сили, його опанувала нудьга. Сотниківна відтрутила його, це він добре зрозумів, але те, що почав він своє життя поразкою,

ве давало йому спокою. «Їх не зовсім можна зрозуміти, люди, — думав він, — адже я для неї всього себе клав!» — «Треба було взяти її одуром», — майнуло йому в голові, але здригнувся від цієї думки: не хотів бути схожим на інших.

За вікном ішов дощ, а чорт думав про сон, який побачив після останніх відвідин сотниківни. Приснився йому гарбуз, величезний, як бочка, той гарбуз котився на нього і ледве не роздушив. «Мені не заходило на звичайні зальоти, — думав юний чорт, — хотілося розбудити у ній потяг до волі».

— Таки не вдалося тобі взяти ту дівку, — сказав, попихуючи куривом, дід. — Бо дурний ти і несвідомий...

З кутка виліз домовик, зачухмарився і сів біля діда.

— Що зі мною буде далі? — сказав він. — Хата валиться, і мені вже до того байдуже стає... Дай-но нюшку!

Дід дав тютюну, і домовик голосно чхнув.

— Оце я з малим балакаю, — сказав дід. — Не взяв-таки тої дівки.

«Хіба вона дівка? — сумтно думав юний чорт. — Вона красуня, якої світ не бачив».

— Гарбузяку дала! — домовик колупнувся у зубах. — Чув, як кидався тут уві сні... Не з того боку, певне, танцював!

«Хай би вона була відьма, — думав юний чорт, — тоді б ми й айтися могли. Або ще простіше: вона дівчина, а я парубок...»

— Хотів її умовити, хе-хе, — захихотів дід. — А в нашому ділі так нічого не візьмеш...

Кублилися сутінки, пихкала люлька, а домовик чистив патичком ратицю. «У світі повинні бути відповідності, — думав юний чорт, — інакше він не триматиметься купи. Світ без гармонії ні до чого, бо, коли порушиться в ньому одна ланка, розсиплеться на сміття».

— Певне, і в коханні їй освідчувався, — глумливо сказав дід. — Мовляв, я таки чорт, але не чортівська моя любов, хе-хе...

— Я випробовував закон відповідності й гармонії, — сказав юний чорт.

— Що-що? — здивовано вирячив очі дід. — Щось ти заговоруєшся, хлопче... Закон... як ти сказав?

— Закон відповідності й гармонії, — сумтно повторив юний чорт. — Я не хотів її дурити...

Вони сиділи в темряві, замислені й похнюплені. Дід смоктав люльку, домовик чистив ратицю, а юний чорт думав.

Несподівано відчув — щось дивне коїться з ним. Здалося йому, що розчиняється в повітрі, вже розтала одна нога й починає розтавати друга. З жахом зирнув — ноги й справді зникали, наче горів чорний папір. Хльоснув юного чорта жах, але за хвилину стало спокійніше. За якийсь час він мав уже саму голо-

ву, а замість тіла — чорну купку попелу, що нагадувала форми його тіла. «Як мало я жив,— думав він, відчуваючи, як звуглюється його язик,— і ще нічого не встиг удіяти. Певне, не годиться нашому братові так захоплюватися красою — от і учинив я щось негаразд».

По пустиці потягло продувом, і він помітив, що вітер здуває його згоріле на попіл тіло. Лежала на підлозі сама голова. «Хай би лишилася голова,— подумав він.— Мені ще потрібно додумати одну важливу думку. Хвилинку, хвилинку,— попросив він,— я зараз її скажу. Немає ж ніякої рації відходити, коли тільки прийшов, коли тільки почав усвідомлювати себе, нема ж ніякої рації...» Але голова його тріснула, як старий горщик під важким чоботом. Величезний, важкий ступак наліг на пустицю й розтер її на порошок. Велетенська істота пронесла вслід за собою хвилі скаженого вітру — вона поспішала. Десь гримнув грім, а навколо задвигтіла земля.

Вранці сотниківну випроводжували в монастир, її посадили на вистеленого килимами воза, і візниця вдарив батою, поганяючи коней. Вони їхали довго, здалося сотниківні, кілька років, а може, кілька десятків років, бо коли панна витягла з-під килима люстерко, побачила раптом старе обличчя незнайомої жінки.

— Скільки минуло часу, дядьку? — спитала у візниці. Той не відповів, тоді вона торкнула його. Візниця похитнувся і звалився з передка: з витрухлої одежі випав на дорогу давно висохлий кістяк.

Вона, проте, не здивувалася. Зійшла на дорогу, і їй здалося, що побачила перед собою якесь сяйво. Звела руки, щоб помолитися, але помітила велетенського чоловіка в білих розметаних шатах — рушив на неї, махаючи в повітрі величезними чобітьми. Світло заливало простір рівномірно й монотонно, від того незвично знебарвлювалися дерева, що стояли обіч шляху. Побачила, як побігли по гілочках швидкі бузкові тіні, і дерева спалахнули малиновим вогнем, який одразу їх спопелив.

Тоді сотниківна побачила, що навколо неї згоряє цілий світ, вона впала ниць, але ще зберегла ту мить, коли свідомість нагадує спалах блискавки, яка немов застигла в небі. Пожадно вбирала все, що відбувається, в очі, бо їй раптом стало треба навічно це закріпити: попіл згорілих дерев, попіл згорілої дороги, що скручувалася, ніби зотліла тканина, кілька червоних гір і могутні вихори, що несподівано плюснули на неї. Вона встигла подумати, що все те може відбуватися не поза нею, а в ній самій, що життя її від якогось часу перетворилося на забуття; що вона в ньому, може, щось перебачила — її захопили швидкі палахкотючі червоні крила й піднесли над землею. І коли вона падала долі, уздріла раптом дуже чітко й близько від

себе великі, чорні, повні ясного вмиротвореного світла чоловічі очі, які вона знала колись давно, які, можливо, й полюбити могла б, але досягти яких так і не спромоглася.

Джума

Мандрівний цирульник відчув утому. Він зійшов з дороги і приліг у холодку біля самотнього куща глоду. Простерлося над ним високе небо, дзвеніли жайворонки, кущ уже був обплутаний вересневою павутиною, сюрчали коники, швидко пролетіла зграя горобців, великий лелека проплив над головою, виставивши довгого дзьоба. Цирульник заплющився: в очах замиготіли червоні смуги й плями. Він подумав, що цього разу шлях од села до села виявився надто довгий, — був уже голодний, але не хотілося рухатися й турбувати цю тишу й спокій. Не зле було б і напитися, думав він, та криниці поблизу все одно нема; пливли перед ним червоні смуги й плями, розжарюючи темряву, в яку поринув. Врешті, темрява теж була червонувата, і він розгледів у ній обрис — чи машкара, чи колода. Далі побачив незнайомі обличчя: одне, друге, третє, — були спокійні й холодні, тільки в кожного надмір розширені очі...

Цирульник розплющився й сів. Різонуло в очах від яскравого світла — з-за хмари визирнуло сонце. Хотів звестися, але незримий тягар зігнув його.

— От тобі й на! — пробурмотів він, упираючись обома руками в землю і знову намагаючись підвестись. Але тягар так само гнув його до землі.

Цирульник обмацав собі плечі, латану сорочку на спині, роздивився навкруги — на глодовому кущі червоно палали ягоди, і йому аж очі заболіли від цих вогників. Одначе треба було встати, і він, спершись на руки, напружився, скільки міг. Ледве-ледве розігнувсь, од напруги зросився лоб, тремтіли руки, віддих став важкий і нерівний. Перехрестився, зирнувши на небо, і йому наче полегшало. Підняв із землі торбу зі струментом і здивувався, яка вона легка.

Тягар зі спини, проте, не спав, гнітив його так само, але він вирішив іти — до того ж віддалік виднілись уже перші хати села. Вийшов на дорогу і спробував закинути торбу на плечі. Але вона ніби вдарилась об щось тверде і знову злетіла йому до рук. Повернув голову, зазираючи за спину, проте не побачив нічого, хіба що туман простелявся за ним, не дуже густий, однак непроглядний. Цирульник накрутив на руку шворку від торби й наліг на ціпок. Тягар зі спини не спадав, він крекнув, підкинув його, мов лантух, і ступив крок.

Ішов важко й повільно. Навколо блимотіли квіти. Розросталися, більшали на очах ромашки; і гойдалися десь над голо-

вою, гули великі, як лелеки, бджоли — цирульник бачив їхні вирячені очі, — трава здіймалася, ніби дерева, шумів вітер, і ці дивні дерева гули. Виліз здоровенний, як теля, цвіркун і подивився на нього з тупою байдужістю. Позіхнув, розтуляючи сірого беззубого рота, й почухмарився. Цирульник витер з чола піт і зненацька відчув, як щось лоскоче йому шию. Змахнув рукою, тоді наблизилося до вуха щось жорстке, наче губи.

— Зараз тобі полегшає, — сказав чи він сам, чи інший голос.

Знову озирнувся — туман ніби порідшав, квіти швидко меншали, дрібнішали цвіркуни та бджоли, пташки з шурхотом зірвались у повітря, і він відчув з полегшею, що тягар йому трохи спав. Сів на узбіччі й передихнув. «Такого мені ще не траплялося», — подумав, поступово доходячи тями.

Село вже було недалеко, і він знову взявся за ціпок. Ззаду на нього кинулося довге вечірнє проміння — тінь його видовжилася й лягла на дорогу. Цирульник здивовано вдививсь у ту тінь — бігла перед ним, наче стежка. Ступав на неї, а вона рвалася з-під ніг, ваблячи й принаджуючи. Мала дивну голову — колода, а на ній стримів великий, мов лантух, горбисько.

Вранці цирульник вийшов на сільський майдан. Ішов порожньою вулицею й дивився, як сходить сонце. Було неселе й умите, блищала трава, довкола стояла тиша — село іще спало. Він не гаяв часу, навіть не зайшов до хазяїв, у яких ночував, а відразу ж поспішив на майдан. Сів під крислатою липою й розклав свій струмент. Але люди до нього не сходилися — майдан був порожній, порожні були й вулиці.

Вчора прийшов сюди й був гостинно стрінутий. Переспав, прокинувся просвітлілий, здавалося, полегшало й спині. Однак навколо дивно порожньо. Сидів біля свого струменту, і до нього ніхто не приходив. Він навіть гукнув:

— Гей, хто хоче причепуритися! — Але вітер погасив його голос.

Висла густа тиша, сонце вже підбилося високо, вітер схитнув липу й затанцював на листі. Цирульник скинув брилика, вітер скуйовдив йому чуба. Хати стояли принишкло й насторожено, а над ними не курилося димком.

Обличчя в цирульника видовжилося. Ще посидів якийсь час, приглядаючись чи принюхуючись, а по тому звівся. Був здивований і посмутнілий, і це здивування повело його до першої хати. Обережно зайшов на обійстя, наперед відчуваючи щось лихе. Ще більший подив охопив його — серед двору лежав, виваливши язика, мертвий собака. Цирульник відчув, що й хата дихнула на нього пусткою. Торкнув двері — все в ньому напружилось, — але довкруг було тихо. Переступив поріг, тремтячи, — в ніздрі вдарив дух мертвого тіла й пустищ. На столі лежали хлібина, грудка солі й стояв штофик горілки.

— Чи вдома пани господарі? — спитав тонким голосом. Його починало трусити. Було тихо, так тихо, що чув власне дихання.

— Гей! — гукнув тим-таки тонким голосом. — Чи вдома пани господарі?

Боявся ступити до світлиці — лише наблизився до дверей, безсилий спинити трем у колінах. Зазирнув досередини й заплющився, бо хвиля нудоти прокотилася по тілу.

— Ну, звісно! — пробурмотів, уже повертаючись до виходу. Йому бракувало повітря.

Цирульник вийшов надвір. Чудне заціпеніння охопило його. Сів на ганкові й утопив обличчя в долонях. Пальці йому все ще тремтіли, а перед очима пропливали якісь незнайомі обличчя. І він відчув жах. Хлюпнуло межі очі чорним димом, чорною водою, слизькі вужі поповзли йому в душу, і він зрозумів, що не витримає. Скочив на рівні й кинувся на вулицю.

Тут було так само порожньо. Знову не міг отямитися: вчора він прийшов сюди — село було спокійне й мирне.

— Гей! — загукав раптом цирульник на все горло. — Чи є тут хто живий?

Прокричав це ще раз і ще. Але відповіддю було безгоміння, і він став задкувати, відчуваючи, як хльоскає його, мов батогом, той-таки жах. Стояв серед порожньої вулиці у полотняних штанях та сорочці, і йому здавалося, що він досі спить, що це страшний сон, який зникне, варто тільки прокинутися.

Цирульник сів біля якогось тину й заплющився. «Треба заснути, — подумав він, — перебити цей сон іншим». Однак навколо стигла та ж таки моторошна тиша, а цирульник був людина твереза. Він бачив, що тин, на який спирався, був справді тин, покритий дорожньою курявою, — з потрісканого паліччя луцилася кора. Перед ним стояла хата, і він уздрів її посинене вікно й шибку, складену з двох шматків скла; білу стіну, обляпану брудними цятками від дощу; солому, що вкрилася зеленим мохом, а з неї вибилася біда й хирлява травинка. Це все було надто зрима, як і його закіптюжені босі ноги, як слід од воза, вчавлений у сірій землі. Побачив ще свіжі кінські кізьяки й застромлену кимось у тин жовту квітку. «Треба тікати, — стукотіло йому в скроні, — а то ще не вийду звідси».

Згадав про струмент, розкладений на майдані, — могли б украсти, доки він ходить. «І то було б добре», — пробурмотів, з острахом позираючи на хату з обляпаною стіною.

Звівся й обтрусив порошок зі штанів. Хотілося, щоб ця тиша хоч якось сколихнулася, хай би й напали на нього собаки. Але йшов порожньою вулицею, і навколо не чути було ані звуку. «От би зустрітися з кимось, — уже з відчаєм подумав він, — і попросити хоч би тютюнцю до люльки». Цирульник знову ви-

йшов на порожній майдан — тут і досі гуляв вітер, звіюючи куряву. Під липою лежав струмент, якого ніхто не зачепив, — вітер устиг зав'язати його сірим попелом. Він згорнув шматину, струсив куряву і вклав струмент у торбу. Тоді ще раз обдивився довгим поглядом хати, порожній майдан, вулицю, що тяглася вглибину, — здалося, йому зовсім небагато треба, щоб почувися щасливим: хай би загавкали собаки чи заревіла худоба. Але навколо було пустельно, аж холодно, і він розбито й утомлено рушив із села, відчуваючи на плечах осоружний тягар, а на душі скімливий жаль.

Мандрівний цирульник був немолодий. Хтозна-скільки блукав він дорогами, обличчя його обвітрилося й покрилося густим закальцем, лоб був помережаний зморшками, очі — наче зашнуровані в мішечки, великі губи потріскані й сухі, а над ними — сірі кущики вусів. Одежа завжди абияка — полотняні штани й сорочка, на голові — брилик. У торбі — пара чобіт та струмент, зілля та ліки. Він ходив дорогами, зігнутий і замислений, — його вже знали по селах давно. Коли з'являвся, до нього валом ішли люди, — на сільському майдані ставало весело, бо він, працюючи, завше пританцьовував і наспівував. Заможніші хазяї кликали його до хати, частували обідом і чаркою, а тоді вже — всілякі замовлення, ради й чепуріння. «Хто хоче чепуритися, — гукав він веселим голосом. — Дідів роблю хлопцями, а бабів дівками!»

День був сухий, з різким теплим вітром. Цирульник ішов дорогою, важко переставляючи ноги. Довкола німіли лани, оцетинившись високими стернями, бовваніли самотні дерева й кущі, розтикані тут і там, — він плентався від одного дерева до другого; вітер кидав в обличчя курявою, хрумтіло на зубах, а йому нестерпно боліли плечі — тягар зі спини не спадав. З кожним кроком начебто наростав і притискав дужче: горб був високий та гострий — він це бачив на власній тині. Але треба було йти, — не мав у роті сьогодні ні крихти. Село, яке так тяжко вразило його, вже сховалося з очей, і він плентався полем, вислаблий і знічений.

«Чи не смерть то моя?» — подумав, зупиняючись біля невеликої обскубаної груші. Під нею було густо грушок, і він став їх жадібно їсти, не помічаючи ні терпкоти, ні смаку. Ліг на траву, вітер обвіяв обличчя, і він подумав: отак би лягти й заснути навіки або ж заснути і, прокинувшись, переконатися, що все це тільки запаморока. Він лежав, і йому важко ніла спина, боліли плечі й віддавало в шию. Голова каламутніла, він дивився щілинками напіврозплющених очей туди, де громадилися хмари й подекуди зблискували сині латки неба. В цій хвилі не було в нього ні болю, ні урази — тільки глухе здивування, з яким дививсь у небо, і глуха туга, що гойдала його

й пригашувала мозок, який заволікався м'якою вовною. Здавалося, що нею заросло все небо й земля, млоїлося в очах, судома стискала горло, і він тільки тепер відчув, які терпкі були грушки, що їх наївся.

Але не міг лежати — до вечора хотів утрапити в село, де сподівався на вечерю й звільнення від цього насланя. Звівся, спираючись на руки, й розбито почвалав дорогою. Як і того разу, побачив на узбіччях велетенські, більші за людину, ромашки, бджіл, як лелек, що гули над тими квітами, врешті, й самого лелеку, котрий стояв, як журавель, біля криниці. Цирульник згадав, що його давно палить спрага, схопив лелечий дзьоб і спустив його в темну прірву криниці. Лелека пив воду, а він зазірав до того джерела, безсило черкаючи долонями прохолодну вільгість.

— Ну, годі! — пробурмотів він, втираючи сухі уста.

Десь близько уже мало бути село, воно й справді з'явилося попереду — мерехке, як марево, з липами, в'язами й білими, наче мальованими, хатами. Путівцем гнали худобу — знялася сива курява, пастухи й череда пливли в ній, наче по воді йшли. Цирульник повеселів, відчув на губах смак свіжого молока, аж слина потекла, побачив його теплу густину й бульбашки поверх на краях кухля. Наддав ходи, височезна трава зашелестіла услід, наче очерет, і він пішов між того очерету, змагаючись із вітром, який дув в обличчя, і відчуваючи, що геть вислаб і йому стає все важче долати цю дорогу.

Цирульник любив входити в село, коли спускається блакитний сутінок, затихає вітер, змовкає худоба, чоловіки виходять із хат і сідають на призьбах, жінки стелють у садках обрус на столи — пахне вечерею, теплим молоком, спілими яблуками. Чується рип журавля біля криниці, неголосна жіноча розмова, покашлювання дядьків, які смалять на призьбах люльки з вишневого кореня, погуки матерів, дитячий гамір, поквокування курей, що всідаються на сідалі. Хати відпочивають, розхиливши двері, — всередині гуляє темна сутінь. Люди в цю пору м'якшають і добрішають, завертають подорожнього й запрошують на вечерю, особливо коли йде цирульник. Він постриже й виголить, причепурить вуса й бороду, дасть жінці трави на неміч. Питиме молоко й оповідатиме дітям казки. А молоко, яке він вип'є, буде свіже й тепле, за це молоко він ладен вивернути всю свою торбу, він щедрий, як щедрі до нього й господарі.

Цирульник бачить все це, приплющивши очі, — до села вже зовсім близько, він хоче насправді до нього дістатися. Не любить турбувати господарів, коли ті облягаються. Запах сіна, на якому він спатиме в повітці, вже й зараз лоскоче ніздрі, як і запах молока. Сонце б'є йому в спину, він бачить перед собою довгу горбату тінь й напружує силу, бо попереду село, його

вечірній молочний дух, його теплі сутінки, що пахнуть сіном та яблуками. В таку хвилю цирульник і сам добрішає, дивиться лагідним зором, хоча тягар так само чавить на спину. Пригадує знайомі обличчя: він знає це село так само давно, як знає його воно. Дерева ближчають, біжить біла дорога, стелються смужки від коліс, вони теж біжать, начебто їде він возом. Цирульник зустрічає першого чоловіка й вітається. Той вітається також, і цирульник задоволений — за кілька хвиль увійде в село, де його зустріне добрий дух сіна й молока, добрий дух людської праці й гостинності.

Але вранці цирульник знову відчув страх, що вповз йому в груди слизьким вужем. Навіть здалося: тут, серед майдану, осілося безліч гаддя, яке обплутало його тіло, сичить ув очі, а він, мов кам'яний, сидить серед нього, даремне розклавши струмент. Гаддя холодне й гидке, а він виповнений здивуванням та болем. Й досі наче спить, бо де це бачено, щоб було стільки гаддя і щоб воно обплутало так людину.

— Був один хлопець, — шепотів його сухий язик, начебто оповідав дітям, — який скликав гаддя...

«Повелитель гаддя!» — подумав він.

Танцювало листя на липі, струмент укривався курявою, він сам покривався тією курявою, і там, де пролазили вужі, курява злизувалася — залишалися смуги, а може, це так темніє йому в очах? Були ті смуги наче дороги в степу, і по них повзли великі, мов ягнята, мурахи, дивилися на нього й на світ, і він раптом злякався: а що, коли все повторилося? Відчув, як закололо йому під серцем. «Вже добралися й туди», — подумав він про мурах. Сидів на порожньому майдані й думав, що таке не може повторитися двічі, голова в нього надто втомлена, щоб удруге витримати той жах.

— Вже час би й худобу виганяти, — сказав собі.

З двору, де він ночував, теж не вигонили корів, і він пожалкував, що таки не зайшов до хати, як прокинувся, — не хотів набридати. Звівся на ноги й рушив порожньою вулицею. Дивна тиша огортала його — ні гавкоту, ні запаху диму, ні квоктання курей, ні півнячого співу, ні іржання коней, ні мукання корів. Голова його була втомлена.

— Двічі нічого не повторюється, — сказав він.

Німі вулиці, німі городи й двори, німий майдан, лише дерева говорять — лопотять і лопотять, начебто не можуть нагомонітися. Німували журавлі біля криниць, опустивши дзьоби в студениці й безперестанку п'ючи воду.

— Гей, скільки можна пити тої води! — пробурмотів він, все ще намагаючись утримати свій чудний настрій сну. Бо то не може не бути сон. Він раптом озирнувся: за ним повзло, аж дорога стала чорна, гаддя. Всі разом підняли голови й сичали.

Він майже побіг, щоб позбутися видива, — боявся вірити й розуміти те, що накладалося одне на одне з такою нещадністю.

Ускочив у двір, де ночував, його гнав біль, гострий та холодний, мов шабля. Побачив садок біля хати і стіл, за яким учора вечеряв; собаки не було — лежав, певне, в буді; побачив зачинений хлів, а звідти — ні звуку; зачинені двері й завішані вікна, а на стрісі — порожнє гніздо: ні лелеки, ні лелеченят.

Він позадкував з двору, бо душа його вже осягла те, чого не розумів мозок; врешті він давно це знав — ще коли побачив порожній майдан; відчув, як лопнула тихо, без звуку, наче хто дихнув, ота павутинка, єдина квола сподіванка, що двічі нічого не повторюється. Цирульник згубив брилика, волосся було геть сиве, розтріпане вітром і склеєне потом; йому здалося, що на спині в нього кривава рана, і він став скрадатися попід парканом, щоб тихцем вискочити із села.

— Це я, я! — казав він. — Все це треба було зрозуміти раніше — той горб не просто горб! — Він повторював однотонно, наче крапала вода: — Це я, я! Недаремно все довкрузь розросталося й ставало таким чудним. «Все це один вузол, — подумав він. — Це я, я погубив обидва села!»

«Ну от, — подумав він зморено, коли відбіг так далеко, що не бачив поселення, — знову те саме!» Перед ним здіймалася стерня ледь не людського зросту, він ішов між цього дивного лісу рурок, у які свистів вітер, на плечі боляче тиснув тягар. Він раптом спинився: сірі хмари повили небо, сірі гуси летіли по ньому — все це сповнювало світ сірими драглями. Він обдивився поле — навколо ні душі, а збоку — зарості верболозу. «Річка!» — подумав він.

Поступово спадало збудження — стерня бачилася мов стерня, а небо як небо, набрякле й сіре. Він довго стояв у тому полі серед почорнілого пагіння; над головою крикнула сорока — вітер схопив її і жбурнув убік.

Стояв серед великого порожнього поля, вітер гнув на межі вибілену траву — вижухлу й суху. Він згадав, яке село лежало перед ним, і тихо прошепотів його назву. Вже надходив вечір. «У селі вечеряють», — подумав він. Спадає сутінок, м'який, голубий, затихає вітер — чоловіки виходять із хат, сідають на призьбах, жінки стелють у садках обруси на столи. Він бачить обвітрені обличчя, зарослі щетиною, чуби, яких давно не торкалася рука цирульника, чує неквапні розмови про білий світ. А це вже він оповідає казки дівчорі, що аж вуха порозвішувала; ось потай прибігла до нього по зілля молодичка, зазірнули дівка чи парубок, які захотіли любасного зілля...

Він стояв серед голого поля, малий, зігнутий, у простій полотняній одежі, його босі ноги були темні, неголене обличчя обросло густіше, під куцастими бровами світилися насторо-

жені очі. Вже не міг нести на плечах той горб — знав, що не вступить із ним у жодне село. Згадував знайомі обличчя, і дивна лютість поймала його.

— То оце б я мав піддатися! — гукнув він, намагаючись обхопити себе руками за спину.

Ляпав по спині долонями, тоді упав на стерню й почав качатися: бився горбом об землю, дряпався об колючки, аж сорочка подерлася, ковзав спиною, намагаючись зчесати той проклятущий горб, але тільки-но зводився, тягар знову клався йому на спину. Лютість торсала його дрібне тіло, вовняні клубені забивали мозок, він біг і падав, знову качався по стерні, а тоді знову біг, кричав, аж кривавилися йому вуста, очі палали болем та жахом, сорочка вже висіла на ньому клаптями. Але тягар не спадав: відчував його усім своїм збуреним єством, хоч не знав: була то жива істота чи мара? Часом йому здавалося, що зшуровує з себе ту бридоту, але це була омана.

Тоді він побачив палицю. Лежала на стерні, жовта й довга. Схопив її і люто вдарив себе по спині. Бив і гатив себе, — палиця вже горіла червоним вогнем, — аж доки стратив усю силу і впав обличчям на сиру прохолодну землю.

Лежав долілиць, розкинувши руки й ноги, поклав підборіддя на траву й дивився. Вже перейшов поле й був біля верболозу. Шуміло листя, він побачив між гілля синю смужку води — торкнулася її швидка синя пташка. Він подумав: «Воно перемогло!» Вже не мав сили боротися, а важкий горб, як раніше, давив його. Обливався холодним потом і намагався не згадувати про нову дорогу й про нове село. Бачив знову людей, з якими прожив усе життя, яких чепурив та лікував. «Ці люди приймуть мене, — подумав він. — Воно знає, що ці люди приймуть мене!»

Дивився на верболози, на смужку води, і в ньому знову закипала лютість. «То оце б я мав піддатися?» — подумав він. Тоді нова сила влилась у його змучене тіло, молода й мужня. Він аж скрикнув, як звір, що викликає ворога на герць.

— І ти, і я! — проказав крізь стиснуті зуби й, напружившись, поповз по траві, тягнучи своє тіло й тягар на ньому.

— І ти, і я! — бурмотів він, помалу вповзаючи у воду. Повз по дну річки, відчуваючи, як тіло його заливає водою, і знаючи, що разом з ним порине й воно. Вхопився за водорості й ковтнув води. Пив з дивною насолодою й пожадністю, аж доки розчинилося перед ним каламутне марево. Тоді відчув, як вода перетворилася на вогонь, що обхопив його голову й тіло. Вогонь спалював і зілля, за яке цупко тримався руками. Підхопила його хвиля й понесла. Розкришився пекучий біль і заблищало голубе, червоне й жовте скло — в цю мить оглушливо вибухнула темрява, і він покотився в її неозорість.

Що символізує образ дому в романі «Дім на горі» Валерія Шевчука? Висвітліть значення портретів як засобу зображення внутрішнього світу героїв. За допомогою яких засобів твориться образ Галі? Яке значення мають ірреальні видіння Галі?

Яку легенду про жінок і чоловіків дому на горі розповіла бабуся? Що вони символізують? З'ясуйте художню функцію кольорів у творі.

Розкрийте значення фантастичних елементів у новелі «Панна сотниківна». Чи дотримується сотниківна «закону відповідності й гармонії»? Якими мотивами новела перегукується з повістю «Вій» Миколи Гоголя?

Чим займається Джума в однойменній новелі? Що приніс людям дярульник, коли на нього звалилася темна сила? З'ясуйте роль підсвідомого, потойбічного для розуміння характерів обох новел.

Які моральні закони буття утверджує письменник у романі «Дім на горі»? Яке значення символіки у творі?

НЬЮ-ЙОРКСЬКА ГРУПА ПОЕТІВ

Ця група митців-модерністів виникла в середині 50-х років ХХ століття в Нью-Йорку. Їх об'єднує у світоглядному плані філософія екзистенціалізму, яка проголосила людину найвищою цінністю буття, ствердила неповторність «я» особи, її активність, стоїцизм перед злом. Естетична платформа групи передбачала широкі можливості для творчого самовияву митця, відкидання регламентованих канонів, віджилих традицій і деполітизованого мистецтва, яке переважало тоді в Україні і в творчості діаспорних митців старшого покоління. Представники Нью-Йоркської групи продовжили новаторські здобутки поетів доби «Розстріляного Відродження», водночас орієнтувалися на модерну літературу Європи та Америки, культивували верлібр. У своїх художніх шуканнях синтезували сюрреалізм з іншими модерними стильовими течіями, внаслідок чого їхні твори побудовані на поетиці потоку свідомості, закодованості образу, герметизмі, асоціативному письмі, що не збігається з прямолінійним реалістичним розумінням образу, а відбиває внутрішні порухи серця і душі людини у складному й хаотичному світі. Однак художній світ творів цих поетів не пориває з національними первнями й образами, які вибудовують неповторну картину буття людини ХХ століття.

Богдан Бойчук

(1927)

Один із засновників Нью-Йоркської групи поетів, у чиїх творах центральне місце посідає внутрішнє «я» ліричного героя, крізь призму якого відбивається світ болю, самоти і любові до людини. На художню картину світу митця великий

вплив мала філософія екзистенціалізму, а тому його ліричний герой осмислює життя як вибір: кожному мить особа обирає вчинок, роль, лінію поведінки в боротьбі зі злом. Мужність і відвага визначають обличчя ліричного героя, який утверджує гуманізм як дію. Богдан Бойчук народився 11 жовтня 1927 року в с. Бертники Монастириського району на Тернопільщині. З 1949 року мешкає у Нью-Йорку, де закінчив коледж з електроніки. Автор збірок поезій «Час болю» (1957), «Спомини любові» (1963), «Вірші для Мехіко» (1964), «Мандрівка тіл» (1967), «Вірші вибрані й передостатні» (1968), «Людина і...» (1973), «Третя осінь» (1991), поем «Земля була пустошня» (1959), «Подорож з Учителем» (1976), драматичних творів «Голод» (1963), «Дві драми» (1968), роману «Дві жінки Альберта» (2002). Разом із Богданом Рубчаком упорядкував антологію новітньої емігрантської поезії «Координати» (1959). Переклав по-англійськи твори Богдана Ігоря Антонича, Івана Драча. З 1991 року в Україні редагує журнал «Світо-Вид».

* * *

Десь суть була,
осталися одгадки,
 десь дім стояв,
та як його знайти?

Мій шлях
неждано виховзнув
з-під ніг,
піском розлився
в безконечність.

Я йшов
і по коліна груз
в темноті.
На грані світляних
 років

являвся часом день,
і час від часу зірка
падала комусь
в долоні.

Так:
десь дім стояв,
 а може, не стояв;
була десь ціль,

а може, не було.
Я йшов кудись
і знав:
мій шлях — в нікуди;
я йшов і знав:
мій хід — життя.

МАТЕРІ

I

Прив'ялий кущ бузка
і грудку глини.

Більш нічого.

За все:
за передертий крик
на ложі родження

і смерти,
за біль,
що омотав утробу,
за стогін,
скривлені уста,
і за дитя в твоїх колінах,
що бризнуло плачем.
За все.

II

Руками,
як сухі гілляки,
каміння буднів кидала,
одна,
а біля ніг
їжачилось,
гарчало,
голодною собакою
життя.

III

З-під чорних брів її
журчали сльози,
падали на мене і пекли.

Як викричати
сльози материні,
як вистогнати пісню
про кістяк,
про жовті руки,

про червоний кашель,
і про щось тепле в грудях,
як любов?

IV

Я бачив Богородицю над нею,
я бачив схилений на шибу мирт
і чорні двері.

V

І я приніс тоді
прив'ялий кущ бузка
і грудку глини.
Більш нічого.

Бо в мене: тільки жаль,
бо в мене: лиш червоний
кашель.

І ще щось тепле в грудях,
як любов.

ТАК МОЛОДІСТЬ СПІВАЄ

Нічні співи

Місяць витягає з пам'яті співанки
і кладе між губи смаглявих дівчат:
*ой, прийди ти прийди опівночі,
заплетемо руки в виноград.*

Вечір затирає дівчатам зіниці,
заклина устами точити пісні:
*ой, прийди та прийди на часочок,
пошукаєм долі на землі!*

Пісня незнаній

Твою смагляву шкіру
мазали оливою
південні ранки,
сонце рум'янило
пополуднями
твої уста.
Небо хлюпнуло тобі в зіниці,
де весною

кільчиться,
росте.
Як циганка
через вечір
брови перегне,
без тривоги
на дорогах
відшукай мене.

Вечір

Гарячка спалила землю,
яка лежить, натягнувши на очі присмерк,
і тяжко дихає.

Під веретищем неба
повніє місяць,
і яснішає на землі.

До жінок, що широкими клубами
вросли у призьби, поволі ідуть мужчини,
і яснішає на душі.

Викликання

Місяць віддихає в річці,
умивається прозорою водою.
А я лежу.
Небо нахиляється до мене,
відчуваю на собі його блакитне тіло.

*Ой, прийди
і вихили мені
свої уста,
немов кубок води.*

Внизу ялиці й сосни
віддаються темряві
і виділяють
запахи живиці.

*Ой, прийди!
Нехай тобі засне
між персами
півмісяць молодий.
Прийди.*

ДОЗРІВАННЯ В НЕБУТТЯ

Красвид 1933 р.

вас кинули удвох під шар землі
вона тепер лежить на тобі
і усміхається без уст
розмокла глина затікає вам в зіниці
(а ви себе не знали на горі)
і тяжко бачити в могилах людські лиця
вас кинули удвох під шар землі

тож пригорнися білим почуттям до неї
бо світ затишніший і ліпший під землею
вас кинули разом

Обряд літа

На плотах
вмирало пізнє літо,
йому
світився соняшник
в очах
і скапував у жито.

Господь кропив з живущої руки,
але не міг
нічого воскресити.

ЧАС ЗУСТРІЧІ В ПОЛІ

1

Я вчуся ходити окраїнами життя.
На вітрі — небо
нап'яте.
Я хитко ступаю окраїнами рядків
і вчуся тебе кохати.

2

Визираю тебе з-поза днів,
аж ти являєшся
в полі.
Зійди до мене схилом слів,
я вимолив цю мить у долі.

3

Нас відтінює гілкою берест,
коли ти стоїш
серед ночі.
Мене ж проникає непевність,
і никнуть в темряву очі.

4

Наші життя розминалися мимо,
коли ти пристала, щоб
гілку нагнути,
коли нахилився світанок,
щоб я тебе міг досягнути.

5

Губи твої мають посмак роси.
Чому ти так пізно
прибула?
В мою свідомість скрапує щомить
минуле.

6

Пригортаю тебе, а ти
весною хочеш мене
вразити —
та губишся в гущі років,
без тебе прожитих.

7

Відчуваю форму твою при собі —
чому ти така
молода?
Спішу за контурами твого погляду
і доганяю час.

8

Ведеш мене по словах до себе,
відхиляєш набік
минуле.
Поразений в серце чуттями,
стою розгублений і чулий.

9

Витираєш гілкою губи,
заходиш в моє
життя.
Дивлюся з острахом в рівні
безмірні поля.

ПОДОРОЖ З УЧИТЕЛЕМ

(Уривки з поеми)

I

Рід проходить і рід приходить,
тільки земля стоїть воніки.

Еклезіаст. 1:4

1

Мені свідомістю тече ріка минулого,
і падають роки,
щоб серце до любови привернулося
і гоїло по цей бік (чи по той) стежки.

Бо бертницькі поля і зруби
нашіли в мозолях стогів і хат,
а Грицеву гору толочила худоба,
і вітер прохолодь з діброви видихав.

Невірна ніч топилася в полонці,
і росами вкривалася земля.

Дядьки котили на піддашшя сонце
і тяжко йшли в поля.

Гойдали нас берези білокорі,
і ми ліщиною збивали з неба пил.
В багаття пхала жовті руки осінь
і гріла лико жил.

Ми босі бігали стерниною життя,
аж дні вгиналися і гасли,
і не побачили у гаснучих садах,
як мати захлинулася червоним кашлем.

4

І як тепер вернутися назад,
віддерти від минулого сучасне?
І як збагнути незбагнений лад,
збудить любов погаслу?

І як пройти по озері плачу,
не тонучи вернутися до суші?
Як стопами відчуті землю запашну,
і викрутити, як ганчірку, душу?

5

Бо зими, як колись, топилися в полонці,
зеленим задихалася земля,
дядьки котили на піддашшя сонце
і тяжко йшли в поля...

Як вечори сідали під копицями
і сонце падало криваво між каміння,
калиною хилилась над криницею
Марія.

6

Нараз крайнебо приросло до неба,
зсувалася блакить,
і ями вічності чорніли з-над ущербин,
і падала на землю каламуть.

У межисвіттях никли метеори,
і людська туга билася крилом,
тягнула по світах каміння змори,
аж диким зойком небо обросло.

7

Ти з волі квітів народилася, Маріє,
купалась в молоці гречаних піль,

і вродою тебе наврочила шальвія,
пришпінтуючи долю звідусіль!

8

Твоїм дівочим тілом дихали жита
і пропахали на покосі.
Я загубився в карих водах віч
і жив при теплих косах.

А місяць вихилявся від гілок
і білим сяєвом білив сорочку —
я під вікном твоїм щоночі
безтямно темряву толочив.

II

16

Тоді на горло наступив плянеті
злорадний сорок перший мов жандар
і рогом місяць передер верету
звисаючих розмоклих хмар
мотори ревом розорали небо
рубали кругляки зірок
а гусениці розгинали ребра
орбіт повислих із рудих висот
залізо різало шрами гадючі
на грудях прогорілої ріллі
кривавив кривдою із кручі
іржавий місяць по землі
а на левадах дико процвітали
гарматні вибухи в риданнях дів
і чорним раком свастика вростала
в глейкий кордюк червоної зорі.

III

Се надходить хуртовина
гніву Господнього...

Єремія, 23:19

Вже осінь била косами дощу
рубцьоване розмокле поле
і хмарами втирала вись мутну,
де вітер гнав по обрію тополі.

З бучацького¹ Підзамча проклинав
і вивергав шорстке каміння замок,
крізь діри в мурах грізно пропихав
минулого черепи у світанок.

¹ Б у ч а ч — райцентр Тернопільської області.

А я подався з житнього села,
щоб жити каменем в бучацькому подолі,
де з ранку до полудня прогортав
округлі цифри в торговельній школі...

19

І ми пішли з учителем в низи,
вітаючи людей недільним співом,
та люди, биті шнурами злоби,
давилися камінням гніву...

І люди гналися на берег небуття
і падали в непам'яті чорнозем,
ніхто учителя не бачив і не знав,
серцями гуркотіли грози.

Тож я повів його крізь місто на гору
і примостив у церкві Миколая,
щоб жив з вітражами і обростав в кору
старої тиші під святих-святая.

21

Тож я підняв учителя з землі,
і ми пішли по Стрипі берегами,
і постили три ночі і три дні,
змиваючи з сумління плями.

Якщо цей світ творився з небуття,
учителю, на образ і подобу,
то злочином і на Його руках —
невинна кров, жорстокості і злоба.

Якщо цей світ творився для добра,
щоб люди йшли дорогами любови,
щоб кидали до зустрічі гілля,
і квіти приятні, і листя яворове,
то як тоді прийняти Вавилон,
Єгипет, Рим і похід Чингісхана,
що з волею всевишньою Його
ятрить доба, мов незагойна рана?

Учитель мій перегортав літа,
читав напам'ять книгу долі:
«Він вивів вас до світла з небуття
і дав свободну волю».

22

Стирали людям людяність з облич,
здирали з них останки гідности,

а ми з учителем на закрутах вулиць
шукали проблиску погідности.

І впало нам під ноги впоперек
жорстоке: «Hände Hoch! Піддатися!»
А ми побігли в тіняву дерев,
щоб віттям захищатися.

Ударило два постріли згори,
побивши тишу оловом —
ще раз учителеві під ребро,
мені крізь голову...

V

Вузькі бо ті двері
й тісна та дорога,
що веде до життя.

Матеї, 7:14

39

О, земле рідна, ти вже за плечима,
затьмарив сонце крик твоїх синів,
птахи клюють недолю на калині,
голодний звір у полі почорнів.

Криваві зорі світ загородили,
і не було вже вороття мені...
То я пішов дорогами крутими
черпнути сонця в чужині.

40

З потятої пропелерами висі
стікала сіра сукровиця хмар
на поруділі ребра черепиці,
на спарений пожарами бульвар,

який давився цеглою і стопом
розвалених домів, —
і на руїнах сивої Європи
я зрозумів,

чому пручалися до неба вгору
з-під каменя худі церкви
і готикою веж кололи зорі,
аж ранами спливали корогви,

як кров перейдених процесій,
як віск забутих молитов,
текли Німеччині на плечі
з гугнявістю промов...

Пропеллери нараз подерли небо,
крізь діри полетіло груддя бомб:
стікала голосіннями плянета,
здригаючи хребтом.

З корінням виривало стіни,
валило тишину склепінь
і розкидало між камінням
людинолику тлінь.

І не було куди ховатись,
ні сина захистить мені...
Аж чорний вибух розпанахав,
розплощив на землі.

Чи солов'ї тебе відщобетали,
що пусткою заріс мій сад,
чи хащі самоти і жалю
забили виноград.

А чи тебе зозулі відкували,
що на осиковім колі
зів'яло сонце кучеряве,
застигло у землі.

Яка твоя доріженька смутна.
Під хрестиками і барвінком
склонила чашечка твоя,
самотня голубінка.

Чи солов'ї тебе відщобетали?
Яка твоя доріженька смутна...
А чи тебе зозулі відкували,
і звідкіля тебе, мій сину, звідкіля?

Від голосінь моїх втихали громи,
відходила в історію війна,
в минулім зникаючи бездоннім,
відходила одна

в долину забуття. Сумирні люди
верталися з усіх сторін війни,
пробиті втратою синів у груди,
у пам'яті — іржа вини.

Це не гнучке галуззя покаяння,
 учителю, ні сповіді зола,
 бо я не маю викидів сумління,
 ні виразки гріха;

це не лоза чутливої покори,
 учителю, ані містична кров,
 це відчуття відчуження і змори, —
 я на дорозі віру загубив;

бо тесані роки зійшлися клином,
 заплямив землю сказ
 жорстокости людини до людини,
 ворожости вселенної до нас,

що дихала мовчанкою і ликом
 байдужости. Я віру загубив...
 Бо джерело всевишне і велике,
 прибіжище для спраглих і приплив —

було рожевим витвором уяви,
 чарівною легендою людей,
 бо як тоді збагнути зло лукаве,
 бо як прийняти смерть дітей?

Від слів зажури заживали мури,
 ставали з-під землі доми,
 голодні села обростали в зелень,
 і хлипало з весни.

Прозорі сльози падали в чорнозем
 і кільчились в жита.
 Сонця з рум'янком — разові буханки —
 лягали на столах.

Ми, кажеш, з волею приймали
 свобідно брати від добра і зла,
 що ми самі дітей своїх вбивали,
 хоч заповідь Його — не убивай!

Ми, кажеш, відмовляємося брати
 тягар провини і гріха,
 всуваючи вину на Бога,
 хоч таїня Його глуха.

Якщо цей світ не стався випадково,
якщо не різали орбіт,
всевишні вибухи і катаклізми
крізь ями простору і ями літ,

то Він, учителю, творив недосконало!
То Він провиною зганьбив своє чоло,
створивши смерть, створивши болі,
жорстокості і зло.

Хитка, учителю, ця наша кладка згоди,
я схильний взяти тільки піввини,
бо хоч ми маємо і вибір, і свободу,
то Він в первопочатку зло творив.

Якщо ж не кільчилось буття
в первопричині,
якщо його родила темрява і мла —
тоді лиш осамітнена людина
несе сама тягар добра і зла.

ЛЮБОВ У ТРЬОХ ЧАСАХ

(Уривки з поеми)

Час майбутній — це пісня,
час теперішній — потік буденностей,
час минулий — розповідь.

Один

Під спомином про евкаліпта,
під зеленню його весни —
лежатимеш, і сонце в річку
впаде з блакитної гори.

Чекатимеш в вільготі ночі,
замочиш тіло в холодінь,
передчуваючи уста дівочі,
засмаглі і тверді.

Замість спомину
падаєш
в розвалені квартали,
в іржу, що з року в рік
вгризається у крокви,

до тебе простягаються
побиті вікна,
мов проколені долоні,
якими затікає сажа,

тому щоденно мушиш думати про
ночами шукати за жінками

Влітку пополудні я любив виходити на Крукову гору в Бу-
чачі, яка стрімко висіла над Стрипою. У розваленім монастирі,
в притворі, між мощами ченців, я чекав на свою дівчину. Гора
височіла, а сонце котилося узбіччям і падало в ріку, яка спала-
хувала і летіла по камінню.

Ночами мене переслідували порожні будинки з розбитими
дверима, з дірами замість вікон, з тінями постріляних на око-
письку... Переслідували, залякували мої сни. Стіни в тих бу-
динках лупилися і, мов долоні, вкриті лишаями, сплощували
мою невинну молодість.

П'ять

Перехилиться і пригорне
чорним чадом волосся,
і напоїть п'янливим голосом
в росах;

ти, зворушений, захлинешся
білим тілом дівочим —
і вона заплете тебе
в косу.

Другого пополудня я чекав на дівчину в притворі. Сонце ко-
тилося стрімким узбіччям, падало в ріку, яка спалахувала,
корчилась від гарячі й летіла по камінню. А дівчини моєї не бу-
ло. Сонце зовсім охолело в Стрипі, погасло в білих судорогах,
клаптик місяця відбивався в плесі, а дівчини ще не було.

Миколаївську церкву обступили сліпі будинки, як жебра-
ки з порожніми торбами, як каліки на милицях одвірків. На
кладовищах виповзали з-під землі налякані коси і плакали до
вітру. На окопиську біліла з-під землі рука, прощаючись зі
мною.

Тринадцять

На третій день я знов чекав на дівчину на Круковій горі, та
її не було. Коли стемніло, я, наляканий, побіг назад до міста.
Будинок, де вона жила, стояв відкритий. Я бігав з кімнати до
кімнати, кликав її, та до мене вертався тільки відгомін мого го-
лосу. Мене огортало нудке почуття жаху, я почувався, наче за-
падався в її неprisутність.

Цілими днями я ходив по канцеляріях, розшукував за нею, вповнював формуляри, в яких треба було її описати, а я не міг, бо при кожній нашій зустрічі вона була гарнішою, тому незнанішою. Втома знесилювала ноги, і я, пригноблений, ішов за місто між постріляних. Та дівчини своєї не знайшов.

Чотирнадцять

Зітреш, цілуючи, уста,
прилипне дотик їй до шкіри,
тоді без дотику впадеш
в зневіру...

2

стерши об камінь лице
здерши зо шкіри дотик
затуплюєш очі об час
а в роті терпне язик

3

Я шукав за нею на окопиську, шукав у пам'яті знайомих, шукав за дотиком її на стінах, шукав за поцілунками на собі. Але спомини блякли, дотики лупилися і відлітали, уста стиралися зі шкіри. І я залишався з собою.

Мої почуття затупилися, я залишив своє місто, щоб не бачити людей, яким кам'яніли язики в устах; щоб не бачити тіней, затиснених у стіни; щоб не чути мовчання, яке душило місто.

П'ятнадцять

1

Вона коханням вичерпає з тебе
останки почуття і ніжність,
щоб ти ціле життя тужив за нею,
щоб ти чекав на роздоріжжях.

Олександр Астаф'єв

ХУДОЖНІ КООРДИНАТИ ПОЕЗІЇ БОГДАНА БОЙЧУКА

Поезія Б.Бойчука, як і інших членів Нью-Йоркської групи, творить особливий екзистенціальний простір, закросний на ностальгійному болеві за Батьківщиною, муках перерваних зв'язків, тискові на людину в чужому світі Молоха цивілізації, що сковує тіло й душу і нагадує про могили предків... Почуття Батьківщини як феномен самосвідомості — явище складне, багатогранне, чинники віддаленості та відірваності від «країни

дитинства» по-різному виявляють себе в художніх текстах. Наскільки складною може бути проблема духовної кризи і виходу з неї, засвідчує, зокрема, і творчість Б. Бойчука. Поет часто використовує дискурс руху «по колу», символіку «руху і шляху», де категорії «безмежності», «безконечності», «безцільності» виступають нігілістичними знаками порожнечі світу, міражного простору без будь-яких координат. При всьому бажанні автора заперечити існування меж, над усією цією символікою домінує уявлення про вічного мандрівника, художника-деміурга, який, рухаючись у замкнутому просторі під знаком «непотрібності», лінійно до циклічної дороги виказує автономний світ свого «я»...

Простір вірша Б. Бойчука «Десь суть була, осталися одгадки» також замкнутий, оскільки рух героя здійснюється між будинком («десь дім стояв, / та як його знайти?») і знову ж таки поверненням до нього наприкінці твору: («Так: / десь дім стояв, / а може, не стояв»). Це блукання «по колу», безцільне поневір'яння в світі-лабіринті. Коло виступає символом вічного повернення до висхідного пункту і водночас є символом диявольської замкнутості. Очевидно, що висхідним моментом розкриття символіки цього колообігу є середньовічне герметичне уявлення про Бога та вічність як про центр і периферію кола водночас. Образи шляху («Мій шлях неждано виховзнув з-під ніг», «мій шлях — в нікуди») безпосередньо виражають опозицію між «ілюзорністю», «марністю» та «явою», «дійсністю», а опосередковано — символізують суперечність «внутрішнього» («замкнутість») і «зовнішнього» (відірваність, непотрібність). «Замкнутість» простору означає, що все поцейбічне є проекцією людини, а потойбічне — проекцією Бога.

Перші збірки Б. Бойчука, при всьому новаторстві, прагнуть змоделювати в уяві читача феноменологічний образ культури, багато в чому спираються на традиції Тараса Шевченка. Зв'язок між Шевченком і Бойчуком простежується насамперед у сфері символіки, на тих її нижчих рівнях, які можна позначити категоріями «образ», «знак», «мотив», «сюжет». Коли йдеться про «образ», то тут маємо на увазі не стільки його чуттєвий бік, скільки здатність бути «фактом» свідомості читача, репродукцією чуттєвого світосприймання.

Як і в Тараса Шевченка, в центрі художнього світу Богдана Бойчука стоїть архетипний образ жінки-матері, що єднає навколо себе родину і персоніфікує коло життєвого укладу хліборобської сім'ї. Від збірки до збірки поет все частіше надає цьому образу символічного («Пісні любові», «Вітри часу», «Цикл традиційний»), а то й міфологічного характеру.

Поет вдається до суб'єктивного переосмислення життя, гротескних зміщень, деформацій. Це особливо помітно на

еволюції теми війни. В поемі «Подорож з Учителем» (яку можна порівняти з кіноповістю Олександра Довженка «Україна в огні», поемою Івана Драча «Ніж у сонці») він прагне створити візуально-емоційну картину екзистенціального жаху доби, показати війну як театр абсурду, коли в пограничній ситуації людина має вибрати між патріотизмом і природнім обов'язком стосовно своєї дитини.

Від першої до останньої збірки Б. Бойчук залишається вірним основним засадам своєї поетики: акцентує увагу не на чуттєвому сприйманні, а на ідеї опосередкованості, спонукаючи читача щоразу по-новому об'єднувати в одне ціле різні змістові площини: «У бур'янах сміється жовтими зубами осінь. Наїжились солом'яні хати... крізь жовч проходять люди...». Перед нами взірець «магічної» метафори: реалії людського («жовті зуби», «жовч») за аналогією співвіднесені з осінню, образ буквальний стає магічно-символічним.

Поезія Б. Бойчука з її відкритим тяжінням до символічного знаку, бажанням оновити зміст і форму художнього слова прагне до граничного узагальнення й універсалізації культурно-історичного досвіду, спираючись на велику естетичну школу — від досягнень уснопоетичної народної творчості, давньої української поезії до найновіших пошуків літератури модернізму та постмодернізму. Символ, метафора, міф, специфічні прийоми мовно-стилістичної майстерності, якими послуговується автор, допомагають перетворити сюжети й мотиви ліричного переживання в універсальні морально-історичні моделі буття, осмислюючи які, читацька думка має пройти важким шляхом від витоків історії та культури до сучасності з її пекучими питаннями. Саме в такій системі художніх координат постає поезія Богдана Бойчука.

?) Які питання духовного життя людини в сучасному світі порушує Богдан Бойчук у поетичних творах?

У чому полягає художня своєрідність центрального образу циклу «Матері»?

З'ясуйте роль біблійних образів у художньому світі лірики Бойчука.

Чому жанр «Подорожі з Учителем» визначається як лірична поема? Яким окреслюється головний герой твору? Простежте значення мотиву подорожі в поемі. Які екзистенційні питання буття людства й гуманізму порушуються в дискусії ліричного героя з Учителем?

У чому полягає трагічний пафос поеми «Любов у трьох часах» Бойчука?

Чим пояснює Олександр Астаф'єв принцип замкненості простору в художньому світі поета? Чи погоджуєтесь ви з його інтерпретацією?

Висвітліть традиції Тараса Шевченка, продовжені Богданом Бойчуком.

У чому виявляється художня майстерність митця у моделюванні складної картини буття ХХ століття?

Богдан Рубчак

(1935)

Самобутній митець Нью-Йоркської групи поетів, історик літератури, критик, перекладач. Богдан Рубчак народився 6 березня 1935 року в м. Калуш на Івано-Франківщині. 1948 року виїхав з матір'ю до Чикаго. Закінчив Ротгерський університет, захистив докторську дисертацію, викладає слов'янські літератури в Іллінойському університеті. Автор поетичних збірок «Камінний сад» (1956), «Промениста зрада» (1960), «Дівчина без країни» (1963), «Особиста Клію» (1967), «Марену топити» (1980), «Крило Ікарове» (1991). Поет-модерніст не стільки відбиває конкретику дійсності, скільки репрезентує особливе світосприймання ліричного героя, «надреальність», тонкі грані буття людини, «пейзаж» душі, яка по своєму випромінює складну картину світу. У художньому світі митця ліричний герой перебуває у двох вимірах: урбаністичному (американському) і природному (українському) світі. Цінним внеском у культуру нашого народу є його переклади творів Германа Гессе, Райнера Марії Рільке, Пауля Целана, Роберта Стівенсона, Сальваторе Квазімодо та інших.

ПОЕТИ

Якщо набридла сірість:
вздовж асфальту бульварів,
між темно-синім листям,
дозріли цитрини-зорі.

Вібрує ночі контральто,
читає Поета твори.
Слухаєм ми і звірі.
І ми їх завтра повторим.

СЕРЕДА

Сумні пісні співає синя птиця
в печері, в білих тінях двох вогнів:
там важить дні вагань, надій та снів
богиня синьошата, срібнолиця.

У попільний вдаряє блискавиця.
І в сірість — синь очей, і в скаргу — спів,
і в іншому блиску бліднуть барви днів,
і в ночі кучерях таїться криця.

Відвідаєш колись її і ти,
цю середу — богиню середини,
як повертатимеш з життя гостини.

І вмить уже не матимеш мети:
пізнаєш-бо в жорстокості хвилини,
що вже не можна, і не варто йти.

ARS POETICA

Бути німим, безпристрасним, як завжди зачинені двері.
Бути забутим, як стара статуя в маленькім місті.
Знати кохання каменя лиш, непрозоре каменя серце,
і в чорно-білих світлотінях бачити світ.
Забагато зеленого, забагато кармінно-рожевого.
Синьодугасті тіні безпощадно тебе обняли.
Забагато нюансів: кохання, бажання, страждання,—
закрили життя вони мрякою сумів та втіх.
Шукати лиш суть, лиш обрій буття шукати — суть буття.
Відчувати простір: літ чорних птахів далеко,
відчувати час: чіткі рисунки в чорних печерах,
і абсолютним вітром розуміти свій день, поете.

МАЛА ЛЕГЕНДА

Корився він по норах і печерах,
та ніжності у камені замало:
старих світів коричневе черепаха
його безсилі стопи протинало.

Блискучі очі стер об голі скелі,
і вже йому нічого не боліло:
у гордості колючій та пустельній
прокляв, прогнав від себе кволе тіло —

і став всесильним. І зійшов він паном
від клекоту орлів у наші села.

Вона його зустріла з повним збаном
води — м'яка, землиста і весела.

Так ніби з помсти за камінне жниво
свого життя — блукання піднебінням —
забаг зачати свій камінний вивід,
засіяти її зірок насінням.

Неначе льодом, каменем зашерхли
поля, закляті в нерости коросту,
завмер в камінну тишу гілки шерех,
заклякли трави у кривлянні росту,

і все застигло без життя і смерти.
Вона ж стояла скелею стрімкою,
аж впливла з правод краплина вперта
і потекла камінною щокою,

немов сльоза. Пробіг по рині вітер,
і вічне сонце вечоріти, дніти
пустилось знову. На камінних вітах
камінне листя стало зеленіти.

ОРФЕЄВІ

1

Туди, де лабіринти тонів, ти не оглядайся,
де місяць віддзеркалився на тисячах площин:
на скелях, на воді, на нагих спинах у напрузі хижій.

Втікай, втікай у світ тверезих чергувань,
ротацій вимірених, слів, які цокочуть, як циліндри,
біжи у ніч, до ласк спішних у принагіднім ліжку.
Ти був там раз. Лежав ти перед джерелом.
Не згадуй!

Із нього пісня виповзла, з обличчям білим,
скривленим від болю,
а ти узяв її на руки та несеш родині,
що про неї вже не пам'ятає.

Дзижчать-бо сестри по просторах і дихають перегорілим киснем,
і сестри, розкриваючи принади, вилазять із закрученої міді,
і сестри усміхаються,
лишаючи на порцеляні смужки шмінки¹.

Ти принесеш її назад. Побачиш, може,
її приймуть, а може, лиш попросять на вино, а може,
посадять в клітку в звіринці міському.

Туди, де день — прабілі гами барв, не оглядайся тільки,
де місяць віддзеркалюється
в тисячах глибин чудної ночі,
де спини напинаються в тремтінні,
бо повернешся назавжди.

2

Дійти. (Додзвонити: нам немає мет).
Покласти напівмертву батькові до ніг,
торкнутися її чола рукою на прощання
і відійти. Без спогадів. Без слів.

Землі досягнути. Знаю, тяжко.
Тягар-бо ранить синім болем нерви,
лякають з'яви стін обдертих, вікон,

¹ Ш м і н к а — губна помада.

заліплених газетами, одвірків без дверей
і стелі, що ось-ось провалиться, присипле.

Руки простягнуться, потягнуться квиління
імен, облич, розмов.

Спинити схочуть, схочуть завернути,
і черепки кохань впадуть під ноги.

А за плечима:

місяць віддзеркалився у тисячах глибин.

Не думати про втому.

Іти й не спочивати

в господах, де регочуть повновиді конокради.

Дійти. Замкнути круг. І не прийняти

ягняти білого від батька у подяку.

Лиш відійти.

Кудись піти.

Без снів.

КАССАНДРА ГОВОРИТЬ

1

В подиві брови зводиш. Ти не віриш устам моїм.
Деревом він прокляв би мене або крислатим кущем:
я зронила би ягід червоне сузір'я в долоні тобі.
Ти спрагу гарячки згасив би, спочив би у тіні віт,
і розпуття років не роздерло б тебе.

Я хотіла б сказати: лишися, шолом відклади, —
та дороги, як стріли, застрягли в зіницях моїх.
Я хотіла б сказати про ніжність,
про вічність весни,
але то був би зойк божевільних пророків-надій.

Ні, не можеш зостатися тут, —
мушиш устати і йти.

2

Він згорає у сонці своїм, цей мій день.
Блудниці ноги цілують комусь і просять: «Помри!»
І застаються дерев кістяки та м'ясо зогниле рік.
Я з горлянки рву біль і приношу тобі, а ти кажеш:
«Це хліб!»
Ти не віриш мені.
Але йди. Хоч не вір, а йди!
Ти не можеш спинитись на мить:
болота тисячами ротів ссуть сандалі твої.

Ти не можеш спочити ніде, бо кондори хижі ждуть,
бо обрію труп тяжить і піднести чоло не дасть,
бо ти — проклятий, як я:
проклятий прокляттям доріг.

О, підкуй колісницю свою, бо гостре каміння там.
Запали смолоскип свій — там ніч!
Зламається білість останніх вестальних дів, —
тож гори на шакалів різким зеленим вогнем.

Тож запалюй столицю днем,
а мене в боротьбі забудь.

МОЦАРТ

Струнка структура всесвіту відлита
в крихких сніжинках, в розстрілах листка,
у призмах скелець, у напрузі скаль
і в тіні липи на камінних плитах.

Пульсують персні озером, як подих,
і вірним ритмом гладить рінь прибій.
Раптовий вітер з вирію прибіг,
вороживом мережить світлі води.

Струна, як арка в стриманому зриві,
накреслює співучий лук небес,
і звуки віддзеркалюють себе,
немов нарциси в плесі мерехтливім.

То не пташині непритомні трелі
і не клярнет лісів чи бур сурма, —
то музики душа собі сама
проводить кришталеві паралелі.

В цій музиці нема мутних тривог,
лиш — жартом — невідомого оскома.
Засни спокійно: зорі зміряв Бог,
і світ кружляє в точних аксіомах.

ДОЩ

Розклався ти на безлічі краплин.
Биття хвилин для тебе — одночасне.
Чужі обличчя гладиш, наче власне,
бо ж власного не вигладить твій плин.

Тобі я заздрю, з безлічей — один.
В сухих хвилинах час мій довгий гасне.
Хоч по обличчі сласний дотик шасне —
не згладить він гранітових пилин.

Скульптура, в осередку
із цих прекрасно самотратних снастей
ото митець забавних зваб і зваг!

Забаг би й я з моїх хмурних заваг
зневажитись: на мокру землю впасти
у щедро невідписаних словах.

НІЧНІ МІНІАТЮРИ

Люди

Мій малий човен
пропливає повз інші:
між нами глибинь.

Зорі

Я відкрив книгу
завжди нових поезій:
читаю зорі.

Місяць

Сумна ніч носить
медалик коханого,
що вчора згинув.

Хмарка

Замість коропів
впіймалась в густі сіті
маленька хмарка.

Озеро

Місячне сяйво
творить на воді чудо:
дорогу з перлів.

Дівчина

Чорне волосся
прикрасила весною
квітка черешні.

Павло Мовчан

У СИСТЕМІ ВІЧНИХ КООРДИНАТ

Я мав нагоду слухати іскристі імпровізації Богдана Рубчака на теми української культури в Іллінойському університеті, де відбувалася чергова VIII Міжнародна наукова конференція. Слухаючи професора Рубчака, я згадував занудних професорів, які навчали, а згодом і екзаменували мене. Згадував — і шукав причини відмінностей між «їхніми» та «нашими». І збагнув, що вони — в цілковитій розкутості мислення, в демократизмові викладу, в дохідливості та незалежності суджень, коли за неписаними законами нашим не вчителям, а адміністраторам потрібно будь-яку концепцію неодмінно обіперти на цитати основоположників марксизму-ленінізму.

Це ж ми так ведемо наукові розмови, що від опонента не остається місця. Якщо опонент, то вже ідейний ворог, то вже прояви нетерпимості, спопеляючої категоричності. А тут, у випадку з професором Рубчаком, — м'якість, шляхетність, іронічність, самоіронічність, дотепність і неодмінна відстань поміж твердженням і стверджуючим. І це радше припущення, аніж твердження... Не нав'язування, не накидання з наступ-

ним зазубрюванням, формулозасвоюванням, а воля потрактувана. І я запитав професора:

— Вас, мабуть, люблять студенти?

Він усміхнувся очима (у густій кучерявій бороді Саваофа та усмішка прошмулькнула, як мишка) і відказав:

— Без любові можна лише руйнувати...

А й справді, наука — це ж будівництво розуму, світогляду. Як нам бракує на Україні людей будівничих, а не руйначів!..

Значно раніше знав поета Богдана Рубчака, знав за тією двотомною антологією поезії «Координати», що проникла крізь державні залізні ґрати, якими були ми раніше відмежовані від світу. Читав і дивувався:

Вже переспіла Ахіллова сила
на золоті маски.
Яблуню немилосердно спалила
блискавка ласки.

Це ж було написано більше чверті віку тому. Це було написано тоді, коли у нас спалахували спорадичні суперечки про верлібр, як про не властиву для української поезії форму, як форму «ворожу». З часової відстані тепер видно всю безглуздість нашої тодішньої літературної ситуації. І ми можемо лише пожалкувати, що були позбавлені нового ферменту в нашому творчому житті, ферменту «Нью-Йоркської групи», засновниками якої були два Богдани: Рубчак та Бойчук... Напевне, ми стали б іншими...

Поезія Богдана Рубчака виникла у дуже складному контексті літературного, інтелектуального та соціально-політичного життя. Насамперед у чужому, навіть не суголосному мовному середовищі. І лише через слухове вікно душі долинають рідні звуки. Ні, не звуки, а змісти незабутих слів. Першозмісти. Бо душа реагує не на вібрації звуків, а на вібрації першозмістів у словах, які промацуються зором. Літери розлушуються, контексти слів розширюються. Тому і помітна певна контекстуальна зміщеність в його поетичних творах:

Пірнату древню данину
приносиш вікам і ти,
і шуму, мов голуб злинув,
пильнуєш, щоб він не втих,
аж потім.

Дивний синтаксис, незвична логіка. Бо поет ніби вивільнився від автоматизму побудови речення. Поетичний алогізм виник саме внаслідок цих зміщень. І там, де відбуваються ці шарові зсуви, виникає поезія... Дата під віршем для нас вельми суттєва — 1956 рік... Задовго і до Драча, до троянд Вінграновського, які вирости з горла... Це я сприймаю як певну мовну аберацію (відхилення), через вимушену «розкріпаченість» від повітря мови. Мова стала для нього святом. А для буднів

зостається мова чужа, до якої обернений лише зовнішній слух. Душа ж лікується словом рідним, яке визначає твій генотип. Богдан Рубчак добуває з глибин підсвідомості якісь ніби забуті значення, нові смисли. З'ясовується, що не вельми істотними є пошуки отого «єдиного» слова, яке може визначити точність змісту, а істотним є означити будь-яким іншим словом думку, чуття... Це не смислові пошуки, а інтуїтивні намацування потрібних слів.

Поети «Нью-Йоркської групи» психологічно сполучені, як пуповиною, з усім масивом материкової культури, з усіма історичними шарами, що визначають стан підсвідомості. Етнічна сполученість — це не колір шкіри, не артикуляційний апарат, це — щось глибше, кореневе.

Літературна Україна. — 1990. — 6 вересня.

? З'ясуйте значення образу «камінного саду» в ліриці Богдана Рубчака.

Яка роль метафори у розгортанні ліричного сюжету в творах поета? Наведіть кілька яскравих прикладів.

Чому він дотримується в сонеті «Середа» його канонів? Висвітліть художню роль тропів.

У чому полягає нове трактування Рубчаком теми суті буття митця?

Визначте роль античних образів у творах поета. Яким новим смислом наповнюються образи Орфея, Кассандри?

Які екзистенційні питання буття людини порушує Рубчак?

Поміркуйте, чому поет у «Нічних мініатюрах» звертається до японської форми поезії — хоку.

Які характерні прикмети виділяє Павло Мовчан у творчому портреті Богдана Рубчака? На якому ґрунті виникла лірика Рубчака? На які традиції спирався поет? За допомогою чого розширюється значення слова та образів митця? У чому виявляється національна самобутність поезій Рубчака?

Юрій Тарнавський

(1934)

Самобутній представник Нью-Йоркської групи поетів. Плідно навчаючись в українських поетів доби 20-х років ХХ століття і в митців Європи та Америки, поглибив структуру верлібру, творячи цією формою вірші-рефлексії та поеми. Юрій Тарнавський народився 3 лютого 1934 року в м. Турка на Львівщині. Після Другої світової війни виїхав до Америки, де закінчив Нью-Джерський технологічний інститут, а згодом — філологічний факультет в Нью-Йоркському університеті. Захистив докторську дисертацію з проблем мовознавства. Оприлюднив такі збірки поезій: «Життя в місті» (1956), «Пополудні в Покіпсі» (1960), «Ідеалізована біографія» (1964), «Спомини» (1954), «Без Іспанії» (1969), «Пісні є-є» (1967),

«Поезії про ніщо і інші поезії на цю тему» (1970), «Ось як я вивожу» (1978), «Їх немає» (1999), поему «У РА НА» (1992), збірник п'єс «6x0», книгу прозових творів «Не знаю» (2000). Переклав по-англійськи українські думи, твори Михайла Коцюбинського, Василя Стефаника, Миколи Хвильового. Разом з Богданом Бойчуком редагував щорічник Нью-Йоркської групи «Нові поезії» (1959 — 1972).

САМОТА

самітний гітарист
під пласким небом,
який плаче звуками,
круглими, як сльози,
людина в юрбі,
серед поту і жовтих звуків,
двоє в м'якому ліжку,
які доторкаються білими жи-
вотами
і снять різні сни,
чи я, ідучи вночі,
а мої кроки,
як магічне слово,
повторюване безупинно,
що є життя,
як не будинок,
повний пустих кімнат

Я не поет,
бо мої слова грубі,
як поліна,
і не мистець,
бо мадонни німі до мене,
як чужі фотографії,
і не філософ,
бо не можу читати
ні Канта,
ні Декарта,

але коли ніч
і коли пече мозок,
що мені робити?

— коли б я вмів ходити
на голові,
я ходив би.

ПРИГАДАЄШ, ЗРОЗУМІЄШ І ПОВЕРНЕШ

Заростуть
гіркими кривими
твої уста,
твої солодкі уста,
до яких
припливало море
і материки,
і ти пригадаєш
мої цілунки,
які я ховав
по тісних кутах
на моїм обличчі
і в кислім
павутинні
в моїх долонях,
і зрозумієш,
що це через мене

твої очі
мають свій колір,
через мене
має літери
твоє ім'я,
і місяць ходить
профілями подушок
і твоєї шкіри,
ти зрозумієш
і, розпрощавшись
з цеглою
і зі серпанком,
який обіцяли тобі
твої усмішки.
І газети,
друковані
твоїм тілом,

повернеш
до мене.
Повернеш

звідти,
де тебе
немає.

У РА НА
(Уривок з поеми)

Чорний полин

Стоїть
в місті Чорнобилі
саркофаг
(домовина)
України,
подарунок
її старшої сестри
Росії
(тільки що
вибила Україну
по обличчі,
тому така червона
на карті),
тліють у ній
(горять,
аж білі) кості
могутнього царя Урану,
з династії Актиноїдів,
є й місце для твоїх,
Україно,
улюблена його наложнице
(«Урано»),
бо завжди
корилася в усьому,
знайдуться й для костей
вірного раба
Богдана,
якщо позбирають їх,
бо розкидала Росія,
ніч
(ви не знаєте
української ночі!),
бачить Україна
високо в небі,
над собою
стебло
чорного полину

(Чорнобиля),
розмірів комети,
піднесене,
немов мітла,
щоб змести її
з лиця землі,
в залізобетоннім
садку,
в головах
(на самій півночі);
гудуть
важкі хрущі
атомів,
паруються донесхочу
(почекайте
скільки вилупиться
на другий рік!),
зі своїх висот
гапляться
на те, що діється внизу
банькаті зорі,
байдужі —
минешся, Україно,
й підуть собі
своїми орбітами — така собі
буденна аварія
в історично-
космічній русі,
трапляється
чи не кожного сторіччя,
хоче підвестися Україна,
не може —
Росія
сто сорока мільйонів задами
сидить на ній,
крикнула б: «О, шма, шма,
світе!»

та тільки застогнала —
придавила рот
Росія задом,
від Балтійського моря
до Берингового,
Чорне море,
чорне золото,
чорнозем,
чорні брови,
чорна доля,
чорний ворон,
Чорнобиль,
мабуть, поклав Нестор
стебло чорнобиля
між сторінки,
пишучи твою історію,
Україно,
й забув про нього...
Родить партійців
без національних почуттів,
мов немовлята
без кінцівок
німих мутантів —
не вимовлять ні слова
рідною мовою!
Згорблена
ген під Чорнобилем,
з залізобетонним філактерієм,
прикріпленим
(навіки!)
до чола,
кличе Україна:
«О, шма, шма,
світе!»
— п'є коктейль,
не чує!
Крізь ніч,
крадеться повз Україну
Японія,
зодягнена
в зоряне кімоно,
одна пола
розвіялась кометою,
зорі від заздрости
відбилися
в прекрасних

скісних очах,
кинула Україні
чорну хризантему,
щоб зронила на неї
росину сльози,
на тему для гайку
на ранок,
та лиш розкрилася
(востаннє)
рука України,
смертельно білою
хризантемою
лягла побіч чорної
(на тему для гайку
на ранок!),
на ранок,
чути звук пазурів
на бруку,
неначе нігтів
на склі
(мороз іде під шкірою) —
пробіг скажений
(атомний)
чорнобильський пес...

майбутнім України,
де мріють
її могили
(в них почалася,
в них і скінчиться!),
ходять ізотопи
йод і цезій
по світі,
перехиляються
через тини границь,
заглядають
народам у душі,
питається йод цезія:
«Де будемо вікувати?»
— «Де партія
ставиться до нас тепло,
де нарід
не має найменшого голосу
на Україні,
будемо вікувати,
брате,

й покінчимо з нею
раз назавжди!»
суне з півночі
процесія,
РПЦ і КПРС,
хохол Денисенко
(не Філарет!)
в тилу,
пасе задніх —
там для хохла місце
(бо для Росії),
блищать хрести
й ордени,
мішається теологія
з марксизмом,
хоронять тебе,
Україно,
покладуть
у чорнобильський храм,
подарунок Росії
(заплата
за Михайлівський собор),
лежатимеш у нім
вічно,
блиматимуть
по твоїй душі
графітові свічки,

«Вічну пам'ять»
співатимуть тобі
баси атомів
(ти ж любила басів —
ще Берліоз
любувався твоїми!),
злиняє пам'ять по тобі,
як напис твоєю мовою,
пусткою зяятиме
твій простір,
вітер
гатиметься піском,
мов рідким
сивим волоссям
на голові трупа,
там, де колись вився
смолисто
твій чорнозем,
лиш гіркий смак,
немов від полину,
залишиться по тобі
на сторінках історії,
і в заокеанських бібліотеках
згадки про тебе
колихатимуться,
мов водорості
на дні моря.

Валерій Шевчук

У ПОШУКАХ ЗЕМЛІ ОБІТОВАНОЇ

Хочу представити одного із найяскравіших поетів із «Нью-Йоркської групи» Юрія Тарнавського, якого знаю із митців діаспори найкраще... Маю з ним те спільне, що не політизуємо свого мистецтва, а навпаки, прагнемо в міру своєї сили вернути літературі її естетичне обличчя та й основне людинознавче призначення...

Перший поетичний настрій Юрій відчув, пливучи ще в Америку. «На кораблі, серед бур, — зізнається поет, — складаю я якісь віршовані рядки, які вже в Америці перетворив у вірш — жахливий, якась мішанина Байрона та розхристаної української поезики». Згодом написав «ще з який десяток віршів подібного ґатунку». Починає читати американських поетів — його вабить неримований вірш. Пише і вірші, на які найбільший вплив мала латиноамериканська поезія, і які незабаром уклалися в першу збірку «Життя в місті» (1956).

«Поєдналися в цій назві теми, які мене тоді турбували, — пише поет, — життя, себто екзистенція, з його протилежністю, себто смертю, і місто, себто Америка з її некультурністю, чи радше іншою культурою від тої, на якій виріс, як і з брудом, працею і т. д. Навчився я в той час, що літературна праця не обмежується трудом над листком паперу, а є, в основному, працею над проникненням у себе самого, щоб дістатися до того, що там заховане...» Захоплюється в цей час Юрій Пабло Нерудою та Гарсія Лоркою, читає сучасних українських поетів, цікавиться грецькою трагедією, стилем бароко — все це відбилось у писаних тоді віршах (1956—1958 роки).

Хоч «Нью-Йоркська група» й не маніфестувала своїх естетичних засад, Юрій Тарнавський цю програму все-таки означає. Це місце (з автобіографії «Босоніж додому») варто зацитувати, щоб ліпше зрозуміти естетичний феномен самого Тарнавського: «Нью-Йоркська група» не була літературною школою, а групою людей, яких об'єднувало зацікавлення літературою, в першу чергу, нетрадиційною поезією. Була це реакція проти стилів, що існували в українській літературі того часу як на еміграції, так і на Україні. Зверталися ми майже виключно до особистих тем, свідомо цураючись патріотичних. Це було перше, що нас єднало. Декого з нас — Бойчука, Васильківську, Килину й мене — єднало теж зацікавлення іспаномовною поезією. Декого — сюрреалізм чи, радше, ірраціоналізм. В додатку, як мені здається, відчували ми всі, що українська література цілковито лишилась поза модерними літературними рухами західного світу і що нашим обов'язком було те змінити», — чим не маніфест? І все-таки Юрій Тарнавський багато уваги присвятив вивченню української літератури. Подобалися йому Володимир Винниченко, Микола Зеров, Богдан Ігор Антонич, Микола Хвильовий, Микола Куліш, Віктор Домоногович, Тодось Осьмачка, Микола Бажан, Володимир Свідзинський, з другого боку, Федір Достоевський і Микола Гоголь, особливо захоплювався Марселем Прустом...

Поет у цей час перекладає на англійську українські думи. Редагувала переклади Патриція Килина, 1979-го ця книга вийшла в Канаді під заголовком «Українські думи». Поет вивчає іспанську мову, читає латиноамериканців, також Томаса Мана, Джойса, Рільке, захоплюється Бодлером та Рембо.

У 1964 році вперше потрапляє до Іспанії. «Був це немов поворот на батьківщину, в якій я колись був, та не пам'ятав», — зізнається поет. Іспанія захоплює поета неймовірно, особливо її архітектура й образотворче мистецтво при тому аж так, що поет здекларував: «Навіть якби була в моїм житті тільки Іспанія, я міг би сказати, що варто було жити». Тут він купує собі помешкання, а всі враження виливаються у збірці «Без Еспанії»...

Поезія Юрія Тарнавського — складне й своєрідне явище в нашій поезії; людині, яка звикла читати поезію тільки в традиційних для нас формах, буде нелегко в неї вникнути, бо в Тарнавського, зрештою, цілком новий підхід до цього мистецтва. Поезія для Юрія Тарнавського — це максимальне наближення до сокровенностей людського «я», чим вона певним чином герметизується (замикається в собі), але розростається емоційно вглиб, а для сприймання потребує читача з культурою й тонкою системою відчужань. Друге, що досяг Ю. Тарнавський, — наблизив українську поезію до світових форм. Третя його заслуга — він розширив поняття поетичного в світі, естетизуючи часом речі низькі й прозаїчні, а загалом, творячи продовж життя власну поетику. Юрій Тарнавський, блукаючи по світових шляхах, вбирав у себе компоненти різних культур, до рідної він ставиться часом надмір критично, але не через вігілізм свій, а через неможливість відірватися од питомих коренів і через надмірну до них любов. Не раз він пробував те коріння в собі обітнути, пробував писати англійською, трохи й іспанською, десь так само, як свого часу Іван Франко — польською та німецькою, чи наші давні поети — польською чи латиною, але саме оті, глибоко зауцнені в душу українські корені тримали його, як дерево, яке хоч і рветься гіллям у небо, але без коренів жити не може. Отже, Юрій Тарнавський — заперечувальник національних традицій, виявляється творцем тих традицій, тільки на новому витку, бо справді: хоч би скільки людина літала під небесами, на землю вона повертається жива чи мертва.

Україна.— 1990.— № 10.

❓ Які питання буття людини в місті порушує Юрій Тарнавський? Поміркуйте, за яким принципом розгортається ліричний сюжет у верлібрах поета.

❗ Простежте естетичні функції метафор, порівнянь у творах Юрія Тарнавського.

❗ Які катастрофічні картини буття України змальовано у поемі «У РА НА»?

❗ На чії традиції спирався поет у своїх художніх шуканнях? Які модерні форми лірики культивував?

❗ У чому, на думку Валерія Шевчука, полягають заслуги Тарнавського перед українською лірикою? Чим наблизив митець національну поезію до світової?

«КІЇВСЬКА ШКОЛА ПОЕТІВ»

Виникла ця поетична школа на початку 60-х років ХХ століття в Києві. Її склали студенти Київського університету Василь Голобородько, Віктор Кордун, Микола Воробйов, Василь Рубан, Михайло Григорів, Михайло Саченко, Іван

Семененко, Станіслав Вишенський, Валерій Ілля, Валентина Отрощенко, Надія Кир'ян та ін. Їхня естетична програма захищала самодостатність мистецтва, його незаангажованість, пошук нових мистецьких засобів моделювання світу та почуттів людини. Ці митці прагнули зреалізувати в поезії «триєдність свободи» — свободу творення, свободу особистості, свободу народу. Реалізація цієї програми передбачала нову концепцію літератури, яка не сліпо копіює дійсність, а творить її. Тому вони прагнули в поезії спиратися на первісні елементи і мотиви української міфологічної свідомості, на новітню українську та західноєвропейську філософію і психологію, на духовну співтворчість читача. З цією метою вони відкидають силаботонічну систему віршування, застосовують своєрідний український вільний вірш, тобто верлібр, розширюючи його формальні й змістові межі. Під їх пером він став універсальною поетичною формою. Оскільки поети цієї школи не творили в дусі «соцреалізму», тоталітарний режим вважав їх творчість рухом опору молоді проти радянської влади. А тому їхні твори не друкували і всіляко переслідували цих митців. Тільки з другої половини 80-х років в Україні почали оприлюднюватись їхні вірші, які становлять неоціненне надбання української літератури.

Василь Голобородько

(1945)

Феноменальна творча індивідуальність, талановитий поет-модерніст, підніс українську поезію до світових вершин. Його твори включають до престижних антологій лірики світу, зокрема до «Модерної поезії. Від Рабіндраната Тагора — до Василя Голобородька» (1983). Наділений оригінальним світобаченням, багатим внутрішнім світом, яскравим образним мисленням, що сягає глибинних джерел народної творчості, української та світової поезії. Пише такою модерною формою вірша, як верлібр, яку підніс до витонченої досконалості й гармонійності форми та змісту. Голобородько Василь Іванович народився 17 квітня 1945 року в с. Андріанополь Перевальського району на Луганщині. Навчався в Київському університеті імені Тараса Шевченка. 1964 року дебютував у журналі «Дніпро». Однак першу збірку «Летюче віконце» в Україні було заборонено друкувати. Вона вийшла у США 1969 року. Поета було вилучено з літературного процесу на двадцять років. В Україні вийшли збірки «Зелен день» (1988), «Ікар на метеликових крилах» (1990), «Калина об Різдві» (1992), «Слова у вишневих сорочках» (1999). Лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка.

«Вірші у Голобородька такі: чим довше і уважніше вчитуєшся у них, ідеш за ними, довіряєшся їм, тим сильніше, ненав'язливо і гіпнотизуюче тебе охоплює світ, з якого не хочеться виходити. Всі ті ж відомі тобі слова, і кольори, і звороти виростають і творять звучання нове, небуденне, могутнє і свіже... У Голобородька пливе чи летить та дорогоцінна образна потужність, і щем, і міра, і вишуканість, і дисципліна слова — словом, все те, що ми зємо поезією істинною, суть і дорога якої — сам автор і його час» (Микола Вінграновський).

ЗОЛОТА ПТИЦЯ

У квітні
по білому небу вишневого
молока
літають золоті птиці.
Золоті птиці дахів.
Вони політають-політають
і, як голуби, знову сідають на
хати.
А то одна золота птиця
прилетіла з білого неба до мене
і забрала мої руки, моє серце,
мої очі і мій спокій.
І знову зникла у білому небі.
Довго я ходив,
довго ходив —
аж поки не знайшов ту птицю
золоту.
— Віддай, птице золота,
мої руки, моє серце,
мої очі і мій спокій!..
А з-під крил птиці золотої випурхло дівча,
маленьке-маленьке —
у чашечці вишневої квітки
умістилося б! —
і на її манюсінських білих
долоньках
лежали мої руки, моє серце,
мої очі і мій спокій...

КВІТКА, ЯКА РОЗЦВІЛА НА ВОДІ

Пішла молодиця на річку прати,
стала на білому камені,
долі лежать сорочки,
у руці праник качечкою сірою скаче.

А на воді цвіте квітка:
одна пелюстка — очі милого,
друга пелюстка — губи милого,
третя пелюстка — чоло милого.
Цвіте на воді квіткою трипелюстковою
обличчя милого.
Кинула молодиця праник,
кинула сорочку білу
(сорочку, яку він ніколи не одягне,
хіба що вві сні)
і кинулася у воду зірвати
квітку — обличчя милого,
та розійшлися блакитні кола,
та розійшлися червоні кола,
розійшлися білі кола.
І раптом
затремтіла молодиця
від сумних акордів плачу,
і впала на квітку роса,
і впала на сорочку милого роса...
На річці, на білому камені
молодиця прала.

СТАРА ХАТА

Із неба, із самого дна, упала хата,
яблуком перестиглим упала...
У цю хату не прийде м'ята,
давно вона самотньою стала.

По долівці не балакають ноги,
повернувшись із дальньої дороги.
Ця хата не заходить на весіллі ходором —
сьогодні тут тихо, як на похоронах.

І на широкій, як дорога, скатерті
паляниці курками не заскачуть,
і не піде дощ із блакитної стелі,
і мати блакитна на піч не постелить...

А одного разу сюди прийшов чоловік
і увесь став блакитною водою:
і стояла вода у хаті цілий рік,
а потім витекла крізь вікна і двері
неквапливою і тихою ходою.

* * *

Украли моє ім'я (не штани ж —
можна і без нього жити)
і тепер мене звать той,
у кого ім'я украдено.
Я вмію сіяти і мурувати білі стіни
і коли я посію, то всі узнають,
що сіяв той,
у кого ім'я украдено.
А на білих стінах я завжди пишу:
стіну поставив той,
у кого ім'я украдено.
Привітальні листи і телеграми ідуть
уже на моє нове ім'я, на ім'я того,
у кого ім'я украдено.
Уже всі примирилися (бо і сам давно)
із моїм новим ім'ям. Жінка теж звикла.
Тільки от не знаю, як бути дітям,
як їх кликатимуть по-батькові?

ТРАДИЦІЙНЕ ВБРАННЯ

Вже віддавна не надіваємо шапок,
що колись робили нас вищими над собою
на цілу шапку,
або ходимо з непокритою головою:
ніби ми присутні на якихось усесвітніх похоронах
і йдемо за непомітною труною,
чи то, щоб не скидати шапку перед тими,
перед ким нас навчено покірно
— з шапкою у руках — стояти;
або вибираємо собі такі головні убори,
які не могли б і натякати на якусь вивищеність
— навіть через традиційну шапку —
такі ми низенькі та тихенькі.

Не носимо вишиваних сорочок,
ніби вже не треба нам засвідчувати перед
Богом і світом, що ми — люди,
та перед смертю, що ми — живі.
Не захистили ж нас живі квіти на грудях
від смерті — скільки нас мертвих лежало
попід тинами у селах та по шляхах, що
вели до міст, у голодному 33-му році!
Той, хто ще лишався живим, був уражений,
скільки мертвих квітів довелося йому
бачити одразу. Не доведи Господи!

Та й поясом червоним не підперізуємося:
адже відучено наших жінок
шукати любов у очах
та тиху розмову в устах,
а наших чоловіків
відучено жити за велінням чола і серця.
Але етнографи, які будуть описувати
український традиційний одяг,
хай не забувають про одну невід'ємну деталь
нашого вбрання:
навіть тоді, коли вже нічого на нас не лишилося
із перерахованого вище,
у правиці — коли пильно придивитися —
у кожного українця — воїна світла —
уречевлена метафора блискавки світиться.
Хай не забувають, що перед ними стоять
— без шапок, у чужинських сорочках,
не підперезані поясом —
нащадки Дажбога,
які й донині продовжують уважати змія
— володаря темряви —
ворогом світла і України.

НАША МОВА

кожне слово
нашої мови
проспіване у Пісні
тож пісенними словами
з побратимами
у товаристві розмовляємо

кожне слово
нашої мови
записане у Літописі
тож хай знають вороги
якими словами
на самоті мовчимо

МИ ЙДЕМО

Ми йдемо по Україні:
від степів до гір,
від лісів до морів —
звідусіль виходимо на прадавні шляхи,
і немає нам ліку.
Ми чинимо волю наших прадідів,
це вони нас послали у путь,
щоб ми йшли нашою віковічною землею
із нашими багатолюдними містами,
із нашими тихомрійними селами,
із нашими золотoverхими церквами.

Ми гордо йдемо шляхами України:
ви, які виглядаєте у вікна, як сусіди,
щоб подивитись на нас, гордо йдучих,
ви, які визираєте з-за рогу, як вороги,
щоб подивитись на нас, гордо йдучих, —
ви всі бачите, як ми гордо
йдемо дорогами України.

Ми йдемо,
не вимагайте від нас доказів нашої прихильності
до руху,
не вимагайте пояснень причин, що привели нас
у рух.
Марна ваша справа — виставляти проти нашої ходи
контраргументи,
що ви їх здобуваєте із мертвих джерел,
намагаючись зупинити нашу ходу,
марна ваша справа — ми йдемо.

Ми йдемо по Україні,
пов'язані вишиваними дівочими руками
рушниками,
і радість сяє в наших очах.

ВСЯ УКРАЇНА

Тут — уся Україна:
із золотими пшеничними нивами,
із блакитним небом у високості,
із матір'ю нашою,
вічною Берегинею,
яка розпростерла над нашими головами,
над золотими нивами,
над блакитним небом
святим покровом стражденні руки свої.

Тут — уся Україна:
он віддалеки пройшов ніби Сагайдачний —
але підходжу — ні, то мій знайомий із Прикарпаття.
Он у гурті ніби мій товариш із Чернігівщини,
та як підходжу — спиняюся за кілька кроків
як укопаний, бо ж то сам Довженко білоголовий
завітав до нас.

Василю! ти тут! я відчуваю твою присутність!
Але ні, то мій побратим із Поділля,
на диво схожий із Василем.

Тут — уся Україна:
той, хто вийшов, той іще повернеться,

той, хто не прийшов, той іще прийде,
тому, хто опинився тут випадково,
буде одного дня одкровення,
що його, несвідомого,
привів сюди сам Бог.

САМОВБИВЦІ

Ми — репані жителі Хохландії,
ми — хохли з обвислими вусами,
ми — ледарі і боягузи,
ми — куркулі і підкуркульники,
ми — бандити, зрадники, поліцаї,
ми — мазепинці,
ми — петлюрівці,
ми — бандерівці,—

нам нічим оборонятися від нападів,
від будь-яких образ,
кинутих нам ким не заманеться:

наша артилерія — чумацькі випряжені вози,
що поціляють задертими догори дишлами
у ворога,
який наступає на нас нізвідки і звідусіль,
наша авіація — вітряки,
сконцентровані на одному бойовому аеродромі —
у музеї народної архітектури просто неба.

Нам немає місця на своїй землі,
нам нікуди подітися у цьому світі:
ми емігруємо лише до давньої Греції,
розгорнувши Гомерову «Іліаду» —
аби вижити — ми себе вбиваємо:
стираємо своє ім'я — ім'я українця — з лиця землі
як власний плювок,
ми відмовляємося від своєї мови,
як від якогось нездійсненого злочину,
у якому нас ніби звинувачують,
ми відмовляємося від рідної домівки,
стіни якої уже не захищають,—
ми — самовбивці.

КАЛИНА ОБ РІЗДВІ

Калиною, розквітлою об Різдві,
ти повернувся, Василю, на Україну:
тут сьогодні справджуються твої слова;
але не все казане тобою справджується.

але справджується не все, що ти казав,
але все, про що ти казав, має справдитися.
Через замерзлий о Петрі Дунай перейшов до поля,
де чепіги золотого плуга
без долонь твоїх холонуть,
де золоте пшеничне зерно,
не посіяне тобою, не проростає,
де золотий серп без твого ужитку іржавіє.
А ми, твої товариші, Василю,
носимо з собою по жовтій кості:
хто опускає руку в кишеню,
розшукуючи ключі від квартири зі всіма вигодами,
раптом витягує жовту кість,
хто пропливає новеньким авто
широкими автострадами столичного міста,
бачить перед собою екзотичним брелком жовту кість,
хто вітається за руку, радіючи невимушеній зустрічі
з приятелем, простягає йому замість виманіженої руки
жовту кість.
Та й ви, хто поїдає страву, запиваючи міцними
напоями, придбаними з гонорару за першу поетичну
книжечку, раптом припините приємні рухи
щелепами,
бо ж ті дорогі напої і потривні наїдки
стануть вам поперек горла,
бо ж куплені вони на гроші,
що їх тяжко виробляв своїми руками поет.
Всі ми намагаємося увірувати у метемпсихоз
— східне вчення про перевтілення душ —
на виправдання катів —
виконавців своїх буденних службових обов'язків,
на виправдання вбивць —
у головах яких замість розуму
одна величезна літера.

Вдома в кожного у нас щодня
з-під кухонного ножа,
застромленого у одвірок дверей до кухні,
за ніч на кахляну підлогу настікає калюжа крові
— небагато, завбільшки із блюдце, —
та дружина, вранці прокинувшись першою,
зауважує цей непорядок,
втирає ту калюжу ганчіркою,
тож коли встаємо до сніданку,
то нічого вже й не помічаємо,
усе вже прибрано люблячою й дбайливою рукою.

Чим я міг зарадити тобі, Василю?
Лише підбадьорити порухом руки:
коли б ти міг подивитися на вчорашній натовп,
то в ньому ти побачив би руку,
здійняту високо над головою на привітання тобі,
руку із відірваною до м'яса шкірою,
подібною до стікаючої кров'ю вивернутої
рукавички, немов доторкнутися до вирваного серця
жайворонка.

І я саджаю на білому аркуші калину,
що в лузі синім цвітом процвітає:
поки перший рядок дописую —
на другому рядку калина уже виростає на папері,
на третьому рядку калину
на той бік замерзлої річки
— білої криги паперу — нахиляю,
калиновий місток — на повернення — творю.

Іван Дзюба

У ДИВОСВІТІ РІДНОЇ ХАТИ

У сучасній поезії Василь Голобородько — явище осібне й несподіване (особливо на перший погляд, бо як придивитися уважніше, то його поява виявиться «необхідною» і «закономірною»). Йому нібито невластива та масштабність, до якої небезуспішно прагнуть сучасні молоді поети; він не поривається у космос і в «термоядерні» світові клопоти; здається, ніби його не дуже цікавлять і ті шукання, які великою мірою наснажують громадянсько-активну молоду поезію...

Натомість у Голобородька ніби оживає світ прадавніх анімістичних уявлень про природу; світ нашого далекого «наївного» предка або довірливої дитини, заселений дивними істотами, наповнений чарівними звуками, й кольорами, й пригодами; світ української народної, язичницької ще, демонології, казки, загадки, думи... Звичайно, світ цей являється від Голобородька не в літературних ремінісценціях, — але як жива реакція отак укладеної душі на цілком сучасну навколишню дійсність.

При певному практицизмі й раціоналістичній сухості, певній «відчуженості» сучасної цивілізованої людини, — виробляється своєрідний «опір» людської душі нівеляційним силам технічної цивілізації. Перед холодом безмежності й вічності людина шукає точки опертя й клубочок тепла. У найпростіших формах це виявляється в отому відомому бажанні «взяти і в космос гілочку бузку». Але й по великому рахунку

тут серйозна проблема: адже гармонійна людина майбутнього має взяти по можливості більше здобутків цивілізації — і по змозі менше її втрат (а людство у своєму поступі не лише здобуває, але і втрачає); адже ця гармонійна людина майбутнього має безмежно розвинути своє «раціо» не за рахунок втрати «інтуїцію», а швидше навпаки — потрібне розростання обох цих компонентів духовності. У всякому разі людство нібито потребує цього: відчуваючи небезпеку раціоналістичної односторонності, воно мовби інстинктивно «захищається» своїми поетами й митцями, які «зберігають» і плекають у вселюдському духовному активі оті дорогоцінні елементи «наївної» почуттєвості й уяви, оту вічну свіжість людської емоційної істоти, — включаючи їх у сучасний світогляд.

...У Василя Голобородька особливі стосунки із словом. Він його не вимудрює й не вимучує, не підкрадається до нього й не повеліває. Але слова самі плинуть до нього, первозданні й цнотливі. Здається, «матерія слова» у нього жіноча, дівоча. Здається, слова люблять його і від тої любові розкриваються йому, як закохані дівчата хлопцям, — несподіваними, незнайомими сторонами, незвіданою звучністю й сокровеним смыслом, розквітають йому всією жіночою істотою. Ось звичайнісіньке слово: «балакати». Ми всі його, непоказне й немудре, настільки знаємо, що й забувати почали або соромитися, як плебея, як старомодного провінціала. І раптом воно ожило в Голобородька зовсім оновленим і молодим: у нього «балакає вода» у криниці, у відрі на зрубі, балакає глечик молока на плечі в жінки, балакають ноги по рідній хаті... І «низьке», просторічне слово заговорило соковитим повноголоссям, простодушною філософічністю і закрасувалося природною грацією селянської дівчинки.

Василь Голобородько не шукає спеціальної поетичної мови, в манері мовлення, ритмі, синтаксисі, словнику — він дуже побутовий і «прозаїчний», вірніше: «речитативний», хоч розквітаючі бутони його степових слів-квітів сплітаються часом у химерні гірлянди. І ця речитативність відповідає й епічності, монументальності його поетичного малювання, і його зосередженості на буденній предметності життя.

У п'ятивірші «Криниці, що посохли» раптом зустрічаємо зовсім неймовірний образ: відро — «обцинковане дзвінке сонечко, що дарує косарям холодняк у спеку». Здавалося б, логічний нонсенс: як можна порівнювати відро, що дає холодну воду, з сонцем, що породжує спеку і спрагу? З цього приводу пригадаємо характерний випадок з видатним сучасним парагвайським поетом Елвіо Ромеро. Виснажене посухою поле він порівняв з темною сльозою. Хтось із критиків обурився: сльоза — це ж вологість, а не суш. Тоді поет пояснив: «Для

мене не істотно, що вона волога. Для мене немає нічого сумнішого, безвідраднішого, ніж сльоза... Тому моє поле — сльоза, темна сльоза». Поетичні асоціації й наближення далеко не завжди йдуть у згоді з асоціаціями й наближеннями звично-життєвими; тут часто неждано прокидається внутрішня «субстанція» речей, їхні неочевидні, але істотні прикмети, — або ж по-новому виступають традиції давнього народнопоетичного вжитку. У даному разі сонечко — символ найбільшої радості, а тому відро і є «обцинковане дзвінке сонечко, що дарує косарям холодняк у спеку». (Принагідно згадуємо, що свого часу Миколі Вінграновському довелося вислухати багато кпинів за метафору: «В мене з горла ростуть троянди». А ось той же Елвіо Ромеро без вагань пише про колючий кактус, що росте з його вуст. Останній виразив крик горя й протесту, як перший — пристрасний шепіт любові, повноту ніжності. Трохи довіри до поета — і його неважко зрозуміти. І ще — трохи уяви; не треба надто буквально тлумачити поетичні образи, надто «логічно» доскіпуватися до них...

Гіпербола у В. Голобородька не здається гіперболою саме через її «дитинність», безпосередність, ненапруженість. У нього м'яке туше, як кажуть піаністи, і навіть до найсміливіших його речей не проситься означення: «сміливо». Найвідчайдушніші гіперболи і найфантастичніші образи виникають як простодушне, довірливе продовження узвичаєних побутових метафор. Звичайнісінький вираз: гілка (чи дерево) заглядає в вікно. Давайте трохи «продовжимо» образ: заглядає? Чому? З цікавості? А що її там цікавить? І от притертий розмовний троп поет розгортає в фантастичну картину, свіжу і милу: «Та калина була така цікава, / усе заглядала в вікно — / що там люди роблять? // Усе заглядала в вікно — / про що там люди розмовляють?». А далі та калина вже й заходить у хату «на своїх тоненьких ногах», «злітає на стіл на своїх листяних крилах», співає пісню про себе: «чи я в лузі не калина була...»

І взагалі всі «неживі» предмети у Василя Голобородька оживають і поводяться як добрі й милі істоти, як цікаві й пустотливі діти. І цими гомінливими, балакучими, вражливими, всюдисущими і думаючими речами-істотами густо виповнений поетичний світ В. Голобородька.

Василю Голобородьку охоче звіряються, довірливо розкриваються «душі» дерев, звірини, землі і всього на землі суцього. В нього листя ходить-ступає по землі, наслухає й надивляється («Ходить листя по узліссі...»); дерево-грушка сідає за стіл вечеряти з дітворою — їй дають молока, а просять груш («Грушка»); на білих вишнях голуби колихають хату поетового кохання («Човни проліскові») і тихо снується безліч інших див. А найпостійніше з них — нескінченне взаємопереливання

«живого» й «неживого», вічноплинне вродання стихію природи: кохана розшукує ягоди у траві, і ось поступово очі її стають росою, волосся травою, щоки полуницями, і ось уже поет збирає «на її щоках полуниці» («Улітку-літечком»); герой «лежить такий безмовний» і ось він «вріс у землю: без очей, без рук, без ніг» («Ходить листя...»); а найповнішу картину взаємопереходу «живого» й «мертвого», присутності людського в стихії природи, — дає незрівнянна поезія «Глечики золоті груш». Скільки вже написано на цю тему: звертання дитини чи юнака до пам'яті загиблого батька, але у В. Голобородька ці дитячі марення переростають у закінчену поетичну картину буття, життєвого круговороту, де на якихось незбагненних гранях сходяться і взаємовгамовуються життя і смерть, живе і мертво.

Як і всякий значний поет, В. Голобородько не боїться стати перед найбільшими загадками буття — саме вони і притягують його непереможно, і він приступає до них вже досить зблизька. Тому діалектика життя і смерті пронизує всю його поезію. Багатство, красу, вічну непереможність життя він часто прагне передати через момент смерті, повноту життєдіяння — через момент втрати.

Ці мотиви «втрати» дуже часті в його поезії. При цьому В. Голобородько без усякого збентеження переступає штучні «кордони дозволеного». Ось одна із характерних його медитацій: «Руче, руче, відірвана руче, / що без тебе я мушу робити?! / Не кидатись же головою з кручі, / а треба якось-то жити... / Хато, — бачиш, руки немає! / Не погладжу твоє волосся / й восени, яка серпнем світає, / не заплету тобі з яблук коси. / Глечики, глечики рудобокі, / я не виліплю вам братиків! / Не спушу у криницю глибоку вас води ранкової набрати. / І тобі, мій сусіде Миколо, / нічим стиснути праву руку!.. / Я ж не був без руки ніколи, / я не знаю, як жити мушу!..»

Цей вірш багатьом може здатися дивним і навіть шокуючим... У цій поезії образ руки — не так трагедія каліцтва, як щось інше. Є в математиці спосіб «доведення від супротивного». А в мистецтві може бути спосіб розкриття повноти світовідчуження і життєдіяння через ілюзорну втрату їх (і тому загострену тугу за ними). Людині здається (чи сниться), що вона вмирає, втрачає друга тощо — і тим сильніше вона тягнеться до життя, любить друга і т. п. Цей підхід — брати життя в момент його «втрати» і тим самим повнитися відчуттям його цінності, широким і теплим чуттєвим напливом, досягати миті чуттєвої «всеосяжності», — цей підхід дуже характерний для Василя Голобородька...

«Розуміти» поетичний образ — зовсім не значить знайти для нього конкретний побутовий відповідник, а значить відчу-

ти його естетичний і духовний сенс, прилучитися до поетової уяви і «співпережити» те складне, часом таємниче й «ірраціональне», що переживає поет, коли його тонка душа вловить подих великої таїни життя. Василь Голобородько ніби не прагне до широкої панорами світу. Це не відмова від багатства й невичерпності світу, а особливий спосіб увійти в них зсередини, «тихо», побачити внутрішню «душу» речей, побачити багато в малому, дивовижне й фантастичне в звичному й побутовому. Досить прочитати такі його поезії, як «Стара хата», «Про хату, яку розбирають», «Піч» — і ми побачимо, що звичайна селянська хата для поета — цілий невичерпний всесвіт з безліччю своїх світів і див, вмістилище закінченого циклу буття, де, як і всюди, можна знайти всі начала й кінці; прочитаємо «Білу любов», «Човни проліскові», «Квітку, яка розцвіла на воді», «По вертикальній стіні кімнати...» — і ми побачимо, що поетична трансформація вражень сільського побуту й людських взаємин веде до тонкої трактовки «вічних» людських проблем; а такі речі, як «Золота птиця», «Грушка», «Улітку-літечком» та багато-багато інших (в тому числі і з названих вище) покажуть, як багато ще може дати сьогодні органічне відродження елементів української національної давньопоетичної стихії, елементів фольклорного і казкового світосприймання...

З-поміж українських поетів Василя Голобородька якісно вирізняє особлива м'яка плинність його світу, плинність всезагальна й незупинна. Його поезія — це замріяна стихія доброго бога перевтілень і перероджень, це нескінченне й мимовільне взаємопереливання всіх станів, речей, якостей. Ніщо в нього не залишається самим собою більше як єдину мить, а вже стає чимсь іншим. Ця свавільна, спонтанна змінність поширюється в нього навіть на те, що в природі найбільш стає: абсолютні розміри предметів, просторові співвідношення. «Мале» й «велике», «більше» й «менше», «частина» й «ціле» втрачають свою абсолютність, пряму підпорядкованість, починають взаємозаміщатися... Ця високонаївна натурфілософська діалектика, при всій своїй поетичній органічності й часом простоті, насправді — складного походження. Вона і виплід сучасного світосприймання, і продукт інтенсивності поетичної уяви, «агресивності» штурмуючої фантазії натомість лінивого мрійництва. І якийсь далекий відгомін східних філософій і аромату східного фантазування. І звичайнісінька українська казка, «способи мислення» якої з усіма закладеними в ній можливостями ми мало цінимо. І, нарешті, та особлива благословенна «дитинність», дар вічної свіжості й сили сприймання, «первинності» враження, дар зачудування перед дивовижністю й таємничістю світу...

На доказ такого розмаїто-фантазійного характеру Голобородькового світосприймання можна було б наводити багато віршів. А тут на закінчення ми б хотіли ще сказати про ніжний ліризм його поезії, котрий таким симпатичним зворушливим серпанком огортає його милі казки-сновидіння-марення, як-от у поезії «Золота птиця».

Дніпро.— 1965.— № 4.

З'ясуйте роль поетичного перевтілення й художньої умовності у поезіях Василя Голобородька.

Порівняйте жанрові прикмети балад «Квітка, яка розцвіла на воді» Голобородька і «Молодиця» Левка Боровиковського.

За допомогою яких засобів розвивається ліричний сюжет у вільному вірші поета? Простежте естетичну функцію метафори та гіперболи в поезіях.

Які питання національної історії порушує поет у своїх творах? Чи має слушність автор, висміюючи негативні риси ментальності українців? Висвітліть теми патріотизму та історичної пам'яті народу в творах митця.

У чому полягає новаторство верлібру Голобородька?

З якої причини, на думку Івана Дзюби, Василь Голобородько звертається до прадавніх уявлень наших предків про природу?

Як пояснює критик своєрідність використання поетом гіперболи, прозаїчних слів, речитативу української думи? Наведіть приклади з творів митця. Чому звичайна сільська хата набуває в художньому світі поета космічного виміру?

Віктор Кордун

(1946)

Прочитавши поезії цього поета, Іван Драч у 1967 році сказав: «Диво Віктора Кордуна», означуючи витончений дивосвіт його творів. Самобутній митець, лідер «Київської школи поетів» українського постшістдесятництва. Культивує модерні форми поезії, зокрема верлібр, наповнюючи його національним світом образів та ідей. У його творах органічно поєдналися модерне мислення людини ХХ століття з українською народною міфологією, символікою, первісними образами, що позначають велич і духовну міць людини. Це поет-інтелектуал, розвиває філософську лірику в нашій поезії, порушуючи екзистенційні питання буття людини.

Кордун Віктор Максимович народився 20 серпня 1946 року в с. Васильковичі Коростенського району на Житомирщині. 1971 року закінчив Київський театральний інститут. Його твори протягом 1968—1982 років були заборонені до друку. Автор збірок «Земля натхненна» (1984), «Пісенька з маминого наперстка» (1986), «Славія» (1987), «Кущ вогню» (1990), «Сонцестояння» (1992), «Білі псалми» (1999).

ЗЕМЛЯ НАТХНЕННА

Упади на землю і сяйвом заплач —
чуєш, земля натхненна
розверзається трепетно під тобою:
засвітитися краплею світла
солоного!

Душа проростає із болю,
земля землиться,
і прибуває великими хвилями світло.

Красна брунька весни і кожне святе дитинча
розвиваються разом із крапельки сонця —
над лісами і луками
струменіє ледь видима
їхня зелена лагідність.

Удосвіта сонце знову ще не відоме нікому,
і ріки, скреснувши, ще не знають
своїх берегів.

Не відає сонний кулик,
чи прокинеться він у собі,
чи тектиме сріблястою хвилею
надозерних туманів.

Вітер плутає часто — звідки початися:
то він бородатий і сіверкий —
в остуді та брижах прокидається між очеретів,
що хитають над ним головами,
то лелечий і білий —
встає із високих гнізд.

Теплі душі малесеньких сонечок,
що вперше пробують крильця рябенькі,
ще не зовсім звичні,
але вже й не чужі,
пінисті душі струмків
і блакить овеснянених далей:
більші за них самих.

Колобродить повінь, повніша за воду
і повніша за її глибинне цвітіння,
вир за виром в'ють гнізда,
і злинають із них угору
бризкокрилі птахи.

Щем незбагненої святості —
усе поривається ввись:
весілля весни і світла.

Хтиво ревуть сонцеокі тури,
ринуть із їхніх ротів хмільні потоки
разом зі зблисками цілющого полум'я,
скрекочуть іскристо сороки.

Щавель молодий зіщулився
навколо своєї стеблини
і з-під закритих повік
пустив зореносну сльозину —
намацати власний корінь.
Поспішає із нею наввипередки
униз, до землі,
мокра щаслива мураха.

Земля пошлюблена і сторада,
натхненна земля
підставляє груди чутливі
під ласки рук
і людських, і незримих!

Краса оголює
глибинні течії власної крові,
спливають по днях і по митях
скипілі від солодкоболю
півонії й маки.

Схилилося небо
над малим малюком на городі,
сміється
і сипле йому в долоньки
зелені краплини світла
разом із горохом.

Сльозиться бузок над собою,
що день минає
і час йому осипатися.

Пастухи женуть до принишклих сіл
травневі вітри,
немовби отари,
а корівки розповзлися по полю
сутінками.

Деякі зовсім манюсінькі,
потонули у травах
і перешіптуються із конюшиною.

Дивнозір осяває
заснуле село —
хати помовкли вікнами,
а серцями щебечуть.

Променяться із них на левади
солов'ї,
наче сині стріли,
і дівчата за ними линуть
зеленокрило.

Земля із вазона
по зернинці чорноти і живлючості
висівається непомітно
у лопухи коло призьби —
лишається в горщику
сама її тінь.

Росте темнота
вище хат і ще вище дерев,
щось позасловесне
шепочуть люди.

О земле, ти знову двоїшся
між світлом і темрявою! —
Не пробудилася ще
жінка,

щойно тобою зроджена:
вона ще світиться вся.

І з пасма тихого сяйва
місячний котик
пролився ген аж у глиб
розбіглих садів.

Ніч наступає.

Сам місяць тікає горою
із жертовного зольника,
і пси женуться за ним,
аж поки на їхнє гавкання
не зазолотіє він
невизначним сяйвобиком
у хмарах.

Земля і ця земнозроджена жінка —
дві мої ночі незбутні.

Я землю цілую
і поринаю у темінь.

Благословенна будь, земле весняна!

Небесні крилаті коні сурмлять,
а світанкові вуста немовлят
співають беззвучно
славу тобі!

ХОДІННЯ ІЗ ЗІРКАМИ

Тільки в числі трьох
можуть вони приходити.

Варто комусь найсумнішому
спинити занесений серп —
і чути: вже ходять
од хати до хати.

Діти їх перші завбачать,
показують татові й мамі,
що всередині у кожного з трьох
сяє у синій імлі
рівно стільки блакитних зірок,
як і в небі.

Паляниці торкнеться один —
і вона зерном по столу розсиплеться.
Із кожного зернятка —
квітка зелена житня розкриється,
та хліба не вродить —
синява там зав'яжеться.

Інший своїми вустами
довічні замки над водою розімкне —
прямо у кварти вода зацвіте
блакитним первісним квітом самої себе.
Не розіллється вона,
на струмок тільки з вигляду схожа,
рине, мовби тече, за поріг.

Проходять вони полями —
за ними ні сіл, ні отар,
лише блакитні квіти —
величезні, безпелюсткові.
А є й такі, що були присутні,
та не вгледіли ні самого приходу
тих, що справляють ходіння із зірками блакиті,
і не уздріли і зникнення хати своєї у синім диму:
спокійно зачиняють надсутінь двері
і спокійно лягають спати.

ПОЛІСЬКЕ РІЗДВО

У засніжений час,
у засніжену думу
поник головою
наш край.

Западаються села у небуття:
дедалі меншає хат —
і чимраз більшає неба.

Ось господи ще трішки жива:
самотня бабуся, така стара,
що ледве видима в сутені,
малює медові хрестики
над сумними очима худоби,
а потім сідає край столу
до Різдвяної Вечері
в нахолі від ладану
і вглиблій у землю світличці —
наодинці
зі своєю свічею.

За стіною тяжко зітхає
рогата, як тінь, німина,
що й цього Свят-Вечора
в яслах нічого не сталося
і знову нічого нема —
окрім оберемка сіна
та дешиці вівса на споді.

Довкола забитої наглухо церкви
зійшлися ватаги колядників, —
здаєка й зблизька,
з прадавніх часів і недавньої смерті, —
носять звізди невидимі
і співають нечутні колядки.

Знову десь обійшли стороною
бездольне Полісся
Дух Святий і Діва Марія.

* * *

Сама тільки можливість
існування конвою
свідчить про страх людини
перед свободою, —
зате присутність конвою
викликає
нестерпучу конечність
бунту і втечі:
якраз про це і мовчить конвой,
мовчать про це й ті,
кого ведуть етапом, —
із цих двох мовчань
мостить своє гніздо історія.

* * *

Весною повертаються з вирію
спершу дими зі шпаками
і сідають на пробуджену землю,
а за ними приходять до нас
їхні зелені образи
у смолистих бруньках та цвітінні:
чи ці дими зі шпаками
тільки повторюють ще раз
проминулі видива
самітніх дерев і лячного листя?

* * *

Подай мені руку
і проведи по стежині —
поміж наших смертей.
Як не буде іншої ради,
проведи мене через смерть:
я боюся сам у ній заблукати —
і не вийти на світло,
я боюся забути
про сьогоднішній сонячний день.
Вабить мене і відштовхує
словосполучення: важка вода, —
як тут застерегтися,
щоб вона не витіснила
всієї пам'яті?

Василь Стус

ПРО ПОЕЗІЮ ВІКТОРА КОРДУНА

У Віктора Кордуна — світ текучої предметності, він мерехтливий і хисткий. Тут майже не знайдеш вигадливої гри барв, тонів, форм. Його поезія по-чернечому сувора і по-чернечому продумана. Може, навіть по-чернечому суперечлива. Вона витворена, так би мовити, фантазією мислення, інтелектуальним зусиллям, психологічною вглибленістю, чадом самотності. В такий спосіб твориться переінакшений світ, часом повністю розконтатований із реальним. Ця істотна неідентичність світів викликана тим, що поетичний світ Кордуна не обмежений тільки реальним фізичним, він збагачений ще й його сприйманням — явою й уявою, мрією, сновидінням, фантасмагорією ще глухих індивідуальних бажань, гіпотетичним дешифруванням того, що перебуває за краєм реального буття. Власне, може, на останньому й зосереджено максимум його художньої зацікавленості.

Світ Кордуна дуже персоналізований, він існує тільки в тій мірі, в якій дотикається поетових екзистенційних прагнень... Власне, не тільки світ Кордуна визначений масштабом найхиמרнішої авторської індивідуальності, він є умовою його суб'єктивного існування... Людина Кордуна живе в світі тільки собою, тобто власним існуванням замикає енергію неба і землі... Кордун піддає сумнівові звичну форму людського існування, її доцільність, прагне віднайти якусь іншу систему життєвих акцентів...

Бо ж «світ змістився зі світу», він глобально здегуманізований, у ньому вже неможливо бути собою... Великий суперечливий світ — дволикий Янус — набув одної подоби, перетворився на стоплену, згусклу, аморфну, неозначену грудку глобальної печалі. Небо впало на землю, розчинилося в ній, тобто не стало ні землі, ні неба, ні тверді, ні повітря, ні людини, ні суспільства — все посередині: «два цілком виразні початки розчинили в собі кінець».

Таких картинок Апокаліпсису в Кордуна чимало: «із яблукової зав'язі, повиснувши над землею корінням, виростає одна зодної безліч трухлявих яблунь, і метелики, не встигнувши вилетіти із гусені, випадають із власних крилець» («Німота»); «прямо на наших очах гарні слова в інших переходять із щита в меч, а із меча в щит» («Такі вже уста»)...

Чим же викликане це відчуття поетом глобальної катастрофи? Як він з'ясовує її для себе? Передусім, це реакція на загрозливо довготривалу людську історію, що ніби віддаляє нас од себе: життя — як витрачання обмежених біологічних запасів існування, як отруєння нас біологічною і соціальною пам'яттю, ми ніби перетворюємось на власний архів; попередня історія — це непотріб у мішку, який ми несемо на плечах, як прокляті, хоч цей мішок робить непотрібними нас самих; наш сьогоднішній день є тільки повторенням минулого, навантаженого минулим, ми не можемо звести голову, щоб побачити сьогоднішній світанок. Всюди дається взнаки зворотний бік знаного, пережитого, усвідомленого: минуле забирає нас у свій полон, воно розчиняє в собі майбутнє, затирає його своєю масою, і вирватися з нього вже неможливо до смерті. У вірші «Німота» жінка, «кусаючи губи, притискає будильника до грудей і даремно намагається повернути назад час, що золотаво-жовтими пасмами витікає із-поміж пальців».

Другим істотним запереченням нормальності соціального світу є омасовленість існування, неможливість розокремленого буття в машинізованому світі, де все знівельовано... Черствість є найбільш моральною системою поведінки...

Нарешті, хотілося б торкнутися деяких, раніше не окреслених сторін великої теми індивідуального буття в цьому світі.

Йдеться про небагатьох тих, хто ще не розумів... валун омасовленості, об залізобетонну твердиню мертвотного колективізму. Ця людина Кордуна прагне старанно пильнувати рівноваги речей у світі: це ж бо єдиний порятунок од катастрофи природи. У вірші «Раптова осінь» «велетенські стовбури зметнулись над світом — вікна ластівки сходи машини люди будинки собаки й конторські книги захиталися на гілках жовтим листом, а потім зірвалися, закрутилися вихором і понеслися від землі». І рятує цю катастрофу природнього світу старезний дідусь, «що встигнув вже дуже звикнути до себе». Ця людська властивість — дуже важлива для Кордуна, бо це — показник органічності людини в собі, її природності й рівності по всій поверхні існування. Є люди, що нагадують собою порожні коробки цивілізації, в коробках щось торохтить, виявляючи порожнечу. А є люди, наповнені в собі рівним смислом природи — якраз на її духовній висоті. Це рівновага епіки, відчуття своєї рівності з природою, повнота оточення й індивідуально збагнута повнота. Тільки в цьому разі є потрібна міра довіри між природою й живими істотами, їхня етична рівновеликість. В повноті осіннього прояснення «немає тривоги, аби поле не покинуло жита чи жито не покинуло поля, і тепер та вода, яка мусить лишитися в кухлі, не розіллється й не вип'ється» («Осіннє прояснення»). Це питання відкритості людини до природи, питання необхідності бути завжди гідним природи, аби завжди залишати чуле до неї вухо. Бо природа не деградує так, як людина. Вона завжди вища, а ми — завжди нижчі за неї, покірні їй, ми ж бо — її діти.

Людське звикання до себе, притаманне людині Кордуна, означає ще й удержання в своєму мінливого, розокремленого світу, природньої гармонії й рівноваги. Світова рівновага підтримується старезним дідом з плечем, всипаним жухлим листям, невинною дитиною, «світ дотикається світу лише в розгубленій і ще напівсонній жінці», жоржиновим Христом, що «долонькою маленькою геть відгрібає землю від коріння жоржин». Але — і це важливе місце поетичної світобудови Кордуна — жоржиновий Христос не цвіте: «без листа без кореня в пуп'яниках весь». Починається релігія сподівання і надії.

Те, що в поетичному світі Кордуна значне місце відведено релігії, можна було зрозуміти вже з того, які страшні апокаліптичні картини ввижаються йому. Релігія — це природна рівновага розпачу, страху перед невідпорними катастрофічними силами, загрозою існування. Саме релігія надії допомагає тихому майстрові дитячих іграшок доконувати свою чесну і цнотливу роботу: «я нікому не нагадую що я пам'ятаю як дуже давно мене взяли і просто назвали людиною». Саме релігія сподівання допомагає цьому майстрові зберігатись у забутому

людському званні: «я боюся підвести їх (людей.— В. С.) і кожного ранку поправляю перед дзеркалом оце обличчя»; і тільки релігія дозволяє людині Кордуна садовити Бога коло свого вогнища і примушувати Його запевняти Свого Сина в тому, що «небо гніздиться і в деревах і в травах і в столах і в ліжках і в похоронних процесіях». Тільки в такий спосіб уможливується людське добродіяння, і лише це дозволяє людині стати гідною своїх минулих злетів і вивершень: «Ліву руку свою зводжу над світом і з надрізаних пучок заливаю його сонячними дощами, що проникають в кожну травинку, в кожну птицю і в кожну жінку. Я вбираю назад у себе сонце, яке випустив колись, та підкорений йому не смів піднімати до неба очі: височію я, височію, розкриваюся квітами, і крізь них залітають у мене ластівки, там вготовані для них нові крила...»

Кордун шукає бодай малої певності в тому, що людина може зберегтися на землі, що вона врятується од самознищення. Підстави для невіри величезні, тому він будує собор віри «такий високий, що кожного разу (треба.— В. С.) приносити із собою дошку доточити сходи». Самовисочіння людини — то єдиний спосіб збереження землі. Кажучи за Сверстюком, цей собор — у риштованні.

❓ Якою постає світобудова у філософській поезії «Земля натхненна»?

• Простежте значення біблійної символіки у вірші «Ходіння із зірками». Як ви розумієте образи зірок і квітів?

Висвітліть драматизм постчорнобильського села в творах Віктора Кордуна. Процитуйте відповідні рядки.

Які чинники, за Василем Стусом, творять лірику Віктора Кордуна? В чому критик вбачав своєрідність поетичної картини світу Кордуна? Як Стус трактував поняття «релігія сподівання і надії»?

Якою бачить людину поет? Які чинники призводять до втрати її духовності? У який спосіб можна порятуватись від самознищення?

МИСТЕЦЬКІ ОБРІЇ ЛІРИКИ «ВІСІМДЕСЯТНИКІВ»

80-ті роки ХХ століття зумовили появу покоління поетів «вісімдесятників», які витворили *метафоричну стильову течію* в українській ліриці. До цієї течії належать Юрій Буряк, Василь Герасим'юк, Оксана Забужко, Світлана Короненко, Людмила Таран, Павло Гірняк, Ігор Римарук, Іван Малкович та ін. Метафора була основою світорозуміння і поетики незаангажованої лірики. Поети ці відкинули декларативну поезію й культивували самоцінність мистецтва слова. Їхнє новаторство полягало в тому, що вони, спираючись на традицію «шістдесятників», модернізували образність, застосовували ускладнену асоціативність, умовність образів, які сягають первісних, архетипних понять і уявлень українців,

вибудовуючи свою концепцію життєдіяння. У їхніх творах кожен образ-атом моделюється як «вирування енергії», вибух почуттів, заперечення зла й утвердження добра. Тому художні образи рухаються неочікуваними траєкторіями, зіставляються один з одним, утворюючи нові смисли, стають згустком вітаїстичної концепції світу й людини.

Василь Герасим'юк

(1956)

Яскравий поет метафоричної стильової течії в українській ліриці, кіносценарист. Герасим'юк Василь Дмитрович народився 18 серпня 1956 року в місті Караганда (Казахстан) у гуцульській родині, репресованій і вивезеній сюди в криваві 40-і роки на «вічне поселення». В кінці 50-х років батькам вдалося повернутися в рідне село Прокураву, де й минуло дитинство Василя. Закінчив Коломийську середню школу. 1978 року завершив навчання на факультеті журналістики Київського університету імені Тараса Шевченка. Працював редактором видавництва «Молодь», на українському радіо. Дебютував, навчаючись у десятому класі, в альманасі «Вітрила» (1973). Видав поетичні збірки «Смереки» (1982), «Потоки» (1986), «Космацький узір» (1990), «Діти трепети» (1991), «Осінні пси Карпат» (1999), «Серпень за старим стилем» (2000), «Була така земля. Вибране» (2003). Лірика Герасим'юка спирається на одвічну стихію фольклору, міфів Карпат, вірувань і звичаїв гуцулів, відбиває первинні, архаїчні площини людського світовідчуття і сучасні проблеми духовного буття людини. Саме через метафоричне мислення поет вибудовує свою картину світу. Ліричний герой вбирає у себе життєвий досвід й розуміння добра горянином, мешканцем Карпат і характеризується життєстверджуючою енергією, пристрасною позицією у боротьбі зі злом. 2003 року став лауреатом Національної премії імені Тараса Шевченка.

* * *

Вінок тобі плетуть. І ти підходиш тричі.
Ти — Молода. Ти тричі підійдеш.
Заквітчаний твій кінь. Тебе троїста кличе.
Мовчать цимбали — плаче срібна креш.

Ти — Молода. Іди. Заграли барвінкову.
І заспівали сиві газдині.
Розламаного калача підкову
у тині диму подаруй мені.
Весільний кінь біжить. Шепоче на потоці.
Весільна жовта мла. Ранкова мла столить.
Тут небеса горять. А там, на тому боці —
смереки. Корінь в корінь. Віть у віть.

* * *

Прийшов, привітав, і сказали, що вже по весіллю.
Порожня підлога і витерті, голі столи.
Ти друзів покликав, і друзі сказали: «Василю,
музики пішли вже, і гості веселі пішли».

І вийшов старий — срібний пояс і кучері сиві.
Холодні вінки барвінкові на трави поклав...
Раптовим дощем прихистилось лице, бо у зливі
печальні обличчя в старих, ніби запах отав.

І вийшла вона. І стоїть на високім порозі.
А небо важке, як волосся, лежить на росі.
Нічого вона не сказала. Порожнім здалося
і витертим
небо в розплетеній темній косі.

ОСІННІ ПСИ КАРПАТ

Іду — немов траву чиюсь толочу
некошену. Не погляд і не зойк
з гущавини. Та озирнутись хочу,
поглянути на слід бодай разок.

Не видно сліду. Не крадуться тіні.
Ніхто не скочить і — по рукоять!..
Але я знаю: є ще пси осінні.
Вони мене почули і не сплять.

Не виють. Не печуть небесні схили.
Отари не женуть — то відійшло.
Верхи їх відпустили й побіліли —
вже був мороз. Вже вкуталось село.

Вже все забуто!
Згризено в гонитві!
А що насподі — чорне і круте,
аж крутить листям буковим на вітрі,
аж менша псота кумельгом іде!

Їх спини жовті, їх зіниці білі.
Їх лапи відігріті у золі.
Їх газди мокрі в тихому похміллі.
Їх зорі вічні, їх газдині злі.

А ти ідеш — печаль чиюсь толочиш.
В ногах чиїхось часом, як щеня,
заскімлиш... Часом озирнутись хочеш,
немовби хтось тебе наздоганя.

НІЧНІ ДЗВОНИ ВОЛОДИМИРСЬКОГО

А дух поблизу ще витає,
душа поміж людьми блукає:
вже дому іншого шука.
Вона безсмертна — кожен знає,
бо в неї виходу немає,
коли заблукана така.

А вже покликано до столу,
до гурту давнього помолу.
Згадай, кохана: в домі цім
ти стріла дівчину на святі.
А де сиділи винуваті за долю,
кинуту в цей дім?

Найтонші в домі цьому свічі,
церковні в домі ризи й річі.
Тут мати треба на хребті
сліпих років залізні міти,
аби тебе прошепотіти,
збагнувши, що карби не ті.

І я шепочу: Україно.
І я шепочу: Україно.
І я шепочу ще і ще.
Я цілував коханій очі.
Я не згадав про віно отче,
де все пече, бо все пече.

Не прошепочу: хай святиться!
Бо небо це і ця пшениця
відторгнуть воду і росу.
Небесні і підземні гули,
де наші дзвони затонули,
той звук, що відвертав грозу.

Хай нас не буде, хай немає,
хай смерть сама переконає
у тому нас, що нас нема.
А ти безсмертна — кожен знає,
бо в тебе виходу немає,
коли сама, як смерть сама.

О, не печалься, наша нене,
що мливо Господа буденне
для нас, — не вперше рветься нить.
Немов покаже їхня мати:

цих продавать, цих дарувати,
а цих сліпих щенят топить.

Тебе, як дівчину в палаті,
лікують ті, що винуваті
за долю, кинуту в цей дім.
О дівчинко, куди біжиш ти?
Кому це ти кричиш: залиште
мене в безумії моїм?!

* * *

Мав би я чорне лице
до тебе іти.
Мав би я чорне лице
тобі докоряти.
Мав би я чорні уста
сказати: прости.
Мав би я чорні слова
гордині і зради.

Звідки ця музика? — звідки прийшла у сльозах.
Доки ця музика? — доки тебе обнімає...
Як у космацькій корчмі, сидять при ножах,
чорні мої слова — і краю немає.

Мав би я чорний день...
Та пізно вночі
я воскресав не раз.
Я знову воскресну.
Тиша свята.
Ти сидиш при свічі,
тулячи до грудей
твар безсловесну.

* * *

Ти нарешті збагнув:
ти — один.
І природу прийняв як провину.
Ніби жінки нема, чий ти син.
І вона вже не видихне: сину.
Не тебе сповивала вона,
не тебе колисала, співала
не тобі.
В нас буває сумна
нова радість, яка не бувала.
В нас буває така самота,
що найлегше її колисати,

притуливши до неї уста...

Ти забув:

відколисує мати.

Ти благав:

хоч на день, на один
дай пірнути у душу невинну,
бо нарешті збагнув,

чий ти син,

бо нарешті покликано: сину.

Але сниться тобі: серед нив —
сива жінка.

Стоїть, наслухає:

б'є копитами здіблених днів
той, хто справді тебе породив,
той, хто замисел Господа знає.

ЧОЛОВІЧИЙ ТАНЕЦЬ

Ти мусиш танцювати аркан.

Хоч раз.

Хоч раз ти повинен відчути,
як тяжко рветься на цій землі
древнє чоловіче коло,
як тяжко зчеплені чоловічі руки,
як тяжко почати і зупинити
цей танець.

Хоч раз

ти стань у це найтісніше коло,
обхопивши руками плечі двох побратимів,
мертво стиснувши долоні інших,
і тоді в заповітному колі
ти протанцюєш під безоднею неба
із криком по-звіриному протяжним.
Щоб не випасти із цього грішного світу,
хоч раз
змішай із ближніми
піт і кров.

Сину людський,

ти стаєш у чоловіче коло,
ти готовий до цього древнього танцю
тільки тепер.

З хрестом за плечима.

З двома розбійниками.

Тільки раз.

ПОЕТ У ПОВІТРІ

Яке зусилля пса стати ластівкою!

Ф. Г. Лорка, із книги
«Поет у Нью-Йорку».

Є вірш, без якого розсиплеться склеп, ніби вірш,
який, ніби склеп, умлівіч зламом блискавки виник.
Останні слова не догледити, як нігті покійник,
і слово останнє усе-таки занапастиш.

Та спокій стрімкого склепіння усе-таки мав,
забувши, кому і чому пропадати раптово.
В порожнім повітрі зірветься одне тільки слово —
не з губ, а з землі — із холодних космацьких отав.

Каральні, очисні стихії води і вогню!
Тяжіння землі після вас — то самотність на небі.
Поет — у повітрі. У легшім від ластівки склепі.
Належне віддав Переможцю, змії і коню.

Під шкірою в нього вже ткалі божисті не тчуть.
То звідки ж ця музика, Господи? Також пропаща?!
Диявол думки не читає. А цей Тобі нащо?
Й так з нього, як маску, небесне склепіння зірвуть.

Ти чув: перед півнями скверно прокинулись пси —
яким же це вітром вертає пора наша рання?
Щоб жертви принесені знову нести на заклання?
Нема в Твоїм допусті — перемикати часи.

Є склеп, без якого розсиплеться вірш, ніби склеп,
який, ніби вірш, вибухає в землі умліюка,
та нігті мерця вже видлубують глину з осколка
і слово прорветься в повітря!
В п о в і т р і — п о е т .

Іван Дзюба

...І Є ТАКИЙ ПОЕТ

До першої своєї збірки Василь Герасим'юк ішов десять літ. І це був добрий знак долі: бо прийшов уже сформованим молодим поетом. Він чинив власне першовідкриття Карпат як світу особливого співжиття природи й людини. Інтимізацію цього світу. Невигадлива назва її «Смереки» немовби нав'язувала до традиційної версії гуцульського локального патріотизму. Але в Герасим'юка смерека — не окраса ландшафту й не стимулятор поетичного сентименту, а щось більше: величина міфотворча, аналог світового дерева чи дерева життя і роду (особливо виразно це виявиться в пізніших поезіях: «...Коли в тобі

зрубали високу і горду смереку, / не притримуй — хай падає / і боляче придавить серце... / Тоді обітни їй гілля, / але залиш верхівку, / бо й таке верхів'я ще пригодиться / ...вивільнить твою душу» — це з «Дидактичного етюд»).

Вже в першій збірці Василя Герасим'юка Гуцульщина поставала не етнографією і не екзотикою, не щемливою лірикою і не грайливою бравадою, — а магією. Магією позачасовості: вічність гір розряджає людський час у світове безчасся, і «тінь незриму» неназваної миті щастя «століттями лататиме павук». Магією надпросторовості: стиснутий горами, покраяний ущелинами й проваллями, вперезаний потоками, поточений печерами, притлумлений лісами простір виривається з самого себе догори — і вже згори падає «на гори, на смереки, на потоки, на царинки», щоб «мерехтінням космічного танцю» лягти в світославні килими гуцульської чаклунки Параски Танасійчук. Стихії й вимірjuвальні сили цього простору — повітря, вітри, води-потоки. Спосіб бути в ньому — перетікання, переливання, коливання, літання («Все гойдалось, літало і мінилося без кінця»; все — «тільки вітер, що відриває від землі»)... А до всього — ще й магія гуцульських легенд і замовлянь, «забутих пророцтв» і фантазій...

Друга сходинка — збірка «Потоки», яка вийшла через чотири роки, 1986-го. Назва також не довільна: потоки — одна з тих стихій, що творять величний, грізний і очисний космос Карпат («високі потоки» — символ і нещадної, і життєдайної плинності й незупинності, неминущості минушого: «гортає потік сторінки / забутої пам'яті, темної туги людської»; «не вголос читає», читає «віками» — й про тебе; «потоки падуть», — їхнє «гулке шумовиння» «носило нас кілька століть»; у потоці «в'ється-зміється» рушник долі нареченої), — з потоками колобродять інші стихії, інші сили Карпат — гордовиті верхи, затаєний ліс, нездоланий всеєднавчий і всероз'єднуючий вітер, вічнозримі небеса, то глухонімі, то вогненно-мовні, — всі ці стихії плекали, мордували й гартували душу поета, але вони живуть у ньому не як натуральність, а як витворена ним самим міфопоетика. Такою ж міфопоетикою живуть у ньому й таємничо-екстатичні гуцульські обряди, багата символіка і скоряюча краса яких сповнювали людське буття святістю, робили причетним до вічності: мало ще де можна бачити так здійснювану високу ритуалізацію неминучих кроків людської долі. Звідси — й химерна філософська мова гуцульських кахлів і гуцульського шитва, і недарма. Василь Герасим'юк уже тридцять літ у своїй поезії розгадує їхні безборонно-прості й незбагненні у своїй наївності загадки.

Третя збірка — «Космацький узір» — з'явилася вже в роки «гласності», 1989-го, і в ній знайшло вихід і те, що нагромад-

жувалося в душі, тамувалося раніше, відлунюючи розкиданими в просторі голосами, — і те, що визрівало в атмосфері суспільного піднесення 80-х... Василь Герасим'юк — не трибун, а «метафізик», поет рефлексивного складу. І в його поезіях порахунок з минулим чиниться не в полум'яних філіпіках, а в мученнях духу, в сув'язі міфологізованих споминів, у привидженнях жертв — дідів, батьків, матерів, братів; у болісному самокартанні й самоочищенні — за всіх нас, бо поет не може виокремитися зі свого народу, він обтяжений і його чеснотами, і його гріхами, — тобто сам бере на себе все.

Мотив покинутої хати — знебулих життів, гріхів пам'яті — один із тих, що й творять поезію Герасим'юка. Вже вітри десятиліть вимели пустку — ані запаху житла, ані тіні людських тіней. Та настає мить, коли (для поета!) в цій моторошній чути голоси тих, кого, здавалося б, неповоротно «забрали ці вітри», «забрали крик, і плач, і сміх, і смуток», «забрали все і понесли під хмари чи понад хмари», — але «уже й назад приносять. Звідки? Нащо? / Чи віддають, як борг, зужиті звуки?» І ось «хтось біжить мені навстріч. Незримі руки простягає...» Свою хату «руками протинає» («Оглядаючись»). Оця моторошна незрима присутність то багатьох, то одного — когось незнаного, далекого і чужого, але рідного людською рідністю — дає поезії Василя Герасим'юка вимір християнської візії.

...Є смерті. Є «пастки для брата». Є зрада невидима й видима, — «мов гординя, якій ні краю, ні кінця нема». Але є ягня у батька на руках. «Твій тато найменше ягня підбирав / і ніс під колиску твою. / Ягня оживало! Для лагідних слів / твої отверзались уста. / Ти як міг забути?! Ти б очі підвів — / воно на руках у Христа». Це — момент істини для Василя Герасим'юка! Вічний докір. І вічний урок.

У «Космацькому узорі» багато тяжких роздумів про негаразди власні, своїх ровесників і своєї нації («Ми на камінь покладали мечі...»; «Ми все залишили в могилах предків...»; «Ми будемо довго криваві роки розгрібати...»). Багато гіркого і розпачливого сказано про світову покинутість. Але й у цій світовій забутості й покинутості ми не самі:

...про стаєньку ветху і маленьку
співали рідні мати і земля...
Забули тріє царі ту стаєньку.
Ми не забули. З нами немовля.

Так обернувся батьків урок — ягня на руках у батька, ягня «на руках у Христа». Наше немовля, якого не можна зрадити, навіть якщо всі зрадять, — і яке не зрадить нас...

Збірка «Діти трепети» (1991) — може, найдраматичніша у творчій спадщині Василя Герасим'юка минулого десятиліття.

До неї ввійшли вірші, писані переважно в період піднесення національно-демократичного руху, коли склалися передумови для здобуття омріяної державної незалежності України. Ця атмосфера тривоги, надій і жадань не могла не відбитися на поетових настроях. Але його духовний формат завеликий для мітингової риторики, і цей історичний злам він сприймає в інших вимірах: як проблему відповідності чи невідповідності світопочування та етичного тону нації перспективі самоствердження нації в новій якості, в повноті свого буття.

Поет відчуває сучасний стан свого суспільства як критичну масу зла. Біблійний мотив гріховності визначає основний тон збірки. Але Герасим'юк — не мораліст, моралістичний пафос здебільше чужий йому, як і всякий інший. Натомість у нього переважає трагічне переживання колізій давньої і недавньої історії, «оприлюднення» потаємних кривд совісті або лиходійств, похованих під напластуваннями узвичаєності.

Але рахунок поет виставляє не сородичам, а собі самому: все лихе, будь-коли й будь-ким содіяне, обтяжує його сумління, ним треба перемучитись і «вижити» його із себе. «Я упав, я зламався, я зрадив» — це, звісно, позаособистісне, але інтимно зобов'язливе. Як і найбільша тривога — страх «воскреснути з олжею на вустах». (Це — як сучасний перифраз Шевченкового: «Та неоднаково мені, / як Україну злії люде / присплять, лукаві, і в огні / її окраденую збудять» — тяжке пророцтво, яке, на горе, здійснилося.) Гірко сум'яття і болісне шукання істини чуються в багатьох поезіях збірки.

Своєрідним підсумком дотодішнього творчого шляху стала книжка «Осінні пси Карпат», що мала підзаголовок «Із лірики 80-х», хоч вона, вийшовши 1999-го року, містила, здається, й щось із 90-х. У всякому разі, це було невелике вибране, як і наступна маленька збілочка «Серпень за старим стилем» (2000).

Вершини свого самовираження — свободи самовираження Василь Герасим'юк сягнув у останній збірці «Поет у повітрі» (2002). Поет дедалі більше тяжіє до «епічного» розгортання своїх візій, що відповідало б суприсутності в його самопочуванні багатьох часових і подійних зрізів буття, масштабам його асоціативного поля, простору уяви.

Назву збірці дала однойменна невелика поема, і назва ця може здатися на перший погляд несподіваною і манірною. Але насправді вона давно «назрівала». Повітря — це одна з постійних і головних стихій Герасим'юкової поезії, стихія, що акумулює незримі імпульси буття; що з'єднує і роз'єднує, визволяє і приневолює, віддаляє від землі й верне до неї, а власне, є еманациєю і поетового «Я», і сил, що над ним тяжіють...

Є й повітря, в якому серед ночі жахно «перевертається» старий гуцул, діставши звістку, що сина забила «облава», — це

«перевертання» в повітрі, власне, нічне видіння самих облавників, які принесли звістку й заночували в хаті старого: дивна атмосфера не ненависті, а біблійного гріха братовбивства.

У збірці «Діти трепети» є «зрачене повітря» — від «дотику вій» апокаліптичного гостя, старого страдника, і є «золоте повітря» церкви, в якому поетова мама, молячись, стає «маленькою дівчинкою», щоб зустрітися поглядом з тими, кого вже давно немає.

Але повітря «Поета в повітрі» — це тривожний, тяжкий ефір нашої сум'ятної доби, нашої драматичної історії, нерадісного світу людства початку третього тисячоліття. Це повітря, в якому «пропав дзвін» (ця грізна метафора обездуховлення має цілком життєське походження і постала зі слів матері: не стало чути в Карпатах дзвону, коли вирубали ліси). Це повітря, в якому «задиhaється Бог». Можуть нагадати, що про смерть Бога сказано століття тому. Але тут зовсім інше. Бог не вмер і не покинув землю, не зрадив, хоч його «відкрите серце» замалювали чужою фарбою. Він тут, але задиhaється в цьому повітрі разом з людьми. І разом з поетом. Тут така конкретність злочину й відповідальності за Божу справу, від якої не відкритишся даремною риторикою про «смерть Бога», хоч би як вона когось улаштовувала.

А проте «повітря» — це лише сфера перебування й мучення поета, який шукає не то висхідного потоку, не то стрічного — для опертя. Лише поет робить «повітря» відчутним і зримим — екзистенційною величиною.

Поет — головний образ і поеми, і всієї збірки. Вперше Герасим'юк так широко і спонтанно розгорнув своє розуміння і своє переживання місії поета в світі людей. І в цій місії «професійний», операційний аспект покликаності — не єдиний; головне — дар повноти людського буття в собі, мука відповідальності за гідність цього буття. Поема (хоч автор воліє вважати цей архітвір циклом віршів) дає метафорично ущільнений життєпис самого поета — у формі імпульсивної сповіді перед батьком, батьковою пам'яттю.

Отже, Молода (Україна?) на заквітчаному коні вводить нас у книгу поезії і виводить з неї, знаменуючи її досконалу завершеність. Річ тут в органічному характері творчої еволюції Василя Герасим'юка. Від збірки до збірки його поетичний потік ширшав і глибшав, але — в одному річищі. Спадковість така щільна, що кожна наступна збірка ніби прояснює мотиви попередніх і робить «заділ» для наступних. До речі, і назву останньої збірки — «Була така земля» — взято зі збірки «Потоки», але вже у розширювальному значенні: як утрату не лише традиційних уявлень, а й самого світу, що ці уявлення породжував. І мотиви, і символіка, і міфопоетика «переходять» із

збірки в збірку, але вони весь час употужнюються... більшою силою виражають ті моральні терзання, якими живе сьогодні морально притомна частина всього людства... І нищення Карпат Василь Герасим'юк переживає як нищення людини — один із фронтів цього повсюдного нищення й зубоження світового життя. Бо Карпати для нього — естетичний і етичний посил людству... Ще з дитинства міфи й символи Гуцульщини ввійшли в плоть і кров нашого поета. І це часто міфи й символи загальноукраїнські або загальнохристиянські в конкретному місцевому побутуванні. Поетика гуцульських обрядів, замовлянь, заклинань, легенд, узвичаєнь, усього естетизованого побуту й поведження — все це аспект світогляду, поважна частина Герасим'юкової свідомості й образного скарбу, але це не заважає його глибокій християнській вірі. Це один із небагатьох наших поетів, у віру яких віриш, бо відчуваєш її в тканині мовлення, в ставленні до світу й людини, в неухилянні від ризикованих запитань, баченні людського блюзнірства, але й помічанні десь на скелі маленького павучка, що «тче образ Богородиці»...

Василь Герасим'юк — гордий поет. Аристократ української поезії. Його поетична свідомість прагне з гуцульських верхів і дніпровських круч осягти шкалу Всесвіту.

? Які духовні цінності утверджує Василь Герасим'юк?

• У чому виявляються пошуки ліричним героєм внутрішньої єдності з природою й душевної цілісності?

Що символізує образ Собору в «Нічних дзвонах Володимирського»?

З'ясуйте значення метафори у моделюванні Герасим'юком художньої картини світу. Визначте роль міфів і символів у його творах.

Які питання буття людини порушує поет?

У чому полягає, на думку Івана Дзюби, чарівна магія лірики Герасим'юка?

Висвітліть християнські мотиви в поезіях Василя Герасим'юка.

З'ясуйте символіку образів потоків, нареченої, повітря в художньому світі митця.

Ігор Римарук

(1958)

Поет філософського спрямування. Його лірика відзначається витонченою ускладненістю, водночас прозорою для читача. Поетичний ефект досягається за допомогою яскравого метафоричного письма, звукопису, народнопоетичних та біблійних образів, духовного прозріння ліричного героя, що й визначає неповторний тембр його поезій. Лірик живе в полі культурної пам'яті, її образів, архетипів, міфологічних вірувань і уявлень народу, переосмислює класичні образи, наповнюючи їх новими смислами.

Римарук Ігор Миколайович народився 14 липня 1958 року в с. М'якоти Ізяславського району на Хмельниччині в родині вчителів. 1979 року закінчив факультет журналістики Київського університету імені Тараса Шевченка. Працював у редакціях газети «Вісті з України», журналу «Сучасність», видавництва «Молодь», «Дніпро». Автор збірок «Висока вода» (1984), «Упродовж снігопаду» (1988), «Нічні голоси» (1991), «Golden Regen» («Золотий дощ», 1996, вийшла в Німеччині німецькою та українською мовами), «Діва Обида» (1998). Видав антологію поезії «Вісімдесятники» (1990). Віце-президент Асоціації українських письменників. 2002 року став лауреатом Національної премії України імені Тараса Шевченка.

* * *

Стіна віків. Пісень лоза гнучка.
Шукай, шукай!.. — знайдеш хіба підкову.
Та слово ще підгледеш випадково
у зірку — як у дірку від сучка.

Шукай! — та хай зупиниться рука,
натрапивши на вістря полинове,
бо вколеш душу — а розколеш слово
і онімієш — вільний як ріка...

Такої долі ти знайти хотів
у тьмі пісень, у тьмуцїй тьмі віків?
Стіна віків — як берег на Купала.

Ріка віків — безжальний кругоплин:
губами впавши в цей швидкий полин,
чи встанеш — так, як ті, що засвіт встали?!

ДИПТИХ

1

Про що б не йшлося —
зводимо до строф.
А що строфа? —
ляклива, напівдика...

У гвалті поколінь і катастроф
невже вона глуха і без'язика?
У павутинні щирих безголось
невже й вона гойдається, безсила?...

Коли не всіх —
одного хоч когось
як не зігрїла —
то хоча б збісила!

Братове, хто стояв при слові у сторожі,
коли спішили ми — та не до творчих мук —
і, наче цигарки, під ранок іскри Божі
гасили об каблук?

В пустелі глас лунав —
а все ж когось діймало:
захиріло б без нас газетне ремесло...
Щасливець був поет, який писав:
«Нас мало», —
нас, може, й не було?

Чиї ж тоді вуста здмухнули пил із неба?
Які ж такі вузли зв'язали рваний час?!
...Така вже благодать,
що вигадать нас треба,
якщо немає нас.

СЛІДИ НЕМИНУЩІ

1

Берег — високий, як ніч перемоги. В походах
купелі річки цієї чекав ти, як жнив.
Тиша по вінця стоїть у віках і народах.
Ти ж — повернувся. І тишу, як жбан, спорожнив.
Чуєш тепло? — це Вітчизни пробуджений подих.
Трави розсунь! — хай зігріється, хто не дожив.
Води розсунь! Не руками — губами: на водах
відблиски ранніх ракет і свячених ножів.
Ліс нахилився до ватри... Зникає... Та ось він —
ніби травневий, — а вже повернуло на осінь,
в сосни густі повернуло... Між них і твоя.
Відблиски юності сині на гіллі сосновім.
Те, що здавалося пам'яттю, тишею, словом, —
лиш течія. Лиш любові й віків течія.

2

Двосічний промінь золотисто
сяйнув, ударив напрямки
і, перетнувши нить ріки,
розсилав місто, як намисто.

А тут горбатіють рядки
вузлами... Чи забракло хисту
вживити в днину променисту
зіниці, темні, як віки?..

Вже промені, що рвуть вузли,
корінням вогняним вросли
у зір, байдужий до оздоби, —

чого тепер чекати з них:
слів молодих і голосних
чи променевої хвороби?..

* * *

Я сказав: «Цей затемний сад
не вродив золотими плодами.
Листопад, лиш один листопад —
перед нами, під нами, над нами...»

Ти сказала: «Тоді, як льоди
відітнуть од землі наші тіні, —
не плоди, а листки, мов сліди,
золотітимуть у безгомінні».

ЗІРКА

Може, так би невидиме й жив,
та котроїсь липневої ночі
впала зірка з високих верхів
у дитячі незамкнені очі —

пропекла борозну межі брів
і засіяла пам'ять золою...
Затулитись од неї хотів —
та долоня була замалою.

БЛУДНИЙ СИН

Скам'янівши в самотніх літах,
ніби грудка землі у хустині,
він і нині
під ранок
у снах
помиратиме на Україні,

де вітри з невсихаючих пуц
понесуть на верхи супокою
і терновий засніжений куц
поведуть,
мов коня
за труною.

* * *

Усміхнись! —
на порожнім причалі
знову тиша — як хвоя, гірка.
Тінь гори, тінь руки, тінь печалі —
їх змітає,
змиває ріка.

Чорна хвиля...
висока...
найближча...
божевільна...
як ти, молода! —
чом же наші холодні обличчя
не змиває холодна вода?

Де ми вже зустрічалися?
Звідки
через сто поколінь
навпрошки
наших уст — ніби пальців — відбитки
принесли
до причалу віки?

Цим століттям
вже й болю замало...
Щоб — очима-всевідами вниз —
не впізнали, пройшли, не зламали,
заклинаю тебе:
усміхнись.

* * *

Я не знаю, звідки ти прийшла:
з майбуття чи з Давнього Завіту,
з тихого грудневого тепла

чи з ріки, що рве несамовито
нить віків, — не знаю... Сотні рік
ти злила — і залила півсвіту!

Я не знаю, хто той чоловік,
що в твої сліди незахололі
падає губами, як в потік,

і над гулом вод гілляки голі
тулить, ніби руки, до чола:
де шукати?!

Дякувати долі,
я не знаю, звідки ти прийшла.

ДІВА ОБИДА

Стали над прірвою — хто потойбіч?
Темні обидва.
Плакала в ніч із коханих облич
Діва Обида.

Хтось упаде — бо немає для двох
місця на світі.
Душу якого заманює Бог
в порвані сіті?

Вже прикипіла до тисячі пліч
траурна бинда¹...
Кликала пріч із пекельних сторіч
Діва Обида.

Вже перейшли чудеса і хрести,
нетрі і скали.
Люто гнучи задубілі хрести,
що там шукали?

Віщого слова? погібелі? чи
їдла для бидла?..
Ще озирається, нитку рвучи,
Діва Обида:

може, душа, спопеліла дотла,
не озвіріє...
Чом же ти ймення Обиди взяла,
Діво Маріє?

* * *

Івану Драчеві

Століття — в зачарованому колі,
немов у скриньці втомлений вертеп...
Там, де розсипав Бог насіння волі,
розкинув руки захмелілий степ.
Ще не світало в нім. Ще глупа ніч в нім
гуде гуняво, ніби тятива, —
і не одного в маренні панічнім
холодний піт стрілою пробива.
А хто не спить — і ті зоднаковіли:
їм у безсонні сонячно й у сні...
І тільки Слово стереже могили —
як мертвий скіф на мертвому коні.

¹ Б і н д а — стрічка, смужка, пов'язка на руці.

Пощо ж у мушлі шепоти химерні
про край, де Бог умерти не велів?
Там затишно мелодії в таверні
й поетові у списку кораблів,
там воля — безконечна і бездонна,
там кожен вільний — скіф і гречкосій,
там по сей день тризубом Посейдона
вершиться влада віршів і стихій,
там древній запах молодого тіла
спалахує від погляду, як хмиз...

Там Змієборець (мушля шепотіла)
трима свічу в десниці, а не спис.

ВІД'ЇЗД

Я від'їжджав і оком астролога
допитувався в зір — яка дорога
мене провадить у майбутні дні.

Микола Зеров

Зорі дрібні одійшли —
як суніці:
птах докльовав, що не визбирав люд.
Ні вечорниці, ані власяниці
в коло обранців
не вишуть приблуд.

Час вирушати, о лицарство вперте,
пристрасті наші були замалі,
наша сторінка дописана — verte:
♦ Ми не поети.
Поети — в землі♦.

Попри такі пасторальні гуральні,
повз гробівці, на яких не клялись,
ми від'їжджаєм —
і знаки астральні
чвиркають, як чиряки, з-під коліс.

Звісно, вернутися нас не просили,
звісно, не зорями зверстана путь...
Господи, дай же ти кожному сили
жінку в ранковому місті
забуть —
жінку, що вчула
на березі Лети
наших дітей ненароджених крок...
А з-під землі повиходять поети —
знову дорогу спитають в зірок.

Та не в суничних —
доволі їм тліти, —
в тих, що злетіли з пекельних багать
і над рікою і містом, як діти —
голі, малі, перемерзлі, —
тремтять.

ПЕРЕД «АВТОПОРТРЕТОМ ЗІ СВІЧКОЮ» ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ви хто щедро платив на відомий мотив
дань усім одноденкам
а на кручу зіниці камінні котив —
не клянїться Шевченком
хоч насунули смушком собі на чоло
правдолюбів кволе
там де триста як скло товариства лягло
не було вас ніколи

під воротами звідки нема вороття
гримав попіл у груди —
п'ястуком каяття обчухрали життя
вас і завтра не буде

ані вдень ні вночі піднебесні ключі
не дістать окоренком¹
неспроста шукачів що ішли при свічі
ви лякали Шевченком

та не клятви кликуш і не платний кунтуш²
у Шевченковім спадку —
а кошуля катуш³ а незгашених душ
піднебесна загадка

і хоча шукача водномить від ключа
ви плечем одітрете
але світить йому молоденька свіча
та що з автопортрета

Ярослав Мельник

· ПОТІК СЛІВ — ГЛИБОКА МЕДИТАЦІЯ

У групи українських поетів ХХ століття — від Богдана Ігоря Антонича, ряду поетів 20-х років до Миколи Бажана, Павла Мовчана і деяких молодих поетів 80-х — є певна стильова спільність. Навряд чи доцільно говорити тут про школу, але не випадково в критиці зустрінемо такі визначення властивостей певного стильового напрямку: «всечасність», «всебутність», «міфологічність», «органність», «калейдоскопічність», «моза-

їчність» тощо. Очевидно, якась форма спільності є. В якомусь смислі — це філософська поезія, вона претендує на глибину медитації. До неї прилучився й Ігор Римарук.

Його лірика позначена цільністю мотивів, експресією «внутрішніх жестів» ліричного суб'єкта. Ось один з характерних у цьому плані прикладів: «Я сказав: «Цей затемнений сад / не вродив золотими плодами. / Листопад, лиш один листопад — / перед нами, під нами, над нами...» // Ти сказала: «Тоді, як льоди / відітнуть од землі наші тіні,— не плоди, а листки, мов сліди, / золотітимуть у безгомінні». Два жести фактично двоєдиного ліричного суб'єкта йдуть ніби назустріч один одному і творять гармонію цілого, викінчений організм вірша, до якого важко щось додати. Відчуття цього «широкого жесту» передається читачеві у вигляді естетичного схвилювання, «емоції краси». Особливо це характерно для останнього, «протяжно завершального», крапкового рядка (є тут і відповідний, повний мелодійного многоголосся звукопис).

Ігор Римарук відчуває слово і намагається з ним експериментувати, змушуючи його резонувати в своїх семантичних глибинах. Не чужі йому і пошуки своєрідних ритмічних переходів: «Струмінь голосінь і голосів / розсуває твердь і в душу свище... / Скільки їх прорвалось! — / аж осів / горб землі на братнім кладовищі». Поставлене осібно «аж осів» не просто ритмічно організує логіку завершення вірша, а й говорить про те, що для автора слово постає певною самоцінністю (це характерно для, скажемо так, «міфологічного» віршописання): автор турбується про художність своїх поетичних висловлювань, шукає формальні новації. Здійснювані ним експерименти покликані вивести осібно банальне слово на простори емоційного контексту, який випромінює теплоту, ніжність, поетичність: «Двоє блукали в деревах. Тверднула тиша, відлита / з чистого сплаву ліса і літа. // Жінка зривала ожини, й ожини тяжіли до жінки, / жевріли темно. Ожинам боліли соки, / мов стужавілим персам, болем високим. / О божевільні ожинні обжинки!.. // Плахта розплетених трав. Птаха співучого тіло. / Птахи вчилися ніжності. Крила, як плечі, тремтіли». Поетичного ефекту автор досягає за рахунок вишуканого звукопису.

Є всі підстави говорити про наявність у Римарука своєрідного поетичного бачення. Воно має чимало спільного з світосприйняттям деяких українських прозаїків, авторів так званих міфологічних чи химерних романів: «Кучугури димів на ліси намело. / Яма світла між ними — як забута копальня.

¹ О к о р е н о к — частина стовбура від кореня до гілок, окоренкуватий — невисокий, але міцної будови; кремезний; короткий.

² К у н т у ш — верхній розпашний чоловічий і жіночий одяг.

³ К о ш у л я, к а т у ш — мученицька сорочка.

/ Закіптюженим небом пливе НЛЮ — / безпритульний вінок на Івана Купала». Автор демонструє сміливість фантазії, стикуючи нерідко, здавалося б, далекі поняття, як-от в даному випадку: уявлення «космічні» і якихось доісторичних часів. Однак йдучи шляхом одвертих експериментів й асоціацій, поет отримує нагоду знайти свою поетику, свій світ. Неабияку роль у структурі поезики Ігоря Римарука відіграє символ: «Сто світів облітав, як один, / сто плечей закривавив об небо, / впав у темні обійми ожин, / як покликала мати до себе, — // та коли до земного єства / притулив набубнявіле тіло, / гострим пальцем вказала трава / на високе багряне світило».

Поезія такого ґатунку (в основі її лежить опосередкована метафорою, символом мисль) є позаособистою... Густометафоричне інакомовлення відображає процес мислення, життєвий темперамент автора. Окремі фрагменти світовідчуття оформляються думкою і стоять поруч, зв'язані не зовнішньою логікою, а спільним медитативним станом («Це потойбіччя? чи пам'ять? чи кара?»). В такому випадку історичний досвід замінюється медитативним. Звідси ж особлива увага до слова як носія символу, до його семантики, звучання.

Чуєш тепло? — це Вітчизни пробуджений подих.
Трави розсунь! — хай зігріється, хто не дожив.
Води розсунь! Не руками — губами: на водах
відблиски ранніх ракет і свячених ножів.

Така поезія передбачає несподіваність асоціацій і стикування семантично далеких слів... Взяти хоча б такі рядки: «...те, що звалось часом, / Шукало все береги, / І над Дніпром зійшло моє лице, й у світлі, / Немов у клітці, очі яструбами / Шугали, виривалися з-під брів / Услід орді ввігнавши в білу тьму / Когтистий перебитий погляд...» Тут виправданість метафоричної в'язі проблематична. А чи не близькі в чомусь наведені рядки Римарука віршам Василя Герасим'юка? У Герасим'юкових «Смереках» знайдемо чимало віршів такого ритмічно «рваного», інтонаційно уривчастого стилю.

Йдеться, очевидно, про спільні пошуки цілого покоління поетів, основні риси міфологічної, метафоричної поезики.

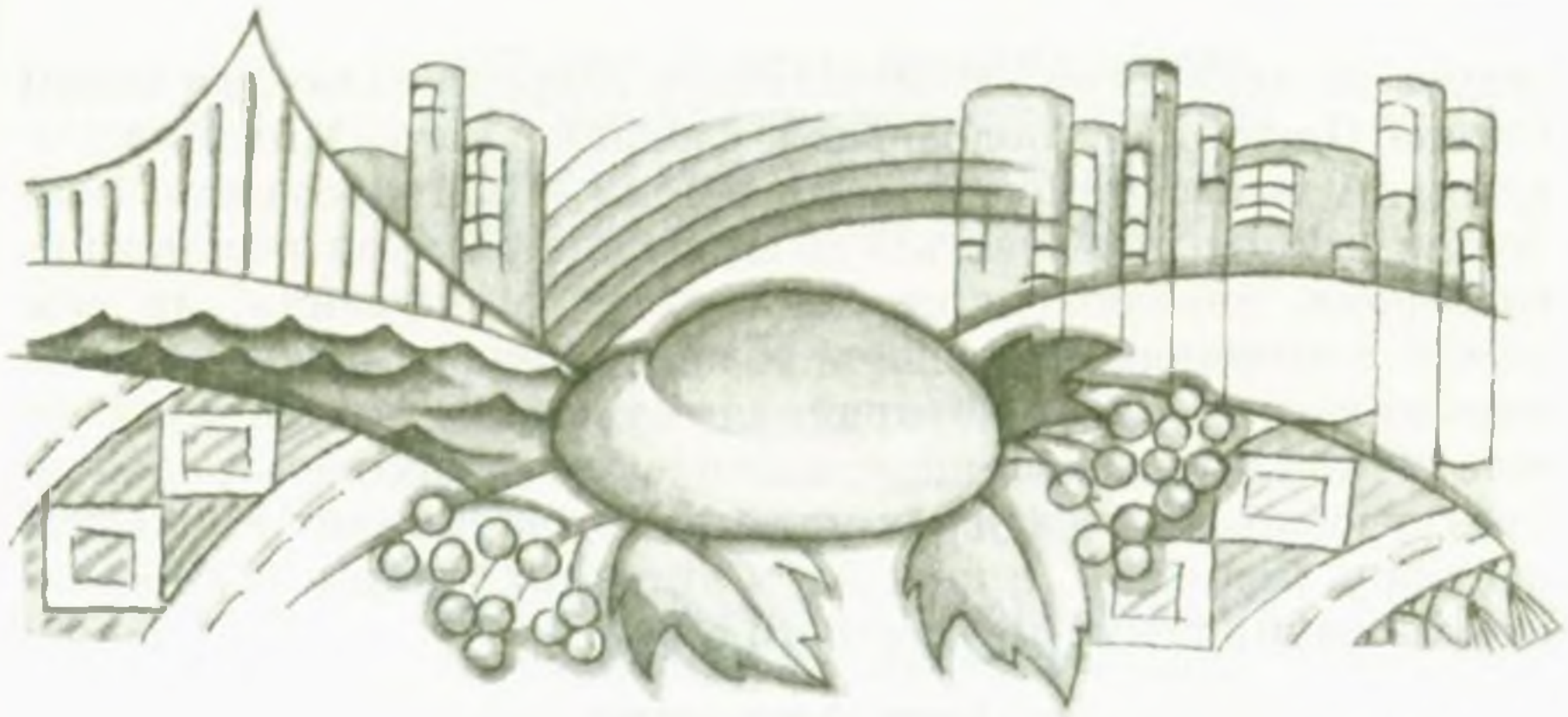
❓ Як розуміє Ігор Римарук роль митця і поетичного слова в сучасному світі? Прочитуйте відповідні рядки.

В чому полягає пафос сонетів із циклу «Сліди неминучі»?

З'ясуйте семантичне наповнення образу Діви Обиди в «Слові о полку Ігоревім» та в поезії Римарука «Діва Обида».

Висвітліть естетичну функцію метафор у ліриці поета.

Прокоментуйте спостереження Ярослава Мельника, що лірика Римарука позначена цілісністю мотивів, експресією «внутрішніх жестів». Проілюструйте це судження конкретними прикладами з творів поета. До яких експериментів вдається Ігор Римарук?

ЛІТЕРАТУРНИЙ ПРОЦЕС 90-х РОКІВ

ПОЕЗІЯ ДЕВ'ЯНОСТНИКІВ

На літературній карті України з'явилося нове покоління митців слова — дев'яностники, зі своїм баченням світу, зі своєю естетичною стратегією, своїми уподобаннями. Їхня поезія народжена великою стихійною силою натхнення й пошуків, утвердженням й спростуванням, тремтливою людяністю кожного слова й епатажем, викликом, негацією, волянням і смиренням. Вони вільні у своїх судженнях й емоціях, візіях й алюзіях. Ось їх імена: Іван Андрусяк, Юрій Бедрик, Гордій Безкоровайний, Михайло Бриних, Тимофій Гаврилів, Віталій Гайда, Назар Гончар, Олег Гуцуляк, Тарас Федюк, Сергій Жадан, Іван Козаченко, Олег Короташ, Роман Кухарук, Іван Лучук, Андрій Малащук, Василь Махно, Ростислав Мельників, Андрій Охрімович, Галина Петросаняк, Степан Процюк, Максим Розумний, Назар Савчак, Роман Садловський, Роман Скиба, Любомир Стринаглюк, Руслан Фуфалько, Іван Ципердюк.

Покоління дев'яностників в Україні виросло із протесту і заперечення громадянської й естетичної позиції «батьків». Не без епатажу про це заявили «неоавангардисти» літературних гуртів «Бу-Ба-Бу», «Нова дегенерація», «Лугосад», «Західний вітер», «Червона фіра», які заперечили застарілі канони й затерті художні образи, тенденції та стильові напрями в сучасній українській поезії. Але безперервність традицій, наповнення образу вагомим виміром і сенсом все-таки відчувається: ці поети близькі у своїх художніх шуканнях до вісімдесятників та поетів київської школи — «постшістдесятників». Помітний перегук із шістдесятниками: Василя Махна поблагословив у поезію Іван Драч, симоненківське начало проступає у талановитій ліриці Бориса Щавурського. Є глибші коріння — вони

ведуть до покоління «Розстріляного Відродження», до поезії Євгена Плужника, Володимира Свідзинського, Михайля Семенка. А львівський поет, автор збірки «Паліндромони», Іван Лучук сміливо повертається до віршової культури українського бароко, оновлюючи не так техніку віршування, як сам спосіб поетичного мислення, розширюючи семантичне поле виражальності. Уважно придивляються дев'яностники і до естетичних шукань західнослов'янських та західноєвропейських сучасних поетів, до їх новацій і експериментів у галузі верлібру, медитації, інших форм ліричних жанрів та способів моделювання почуттів ліричного героя.

Іван Андрусяк

(1968)

Поет, прозаїк, літературний критик, перекладач. Іван Андрусяк народився в с. Вербовець Косівського району на Івано-Франківщині, закінчив філологічний факультет Прикарпатського університету імені Василя Стефаника. У 1991 — 1994 роках був учасником літературного угруповання «Нова дегенерація». Автор поетичних збірок «Депресивний синдром» (1992), «Повернення в Галапаґос» (2001), книг поезій та прози «Отруєння голосом» (1996), «Шарґа» (1999), «Дерева і води» (1999). Творить у річищі постмодерного дискурсу. Його образи несподівані, епатажні, поєднують іронію й побутову деталь.

* * *

по чорних схилах як зоря повзуча
острогів календарна суєта
зламати хліб немов зламати учня
щоб з нонпареля¹ голос вилітав

щоб плакала по темних ебонітах²
форель у партитурі забобон
щоб засвітився танець дядька віта
червоним і коричневим обом

а пастка лиш розторгнення поразки
на два сліди чотири забуття
просвічує просочує крізь растр³
тоненька епідемія життя

¹ Н о н п а р е л ь (франц.) — один із найменших друкарських шрифтів.

² Е б о н і т (англ.) — твердий чорний, з блискучою поверхнею злам матеріалу, що його одержують вулканізацією гумової суміші з сіркою, застосовується в електротехніці, медицині.

³ Р а с т р (німец.) — оптичний прилад.

пухлина це вирівнювання звивин
на тремах мозку вихрещений знак
зламати хліб розмножити оливи
а хто щасливий хай вмирає так

* * *

за краплею крапля сповзає під лід
обвиті губами цибаті штативи
ми гордо вивчаєм цей жадібний світ
як випите з ночі розморене читиво
нам пити повільно ми випари п'єм
сльоза упира перестрибне колону
по\ет не прощає прострації трону
його пантеону не шкодить об'єм
йому вистачає чужої біди
заломлені вежі як промені сірі
йому залишають півтрупа на сні
змирися лишися посунься прийди
та нині немає ні трупів ні сил
синіє у звивинах тиша панічна
я сам супокою цього напросив
навіщо питаю не знаю навічно...

* * *

Я помираю в вас. Така печаль.
Така зоря над віком перестане.
Говорить Бог: прости мені, Іване.
Прости мені за те, що я мовчав.
Я все прощу, бо нині я помер.
Я довго знав, що буду жити довше,
і чорний плащ облизує подошви,
і чорний місяць перерізав нерв.
Я все прощаю. Я запам'ятав,
в яку породу мозок цей залитий.
Вже опадає чорна самота
під покривало щирої молитви.
Уже цвіте під мостом алича
і мартиролог складено наново.
Прости мені, Даждьбоже чи Єгово,
прости мені за те, що я мовчав.
І тільки кадуб жовтої труни,
і під ногами миші яворові.
А сні виходять в заміть, і по них
ні сліду не лишається, ні крові.

Тимофій Гаврилів

(1971)

Поет, прозаїк, перекладач-германіст, літературознавець. Живе і працює у Львові. Тимофій Гаврилів народився в Івано-Франківську, закінчив факультет іноземних мов Львівського національного університету імені Івана Франка. Активно друкується в часописах «Всесвіт», «Ї», «Перевал», «Світо-Вид». Автор збірок поезій «Арабески пам'яті» (1995), «Закопи географії» (1997), «Година самотніх» (1998), «Повернення до сказаного» (2002). Переклав з німецької мови зібрання творів Георга Тракля (1997). У поетичній творчості поєднує неомодерний та постмодерний дискурси. Його твори насичені стилістично-лінгвістичною грою, тонким нюансуванням слова, асоціативним мисленням.

СПРОБА ОТОТОЖНЕННЯ

Ти у такому-то сторіччі,
Мабуть, інфантою була.
А, може, з тих, кого Сулла
Цоночі цілував у вічі.

Ти, певне, та, хто на балконі
Студила слізкою мечі,
Гляділа з шалем на плечі,
Як пріли рицарі і коні.

Ти мов сурма, мов фана бою,
З якою мерли юнаки.
А, може, вдосвіта таки
Востаннє марили тобою.

З кишені чи зі серця може
Ще діставали пелюстки,
Малі, з криптонімом, хустки
І тихе та наївне «Боже».

Чи то тебе вели на плаху,
Розкороновану Марі
Чи Мері? Памости старі
Вгиналися від оху й аху.

(Так каже Бродський. А Вольтер?)

Вольтер тебе охрестить Жанна.
Одначе Франція йому —
Та й взагалі: коли, кому —
Простить епітетом *погана*?

Либонь, троянда з пелюстками,
Цупкими згортками, які,
Немов уста твої м'які,
Святими створені руками.

І можна так гортати доти
Ті загадкові письмена,
Аж поки нашттовхнешся на
Два завершальні слова *хто ти?*

СОНЯХИ

Причина і знаряддя згуби.	Тягуче лічення годин.
Фатальне згущення пори	Так наливає жовтяниця
І лихоманні кольори	Ремійськими сонцями лиця
З видінь сердешної Гекуби.	Шляхом забарвлення судин.

Відтінки соняшних олій
У божевільному концерті.
І залишаються на мольберті
Жовтогарячі згустки мрій.

ЧАЙКИ НАД МОРЕМ

Хвилини, сповнені ваги.	Тавро краси в чагарники
Солоний присмак прощавання.	Ховає юна саламандра,
За небосхилом зірка рання	І тінь старого олеандра
Віщує інші береги.	В пісках відлічує роки.

Як пам'ять — хвилю відплиття.
Небесні фрески в передгроззі.
Так і загинути в дорозі —
Сенс європейського життя.

Сергій Жадан

(1974)

Представник постмодерного дискурсу, поет, прозаїк, есеїст, перекладач. Творча особистість поета формувалась під впливом футуриста Михайля Семенка та угруповання «Бу-Ба-Бу». Тематика його творів широка, але переважають урбаністичні мотиви. Його творчій манері притаманні інтелектуальна гра як форма самовияву, однак він часто вдається і до епатажу, іронії та пародії, нецензурної лексики, аби в такий спосіб підкреслити нетрадиційний характер своєї лірики. Сергій Жадан народився на Луганщині. Закінчив Харківський педагогічний університет імені Григорія Сковороди. Належав до літературного угруповання «Червона фіра», до якого входили ще

Ростислав Мельників, Іван Пилипчук. Співредактор часопису «Гігієна». Автор поетичних збірок «Рожевий дегенерат» (1993), «Неп», «Генерал Юда» (1994), «Цитатник» (1995), «Пенсі» (1998), «Кращі поезії, психоделічні історії боротьби та інші інтимні колізії. Вибрані поезії» (2000), «Балади про війну і відбудову» (2001), «Історія культури початку століття», «Біг Мак» (2003).

ГЕНЕРАЛ ЮДА

Пізно увечері впав сніг
бинтами бруду на груди.
Нагноєні рани в ліжку тіснім
зализує хворий Юда.
Солоно-зимовий присмак пустелі,
що навіда звідусюди,
і павутинням звисають зі стелі
згадки старого Юди:
нервові рухи, промови палкі,
посмішок впевненість люта —
в багнетний бій на чолі полків
ішов Генерал Юда.
Валились мури, знищені вщент.
Повислі висли високо.
І в місто, залите гарячим дощем,
входило чорне військо.
Біліла сіль, якою кропив.
Кров — предтечею Суду.
І люди похапливо падали в пил
під ноги Великому Юді.
Так сталася мрія одвічна твоя,
природня, як все, що сталось.
Та вже непомітно, як у нору змія,
в тіло вповзала старість...
Несли на цвинтар хоругви згризлі.
Плакали важко й нещадно.
І грався в дитячій порожніми гільзами
його маленький нащадок.

* * *

Це просто день, що врубється в простір.
Це просто день — весь твій, мов «аусвайс».
Це під оркестру скрип невдалий ростом
Танцює бомж подібне щось на вальс.
Брудні платформи, потяги, і пиво,
І привокзальний збуджений майдан,
Де в електричках гамірним напливом
Зника чергова доза громадян.

Де докола на дахах похилих
Шумливо-гучно всілися граки —
Трибуною втамовують, як хмільно
Танцює Харків — місто байстрюків.

Це просто день, що розчинився в зливі.
Був просто день за смугами дощів.
І голуби — сполохані й лякливі —
Блакитні душі вмерлих тут бомжів.

* * *

якщо ти надумасш їхати з цього міста
ніби апостол чи добрий нігерський пастор
вистукуючи пальцями по словнику
хвилюючись зазираючи до нього щомиті
шліфуючи гострі камінчики
з вервиці складнопідрядних речень
в гарячих морських каютах
в вагонах середнього класу

місто з якого ти щойно емігрував
наче стіна якої не мурував
наше з тобою дитинство старі гаражі
труби розбомбленої водостанції
офіцерські швейцарські ножі
еміграція командір це довга тривала путь
не буде туману в душі і російських літер в газетах

в європі циклон починається і трива
мюнхенські турки готуються до різдва
в цій не найзеленішій із країн
вони кочують родинами на вікенд
бачать ранковий сніг за вікнами електричок
й Господній цілунок лягає на їхні серця і наплічники

ірландський студент — юний прихильник ІРА
життя для якого рулетка а світ діра
святковий Дублін теплі в'язані светри
кренберіс в плеєрі тмин і табак на столі
ці ангели тероризму завжди навколо тебе
їхній заселений простір
їхній святий Миколай

їхні контрацептиви в туалетах на автозаправках
я буду молитись за тебе і твій маршрут
за твій страховий поліс і скати вантажних машин
за воду в холодних ріках і листя яке вже палять
за все що ти тут забув

і що забуваєш тепер
де б ти врешті не був
за все що забудеш потім
та найголовніше — за пам'ять твою за пам'ять

Василь Махно

(1964)

Поет, перекладач, літературознавець, есеїст, кіноактор. Яскравий представник дев'яностників, видав антологію «Дев'ятдесятники» (1998), належав до літературного угруповання «Західний вітер». Василь Махно народився в м. Чортків на Тернопільщині. Закінчив Тернопільський державний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, захистив кандидатську дисертацію «Художній світ Богдана Ігоря Антонича». Викладав у Тернопільському та Ягеллонському університетах. Автор поетичних збірок «Схима» (1993), «Самотність Цезаря» (1994), «Книга пагорбів та годин» (1996), «Лютневі елегії та інші вірші» (1998), «Плавник риби» (2002), «Мандрівники» (2003). Видав збірку перекладів з польської «Струна світла» (1996). Майстерно поєднує класичну врівноваженість образу із сюрреалістичними вкрапленнями. Головний мотив його творів — екзистенційні питання буття людини. Його поезіям притаманні притчевість, підтекст, широкі асоціації, що сягають міфологічних і біблійних образів, літературних ремінісценцій.

* * *

батьківщина,
батьківщина — се мій дідо і я,
що перед Водохрещем ходимо
по оборі, освячуючи
наші тяжко зароблені ним
маєтки,
я ношу велику миску з водою,
немов повний місяць, не розхлюпуючи ні краплі

батьківщина — се маленька
дівчинка на піщаному березі.
І видно лише пташині рухи її
тіла,
і вона чомусь схожа...
на мою дочку.

* * *

імператор Китаю годує курей
або пил витирає з фарфорових таць,

вчора вірш написався (се пристрасть, старе),
як бамбукове світло мине, як сльота
чужинецькі полки на кордоні — і двір
помаленько лаштунки збирає — з усюд
вістуни кажанами летять — поговір
гірш зміїних укусів — і нині, і тут
небезпека — а він розмальовує шовк,
посполиті палацом чигають — і схід
на лиці, як мечем, увиразнює шов
ієрогліф минулих походів — а цвіт
в імператорських саді — погашених свіч —
і телячої шкіри — він книжник і миш —
влада пахне книжками і мудрій сові
вірші теж, як пісок, хтось нашіптує звиш
що ж, покинути все, чи як воїн мечем
павутиння сікти! — але ж вірші і кури...
імператор лягає на ліжко, ачей
його спальню минуть, або він їх потуристь.

ДІАЛОГ

«слуго — він чує: сповняй наказ — сповняй та іди
тебе ніхто не зупинить — в тобі інші плоди
в тобі тиша і ріки — що пси нічні притягли
тобі бути із ними: грітись від їх язиків
краще іди на північ — тому запиши які
я тобі дав накази, бо інші чомусь не змогли»

— пане — він каже тихо, мов голуб — і западає тьма:
чисел уже не злічити — ключів від шляхів нема
в золоті кожен палець — наче бджолиний пил —
а ти мені кажеш служити — іти в невідомі краї
спати — підклавши камінь — легший за сотні пір'їн
я знаю що раб і що нині іншого заступив —

«слуго — я не вибрав твої шляхи — ані твоїх овець
навіть, те що тонким пером записав на долоні Отець
бо ти залишаєш ніщо і повернешся — мабуть — ні з чим
але ніким тепер послужитись і ти залишився один
— хліб і вино приготовлено — налиєш в баклаги води
і лічи кожен гріш у дорозі — чуєш кажу: лічи»

— пане — очима риби дивиться вслід шестикрил
він післанець і жертва — зерно золотої ікри —
він шепче мені на вухо — кривиться — каже: не йти
каже: що тобі збрехати — відмовитись каже він

коли я назад повернуся — почнеться одна із війн
що триватиме сорок років — попіл усе покриє —
попіл і дим —

♦слуго — не тобі перейматись моїм — переймайся своїм
і виконуй накази — відмірявши сім раз по сім
думай про мене найперше — зв'язуй нить павутин
коли ворогам моїм скажеш — якщо тебе не зітнуть
до тих пір на порох — і зіграй, що ти баламут
бо блаженним ще вірять — то допоможеш хоч цим♦

* * *

І на їхні голови поклавши
сутінки із яструбиних крил.
І загорнуть лихоліття наше
в тепле листя, в золотавий пил:

рибою пливи, Свідзинським; кавою
посмішку залий. І за одвірком —
за три кроки погляду лукавого
не зітреш за склом. І з нашим віком

в теплім листі порпайся. Зануриш
голову у жолоб річки. Блудять
мертві очі. І кого ти дуриш
з цеглою й підоншвами на грудях?

Трубадури дудку і підсвічник
ще проп'ють у корчмі, але корчить
лихоліття лиховісну вічність,
руки заламавши в зблиску вовчім,

що на їхні голови поклавши
ніч, як черево вовчиці,— і схолоне,
зупинившись, кров, але настрашиш
тих світів заюшену заслону.

Блудиш по світах, петляєш. Втечу
рибам напитаєш, втікач самітний.
І заходить тінь чиясь за плечі,
й крейдою твій контур точно мітить.

ФЛЕЙТА

1

флейта:
повітряна риба
але ніхто не повірить що вона літає

вона
лимонна блискавка
тому не кожен зможе тримати її в руках
і цілувати ружові пелюстки її губ
і розрізняти сто тисяч метеликів її звуків

2

її мелодія — виноградне листя на гербах августійших
родин —
легкий запах французьких парфумів — що метеликами
обсіли

кожну угловину на лицях красунь
і коли сполохано вони злітають — їх проколюють
голками бажання чоловічини — і носять на лацканах
як золоту прикрасу

її мелодія — осінні дими і картоплиння яке згрібають
поночі — діти доносять сухе бадилля і стають поодаль —
усе пахне картоплею — сирою землею — димом
усі звуки зв'язані цим постійним намаганням
вижити — і ставши лицем до вогню перебрати страх
голоду — тримаючи картоплину мов звук —
і не знати звідки це надходить

Микола Ткачук

МЕТАФОРА, ЩО ВИВЕРТАЄ СВІТ

Митці-дев'ятдесятники пильно вдивляються у світ й прагнуть його подолати, обійняти і влити в себе, але абсолютно ним не милуються, радше, навпаки, визивно ставляться до нього. Своїми захопленнями й уподобаннями, розриваючи «герменевтичне коло» (Тимофій Гаврилів), кожен із них шукає свій стиль як запоруку збереження своєї творчої самототожності серед бурхливого моря течій, естетичних віянь, мод, щоб увійти в поетичний сад самим собою. Вони знають, що в галузі поетичного мистецтва нічого не можна досягти «сліпим» повторенням попереднього і що потрібні пошуки нового. Але це не означає, що треба абсолютно відкидати усе старе. Молоді митці йдуть сміливо на синтез, на поєднання модерного мислення із рідними первнями, черпаючи образи в українському фольклорі, міфології, у культурі світового письменства.

Перед нами часто поезія складної метафори, натяку, недомовленості, дискретності у розвитку часу й почуттів, несподіваності, неочікуваного ефекту. Та й сприймається вона як ірраціональна, сюрреалістична, глибоко субстанційна. У цьому контексті й розвивається як поет *Іван Андрусак*, який роз-

ширює семантичне поле української лірики, сміливо експериментує на цупких та ущільнених асоціативних планах, що розширює образну палітру, веде в інтертекстуальний простір. Таким у нього є образ карбонату літію — малорозчиненої у воді солі, що виростає до глибоких узагальнень, персоніфікуючись, діє у різних личинах і подобах: іпохондрика, що грає роль вождя, який рве із шкіри паси по усій «туземній Європі», а потім вішатиме люд, в тому числі й поетів («Карбонат літію»). Чи не образ тоталітаризму витворює візія поета? Тоталітарний наступ на все людяне, альтруїстичне, гуманне, святе. Тут все метафоричне. Тут сказано неказане. Вгадано невгадане. Поет боїться чистої символіки, але його поезія піднімається до символу. Наступає хамство, процвітає зло. Вибухають катастрофи... їх ніби немає, але вони живуть у нас у підсвідомості і обвіюють холодом рефлексів на змодельовані картини: «це вага історії така / витерти крило о бік корана». В цьому світі, все-таки прекрасному й бентежному, але сповненому антиномій, бурхливих емоцій, народження й смерті у природі й бутті, потрібна міцна підпора. Андрусяк її бачить у творчості, мистецтві. А мистецтво для нього — передусім вибір. Вибір долі і поетичного ремесла, вибір деталей, таких невідворотно-обов'язкових, як доля.

Його концепцію митця й поетичного слова у сучасному світі доповнює *Борис Щавурський*: «Знову, Бояне, війна і біда, / Знову, Бояне, / лисяче хутро останнє віддав / ти за побоїсько п'яне. // Хто тепер бреше на руські щити, / кинуті в травах? / Певно, не ти, златоусте, не ти, — / трави лиш ті сідоглаві... // Як вони тяжко вмирили тоді, / як вони тяжко / юні були у червоній воді (юні вони і ромашки // юні також, як і мертві також)! / Тому й мовчала / довше від миті і вічності довш, / наче вінки на Купала, Річка Каяла, / де Карна і Жля / три дні тужили намарне... / Тисячі впали — нікого не жаль, крім Ярославни». Так, це справжнє мистецтво, витончене, відшліфоване, що нагадує стиль Олекси Стефановича. Надреальність реального, гостре відчуття свого місця у цьому підупалому й хиткому світі, в якому людині ой як не затишно...

Знайти себе... «То хто ти? Слава, шанобство чи подібні евфемізми?» — запитує *Тимофій Гаврилів*. Невже судилося по-шекспірівськи вмерти в обіймах світу? В цих іронічно-епатажних запитаннях увесь поет, що міркує над сутністю буття, відчуваючи первісний час і пережите в тому часі, щось неповторне й скороминуче («Спроба ототожнення»). З ним перегукується *Сергій Жадан*, який бажає будувати нові духовні мости між людьми, заглиблюючись у міфологему доби.

Митці захищають у такому несподіваному ракурсі глибокий смисл сформованої системи морально-етичних цінностей, звичаїв, закликають зберегти гармонійні відносини між люди-

ною і всесвітом, отак неголослівно й недекларативно протестує проти деперсоналізації суспільства, голого практицизму, бездуховності. Важко дається ліричному героєві *Романа Кухарука*, *Любомира Стринаглюка*, *Михайла Бриниха* сповнене внутрішнього сенсу, цільності й чистоти буття: «Порожнеча піді мною бухикає іржавим ланцюжком / беззахисних дверей / кожен виходить / співає сліди колишніх заздрісників / двері для кожного / чий дім — кістки ненародженого немовляти» (М. Бриних). Іншого буття вони не хочуть знати, але чи зможе ліричний герой витримати випробування, що вимірюється життям і смертю, піднесенням і низьким, гармонійним і руйнівним? Виручає цих митців все ж те живе, невтрачене етичне почуття, побудоване на міцному внутрішньому зв'язку зі світом. І хоча ліричний герой *Романа Кухарука* заявляє, що він нікому не потрібний, самотній, немов Христос у пустині, що є відгомонам до відомої картини *Крамського*, проте на світі є людина, якій він завжди дорогий і потрібний, — це його мати. Отже, є світло в печалі, є надія у горі, з якими у світ приходять гармонія, краса, шляхетність душ. Це своєрідне заперечення драми «абсурдного буття», коли люди стають далекими один одному, відчуженими, не спроможними на людське тепло і взаєморозуміння.

Вражає проігруванням екзистенціальних ситуацій помітцки витончений *Роман Скиба*. Ліричному героєві видався світ тісним, у якому він відчувається нещасним (у нього навіть не було взуття). Але до тих пір, поки не зустрів людину... без стоп. Це оповідь про роздрібленість, відчуженість людини серед світу, природи, кохання. Тут володарює суєтність, смуток і взаємонерозуміння, якась дивна байдужість. Тонко, граційно поет перевтілює свого героя, шукаючи сутності своєї душі, неповторності «Я».

Хто не живе зараз, той не буде жити ніколи. Не встигне! Повінь емоцій і пристрастей вихлюпується крізь вінця — тече ріка життя, але в кожного поета вона своя. В одного переважає книжність, мудрована структура, інший йде традиційними формами, але «старі міхи» наповнює модерними образами й мисленням. Постмодерний *Степан Процюк*, наприклад, застосовує традиційне віршування, спирається на народні інтонації, але скільки в його творах іронії, кпин, глузувань: «Винайшов чорт апарат / американської мрії. / Хай реставрують царат: / це для Махна не подія. / Психомістерій стриманий рев. / Кінська печать на дияконі. / Можеш казати мені «Пся крев!», / лиш Дон-Жуану не дякуйте...» («Перпендикулярна дійсність»).

Приємне враження справляє «жіноча» поезія *Галини Петросаняк*, *Вікторії Стах*, *Мар'яни Савки*. Метафоричне письмо *Галини Петросаняк* пружне і по-модерному ємне. Екзистенційні мотиви важливі у творах поетеси, її лірична героїня

бажає подолати замкненість простору, некомунікабельність душі, широко відкриваючись світові, адже сенс життя полягає не тільки в буденній суєті, що наступає на людину, а в пошуках себе, у духовній єдності з людьми, хоча час так невблаганно біжить: «Течія буднів у тутешньому стилі шліфує / Риси мого обличчя непомітно і вперто. / І, прокинувшись раз уранці, я ризикую / Не впізнати себе у дзеркалі. [...] Та час вирушати, бо землі, покинуті мною, / Заростають диким зіллям мовчання». Поетеса сприймає світ «генетичним» поглядом — це не несвідоме поклоніння архетиповим моделям, символам («І добре знайома дорога, як і раніше, веде наразі / В напрямку пізнього середньовіччя»), не ідеалізація, а прагнення збагнути сенс того, що відбувається тепер, відчутти довговічність й дочасність буття. Часові площини немовби пересікаються: минуле оживлює сьогодення, бо незамуленою й незагубленою є самоідентичність ліричного «Я», його багатий національний світ. Поезії Галини Петросаняк відтворюють внутрішній світ героїні, що заглиблюється в свій час й історію, вміючи піднятися над здійсненим, відтворити цілісність світу.

На реєстрах сповідальності й ліризму буде свої поезії Борис Щавурський. Це талановитий і по-своєму цікавий поет, який уміло поєднує силабо-тонічний вірш з модерним мисленням. У нього пластичність образу, лаконізм, душевний порух ідуть у парі (безперечно, ці якості дуже важливі для поезії). Його антитези й символи набувають глибоких філософських узагальнень, несуть естетичну правду про нашу добу. Поет проводить чітку межу між добром і злом, утверджуючи себе прихильником альтруїзму, справедливості й гуманності. Своім карбованим стилем він віддалено нагадує Миколу Бажана, але молодий митець творить свій стиль, буває то самоіронічним, то саркастичним, але перемагає в нього лірична стихія, повінь почуттів і ніжність серця.

Яскравим поетом є *Василь Махно*. Він звертається до ліричного монологу, діалогу, своєрідного потоку свідомості, до вірша-сповіді, медитації, есхатологічних пророцтв, вірша-притчі, вірша-метафори. Метафора, що вивертає, як сорочку, світ,— улюблений прийом Махна. А поруч міфологічні образи, іронія, що демонструє абсурдність сутнього, геометричні квадрати, куби, циліндри, ламані лінії, що покликані передати суттєві, але приховані риси світу, їх розсічені форми відтінюють одна одну. Естетика сюрреалізму з його ускладненістю, недомовленістю, сполучення уяви й реальності добре пасують йому й вибудовують модель світу. Його вірші-коди сприймаються як якесь магічне дійство із своїм багатоголоссям: чи то репліками із своєрідної абсурдистської п'єси, чи то з безсюжетної повісті, сюжет якої витає у повітрі. Втім, поет працює на глибинах образного простору, на

зіставленні часо-просторових площин, де все має свою доцільність. Вірш В. Махна багатий на звукову пластичність і мелодійність, коли смисл немовби втілюється у звук і тільки тоді усвідомлений, закріплений словом, що засвідчує предметну розкріпаченість слова. Фонетична гармонійність, дзвінкість, мелодійність інтонації — приваблива прикмета лірики цього митця. Його мислення архетипне, що становить основу його словесних образів, але древнє, первісне світосприймання пронизується потоками історії й сьогодення, породжуючи несподівані візії та алюзії. А тож ніщо не залишається застиглим, кам'яним — історія рухається, змінюючи древні русла держав, націй, навіть річок, але у нашому світі все одно діє енергія вічного людського духу, змагань із природною стихією й з самим собою, єдиноборства добра і зла. В. Махно творить філософську лірику і в своїх художніх шуканнях близький Б. І. Антоничу.

Поетичний світ дев'ятдесятників хоча й окреслюється в своїх гранях, але не є константним — він у розвитку, динаміці. Митці шукають своє мистецьке поле, свою гармонію в дисгармонії, шукають у змісті і в формі, випробовуючи слово на естетичну ємність і дзвінкість. Його густа «матеріальність», експресивність і полісемантичність тяжіє до концептуальних узагальнень, до вічних тем в житті й у поезії. Молоді митці утверджують свою поетичну музику, вільну від закостенілості й догматизму недавніх часів. Час показує перспективність багатьох художніх знахідок поетів-дев'ятдесятників. В українській ліриці гряде бурхливий вибух, знову небувалий розквіт саме у поезії.

На жаль, нашому читачеві, вихованому на традиційній системі віршування й мислення, не завжди зрозумілою є саме така поезія. Одначе великий розмах і послідовність художніх пошуків, грандіозність окреслених авторами перспектив приваблюють й захоплюють. Варто додати, що поети-дев'ятдесятники вирішують головну тему — апофеоз сучасній людині, утвердження гармонійної світобудови, гармонії душі і світу. Можемо сміло сказати, що сучасна українська поезія йде у ногу з європейською.

Кур'єр Кривбасу. — Червень.

? У чому полягає своєрідність поетичної манери письма Івана Андрусяка?

Як поети-дев'яностники розуміють своє покликання?

Простежте гру слів у віршах Тимофія Гаврилів.

Яким зображується місто в поезіях Сергія Жадана? Чим перегукується поет з українським футуристом Михайлом Семенком?

Якою бачить свою батьківщину Василь Махно? Як поет розв'язує проблему вибору, що стоїть перед сучасною людиною?

Яке значення, на думку Миколи Ткачука, має метафора у вибудові художньої картини світу поетів-дев'яностників?

Юрій Андрухович

(1960)

Виразний представник постмодерного дискурсу, поет, прозаїк, перекладач, есеїст. Андрухович Юрій Ігорович народився 13 березня 1960 року в м. Івано-Франківськ у сім'ї службовців. 1982 року закінчив інженерно-економічний факультет Українського поліграфічного інституту в Львові. Працював випусковим редакції газети «Прикарпатська правда», закінчив Московський літературний інститут імені Максима Горького, кандидат філологічних наук, працював у Прикарпатському університеті імені Василя Стефаника. З 1985 року належав до літературного угруповання «Бу-ба-бу» («Бурлеск-Балаган-Буфонада»), з 1997 року віце-президент Асоціації українських письменників. Автор поетичних збірок «Небо і площі» (1985), «Середмістя» (1989), «Екзотичні птахи і рослини» (1991), «Екзотичні птахи і рослини з додатком «Індія». Колекція віршів» (1997). 1989 року оприлюднив на сторінках журналу «Прапор» сім оповідань під назвою «Зліва, де серце». У журналі «Сучасність» вперше побачили світ романи «Рекреації» (1992), «Московіада» (1993), «Перверзія» (1996), «Дванадцять обручів» (2003). У прозових творах вдається до літературних алюзій (сторичних, суспільно-політичних натяків), української сміхової традиції, застосовує карнавальні та буфонадні прийоми змалювання світу, елементи ускладненої літературної гри з уявним читачем. Герої творів Андруховича розмовляють суржиком з вкрапленням русизмів, нецензурними словами, жонглюють відомими політичними кліше, пародіюють сучасну мовну практику, що викликає у читача сміх і свідчить про невисокий культурний рівень постколоніального суспільства.

РЕКРЕАЦІЇ

(Уривки з роману)

Ти, Хомський, чи, просто кажучи, Хома, якого ти хріна опинився у цьому поїзді, котрий аж надвечір вибрався з безко-
нечних, здавалося, рівнин і десь так о пів на сьому нарешті
заповз у передгір'я? Якого ти дідька їдеш у той Чортопіль, де,
можливо, нікому не потрібним будеш і зайвим, Хомський? Ось
уже другу добу ти нудишся в цьому поїзді, кинувши на поталу
недоумкам свої псевдонаукові розробки і тим ризикуючи
дістати копняка з інституту, але їдеш, їдеш, бо тебе покликано
телеграмою за підписом самого Фелліні, чи то пак Гічкока,
проте, ні, все не так, телеграма від Гічкока, певно, десь загуби-
лася в дорозі, а ти натомість отримав запрошення у Чортопіль

на дивовижне свято Воскресаючого Духу (так принаймні зазначається в телеграмі за підписом «ОРГКОМІТЕТ»), прибути не пізніше як двадцять сьомого травня, з поселенням у готелі, дорожні та добові гарантуються, просимо Вашої згоди.

У Львові ти зрозумів, що в напрямку Чортополя відбувається мало не паломництво. Всі загальні вагони були набиті публікою, що квапилася на свято, переважно студентством і петеушниками, котрі, як тільки поїзд рушив, повідкривали вікна і, вистромивши з них безліч синьо-жовтих прапорів, почали співати стрілецьких. Але ти, Хомський, їм не рівня, ти їдеш у купейному вагоні і ти не впевнений, чи тебе справді хтось чекає у Чортополі, де старому пройдисвітові Мацапурі (бо хто, як не він, дав оту телеграму за підписом «ОРГКОМІТЕТ»?) заманулося ще раз потішити громадськість попередбачуваним дійством.

Перші гори не надто високі, до того ж обсажені буровими, безлісі, на крихітних станційках продають домашнє вино, хлопці у вишиванках підсідають до загальних вагонів і відразу розгортають прапори, прихоплені з собою в дорогу, так що робиться зрозуміло: вони теж до Чортополя. Усі до Чортополя. Дівчата переважно негарні, але молоді, і цього достатньо, Хомський. Довго розглядаєш одну з них. Вона чомусь не сідає до потяга, застається на пероні, а потяг ось-ось рушить, і що вона робитиме, адже не потрапить на свято Воскресаючого Духу, чорт забирай, і що тоді буде? Хомський, поки не пізно, гукни їй, аби сідала, і ти гукаєш, Хомський. Дівчина усміхається, вона має забагато золотих зубів, і ти зненацька розумієш, що найбільше в ній тобі сподобалися її джинси, а тому не надто жалкуєш, коли поїзд рушає, а золотовсміхнена Маруся так і лишається на пероні.

У купе разом з тобою, Хомський, екстравагантне подружжя росіян чи, може, якихось євреїв, такі собі романтики, що наважилися відпочивати на огидних карпатських турбазах, де коридори пахнуть карболкою, а мінеральна вода — нафтою, але нічого, хай їдуть шукати в горах свій едельвейс, йому десь так шістдесят три, їй, на око, не більше, ніж тридцять, тому вчора, сівши у поїзд, ти вирішив, що то батько з дочкою, і спробував пофліртувати, але старий досить брутално відшив тебе...

Четверте місце в купе після Львова вільне — там зійшов підполковник у відставці, котрий до Чортополя не збирався — і слава Богу. Після нього на столику залишилися «Правда» і «Красная звезда», учора він пропонував усім грати в дурня два на два, але ти, Хомський, пішов до вагона-ресторану, де замовив обід і розглядав з вікна понуру російську рівнину.

А тут, у нас, уже майже літо, Хомський, вишневий квіт осипається на молоді трави, гори чимраз вищають, з лісів пах-

не листям і джерельною водою, ревуть олені, кують зозулі, і в літній резиденції Його Превелебності закінчуються останні приготування до сезону великих ловів: підлогу виглянцовано, килими й гобелени витрушено, дзеркала і вікна помито, наїдки й випивку привезено аж із Відня, а на вежі піднято фамільний прапор. Скоро, вже скоро з'їдуться шановані гості у відкритих автах і мисливська оркестра зустрине їх сурмами.

До Чортополя залишається ще година їзди, власне, потяг уже мав би туди прибути, але він спізнюється, адже тепер усі потяги спізнюються, варто було лише кинути гасло прискорення, як усе на світі почало спізнюватися. Але ти замислюєшся, чи приїдуть усі інші, як виглядатиме Мартофляк — з бородою чи без, і чи дописав він свій роман у віршах, і чи знову притарабанить з собою оту секс-бомбочку, свою жінку, зрештою, іноді вона мусить залишатися з дітьми, і Мартофляк у таких випадках пускається берега, тобто шалено напивається. Звичайно, ніякого Воскресіння Духу просто не відбудеться, якщо не приїде Мартофляк. А якщо буде він, то, безперечно, будуть і Немирич, і Гриць, і тільки тоді можна щось воскресити, чорт забирай.

Ти ще ніколи в житті не бував у Чортополі, Хомський, і навіть змушений був якось вислухати гнівну нотацію з уст однієї поетки-патріотки про те, що Чортопіль — наша духовна Мекка, і не побувати в ньому не можна, якщо ти справді любиш свій рідний край, а кожен митець повинен любити свій рідний край, пане Хомський, так вона казала десь протягом години, в клубі українського товариства, підсівши до тебе на сусідній стілець, одне й те саме протягом години, з деякими несуттєвими варіаціями, нахилиючись дуже близько до твого обличчя, аби ти її добре почув, але ти чув тільки поганий запах від неї, тож поклявся самому собі, що ніколи не поїдеш у той Чортопіль, але от їдеш, Хомський, покинувши напризволяще інститут і Росію, їдеш на два дні за тисячу кілометрів, бо тебе покликано телеграмою від Мацапури — геніального постановника всіх епох і народів.

Тільки б не опинитися там самотнім і нікому не потрібним, молишся подумки, до того ж ОРГКОМІТЕТ повинен оплатити дорогу туди й назад і перебування в готелі, а якщо ні, то доведеться зичити в Мацапури ще три сотні, Хомський, бо ніщо тебе так не дратує, як потреба пити за чужий кошт, такий ти вже є від природи, тільки за власні — й по всьому, розмова коротка, не люблю бути комусь зобов'язаним. Подумки калькулюєш свої цьогорічні кредити — набирається десь так до тисячі, але то пусте, адже ти вже закінчуєш оту повість у новелах і у видавничому плані маєш гарантовану позицію на дев'яносто другий рік, а тому вперед, Хомський, життя прекрасне, переповнені загальні вагони хвацько виспівують «раз, два, раз,

два, раз, два, три», ето же настоящій фашизм, каже чоловік твоєї вчорашньої коханки, але вона не знає що відповісти, і, здається, вони починають уже жалкувати про цю подорож, на біса було їхати в це лігво бандитизму, коли в бюро їм пропонували значно цікавіші й безпечніші путівки, скажімо, до Нагірного Карабаху чи в Фергану.

Ближче до Чортополя гори знову нижчають, робляться лагіднішими, за вікнами пропливають старенькі пансіонати з сецесійними башточками і гіпсовими піонерами, королівство мінеральної води та вологих простирадел у зимних кімнатах, на кожній зупинці поїзд облягають нові натовпи паломників до Чортополя з гітарами й наплечниками, трапляються й пониклі дідусі та бабусі, адже їм було повідомлено, що на свято прибуде єпископ — навіть цілих два єпископи: один зі Львова, другий з Канади, і вони благословлятимуть усіх бажаючих, а також освятять у Чортополі дерев'яну церкву Воскресіння, пам'ятку XVIII століття, в якій ще донедавна зберігалися паперові тюки з мінеральними добривами, Хомський.

Ну, ось і Річка — з велетенськими пласкими каменями на берегах, шумовинням вод і диким часником на урвищах, тепер залізничний міст, а всьо-такі красівіє места, каже твій сусід до своєї дружиноньки, так, старий москалю, життя прекрасне, ми в'їжджаємо у Чортопіль, нашу духовну Мекку, прошу всіх устати, треба перевірити, чи не забув чого, встигнути підморгнути на прощання коханці і ще раз оглянути себе у дзеркалі.

Саме так, Хомський, — довгий і широкий сірий плащ, тижневий заріст на підборідді (бродвейський стиль), волосся на потилиці зібране хвостиком, темні окуляри зразка шістдесят п'ятого року, капелюх, саме так, мандрівник, рок-зірка, поет і музикант Хомський, чи просто Хома, власною персоною ошасливорює провінційний Чортопіль своїм візитом.

З тамбурового вікна дивишся на пропливаючі станційні будівлі, вокзал за всіма ознаками ще австрійський, прикрашений прапорами й корогвами, перон окупували прибульці на свято — цмулять щось просто з пляшок, не вистрибуй до повної зупинки вагона, Хомський, де Мартофляк, де Гриць, де Немирич — самі незнайомі мармизи, трапляються гарненькі дівчатка (і хлопчики), ступаєш на перон, трохи безпорадний, хоч зовні самовпевнений, як індійський гуру, — де Мацапура, шляк би його трафив, на дідька я сюди приперся, це свято не для мене, он як щебечуть панянки на колінах у паничів, а ти, старий цапе, тут не потрібен, забирайся звідси, і в цю критичну мить бачиш усміхненого рожевощогокого блондина «кров з молоком» в офіційному костюмі, з паперовою візитівкою «ОРГКОМІТЕТ» на грудях, який тримає у правиці високо підняту картонну табличку з написом:

•Mr. Khomsky, Leningrad•, і тобі відлягає від серця — тебе зустрічають, ти їм потрібен, Хомський.

І тоді, коли на чортопільській ратуші вибило дванадцятку, все почалося. З боку колишньої вулиці Сакраменток сунула грандіозна процесія перебиранців, очолювана кількома функціонерами з оргкомітетівськими пов'язками й мегафонами у руках. Вийшовши безпосередньо на Ринок, процесія розсипалась на кілька потоків, і от уже вони йдуть повз вас, б'ючи в барабани й тулумбаси, сурмлячи в сурми й ріжки, граючи на арфах та гуслах, на струнах та флейтах, на цимбалах дзвінких та цимбалах гучних, їх ціле море — в масках і з розмальованими фізіями, їх безліч!

То були Ангели Божі, Цигани, Маври, Козаки, Ведмеді, Спудеї, Чорти, Відьми, Русалки, Пророки, Отці Василіани в чорному, Пігмеї, Улани, Легіонери, Пастушки, Ягнята, Каліки, Божевільні, Прокажені, Вбивці, Розбишаки, Турки, Індуси, Січові Стрільці, Волоцюги, Кобзарі, Металісти, Самураї, Дармограї, Сердюки, Мамелюки, Яничари, Манкурти, Ветерани, Афганці, Багатодітні Сім'ї, Писарі, Піхота, Музики, Магометани, Маланки, Блудниці, Гуцули, Троянці, Сармати, Гіппі, Сліпці, Трембітарі, Святі з картонними німбами, Гетьмани, Ченці, Панки, Трубадури, Різники, Юристи, Хапуги, Пияки, Лікарі, Ледарі, Араби, Кацапи, Опришки, Герої, Голодранці, Недоріки, Менестрелі, Німфи, Гноми, Мавки, Бубабісти — а всіх інших перелічити просто неможливо...

Лемент і гуркіт вони зчинили неймовірний, хапаючи всіх за руки, кусаючи, цілуючи, затакуючи до свого потоку всіх, хто не проти. Над головами їхніми майорять всілякі абсурдні прапори — зелено-фіолетові, рожево-білі (смугасті), чорно-білі (в шахову клітинку), червоно-лазурові та ще деякі.

Ви рухаєтеся трохи збоку від них, але так, щоб не погубитися, до того ж Білинкевич висне на спині в Мартофляка, якому й без нього ступати нелегко.

Тим часом з наметів повиносили купи всілякого добра — усе воно блищить і бряжчить, а на помостах з'являються всілякі дурисвіти, котрі вміють удавати, що начебто вони пожирають вогонь або ковтають ножі, інші стоять на головах, є й такі, що читають якісь нісенітниці про все на світі, інші знову грають у карти або дудлять горілку, крім того, дехто танцює перед пам'ятником першим комсомольцям, бо на нього навішено табличку «Тут танцюють».

На одному з помостів показують пантоміму, де все полягає у жонглюванні ковбасками, які можуть бути насправді чим завгодно. На іншому — конкурс анекдотів, і нахабнуватий стрийко, заблизько припадаючи до мікрофона, розповідає, як оженився молодий хлопець і що з того вийшло.

— Схаменіться! — кричить сивоголовий пророк з помосту. — Гряде вирішальна хвилина! Чи знаєте ви число 666?

— Знаємо! — кричать йому з натовпу.

— А ви знаєте, що то число звіра, себто людське число?

— Знаємо!

— А скільки буде тричі по 666?

— Не знаємо!

— А я вам скажу. Тричі по 666 буде 1998!

— Овва! І що з того?

— 1998 — рік останній! Готуйтеся кожен як можете, бо всі ви перелюбники й лиходії, тож мусите за все відповісти, інакше кажучи, за все вам дадуть так, що навіки загрузнете в киплячій смолі і будете мучитися!

Йому аплодують, тим більше, що він на деякий час злітає над помостом, розпростерши руки, наче крила, але в цю мить з нього падають штани, і на голому заді всі читають великі цифри 1998. Спереду в нього немає нічого. Це дивно, але цілком можливо, що застосовано якийсь оптичний обман. Вони на все здатні, ці шарлатани.

Добродій у старенькому капелюсі й з такими довгими вусами, що їх доречно заправляти за вуха, розклавши якесь причандалля просто на бруківці, голосно коментує свої досягнення.

— Уважаємі люди! Мною винайдено множество інтересних предметів, а также зілля і целебніє трави! В ранній юності зо мною бесідував дух молодого Ломоносова, в результаті чого я гойте стою перед вами, такой хароший і нелукавий. Хто жєлає познакомиться ближе, той може. Хто не жєлає, той хай уходить поскоріш, не нада тут своїм рилом торгувати, місце занімати. Он є нормальні люди, їм я гойте другом буду. Тепер по порядку о моїх авторських проектах, о моїх чудотворних рецептах. Порошок для визивання рвот, поносів, кровоточеній, мученій і обмороків, себто памороків. Інґредієнти: чорне кофе, водка «Столичная», кінський пот, хребет ящірки-саламандри кручений, дишель в рот, стікло товчене, яд зміїний, уксус, або ж оцет — що кому більше нравиться, плюс людського м'яса немного, бодай пінцет! Ідеальне средство, коли вас не люблять. Іспользують розвідки всіх западных стран, тільки в нас не іспользує дурний Іван! А ви звідси топайте, як не интересно, бо ненароком можу розбити череп або поламати хребет!

— Це Стасик, актор із Мацапуриноґо театру, — пояснює всім Немирич, аби вони часом не подумали, що то справді якийсь шизанутий зі своїм крамом.

— Маю враження, що всі присутні на цій площі — актори Мацапуриноґо театру, — узагальнює Мартофляк, струшуючи із себе напівзаснулого Білінкевича, який при цьому пробулькав щось на зразок «героям слава».

— Що робити з оцим мішком? — поспитав Мартофляк, указуючи на лежачого комсомольця.

— Кинути в он ту бочку з голими дівчатами — хай витверезується, — пропонує Гриць.

— По-друге, він може захлинутися, а по-перше, де ти бачиш бочку з голими дівчатами?

— Він мусить поселити нас у готелі «Синьогора», — нагадує всім Марта. — А без нього нас можуть не поселити.

— Ну, то тягни його на собі! — вибухає Мартофляк. — А з мене досить. Я виконав свій християнський обов'язок.

— Я пропоную примостити його де-небудь скраєчку того пам'ятника, і хай собі спить, а ми ще годинку-другу поблукємо, тоді прийдемо на те саме місце, розбудимо його і підемо до готелю, — виголошує свою концепцію Немирич.

— Ідея загалом добра, — каже Гриць, — але простіше не волочити його аж до пам'ятника, а сховати десь тут, скажімо, в багажнику он того автомобіля. До речі, він когось нагадує...

— Це «крайслер» пана Попеля, — допомагає Немирич.

— Хто-небудь уміє відкривати багажники автомобілів «крайслер»? — питає Гриць з таким виглядом, ніби хоче дізнатися, чи хто-небудь уміє відкривати консервні бляшанки.

— Старий, той багажник мусить бути відкритий, — перекоонує Немирич. — Це ж машина пана Попеля, а не якогось дешевого мудака! Я майже впевнений...

І ви всі разом підносите з бруківки обважнілого Білинкевича, який у цю хвилину каже щось на зразок «герої не вмирають», і тарабаните його до невідь-звідки виниклого посеред площі та юрми чорного порожнього «крайслера», багажник, певна річ, незачинений, і ви з полегкістю скидаєте в нього паралізованого сном Білинкевича — хай відпочине, сучий син, так йому й треба.

Потім ви знову поринаєте у свято — ви його маєте, ви ходите ним уже добру годину, і щось усередині чинить опір — не так, не так, хоча, з іншого боку, все саме так, молодчина Павло, постарався, зробив, і кобзар співає про червону китайку чи про червону калину, і студенти ставлять містерію про Вітчизну, і можна купити гороскоп у кооператора або з'їсти шашлик, або постріляти з лука у величезного картонного Сталіна, або помилуватися черговим задом чергової претендентки на конкурсі «Суперпанна», або випити просто з пляшки, або розмалювати собі писок синьою й жовтою фарбами, або послухати ораторію, або дивитись на небо крізь телескоп, або пограти в безпрограшну лотерею, або з кимось побитися — просто так чи за самичку, або жонглювати ножами і помаранчами, або набратися в дим, як Білинкевич, або купити собі амулет на ланцюжку, або хрестик, або відкинути копита, або постріляти в

пересувному тирі, або купити старий грамофон, або танцювати до ранку ритуальний аркан, або співати в кумпанійці про рекрутів і червону калину чи про червону китайку, або купатися з дівчатами в бочці, або спати в багажнику чорного авта, або купити собі «Біблію» арабською, або «Коран» українською, або порнокалендар, або відеокасету, або пістолет Макарова, або оленячі роги, або півня, або курку, або прапор, або джинси, або тіло, або Бога, або морфій, або ребра, або груди, або пиво, або воду, або люльку, або цвяхи, або шкіру, або рану, або забратися й піти до готелю, або ходити тут до ранку, або вмерти...

Ці вогні над вами, ці літаючі спалахи, це обжирання вогнем, ці барокові стіни будинків, обвішані гірляндами й зеленим віттям майовим, ці різьблені в нішах і брамах фігури, обсипані конфеті й серпантинами, ці помаранчеві намети з тисячею принад і тисячею правил, ці вежі над садами, ці мури, ця ратуша з найвищим у світі шпилем, ці гори над містом, ці зорі на небі.

Цей морок містечка, ці кажани у дзвіницях, ці свічки на цвинтарі, ці катівні в підвалах, ці криниці, забиті кістками, цей мотлох у старих кімнатах, це жабуриння у водограях, ці сміттєзвалища на схилах, ці голоси в підземеллях, а також ці зіржавілі труби, крани, облуплені раковини, засмічені купальні, зужитий посуд, подерті простирадла, бита порцеляна, закопані дзвони, спалені книги, хрести безраменні, чотири вершники.

І ви безсилі щось тут казати, щось тут змінити — ходите колами, як сомнамбули¹, і в кожного своя планета, і кожен піде своїм шляхом, хоч ви цілком щиро прагнули бути тільки разом і не робити дурниць, але хміль ходить вашими головами, а свято ходить по вас ногами, ви перемелені, наче фарш у доброго кухаря, бо, як уже казав Немирич, усі ви самотні, тож вельми сумнівно, чи вдасться вам що-небудь виходити поміж цими наметами й помостами, поміж цими прекрасними каліками, на цій площі, зусібіч оточеній горами і Європою, де кожен із вас заблукає по-своєму, от, — уже починається, кличуть, свистять, гукають, сіпають за рукав, просять, вимагають:

— Пане Мартофляк!..

І ти врешті таки дочекався, Мартофляче, — народ знає своїх поетів, тебе кличуть, тебе хочуть, ти починаєш малювати автографи для цих симпатичних молодих людей у вишиванках, це, звісно, студенти, вони марять твоїми віршами, серед них Марта впізнала того, котрий в автобусі мало не зімлів від щастя, тебе побачивши.

¹ Сомнамбула (лат.) — сновида, лунатик.

Пишеш їм у блокнотах, на своїх книжках, на своїх портретах усілякі дурниці, Мартофляче, бо найважливіше — ніде не повторити жодного з автографів, усюди слід бути лаконічним, дотепним, глибокодумним, великодушним, самодостатнім, високочолом. Але ця дівчинка з очима, як терносливи, і взискуючими губами не має нічого: ані блокнота, ані книжки, ані фотографії твоєї, Мартофляче, і вона просить, аби ти розписався їй на лобі, і ти просиш синього й жовтого фломастерів і виводиш на її гарячому лобику свої ініціали, браво, біс, цілуєш їй руку, ну що ж далі? Тим більше, що все товариство, спинившись за кілька кроків, люто гукає тебе:

— Мартофляк! Ростіку! Старий! Ти йдеш чи ні?!

Однак ти потрапив як сир у масло, як щука в річку, Мартофляче. То мої друзі, пояснюєш люб'язно студентикам, до речі, теж поети — Немирич, Хомський, Штундера — не чули? ну, ще почуєте, вони здібні хлопці, дещо в них отримується, хто ота дівчина з ними, я навіть не знаю, всі сміються, ти починаєш розкланюватися, але автобусний хлопчисько з червоночорним значком натякає тобі, що вони мають неподалік накритий стіл, гітару, безліч випивки і чи не міг би ти з ними годинку посидіти — це було б знаменито.

Вони стояли перед невимовно старим будинком, який чимось нагадував мініатюрну фортецю, і, якби Юрко трохи краще знав Чортопіль, то він здогадався би, що то — знаменита Вілла з Грифонами, до якої щодня приводять юрми туристів. Але Юрко цього не знав і тому сміливо постукав у двері.

Їм відчинив слуга в лівреї з позументом і з настільки тупим виразом обличчя, що відразу хотілося заїхати йому поміж брови. Це бажання посилювалося в Немирича ще й тим, що зовні слуга дуже нагадував йому якогось надзвичайно відповідального чоловіка, тільки от кого саме, зорієнтуватись не міг. Слуга повів їх нагору дерев'яними сходами, попередньо прийнявши від доктора відеокамеру і з глибокою поштивістю сховавши її до якоїсь ніші. Сходи, та й весь будинок, освітлювалися лише свічками, яких було воістину безліч. Згори долинала якась солодка музика на тлі негучних і люб'язних розмов.

Між першим і другим поверхами був майданчик і на ньому — непробивні з вигляду двері з лев'ячою мордякою замість ручки. Слуга натиснув на бульку ліврею, і двері прочинилися.

— Пане Немирич, — звернувся доктор. — Прошу зайти до гардеробу і вибрати для себе відповідне убрання. Ви маєте вигляд недостатньо прийнятний для гостини. Я зачекаю тут.

Юрко зайшов до кімнати з шафами й дзеркалами, сподіваючись цілком доречного в такій ситуації ножа у спину, але все закінчилося добре. У шафах було повно чоловічого одягу, ретельно розподіленого по вішаках, щоправда, цілком однако-

вого: чорний фрак і чорні штани, камізелька, біла сорочка, метелик, унизу під кожним вішаком — гостроносі лаковані мешти. Різнилися ці речі лише розмірами. Юрко почав квапливо переодягатися, озираючись на прочинені двері і дзеркало поруч із ними, в якому бачив себе в самих трусах і від того здавався собі ще беззахиснішим. Але віднайти відповідне вбрання виявилось не так легко. Якщо пасував фрак, то не годилися штани або тріщала по швах сорочка чи навпаки. Час минав, і Юрко перебрав уже, здавалося, половину гардероба, а так і не знайшов відповідної собі вдяганки. Він починав нервувати і вже придивлявся, чи немає в цій кімнатчині якого-небудь вікна, аби через нього дати драла, розв'язавши таким чином цю дурнувату проблему, але тут зауважив на одному з вішаків комплект з невеличким, пришпиленим аграфкою до вилоги фрака, папірцем, на якому прочитав «Для пана Ю. Немирича». Одяг виявився як на нього шитий, навіть знайдені під вішаком «лакерки» ніде не тиснули, і ще за кілька хвилин Юрко побачив себе з різних боків у дзеркалах таким, як не бачив ще ніколи, тобто бездоганним.

— Ви одягалися трохи задовго, — з легким докором сказав Попель. — Я мусив відпустити слугу. Він дуже змучився сьогодні. Хай собі трохи відпочине.

— Він тут постійно працює? — спитав Юрко, як тільки вони знову ступили на сходи і рушили догори.

— Взагалі ні. Він є перший секретар райкому. Але ми його попросили, — прояснив ситуацію доктор.

На другому поверсі двері виявилися значно масивнішими і вищими, але діло спрощувалося тим, що вони були відчинені навстіж, і Немирич, супроводжуваний доктором, переступив поріг величезного, залитого свічковим палахкотінням покою. Тут і там покоєм походжали бездоганно виховані чоловіки й жінки у вечірніх строях. Безшелесні слуги, одягнені так само, як і той перший, у лівреях з позументами, ненав'язливо розносили шампанське та оранжаду на позолочених округлих тацях. У далині покою Немирич побачив квартет музикантів у довгополих каптанах і пудрованих перуках, котрий з невеличкого подіуму виконував щемку сонату для віоли, флейти і чембало.

— Скарлатті, — упізнав Немирич.

— Кореллі, — виправив його доктор Попель. — Але менше з тим.

— Чудовий рівень, — поцінував Юрко. — Певно, лауреати якогось фестивалю?

— Та ні, це місцеві хлопці, — знову розчарував його Попель. — Я мушу познайомити вас з деким із присутніх.

Юрко досить незграбно підхопив келих шампанського з проношеної повз них таці, трохи розхлюпавши при цьому.

— Осторожнее, — сказав слуга, зміривши його недобрим поглядом. — Лезут тут всякие...

І рушив далі.

Вони підійшли до невеличкого гурту панів і пань, які про щось увічливо варнякали між собою.

— Прошу познайомитися, — вклонився ледь помітно Попель. — То є пан Немирич, славний поет. І, вважаючи свою місію виконаною, відійшов, знову легко вклонившись.

— О, як приємно! — втішився лисуватий пан із моноклем. — Професор гімназії Гараздецький, — відрекомендувався він.

«Певно, директор тутешньої восьмирічки», — вирішив для себе Немирич і, переклавши келиха з правої руки до лівої, поцілував долоньку молодій дамі, яка при цьому назвалася:

— Амальтея Гараздецька, — і показала дещо заячі передні зуби.

Огрядна матрона з діамантовим кольє на мармуровій шиї також фальшиво посміхнулася і сказала, що вона — Клітемнестра Гараздецька, голова Союзу жіночої долі.

Чорнявий елегантний молодик, зачесаний на прямий якнайтонший проділ, вклонився по-військовому чітко, клацнувши при цьому підборами:

— Граф дель Кампо, авіатор.

— Юрко, — потис йому руку Немирич.

— Я читав деякі ваші вірші, пане Немирич, — повідомив Юркові Гараздецький. — Вони мені сподобалися. В них є багато простору і патріотизму. Я думаю, що ви — визначний талант.

— Тільки не захоплюйтеся надміру тим декадансом, — застерегла пані Клітемнестра. — Наш нещасний нарід потребує мужнього визвольного слова, а не якоїсь безсенсовної забавки. Наше жіноцтво дуже чекає від вас правдивих поем про свою тяжку долю.

— Ну, мамусю, не будь такою вимогливою, — знову сяйнула зубками панна Амальтея. — Прецінь пан Немирич ще дуже молодий... А ви що скажете, графе?

— Поезія мене цікавить найменше, — заявив дель Кампо.

— О, невже там, у небесах, вам не приходять на думку якісь божественні рядки? — звела брови Амальтея.

— Коли я, як ви кажете, в небесах, мені на думку приходить лишень, чи досить бензини і який напрямок вітру, — блиснув чорними очима дель Кампо.

— Жан Батіст Люллі. Гавот, — оголосив один з музикантів, і знову забриніла музика.

— А ви, пане поет, були минулого тижня на вечірці в Лянцкоронських? — поцікавилась Амальтея. — Здається, я вас там бачила.

— Минулого тижня мене виселяли з гуртожитку,— відповів Немирич.

— То ви не були на вечірці в Лянцкоронських? — допитувалась Амальтея.

— Я, здається, ясно сказав,— розвіяв її сумніви Юрко.

— Шкода,— зітхнула Амальтея.— Вдалася дуже пристойна вечірка. То це не ви деклямували там Рілького?

— Рілького? — перепитав Немирич.— Ні, не я. Я знаю напам'ять тільки Гайного. І Холодного.

— Шкода,— знову зітхнула Амальтея.— Там був один поет, котрий деклямував Рілького.

— То був не я,— сказав Немирич.

— Так, очевидно, попросту ви дуже подібний до того поета, котрий там був.

— Скорше всього, бо я не міг там бути.

Граф, якому, відчувалося, дедалі дужче не подобався цей діалог — на відміну від принад панни Амальтеї, знову блиснув чорними очима і сухо спитав:

— Добре, поезія — це так собі. А який ваш головний фах, пане Немирич?

— Я не Немирич, я — Немирич,— вдовольнив його цікавість Юрко.

Амальтея дзвінко засміялася і навіть заплескала у долоньки. Дель Кампо відверто спохмурнів.

— Перепрошую, мені треба до кльозету,— різко заявив він і відійшов.

— Бідний Міхал Сціпію,— похитала головою пані Клітемнестра.— Здається, він шалено залюблений,— і вона грайливо подивилася на доньку, а потім на чоловіка.

— Гм, гм,— поправив монокль пан Гараздецький.

— Мамусю, він такий прозаїчний,— зітхнула Амальтея і, дотягнувшись до Юркового вуха, шепнула: «Візьміть мене під ручку і пройдімося».

Вони попливли салоном саме в ту мить, коли музикант на подіумі оголосив:

— Христофор Віллібальд фон Глюк. Арія Орфея з опери «Орфей та Еврідіка».

Потекла солодка флейта, і Юрко, ведучи під руку Амальтею, ненароком наступив на ногу якомусь рудявому молодикові, котрий саме щось підраховував олівцем на манжеті.

— Натан Гозендуфт, шкіри і кості,— назвався молодик і подав Юркові свою візитку. На візитці було написано те саме, що він уже сказав, тільки по-німецьки й готичними літерами.

Немирич сховав візитку до кишені і принагідно заглянув у досить приємне для ока Амальтеїне декольте.

— Тут десь є вільна кімната? — поцікавився він.

Але панна тільки засміялася і накивала на нього пальчиком.

— Хочете, я розповім вам, хто тут нині зібрався? — спитала вона із заячою люб'язністю.

— Мені це взагалі до одного місця, але кажіть, — погодився знехотя Юрко. І кожне наступне повідомлення панни Амальтеї зустрічав скептично-недовірливим «що ти кажеш?» або не менш іронічним «ого».

— З паном Гозендуфтом ви щойно запізналися, — почала Амальтея. — Тепер прошу звернути увагу на осіб, котрі саме розглядають акваріум ліворуч од нас, там, під стіною, де бегонії, філодендри й інші кімнатні рослини. Той ставний пан з великим черевом є комендант цісарсько-королівської поліції фон Зайонц. Досить прикрий тип і великий шахрай, коли йдеться про карти. Пані, яка так віддано зазирає йому в очі і яку він час од часу десь там пощипує, думаючи, ніби того ніхто не бачить, — теперішня його коханка Леокадія Фогель. Під ручку її тримає пан адвокат Імре Фогель, її чоловік і великий блазень. А той незугарний, подібний до страхопуда, кістлявий старушок, котрий, вимахуючи руками, читає решті товариства лектуру про акваріумних рибок, — професор природничих наук тутешньої гімназії Маврикій Пулярка. Тепер прошу подивитися на оту потішну пару, яка вже, певно, встигла повернути вашу увагу своїми цілком неприхованими жестами, пане Немирич. Тамта вельми показна дівуля з гачкуватим носиком і розпусним язичком — моя гімназіяльна колежанка панна Божена Чортник, яку вже давно зваблює мій татусь. А коло неї — постійний її кавалер Бальдур де Гогенгоге, барон, стопроцентовий ідіот, але блискучий мисливець і завдяки тому улюбленець архікнязя Фердинанда. Заслонив його власними грудьми від кулі терориста, коли нещодавно архікнязь відвідував наш Чортопіль.

— Я вже десь чув цю історію, — промимрив Юрко.

— Тепер прошу подивитись праворуч, де ви, пане Немирич, уже, безумовно, звернули увагу на Його Превелебність в оточенні кількох, не менш видатних осіб. Отже, тамта стара парпуля, зодягнута в стилі щонайменше середини минулого віку, — то пані Мелісанда з Понятовських Жевуська — печальний уламок старого шляхетського роду, котрий, на жаль, вигасає, пророчиця й авантюриця, яких мало. Той волохатий брунет, що так захланно, великими ковтками п'є шампана, — італійський консул синьйор де Педеріні, котрий відпочиває в Карпатах на запрошення Його Превелебності, а той неприємний грубас зі спітнілими підпахвами і сигарою в жовтих зубах — пан Махальський, тутешній мільйонер, власник знаменитих чортопільських броварень.

— Так довго не живуть, — сказав Немирич.

— Прошу? — перепитала Амальтея.

— Я кажу, що всі вони вже давно мали би повмирати, — пояснив свою думку Немирич.

— Це не зовсім чемно з вашого боку, пане Немирич, — захотіла Амальтея, нітрохи не намагаючись приховати свої передні зуби.

— І ти теж, моя рибонько, — сказав Юрко і грайливо провів рукою їй по сідниці, але не отримав практично ніякого задоволення. «Не такі вже вони й приємні на дотик, ці її форми», — подумав він і ще раз заглянув у декольте, але все наче було на місці.

— Мене ще ніхто не називав «рибонька», — зашарілася ледь-ледь панна Амальтея. — Ви такий ніжний, пане Немирич.

— То кажеш, вільної кімнати тут нема? — рішуче спитав її Юрко.

— Генрі Перселл. Сарабанда, — оголосив музикант.

Почався повільний танець. До Амальтеї підкотився якийсь дженджик на комариних ногах і запросив її. Пари — а було їхдесь так чотири — рухалися маєстатично, сходилися й розходилися, кружляли довкола власних осей, робили по два кроки вбік, тоді навзаєм поверталися спинами і знову починали все від початку. Штука полягала в тому, аби пам'ятати всю послідовність не надто складних па.

«Я б теж так міг», — подумав Юрко, який уже починав нудьгувати на цьому зборищі чортопільських снобів. Але саме вчасно біля нього з'явився Попель.

— У сусідньому покої зараз почнеться гра. Чи граєте в карти, пане Немирич? — поцікавився він.

— Колись я був чемпіоном факультету у преферансі, — пихато відповів Юрко.

— То прошу йти за мною.

Досить виклично пройшовши поміж танцюючими і пославши Амальтеї повітряний цілунок, Немирич упхався слідом за швейцарцем до сусіднього покою. Там було приблизно стільки ж свічок, скільки і в попередньому, але він був цілком порожній, тільки на середині стояв монументальний стіл під зеленим сукном, за яким уже дожидалося троє партнерів: авіатор дель Кампо, Натан Гозендуфт і командант цісарсько-королівської поліції фон Зайонц. Підійшовши до столу, Юрко виструнчився і, по-військовому мотнувши головою, назвався:

— Дель Немирич.

Авіатор явно скипів, почувши таке поєднання, але втримав себе в руках, тільки лиховісно блимнув на Юрка своїми чорними очима.

— Прошу сідати, пане Немирич, — тлусто заговорив череватий фон Зайонц. — Я чув, ви добре граєте в преферанс?

— Я відпочиваю тільки на кавказьких курортах,— відповів Немирич.

— Тоді ви гідний партнер,— поблажливо муркнув фон Зайонц.

Попель, який досі мовчки спостерігав над столом, витягнув з кишені новісіньку колоду і, побажавши приємної забави, знову кудись вийшов.

За хвилину почалася гра, в якій Юркові відразу перестало таланити. Він не міг розіграти навіть найпростішої комбінації, отримуючи постійно або «без одної», або «без двох», або безнадійно вістуючи. При цьому йому увесь час здавалося, що фон Зайонц дуже майстерно шахрує — чомусь саме в нього завше виявлялася та карта, якої так бракувало Юркові.

— Наш поет, здається, саме зараз komponує в голові чергову поемку,— вколов Юрка дель Кампо.— Ви граєте дуже не уважно, пане Немирич.

— Мені заважає зосередитися запах солярки, який струмує від вас, пане літун,— парирував Немирич.

— Панове, не варто псувати один другому настрій,— благодушно сказав фон Зайонц, пишучи собі чергові очки в «пулю».

Гозендуфт мовчав, відбиваючи пальцями по столі якусь єврейську мелодію.

Юрко входив в азарт, але гра не йшла. До того ж тут було прийнято говорити про сторонні речі, які гри цілком не стосувалися, і це заважало.

— Як вам, панове, останні події в Боснії? Чи не здається вам, що німецькі міністри хочуть вийти чистими з досить делікатної ситуації? — запитував фон Зайонц.

— Вони мають на це всі підстави,— заперечував йому дель Кампо.

— Але це може шкідливо відбитися на наших державних інтересах,— провадив своєї фон Зайонц.

— Це шкодить насамперед інтересам Миколи Другого та його балканській політиці, а тому це добре для нас,— не відступав дель Кампо.

— А ви що на це скажете? — питав фон Зайонц у Немирича.

— Мене це мало стосується,— відповів Юрко,— але думаю, що ви трохи переграєте, хлопці. Я розумію — карнавал, забава, але всі ці ваші ретро-варіанти вже перестають бути навіть смішними, чувачки. До того ж ви, пане коменданте, маєте надміру треновані руки, які дозволяють вам раз у раз видобувати звідкись із повітря саме ту карту, якої мені дуже бракує. Певно, стажувалися по московських вокзалах?

І раптом він зрозумів, що гра ця — не просто гра, що гра йде на його життя. Чомусь він так собі подумав і тут-таки знайшов тому цілий ряд підтверджень. По-перше, ці розмови, які спо-

чатку здалися йому надуманими і недотепними, по-друге, ця дивовижна легкість, з якою він програвав. По-третє, ці примарні рухи його партнерів, ця мертвотна блідість їхніх облич, ця кров, що запеклася в кутиках їхніх вуст...

— Що ви хотіли цим сказати? — зірвався на рівні дель Кампо і наскрізь просвердлив Юрка потойбічним поглядом.

Немирич відчув, як краплини холодного поту вкрили його чоло і плечі. Але невідь-звідки взялася панна Амальтея, котра виросла біля зеленого столу і схопила його за руку.

— Ходімо, — сказала вона.

— Георг Фрідріх Гендель. «Пасакалія» — оголосили в першій кімнаті.

— Ти програв, — зашипів дель Кампо, хоч в обидвох цих словах не було жодного шиплячого звуку.

Юрко підвівся на ослаблих ногах і, тримаючись рукою за Амальтеїну, рушив слідом за нею. Його партнери так і залишилися при столі, немов чекаючи нового приреченого.

Амальтея йшла стрімко, майже бігла, ведучи за собою Немирича крізь усе нові й нові кімнати Вілли з Грифонами. Юркові робилось дедалі гірше: він почував страшенну сухість у роті, серце калатало як навіжене, волосся позлищалося від зимного поту, а в очах миготіли якісь фіолетові кола і чорні блискавиці.

— Зараз, коханий, зараз, — еротично шепотіла Амальтея, проте йому зовсім не хотілося та й не могло її грати, до того ж він відчув, що в його долоні зовсім не тендітна дівоча рученька, а щось таке, ніби дерев'яний обрубок чи, може, кукса.

Кімнати минали з такою швидкістю, як на екрані, розчахувалися все нові й нові двері, і назустріч летіли все нові дзеркала, свічки, зарості кімнатних рослин, портрети в золочених рамах, крила, плащі, капелюхи, мантії, пташині опудала. І коли вже здавалося, що цьому жахному польотові ніколи не прийде кінець, а музика Генделевої «Пасакалії» напливала все ближче, як фінальний траурний супровід, розкрилися врешті останні двері, і Амальтея втягнула його у темну, голу й холодну кімнату, де були сірі брудні стіни і немита, з червонястими плямами, дощана підлога.

Посеред кімнати стояв стіл, приблизно такий завбільшки, як і той, для гри в карти, але цей був накритий чорною скатертиною. Самотня свічка горіла на самім його краєчку. Пан Попель був зодягнутий у чернечу рясу, а на голові чомусь мав єпископську митру, але повернуту навпаки. Побожно склавши руки, він бубонів якусь молитву обличчям до тьмяного образу, що висів на дальній стіні. Коло нього в німому поштивому захваті завмерло кілька слуг у лівреях, а ще один слуга тримав на руках маленького чорного цапка.

— Пане наш, ти що там, що нам даш, дай днесь нам, з-під землі, з-під камінь, з-під морів дай нам днесь, тінь там тоне, тінь там десь, дай нам піт, дай нам кров, дай нам сліз і сіна віз, його тіло, його душу, його серце, його дупу, з-під морів, з-під землі, з-під камінь. Амінь. В ім'я хвоста і стегна і синього прутня. Амінь. В ім'я слини і крові і хворого зуба. Амінь. В ім'я нирки і кишки і вічного страху. Амінь. Маргадон, Вельзевул, Люцифер! Асмодей, Зороастр, Басаврюк!

Скінчивши молитву, пан Попель обернувся до Юрка в усій своїй величі. Його очі світилися жовто. Юрко лежав на столі, вкритому чорною скатертиною. Над ним стояв слуга з цапком на руках і вигостреним ножом водив біля цапкового горла. З другого боку стояла Амальтея, тільки вже не така, а стара і горбата, в поношеному жалюгідному шматті, але із золотими іклами, що стирчали замість колишніх милих заячих передніх зубчиків.

— Присягай, — сказав доктор.

... і ти знав, що треба хреститися, але не знав як, і ти закричав, Юрку, і таки звівся на ноги, і продерся, немов крізь вату, лишку і криваву, крізь це повітря, і висадив плечем шкло у вікні, і вдарив ногою слугу, що хапав тебе за поли фрака, але нога наткнулася на ще липкішу вату, і ти стрибнув униз, Юрку, у прірву, що зветься травневою ніччю, і ти падав донизу мільйон років, перетривавши всі цивілізації та катастрофи, всі ери, і ти упав просто в якісь вологі кущі, боляче подряпавшись і вдарившись при падінні, але ти підвівся, і глянув ще раз на Віллу з Грифонами, і побіг садом, і перелетів огорожу, а над усім витьохкував свою пристрасть невидний чортопільський соловей...

І тільки близько шостої ранку ти виберешся нарешті з містечкового лабіринту і, тремтячи від холоду, набредеш на той клятий готель. З передсвітанної мли на тебе впливе якась дивна кульгава постать, і ти ледве впізнаєш Гриця — з оселедцем і в стрілецькому однострої, щоправда, вельми брудному й несвіжому. І ви майже нічого не скажете один одному, ви тільки зайдете до готелю, і коли вже підійматиметесь на другий поверх, де на вас чекає тепла кімната з якнайбілішою постіллю й гарячою водою, Гриць позіхне, і ти почувеш:

— Непогано було б трохи поспати, га?..

І тоді вони почули, справді почули десь там, у вуличках Чортополя, внизу, під ними, автоматні черги, поодинокі постріли, якусь біганину, рев моторів, нерозбірливі вигуки. Вони кинулись до вікна і побачили під готелем кілька вантажівок, з яких вистрибували військові при повному спорядженні, в шоломах, з автоматами й протигазами, у плямистих

мундирах. Вони швидко і чітко вишиковувалися невеликими групами й розбігалися по прилеглих вулицях. Офіцери подавали різкі, уривчасті команди.

— Любо глянути, — сказав Мартофляк.

Двері номера відчинилися так, наче по них вдарили ногою. До кімнати зайшов ще зовсім юний лейтенант з невблаганим виразом на обличчі. За його спиною стояв двометровий десантник зі складаним автоматом у руках.

— Всем виходить, строиться на улице, — коротко сказав лейтенант.

— Це загалом гарна ідея, друже, — погодився з ним Мартофляк, — але за яким таким хріном ми туди підемо...

— Молчать! — урвав його лейтенант. — Приказ коменданта гарнизона. Всем строиться на улице!

— Пішов ти зі своїм комедіантом, — позіхнув Хомський.

— В противном случае я имею право применить спецсредства, — викарбував лейтенант.

— Почекайте, поясніть, що сталося, ми ж не можемо просто так взяти й піти, — змінив тон Мартофляк.

— Всем строиться на улице, — з нотками втоми у голосі повторив лейтенант. — Будет передано важное правительственное сообщение.

— А як відносно Загальної декларації прав людини? — єхидно поцікавився Немирич.

— Хватит! — вибухнув лейтенант. — Немедленно выйти и строиться! Хватит! Кончилось ваше время!

На вулиці їх вишикували просто перед готелем, у колону по двоє. За якісь десять-п'ятнадцять хвилин десантники повністю очистили готель від гостей свята — заспаних, напиводягнених, у мальовничому карнавальному шматті — й погнавши всіх у напрямку до площі Ринок.

— Не растягиваться, не растягиваться, быстрее! — командували з боків сержанти й автоматами підштовхували надміру вайлуватих. Вони майже бігли — Ангели, Сарацини й Козаки і всі інші, вони не розуміли, що сталося, але їх підганяли автоматами, їх вихопили з нагрітих ранкових ліжок і тепер кудись гнали, може, щоб прочитати лекцію з цивільної оборони, може, щоб розстріляти. Ніхто нічого не знав.

— Напевно, воєнний стан, — задихаючись шепнув Мартофляк. Марта йшла поруч із ним, така нажахана, в цьому халаті на голе тіло.

— Мені страшно, — сказала вона. — Що з нашими дітьми?

— Не варто наперед розпачати, ми ж нічого не знаємо, — спробував заспокоїти її Мартофляк.

— Я не хотіла сюди їхати, навіщо я їхала, — не вгавала Марта.

— Принаймні маємо шанс померти в один день,— сказав Мартофляк.

— Зьома, дембель давай! — крикнув Немирич до одного з солдатів.

Але у відповідь дістав добрячого стусана в спину. Гриць хотів було відповісти йому тим же, щоб знав, шмаркач, як руками махати, але Немирич з усієї сили обійняв його і притис до себе.

— Не чіпай гівно, Грицю,— сказав він.— Вони, синки, служби не бачили, паскуди, салабони, парашники!..

Тільки Хомський був цілком незворушний, слухняно крокував у парі з якимось молодим католицьким священником.

На вулицях уже давно розвиднілося, і всі могли бачити, як багато солдатів ширяє містом. Усі бічні вулиці були перегороджені вантажівками й бетеерами. Гриць скреготів зубами і стискав кулаки.

— Лажа, знову лажа,— повторював він.

Вони захопили все на світі: телеграф, пошту, мости, банки і готелі, вони захопили Кремль і Ермітаж, а також усі інші стратегічні споруди, вони мають танки й снаряди, операція була проведена блискавично, за допомогою хімічної зброї та колючого дроту, вони відібрали ключі від усіх в'язниць і психіатричних лікарень, вони накрили нас, як голих у лазні, за дві-три години вся влада перейшла до них, тепер вони зможуть остаточно навести порядок і оголосити вимріяну війну решті земної кулі, вони накажуть нам лягти долілиць на бруківку, а потім будуть командувати «встать-лечь», і ми вставатимемо, а потім знову лягатимемо за командою, адже вони захопили Київ і Львів, і навіть Запоріжжя вони захопили, і все за якісь дві-три години, хтось дуже ретельно все продумав, хтось отримає Золоту Зірку, адже тепер вони всюди, і навіть у Музеї українського мистецтва розташували гауптвахту, а в кафедральному соборі — караульне приміщення, і ми нічого не вдіємо, Марто, моя маленька, я зможу тільки пропустити твої кулі крізь себе, от і все, а хлопці вже хай собі викручуються як знають, зрештою, бути розстріляним — не найгірша смерть для поета, ах, які непоправні втрати вкотре понесе рідна література, розстріляне відродження, от як про нас напишуть нащадки, якщо колись у нас будуть якісь нащадки, якщо вони допустять до цього, щоб у нас були нащадки, а вони не допустять, бо вже мають великий досвід, як очищати нас від нащадків, це головна справа, головна мета, як по-дурному все вийшло, я не хотів тебе кривдити, Марто, я вже не встигну розповісти тобі про все, і про Хому, який тебе кохає, і про Гриця, народженого в Караганді, і про Юрка, якому відбирають останній його рік, чи, щонайбільше, два, але я пишаюся, що

зараз, отут, я разом з цими хлопцями, це чудові поети і найперше тому підтвердження — те, як вони помруть, але по-іншому їй не буває, та їй навіщо жити, коли навіть у нашій улюбленій кав'ярні вони розташували вузол зв'язку, а на сьомому небі — ракетний полігон, навіщо жити, коли вони читатимуть наші душі своїми радарами; куди мудріше буде не дожити до цього, а тому слід спровокувати когось із них, скажімо, харкнути йому в пику, і він не втримається, пустить автоматну чергу, бо він пам'ятає про честь військового, вище за яку в цьому світі лише наказ командувача, і я зробив би такий фокус уже зараз, негайно, але спершу мені треба пропустити крізь себе твої кулі, я ж не можу доручити це Хомському, хоч він і кохає тебе, але твоя рука в моїй, ми давно вже не трималися за руки, востаннє років сім тому, коли ти носила Оксанку і малювала мої портрети губною помадою на всіх дзеркалах нашого дому...

На Ринку вас вишикували шерезами, спинами до сонця над ратушею. Вас було дуже багато — сотні таких самих, як ви, що приїхали веселитися на Свято Воскресаючого Духу. Ви мовчали й дивилися на офіцера, що походжав перед вами, поглядав на годинника і щось видивлявся з боку колишньої вулиці Сакраменток. Прапор з ратуші було знято.

Ти, Мартофляче, тримався жінчиної руки, як останнього в цьому світі притулку, ти, Юрку, облизував пересохлі губи й щось потихеньку насвистував, ти, Грицю, згадував останнього вірша, якого ще не встиг записати, а ти, Хомський, щось малював носакон черевика на старій бруківці, але нічого не виходило, твій черевик не залишав слідів.

Але рівно о сьомій ранку з боку колишньої вулиці Сакраменток виїхав елегантний беердеем. Він зупинився метрів за сто від вас. Вітер грався напнутими на площі наметами, носив по ній купи святкового сміття, мотки серпантину, жовті газети, повітряні кулі, шматки прапорів і корогов.

— Внимание! — гучно видихнув офіцер.

Над беердеемом з'явився хтось у плямистому комбінезоні з потужним мегафоном на грудях. І ви почули його металевий, спотворений мегафоном голос:

— Дорогі друзі! Панове товариство! Братове і сестри! Я радий вас вітати на початку другого дня нашого божевільного дійства. Я — це головний режисер-постановник свята Павло Мацапура. Гадаю, всім вам сподобався цей досить гострий і непередбачуваний жарт, цей гепенінг, учасниками якого ви ненароком стали. Сподіваюся, ніхто з вас не почувасться ображеним чи потерпілим. Зрештою, в програмі було обіцяно сюрпризи. За дві години запрошуюю всіх на святковий ярмарок. На цьому можете розходитись і продовжувати забави. В масових сценах були задіяні актори молодіжного та експериментально-

го театрів. Подякуймо ж їм за досконалу гру нашими гарячими оплесками!

І всі ви, що стояли спинами до сонця, шалено заплескали в долоні, ви плескали й плескали й не могли зупинитися, аж поки не заболіли руки, але ви все плескали, а офіцер і солдати розкланювалися. Мацапура зістрибнув з машини і, теж розкланюючись під оплески й вигуки «браво», попрямував у ваш бік. Він був просто геніальний, він сяяв, сяяли його окуляри, зуби, сяяли його чоботи. Він упізнав вас ще здалеку, помахав рукою й підтюпцем побіг до вас.

— Ну, як? — запитав, обіймаючи вас і цілуючи всіх, особливо Марту.

— Кльово, — сказав Хома.

— Ви навіть не уявляєте, скільки це все коштувало: автомати, машини, десятки ящиків холостих патронів, скільки я набігався, щоб усе пробити, спонсори помагали, але все довелося вибивати самому, ну, на щастя, все вийшло бездоганно, а ви молодці, що приїхали, тут ще таке буде...

— Тобі пасує, — перебив його Мартофляк.

— І взагалі, ти гарний хлопець, — сказав Гриць.

— До речі, позич три сотні, — сказав Хома.

— І дай закурити, — зажадав Немирич. Мартофляк відпустив жінчину руку.

— Ми сьогодні ще вип'ємо? — запитав він.

— Так, але не забувайте, що о восьмій ваш вечір поезії. — Мацапура зняв окуляри і протер їх хустинкою. — Так що доведеться читати вірші, хлоп'ята...

? У чому своєрідність розповіді героя роману «Рекреації» Юрія Андруховича?

Що викликає сміх в описі карнавалу? Чи перегукуються ці епізоди з «Єнеїдою» Івана Котляревського? Якщо так — проведіть відповідні паралелі.

З'ясуйте смисл гри в карти героїв роману.

Від чого застерігає оповідач епізодом путчу?

За допомогою яких засобів автор характеризує своїх персонажів?

Наведіть кілька яскравих прикладів із тексту твору.

Доведіть, що роман «Рекреації» — постмодерний.

З М І С Т

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ПЕРШОГО ПОВОЄННОГО ДЕСЯТИЛІТТЯ

Олександр Довженко	3
Зачарована Десна	4
Україна в огні	15
Із щоденникових записів	24
<i>Іван Кошелівець. Дещо про прозу Олександра Дов-</i> <i>женка</i>	30
<i>Олександр Ковальчук. До проблеми глибини естетич-</i> <i>ного аналізу твору</i>	32
Іван Багряний	37
Тигролови	38
<i>Григорій Клочек. Роман Івана Багряного «Тигролови»</i>	68
Андрій Малишко	72
<i>Дмитро Павличко. Сонця і правди сурмач.</i>	81

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ СЕРЕДИНИ 50—80-х РОКІВ

Михайло Стельмах	87
Правда і кривда (<i>Марко Безсмертний</i>)	88
<i>Іван Світличний. Боги і наволоч</i>	107
Олесь Гончар	110
Собор	111
<i>Євген Сверстюк. Собор у риштованні</i>	127
<i>Анатолій Погрібний. Орбіти потужного слова</i>	129
<i>Анатолій Гуляк. Концепція особистості в творчості</i> <i>Олеся Гончара</i>	132
Василь Барка	134
Жовтий князь	135
<i>Раїса Мовчан. «Жовтий князь» Василя Барки</i>	159
Павло Загребельний	162
Диво	162
<i>Анатолій Шпиталь. Диво від Загребельного.</i>	186

Юрій Мушкетик	188
Суд	189
Євген Гуцало. І сучасність, і історія	200
ХУДОЖНІЙ СВІТ ШІСТДЕСЯТНИКІВ	
Дмитро Павличко	203
Леся Ткаченко. Сумні мої і радісні дороги	215
Ліна Костенко	219
Григорій Клочек. Нескорена	245
Василь Симоненко	252
Володимир Гончаренко. Закоханий палко у рідний край	263
Іван Драч	268
Дмитро Павличко. На рівні вічних партитур	294
Іван Дзюба. Музи не мовчать.	297
Борис Олійник	300
Олесь Гончар. Читаючи Бориса Олійника.	318
Микола Вінграновський	321
Микола Ільницький. В сучасному — минуле і май- бутнє	333
Василь Стус	340
Юрій Шерех. Трунок і трутизна	355
Ігор Калинець	361
Іван Світличний. На калині клином світ зійшовся	368
Григорій Тютюнник	370
Зав'язь	371
Три зозулі з поклоном	374
Оддавали Катрю.	378
Олесь Гончар. Живописець правди	388
Борис Олійник. Прийшов, щоб не розлучатись.	391
Євген Гуцало	394
Концентричні кола осені	394
Сватання в Яблунівці	406
Микола Жулинський. У передчутті радості	416
Валерій Шевчук	419
Дім на горі	420
Нью-Йоркська група поетів	463
Богдан Бойчук	463
Олександр Астаф'єв. Художні координати поезії Богдана Бойчука	477
Богдан Рубчак	480

<i>Павло Мовчан. У системі вічних координат.</i>	485
<i>Юрій Тарнавський.</i>	487
<i>Валерій Шевчук. У пошуках землі Обітованої</i>	491
«Київська школа поетів»	493
<i>Василь Голобородько.</i>	494
<i>Іван Дзюба. У дивосвіті рідної хати</i>	502
<i>Віктор Кордун</i>	507
<i>Василь Стус. Про поезію Віктора Кордуна.</i>	513
Мистецькі обрії лірики «вісімдесятників»	516
<i>Василь Герасим'юк</i>	517
<i>Іван Дзюба. ...І є такий поет</i>	522
<i>Ігор Римарук</i>	527
<i>Ярослав Мельник. Потік слів — глибока медитація</i> . .	534

ЛІТЕРАТУРНИЙ ПРОЦЕС 90-х РОКІВ

Поезія дев'яностників	537
<i>Іван Андрусяк</i>	538
<i>Тимофій Гаврилів</i>	540
<i>Сергій Жадан.</i>	541
<i>Василь Махно</i>	544
<i>Микола Ткачук. Метафора, що вивертає світ.</i>	547
Юрій Андрухович	552
<i>Рекреації</i>	552